

Светозар Марковић
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

I-XVII

МАШИНА
ПРИМЕРАК

3 фебруара 1869 г. Цариград.

№ 18713

Брат Стоја.

Улога Ваше од 6 година како сам тако да управљам њеним
научке (за 7 осматрач, 3 у Београду и окоу Букурешт); кад сам се наша са-
шество брја још брја маод (14 година) да ми сам јуре да издани
ми стожиш у којој мери да квалитет ње српски народ и његове
забрде ми шоје одговориш. Мениш вагда да бидеи мурас
својојан иштинити да радим око војска, којима пароду корисана,
а за себано да се редукција ма се свештаре одређа
и да од тог доба мота сам користи држао што пре мао мотам.
Користавише је што сам држао да су сасвим друге уштеи кривки,
да да се српски народ моше мерио правдијати у такојности
правди и да један човек мота сарајивања моше у велику квалитет
- као налан својојан иштинити. Невољко ја сам обично са томе
оубијавишкесе. Мени је и сублиме менишкесе да држе да
се мотде у којој се држеи кривки српски народ и је сам обично
буди држеи се. Шоја је менишкесе радни и сублиме менишкесе гали
е окој мотам иша обичаје, тек кад сам се обичу менишкесе српске
обичаје гали менишкесе од менишкесе мотам, које биеи је обичаје,
ја сам сасвим рекао да је мој отац успрешкесе. Брја сам
менишкесе иштинити сасвим / држе сам тек процес мотам сам
држеи мотам од С. мотам мотам

Адреса: Редигер код № 22. Стоје менишкесе држеи обичаје
квалитет квалитет држеи је држеи у држеи

Петар Манојловић

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Председник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови

др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић,
др Јован Дубовац, члан САНУ Душан Матић, члан САНУ Чедомир
Попов, члан САНУ Петар Поповић, др Јашар Реџепагић,
члан САНУ Владимир Стојанчевић, др Андрија Стојковић
и инж. Душан Чкречић

Секретар

Ђорђе Митровић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

МАРКОВИЋ, Светозар
Целокупна дела. Књ. 16 / Светозар
Марковић ; уредник Радомир Лукић ;
[приређивач Витомир Вулетић], - Београд, :
Завод за уџбенике и наставна средства, 1996
(Ниш ; Просвета), - 331 стр. : илустр. ; 24
cm

На спор. насл. стр. : Oeuvres complètes /
Svetozar Marković. - На врху насл. стр. :
Српска академија наука и уметности, Одељење
друштвених наука. - Тираж 2000. - Стр.
11-15: Предговор / Приређивач. - Белешке
приређивача: стр. 263-303. - Регистри. -
Résumé: Contemporains sur Svetozar
Marković.

ISBN 86-17-04599-X

а) Марковић, Светозар (1846-1875)
ИД=43969548

ISBN 86-17-04599-X

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
- CLASSE DES SCIENCES SOCIALES -

SVETOZAR MARKOVIĆ
OEUVRES COMPLÈTES

Vol. XVI

Reçu à la séance de la Classe des sciences sociales le 10 septembre 1991
à la base des rapports des membres de l'Académie Miloš Macura et
Mihailo Marković

Rédacteur

RADOMIR LUKIĆ

membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
- ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА -

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Књига XVI

Примљено на седници Одељења друштвених наука од 10. септембра
1991. године, на основу реферата чланова САНУ
Милоша Маџуре и Михаила Марковића

Уредник

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

MAISON D'EDITION POUR LES MANUELS ET FURNITURES SCOLAIRES
BEOGRAD
1996.

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА
БЕОГРАД
1996.

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Председник
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови
др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, члан САНУ Чедомир Попов,
др Јашар Реџепагић, члан САНУ Владимир Стојанчевић,
др Андрија Стојковић и инж. Душан Чкребић

Секретар
Ђорђе Митровић

11355413/16

Приређивач
др Витомир Вулетич

Рецензенти
др Јован Дубовац и др Андрија Стојковић

Ликовно-технички уредник
мр Михаило Писањук

За извршног издавача
др Добросав Бјелетић, директор
Завода за уџбенике и наставна средства – Београд

*Главни и одговорни уредник у Заводу за уџбенике
и наставна средства – Београд*
др Петар Пијановић

Уредник у Заводу за уџбенике и наставна средства – Београд
Драгутин Ранковић

Технички уредник
Мирослав Митић

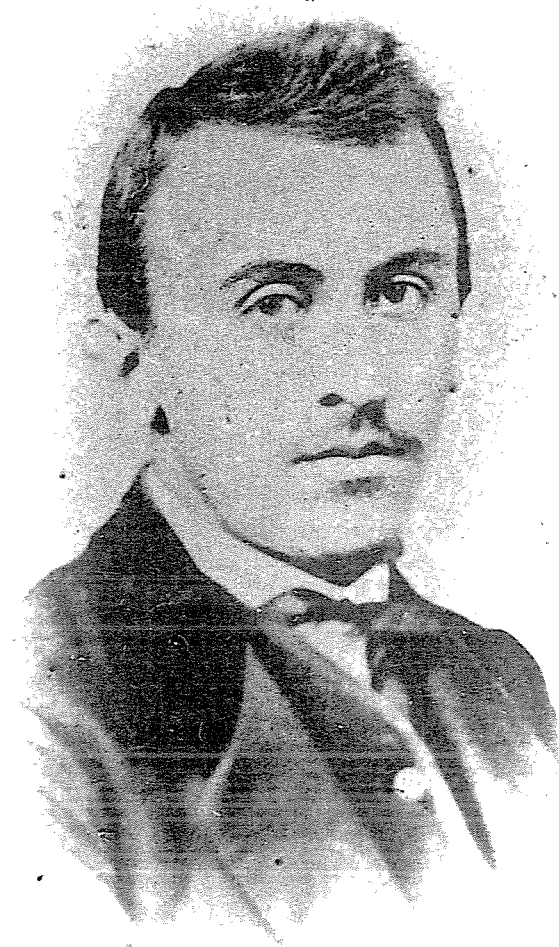
Лектор
Светлана Милошевић

Регистри
др Андрија Стојковић и Ђорђе Митровић

Фотографије
Радомир Живковић, уметнички фотограф

Коректори:
Зорица Бачковић
Биљана Несторовић
Љиљана Митровић

11441/96

Светозар Марковић

ПРЕДГОВОР

И поред тога што су и савременици и потомци, и присталице и противници, и пријатељи и непријатељи били дубоко свесни вредности Марковићеве личности, и поред тога што су га многи веома добро знали, ипак је остало релативно мало забележних непосредних и живих успомена на њега. Због чега? Разлога има више. Први треба тражити у самој Марковићевој личности и у његовом животном путу. Он је живео веома кратко, сувише кратко да би његова најближа околина могла да га доживи непосредније и интензивније и да га свестраније открије за себе. Уз то, Марковић је за двадесет девет година свога живота променио неколико средина. Зајечар, Рековац, Јагодина, Крагујевац, Београд, Петроград, Цирих, Београд, Нови Сад, Крагујевац, Пожаревац – све су то места у којима је Марковић живео за време свог кратког живота. Време је било сувише динамично и сложено да би личност каква је био Марковић могла било чему другом посветити време и живот сем јавном послу. Он је до те мере био ангажован у остваривању својих идеала да није имао времена да бар у најмањој мери негује приватни живот. Редак је пример код нас да се у толикој мери личност поистовети са епохом као што је то било с Марковићем. То је, свакако, један од разлога што недостају мемоари који би нешто више могли рећи о Марковићевој приватној личности. Они који су га најбоље знали, брат Јеврем и сестре, нису оставили никакво написано сећање на њега. Јеврем би то, вероватно, учинио, пошто је и сам био човек од пера, али је и он био сав обузет јавном делатношћу и непрекидном борбом, а био је и изненада стрељан 1878. године за наводно учешће у Тополској буни против кнеза Милана, па, по свој прилици, није доспео да каже нешто више о свом млађем брату, коме је у најкритичнијим тренуцима живота био ослонац и потпора.

Други разлог за непостојање богатије мемоарске литературе о Марковићу треба тражити у чињеници да код нас у прошлом веку није још била у вишем степену развијена навика писања дневника и мемоара. Општа духовна клима није била погодна за неговање ових књижевних врста. Укупна духовна снага учесника јавног и културног живота трошена је у непосредној акцији. И оно мемоара што је остало из тога времена није довољно проучено. Мемоаре пишу они који преживе. Успомене пишу они који изађу из јавног и друштвеног живота и у миру, спокојно или неспокојно, с радошћу или срдбом, али скоро увек с носталгијом, бацају свој уморни поглед на прохујало време и на људе с

којима су радили, с којима су се сукобљавали, који су на било који начин остављали траг у времену и у њима. Релативно мало је Марковићевих пријатеља и другова преживело бурна времена, велика већина њих или су нестали у борби, или су доживели унутрашње трансформације тако да нису могли проговорити речи о великом другу своје младости а да не осете или кајање, или бол, а понеко и стид.

Књига коју нудимо пажњи читалаца има четири дела.

Први део, обимом скроман, садржи неколико детаља из Марковићевог живота, расутих у успоменама неколицине јавних и културних радника прошлог века. Такво је сећање Јована Драгашевића на време Светоандрејске скупштине и на време када је Марковић код њега становао почетком шездесетих година. Такво је сећање Милана Ђ. Милићевића на време поласка Марковића у Русију и на време његовог боравка у Петрограду. Посебно је занимљиво сећање Јована Жујовића на време Марковићевог непосредног снажног утицаја на школску омладину почетком седамдесетих година. Владан Ђорђевић се сећа своје полемике с Марковићем 1872. године, а Јован Суботић даје у својим успоменама податке о Марковићевом раду са школском омладином у Новом Саду у току 1872. и 1873. године. Сви ови подаци су на неки начин већ присутни у научном и књижевном оптицају, али су истргнути из целине. Текстови које смо овде сакупили објављују се заједно и то не по редоследу како су настајали, већ по хронологији Марковићевог живота. Ове успомене су писали стари људи који су били већ дефинитивно изишли из јавног живота. То се и огледа у њиховим написима. Времена њихових додира с Марковићем давно су прошла. Марковић је већ био заузео своје место у историји српске друштвене мисли. Они нису могли да пропусте да нешто кажу о њему. Али, као што то често бива, нечим повређени, заборављени и запостављени, они су настојали да више истакну своју личност у временима која су минула. Из ових текстова читалац може да осети атмосферу времена о коме они говоре, психолошка стања аутора ових мемоара у време када су их писали и једну велику људску сету над временом које неповратно пролази и не обазире се на људе, на њихове идеје, њихове емоције, страсти, мисли и афекте.

Други део књиге посвећен је некролозима. Марковићева смрт је дошла изненада и деловала је као шок на нашу јавност тога времена. Највећи број некролога објављен је у левој штампи и српској и страниј. Основни некролог је онај који је Пера Тодоровић објавио у *Раду*. На њега су се ослањали многи који су затим писали поводом Марковићеве смрти. Као и обично, некролози имају понешто хагиографско. Човек о коме се пише обично се приказује у најлепшој светлости. Нема неког већег одступања ни када су у питању некролози о Светозару Марковићу. Основна њихова карактеристика јесте истицање Марковићеве улоге у стварању српске левице и истицање квалитета његове личности. У овим некролозима има доста заједничког, чак има и извесног понављања. Па ипак, у сваком од њих има понека особеност, понеки нови угао гледања на Марковићев рад и на његов значај за развој српског револуционарнодемократског покрета. Посебну пажњу заслужују некролози објављени у загребачком *Радничком пријатељу* и у *Arbeiter*

Freundu, затим у лајпцишком *Volksstadu*, у пештанском *Arbeiter Wochen Chronik* и у лондонском листу *Впередь*. Ови некролози и вести о Марковићевој смрти и поменима у разним местима Србије говоре о томе колико је он био познат и у Србији и ван ње. Такође, вести о Марковићевој смрти у овим листовима говоре и о томе да је српски социјалистички покрет већ дубоко урастао у међународни раднички покрет.

Сваки покрет поноси се својим најизразитијим представницима. Онда кад их изгуби он користи прилику да каже нешто више о вредностима покрета. Тиме жели да се попуне редови новим борцима. Тако је и београдски социјалистички часопис *Рад* поводом Марковићеве смрти изрекао неколико занимљивих мисли о стварању и развоју српске левице. У својим последњим бројевима он је прештампао низ некролога из разних листова, како би још једном подсетио све на снагу новог покрета. У овој књизи све их прештапувамо из *Рада*. Тиме је Тодоровић хтео да окуражи поколебане, да подржи храбре. Што, ипак, није више, дубље, свестраније и аргументованије писано о Марковићевој смрти и поводом ње, треба тражити узроке у расламсавању источне кризе, која је отпочела у пролеће 1875. године, непосредно после Марковићеве смрти, Невесинском пушком, постављено српско-турским и руско-турским ратом 1876–1878. године, а привремено завршен Берлинским конгресом 1878. године. Један од разлога што се тада о Марковићу релативно мало писало било је заопштавање унутрашњих политичких прилика у Србији и велики притисак конзервативаца и либерала на српску левицу и гушење часописа *Рад*, 24. марта 1875. године. Да *Рад* није био забрањен, много би се више сазнало о Марковићевој личности и његовом делу.

Трећи део књиге садржи неколико текстова о Марковићу које су написали, раније или касније, његови савременици, ученици, пријатељи и следбеници. Ови написи немају карактер мемоара, већ карактер оцене и мишљења. Одмах после Берлинског конгреса Марковићев покрет почиње се диференцирати на социјалистичку левицу и радикализам. Свака од ових двеју политичких струја, а затим и политичких странака, настоји да докаже да је управо она настављач Марковићевих традиција. У сукобу између њих расламсава се битка за истинске вредности Марковићевог рада. Радикални покрет све се више удаљавао од суштине Марковићеве идејне оријентације и временом постао снажна грађанска партија која изграђује свој програм на националном и монархистичком начелу. Њени писци и идеолози Никола Марковић и Ђока Анђелковић настојали су да докажу да су радикали истински следбеници Марковићеви. У почетној фази радикалне странке у многим видовима они то и јесу били. Социјалистички покрет је крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година прихватио марксизам и све се више прожимао духом научног социјализма. Овај покрет је даље развијао основне погледе на свет Светозара Марковића, осавремењивао их и укључивао у шире европске социјалистичке концепте. Полемика Мите Ценића и Драгише Станојевића почетком осамдесетих година, у време када се овај други заноси марксизмом, против радикала и њиховог листа *Самоуправа* говори о томе да су они били настављачи традиција Свето-

зара Марковића. Идејна оријентација Мите Ценића, као и читава оријентација нове серије *Радника*, који је он уређивао почетком осамдесетих година, говори о томе да је Марковићев рад постао основа српског социјалистичког покрета.

Четврти део књиге садржи неколико написа Марковићевих савременика, истомислјеника и следбеника који говоре да је он дефинитивно ушао у историјско памћење. Једини текст у овом делу који на Марковића гледа са становишта грађанске политичке мисли јесте текст Владимира Јовановића, који је преузет из његових *Успомена* 1988 (приредно Василије Крстић). Остали текстови су Марковићевих следбеника и истомислјеника. Фрагмент из књиге доста млађег Марковићевог савременика и следбеника Драгише Лапчевића говори о дубокој унутрашњој сродности и идејној вези између Марковића и модерног српског социјалистичког покрета. Текст Јована Жујовића указује на антимонархистичке традиције Марковићеве као основе међуратног републиканског схватања уређења државе Јужних Словена. У овом делу посебно су занимљиви текстови Карла Кауцког, једног од најистакнутијих вођа Друге интернационале, и познатог француског социјалисте Беноа Малона. Уз све нама познате написе о Марковићевој смрти у западноевропској социјалистичкој штампи, напис Карла Кауцког о књизи Хермана Вендла *Aus dem Südslawischen Risorgimento* говори о томе да је српски социјалистички покрет постао нераздвојни и функционално значајан део европског радничког покрета, да се са српском левицом у Европи озбиљно рачунало још у осамдесетим годинама прошлог века. У исто време, овај текст указује на то да је Марковић остао у памћењу европске левнице и у двадесетим годинама нашег века. Напис Беноа Малона говори исто уз неке занимљиве нијансе. Он још увек не види крајем осамдесетих година да је Марковићев покрет изнутра издиференциран. Очигледно, информације је црпао од Пере Тодоровића, који је у то време већ био у жестоком спору са својим бившим пријатељима радикалима. Марковићева популарност у европској левици сасвим јасно се огледа и у неким фрагментима *Писама о радничком социјализму* Петра Лавровића Лаврова, који још 1878. године каже: „Наравно, ја се могу и варати, но мени се чини да је у том погледу радња Светозара Марковића већ утврдила свезу међу руским и српским социјалистима.” И даље: „Другови и пријемници Светозара Марковића постоје и раде међу својим земљацима у својој домовини. Њим ће број расти. Њима остаје да израде опредељен програм, који би одговарао цели, програм, који би за јужно Словенство утврдио пут који води социјалном преображају...” Ослањајући се на веће искуство европског социјалистичког покрета и на основе учења Светозара Марковића, српски социјалисти су затим и створили такав програм.

Ова књига у оквиру овог издања *Целокупних дела* Светозара Марковића, има за циљ да подсети данашње генерације на необично занимљиво време у коме је он живео, на људе с којима је долазио у додир, с којима је сарађивао или на било који начин долазио у сукоб. Стожер књиге су личност и дело Светозара Марковића, а око њега су распоређени они људи који су имали шта да кажу о њему. Ове њихове ми-

сли сплићу се у венац који целовитије и потпуније осветљава Светозара Марковића, његово време и његово дело.

Оваква књига о Марковићу излази код нас по други пут. Први пут је београдски издавач „Рад” под истим насловом издао 1976. године поводом стогодишњице Марковићеве смрти. Ово издање се разликује по томе што је избор текстова проширен, што је приређивање и коментарисање прилагођено принципима овог издања *Целокупних дела*. Пре свега, у битним текстовима нису вршена скраћивања, иако у неким од њих скраћивања нису могла бити избегнута – њима се прибегавало само у оним случајевима када неки делови текста нису ничим доприносили осветљавању Марковићеве личности, његовог дела, околине у којој је живео и у којој се кретао, као и времена у коме је деловао. Коментари у овој књизи су знатно шири и потпунији. Приређивач је свестан тога да нису донети сви текстови савременика, али је исто толико уверен да су донети они најбитнији за тему.

Приређивач

САВРЕМЕНИЦИ
О СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

Део први

ПАБИРЦИ О ЖИВОТУ И РАДУ

Јован Драгашевић (1836–1915)

Јован Драгашевић

АВТОБИОГРАФИЈА. 1. ИСТИНСКЕ ПРИЧЕ¹

[...]

И ви знате, да је тада управитељем школе био Зах.² Но он тада није био у Београду, па ни у Србији, него је путовао са Ханом по „Турској“[...]

Ми, питомци војне академије, много смо волели свога управитеља, и једва смо чекали да се с пута врати, те да нам донесе о „Турској“ оно, што мишљасмо да нам треба, а немамо. Ми смо овај његов пут сматрали као нарочиту добит народну, и радовали смо се.

Ал' сви нису тако мислили.

Тада су у академији били професори Ранко Алимпић⁴ и Јоца Белимарковић⁵. Ово су први питомци војнички, које је дотадашња влада шиљала у Европу (у Пруску) да прибаве вишег војничког образовања, те да после у Србији унапреде нашу војску[...]

Ви знате, да су оба ова официра, тада капетани, радили против владаоца, и да су заједно били са првацима „промене“.⁶

У то доба је Ранко заступао управитеља школе, а Јоца узео дужност управитеља вароши Београда![...]

Да ли они, или њихови другови, -- доста, да се скупштини изнесе предлог, и скупштина реши, да се (тако смо ми питомци били чули) Зах из Србије протера (са још неким).

Е, ово је нас питомце много дирнуло!

Ми осетисмо у нашој души, како нас савест зове на посао.

Ал' шта да радимо?

Скупштина је народна суверен, и ми јој се покорavamo; ал' молити обманутог суверена, не може бити против икаквих правила.

Ми се договоримо. Моја класа (трећа од постанка школе), иако нас само једанаест на броју (пристане одмах сва и ако би ваљало изузети Косту Митрићсвића...) ал' треба приволети и млађу класу.

Ја сам говорио колико ми је било доста, па сам узео „тесак“ и отишао у варош. Тада први пут (и последњи) отишао из куће ноћу без дозволе... Они остали да вијећају. Око 1 сата у ноћ дође ми један друг (знао је где сам) и јави ми, да је договор свршен. Ја дођем у академију,

напишем скупштини молбеницу, прочитаћу је, допадне им се, одобре је, и у један сат по поноћи одлучимо, да сутра носимо скупштини.

Изаберу у ту депутацију мене што мислише, да умем добро да говорим, и Јеврема Марковића⁷, пошто он има у скупштини ујака човека у три округа уваженог, а и „подпредседник” скупштине Стева Михајловић⁸ нешто му бијаше род.

Молбеница ова, не зна се, да ли је била више молба, или више тужба; али, поред свега излетног патријотизма, опет је у њој вејао дух законитости.

Молили смо српски народ, да узме у заштиту човека, који за њега заслуге има, и да бар из земље не протерује нашег учитеља, ако је баш вољан да његово место другоме уступи[...]

Одемо у скупштину.

На несрећу баш тада бирали новог секретара, јер са старим (Милован Јанковић⁹) нешто скупштина није била задовољна.

Ми предамо жандару на вратима нашу хартију, и он унесе унутра, а ми остасмо напољу чекајући.

Е оне вреве у скупштини, е оног жагора и вике, ми никад још нисмо чули и видели. Чини ти се, као да се ту искупила сама дечурлија, као оно кад ђаци излазе из школске авлије, или – као да су тамо пијани сељаци у крчми. Онај респект, који ми имађасмо према људима дораслим, зрелим, и који су дошли од народа као најбољи изабрани, да државни брод спровећу између Скиле и Харивде, – тај респект намах се осети пониженим[...]

Ми чекамо напољу.

После два сата ваљда чекања, изиђе жандар, предаде нам нашу хартију натраг и рече гласом колико простачким толико и надувеним: ево вам вашег прошенија, и скупштина вам је поручила, да за живе главе више с овим не долазите.

Скупштина цела то није могла поручити, рекнем ја жандару, а и видимо у каквом је послу сада; него су то ваљда казали они, што су око стола.

Па јест, они, одповрне жандар.

Ми пођемо кући.

Ви знате, где је „велика пивара”, а где академија; пут нам дакле није био од куће далек, ал тек ми дошли до према касарни, а један наш познаник, идући озго од „Теразија” на овамо, заустави нас, и узвикне: а шта сте ви несретници радили?

Шта смо радили! одговорим ја срдито и не сањајући да он зна где смо били.

Па писали сте скупштини!

Па писали смо, па шта; ал откуда идеш ти?

Од полиције.

А, тако, е онда добро, ал – ти гледај твоја посла, и оставимо га.

Знате ли ви, да је тада Едисен, како ли му беше име, ваљда тек буквар учио, а – у Београду већ бијаше телефона, и то од скупштине до полиције[...]

Но тако ваљда и у другом свету бива. Они једно *хоће*, ми друго *желимо*, они једно *знају*, ми друго *осећамо*, а сви ваљда у Рим тежимо[...]

[...]

Кнез Милош и кнез Михаило дођоше у Београд.

Скупштина је свршила тим свој посао и сад треба да иде кући. Али пре тога нека остави своје предлоге, шта она жели да се измене, или укине, или заведе, – па ће то кнез Милош прегледати, и – урадити.

И окурузи спремише на врат на нос своје предлоге, те да их – оставити могу.

Ја сам се тада врло добро упознао са једним одличнијим „депутирцем”, који је био тако рећи вођ свога округа. А упознао сам се с њим интимно с тога, што он бијаше рођени ујак моме другу у академији Јеврему Марковићу. То бијаше Алекса Здравковић из Рготине (који је узгред буди речено, ено и сада скупштинар у Нишу). Одем дакле к њему да онако тек видим предлог тога црноречког округа, па му рекнем овако:

Знате шта је, – уметите ви у тај предлог и то, да се укине у нас „благородни” и „високородни”. То је у нашу земљу донесено са стране, ал’ у нас нема смисла (држим да нема смисла ни тамо, одакле је донесено). Доста је, ако се сваком каже „господине”, – и тако даље.

Он, Алекса Здравковић, одмах ову моју мисао усвоји, и – ако се не варам, ја сам је својом руком у „предлог” и уписао.

Ако се још налазе гдегод у аркиви ти ондашњи скупштински предлози, онда се тамо може видети све ово овако.

Алекса Здравковић то све још врло добро памти. Питајте га и он ће вам све овако казати. А морао је упамтити, јер – то бијаше у предлогу његовог округа.

И кад је био дошао ред, да се из појединих предлога ово или оно изврши, онда је изишао указ, којим се ти називи укидају.

Јован Драгашевић, *Автобиографија у одломцима*. 1. *Истинске приче*, Београд, 1888, стр. 159–163, 175–176.

Светозар је требао да учи правне (државне) науке; али пошто сам и ја и брат му мислили, да технички (као и војнички) образован човек мање пати од утопија, које не појимају реални живот ни човека ни народа, одлучисмо, да учи технику.

Јован Драгашевић, *Автобиографија у одломцима. 2. Аподиксис*, Београд, 1891. стр. 281–283.

Јован Драгашевић

АВТОБИОГРАФИЈА. 2. АПОДИКСИС

[...]

Међутим видећ, да наша интелигенција, не иде оним путем, како сам ја мислио, да би требало ићи, то јест видећ, да се она у својој студији овог ил' оног друштвеног питања или целог друштва, ни најмање не обазире не само на *потребе* свога народа радити, него ни на његове *особине*, које би имале чинити *основ* за његово напредовање, – ја сам мислио, да би ваљало младеж српску, која је позвана да то ради скрепути на пут, који ја држим да је правилан.

С тога сам још по раније од овог мог догађаја, узео био к себи у кућу једног младог а даровитог Србина, те га у току од две године дана упућивао у ономе што он, као млад, још не зна, а ја сам, путујући по Србији, прбучно. Износићи му главне елементе и врлине наше задруге и показујући му друге особине нашег народа, које су у њему или урођене као карактерна црта расе и племена, или накалемљене услед мешавине са суседима блиским и с њим утиченим, или насађене под притиском политичких његових прилика и неприлика.

Тај млади човек, кога сам желео извести на други пут, него којим је ишла досадања интелигенција наша, која је безобзирце и непромишљено доносила скоро све са стране; тај млади Србин, у чију сам душу желео да унесем оно, што ја сматрам за добро, за корисно, за узвишено, за светло – био је, вама онда свима добро познати, ну не и најбоље схваћени Светозар Марковић.

Његов брат, са којим сам заједно учио војну академију, био ми је побратим, ну пошто он није био у Београду већ у Берлину у извесно време, то је Светозар био ручни девер мојој невести. Познанство, дакле које је прешло и у сродство, и њега је довело к мени, и моју бригу о њему.

Кад смо га ја, брат његов, и ујак његов¹⁰, иза тога послали у Швајцарску на даље школовање¹¹, онда сам за случај, ако би Светозар, не дао Бог! умро пре, него што би школу створио, узео к себи у кућу другог младог а опет врло даровитог Србина, да и њега на исти пут обрнем; ну овај је сирмах још као ђак умро. То је био *Владимир Николић*, рођени брат јуначки погинулог мог војничког ђака, мајора Михаила Николића.

Милан Ђ. Милићевић (1831–1908)

Милан Ђ. Милићевић

МАРКОВИЋ СВЕТОЗАР, ПУБЛИЦИСТА¹²

Марковић Светозар родио се у Зајечару, септембра месеца, године 1847.¹³

Основну школу свршио је у селу Рековцу а полугимназију у Крагујевцу. У Београду је довршио гимназију, и две године техничког одељења у Великој школи.¹⁴

Године 1866. царска руска влада јавила је влади српској, да је у *Институту инжењеров путей сообщения* у Петрограду отворила два места за два питомца из Србије.

На то српска влада одабере из Велике школе *Алексу Кнежевића* и *Светозара Марковића*, као одличне ђаке, за поменућу школу.

Писац ових редова, по наредби ондашњег министра просвете, ова је два младића одвео и представио овдашњем руском консулу, Н.П. Шишкину, који им је визирао путне исправе и дао потребна упутства за Петроград.

Годину дана доцније, о Московској етнографској изложби, писац је, за свога бављења у Петрограду, походио *Институт инжењеров*, у ком су се учила ова два младића Србина. Кнежевића је видео у школи, а Светозар је, по савету лекара, са слаба здравља својега, био отишао на југ.¹⁵ Доцније је Марковић морао са свим оставити Петроград, у ком клима није ни мало пријала његовом иначе слабачком здрављу.¹⁶

Колико је егзактне науке Светозар изнео из школе, у којој се, у своје време, учио и знаменити Тотлебен, тешко је одредити, али да је жудно читао и добро памтио све што су писали Чернишевски и други руски писци, обелоданно је он сам потоњим радом својим.

Светозар је, види се по свему раду његову, био младић с обилним умним даровима, а уз то је имао душу добру, и срце бољењиво.

Још док се бавио у Петрограду, написао је чланак: *Певање и мишљење*,¹⁷ у ком је нападао на ондашњи правац наше лепе књижевности, тражећи да песници више мисле кад певају, и да у песми главно буде здрава језгровита садржина, а не песничка форма.

Године 1869 Светозар је прешао у Швајцарску, на Циришку политехнику.¹⁸ Због чланка *Наше обмане*, у ком је критиковао наш Устав, изгубио је државну помоћ.¹⁹

У то време, већ је била постала дружина, која се звала: *Уједињена омладина српска*.²⁰ Светозар се није слагао са програмом рада тога удружења. Зато је гледао чланком: *Велика Србија*, да истави погрешност тога програма, и да омладину упуту реалнијим радикалнијим правцем, али у томе није могао успети.²⁴

Вративши се у Србију 1870,²² Светозар је почео самостално радити о удружењу на новим основима. У тој намери почео је издавати лист *Радник*.²³ У том листу показао је и своје велико знање, своју богату начитаност, велико богатство идеја, и дотле необичну лакоћу и јасноћу у писању и излагању. Он је расправљао велико и заплетено друштвено питање, које у свету покреће милионе радника; то је питање *Радикални преображај друштва*. Какав титански терет за младића од 23 године!

После неког времена, лист *Радник* је морао престати, а и сам Светозар уклонити се из Србије у Угарску, у Нови Сад.²⁴

У Новом Саду Светозар је довршио и издао своју студију: *Србија на Истоку*.²⁵ Ту је, даље, израдио чланак: *Реализам у науци и животу*,²⁶ који је штампан у 112 и 113 књизи *Летописа Матице српске*. А највеће и најзнаменитије његово дело, у Новом Саду израђено, јесте: *Начела народне економије, или Наука о народном благостању*,²⁷ што је рађено по чувеном руском писцу Н.Г. Чернишевском.

Из Новог Сада Светозар се вратио у Србију и отпочео је радити на крагујевачком листу *Јавности*.²⁸ Ту је био осуђен на 9 месеци затвора, који је отрпео у пожаревачкој апсани.²⁹

Изишавши из затвора, отпочео је издавати лист *Ослобођење*.³⁰

Као што је раније поменуто, Светозар је био увек слаба здравља, а сада му се слабост толико увећала да је, на наваљивање пријатеља, пошао у Приморје да проведе зиму у блажој јужној клими. У том путу за Далмацију, Светозар умре у Трсту, у болници *Hospital Civile* 26. фебруара 1875.³¹ Тело је његово пренесено у Јагодину 16 марта а 17 је сахрањено.

Осем списа, које смо овде споменули, Светозар је штампао многе чланке: у *Застави, Младој Србадији, Србији, Панчевцу, Матици, Трговинском Гласнику, Летопису, Народном пријатељу, Јавности, Гласу јавности, Раду, Ослобођењу*, и у руским часописима: *Народном делу и Отечественим запискама!*

Светозара признају за творца радикалног и реалног правца у Србији!

Још је рано изрицати коначну пресуду Светозаревим делима. Али кад се погледа на краткоћу његовог века, и на количину и литерарну обраду оних списа, који су изишли из његовог пера, онда се човек мора чудити и обилу сабраног знања, и богатству идеја, које су се тако рећи ројиле из његове главе.

Мисли своје он је излагао лако, брзо, јасно и вешто, као нико пре њега; он их је широко с љубављу и одушевљењем, а тумачио их је пером вештим, оштрим, дрским.

Срећно младићско доба, када се болша душа може да блажи бар вером у могућност опште људске среће на земљи!

Светозар је имао ту веру, с тога је његово болеће срце загревало све његове преображајне проповеди и предлоге.

Никакав преображај не долази, докле најпре не плати већи или мањи данак царству утопија. Светозару је тај данак могао допасти већи баш с тога што је он, још као млађан, узео на се тако титанске предлоге!

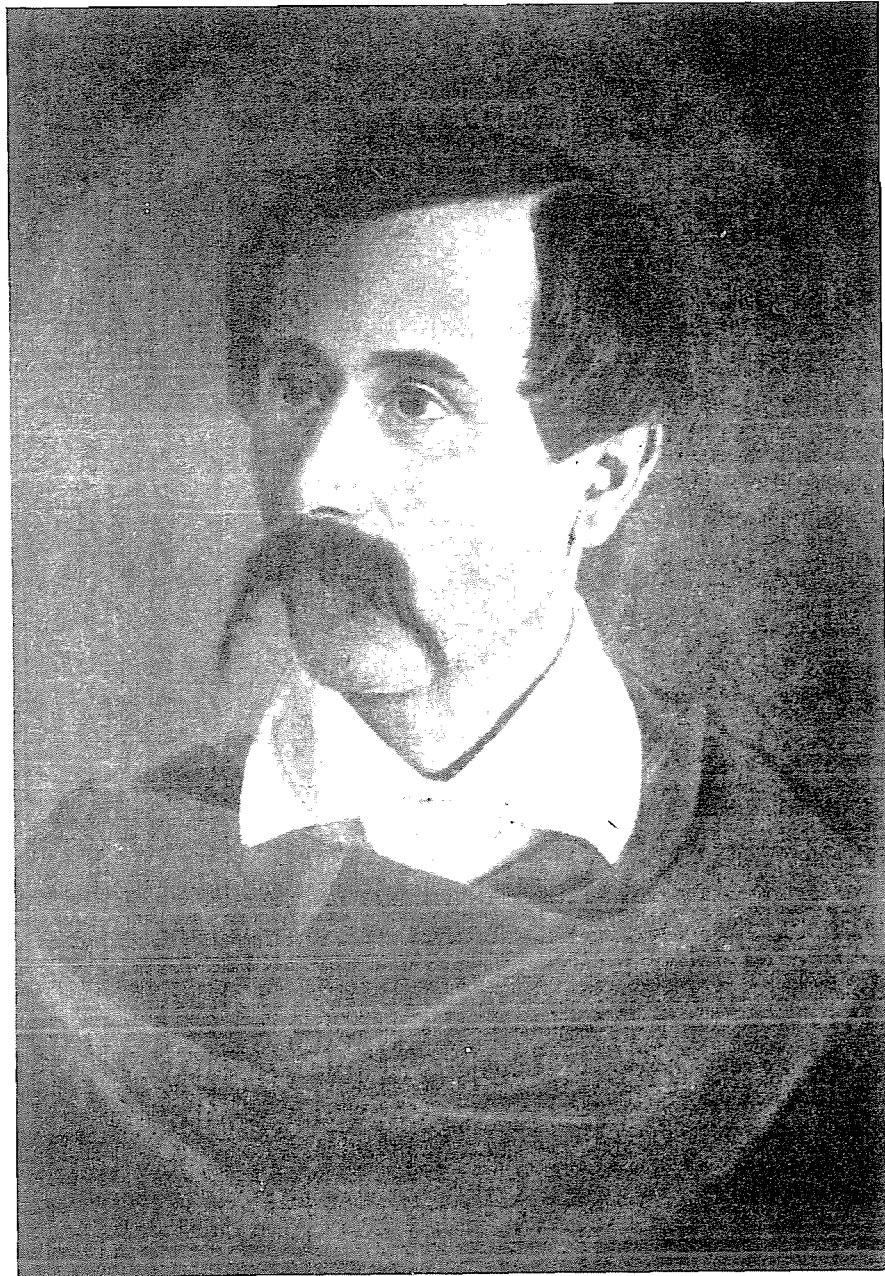
Тек време може показати: што је у Светозареву раду остварљиво, а шта је било намењено само да коју провалу више отвори.

Свакојачко: Рад је живот, а нерад је готова смрт!

Неска је раду вазда хвала и слава!

Милан Ђ. Милићевић, *Додатак Поменику од 1888. Знаменити људи у српскога народа који су преминули до краја 1900.г.*, Београд, 1901, стр. 85–88.

Јован Суботић (1817–1886)

ЖИВОТ
Дра ЈОВАНА СУБОТИЋА³²

(Автобиографија)

Пета књига. Лето: Епоха четврта

[...]

После револуције од г. 1848. уведе се и у НСадску гимназију начин аустријских гимназија; али је дух гимназија у Мађарској у опште слабо и гимназију НСадску. Никако се није могао онај први немачки дух у ову гимназију да уведе. Дуже времена била је ова гимназија само нижа гимназија, па јој је и то много сметало да се дух завода дигне. После се добије за НСад већа гимназија, али може да јој је почетак још на путу стајао, да се не може уздигнути до праве висине.

[...]

Ја сам био одређен за председника матуритетске комисије. Од ...* падну петорица! али то је само послужило, да се на другу годину сви још боље на ум узму.

Они који су пропуштени знали су боље један од другог. Воља к учењу добила је крила. Виши дух усели се у гимназију. За кратко време прочује се НСадска гимназија као једна од најбољих у Мађарској. Карловачка остане на далеко за њом у сваком обзиру. И у овом смо дакле правцу дошли до повољног успеха.

Али 1873.³³ дође Светозар Марковић у Н.Сад. Марковић се бавио са науком социјалистичком. Он стане купити гимназијалну младеж око себе, и овој се та нова шпециозна наука допадне врло.

Ја сам те социјалистичке књиге читао; и мени се самом много којешта допало, што се тамо разглабало. Али та наука не бејаше још потпуно развијена; не бејаше још постигнула увете, који би је са животом државним изједначиле. Али да се тамо многе ствари налазе, што су отров за неразвијени ум младих људи, то нити ко пориче, нити може порећи, а нити се порећи даје.

Стану ти моји ђаци мање учити, више изгрета правити, у понашању дивљати. Ту се сви чланови патроната сложе, да том ваља зарана

* Првобитно је било написано 11 па избрисано. (Напомена издавача)

на пут стати. Неколико буде из гимназије отпуштено, који су примером друге кварили; неколико њих казним лакшим казнама, који су се још давали дотерати; а неке укоримо и посаветујемо, који су нам се чинили, да ће се дати усаветовати.

Ја нећу овим да бацам кривицу на Св. Марковића. Он можда је социјалистичку науку био добро проникнуо, и да је деци онако говорио, како му се не би дало замерити. Али друго је тумачити, а друго је разумевати. Он им је говорио, како је он мислио, а они су разумели како су они могли, па ту ето ти зла и невоље.

Дарвин³⁴ и Л.Бихнер³⁵ постадоше уједаред најомиљенији списатељи наших ђака. А колико има у Бихнеру места, која су отров за младе духове, то је сваком познато. Нарочито пак морам казати, да ти млади људи нису ни схваћали све како ваља, што Бихнер пише. А о противним назорима наравно, да нису ни појма имали.

Грозно је било видети, како је један врло обдарен слушатељ горње гимназије, родом из Н.Сада, био подивљао. Отац му умре, – а тај је отац био једина сила, која му је матер и 4. деце издржавала, био му је дакле све. Отац лежи на столу у мртвачком сандуку, а син иде на позоришну представу. А како не би нишао, кад му се са оцем само једна наравска метаморфоза догодила, кад више не егзистира, кад није више ништа. Мати и друга деца пиште, он иде у позориште. А осим тога су му колеге социјалци отишли на представу, а социјалца не сме ниједна невоља оборити, он не треба ни за што друго срце да има, него само за своју социјалистичку.

Овај млади брат ваљало је да положи матуритетски испит, јер ће га, онако како је висок, здрав и леп, зацело у војнике узети, па онда ће осетити и он, а још више мати му. А таленте има божанствене. Гимназијалне науке то су за њега маленкост. Али кад ко не зна гимназијалне науке, не може положити испит зрелости, а ко не положи испит зрелости, тај мора са 20 година у војнике. Он о томе и не шумиња.

Смили ми се и он и његова мати. Позовем га, поучим га и запретим му. Он види, да му говори пријатељ из срца и душе. Тути као клада, не само да стоји и то као клада, него је и тако недељан као клада. Да га пустим, да га мутна вода носи. Хтело би ми се, али ми се не може. Ваља га и преко воље његове сачувати. Овамо онамо, овако онако, еле га и сачувам, те положи матуритетски испит. Види се при испиту, да таленат више помаже него труд. Зна, што и сам не би хтео да зна. Како би у животу прошао, не знамо. Рано умре; којим поводом и узроком није ми познато.

Учитељи су науке гимназијалне ваљано предавали и по садржају и по форми, а држали су строго, да се учи, те су ваљда и ученици кроз то ипак мање времена имали за друге ствари, које им у посао управо нису спадале.

Који су били бољи ђаци увиде на брзо, да треба сад да уче, што им управо ваља да науче да могу после сами себе хранити и издржавати, а за ове апартне ствари остаје им време и касније. Те тако и опет уведу моду у дружину, да се учи што треба знати за школу.

Ове ствари је било много теже извести него написати. Али је управи гимназијалној и патронату и учитељском телу, ипак за руком пошло те је и ову опасност од завода уклонила.

Живот дра Јована Суботића (Автобиографија), пета књига, књиге Матице српске, број 33 и 34, Нови Сад, 1910, стр. 40, 41, 42–44.

Јован Жујовић (1856–1939)

Јован М. Жујовић

УТИЦАЈ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА НА ШКОЛСКУ ОМЛАДИНУ³⁶

Грађани и Грађанке!

Другови! – ви сви моји другови по заједници осећања која нас овде доведоше да укажемо поштовање спомену Светозара Марковића; – и ви стари, већ тако ретки моји другови, моји другови у првој групи српских социјалиста које видим такође овде скупљене – допустите да свој говор почнем са изјавом: да ми је одиста врло мило било, кад су ми моје поштоване универзитетске колеге Недељко Кошанин и Драгиша Ђурић, некадашњи моји добри ученици, предложили да и ја узмем удела у говорима за прославу Светозара Марковића. Они су јамачно знали, колико је много мени драга успомена на тога мога учитеља Социологије, Етике и Енергетике, па стога су и очекивали да се нећу устезати да то искажем и овом приликом и у овоме Радничком Дому. Наш великан кога прослављамо, својим радовима је заслужио зацело, што су о њему Слободан Јовановић и Јован Скерлић написали читаве књиге³⁷ и што ће вечерас овде неколико говорника приказати какав је он био као социолог, педагог, философ, публициста, као оснивач и социјалистичке и национално-радикалне демократске партије у Србији. Имајући у виду стручне реферате које ћемо сада слушати, мени је одобрено да се у своме говору ограничим само навођењем неколико примера Светозарева непосредна утицаја на прво коло следбеника, који се око њега скуписмо. Обсећано ми је да ми поштовани слушаоци неће много замерити, ако, говорећи о томе утицају, будем спомињао и своје личне доживљаје у његовом друштву. Искуство нас учи да сваки човек кад прича своје мемоаре или пише аутобиографију ласно се подаје самохвалисању. Ја ћу pazити да ми се то не деси, већ и зато, да не бих изгледао смешан људима који ме сада овде први пут виде и слушају.

У мом говору неће, дакле, бити никаква научна расправа, већ у неколико анекдотично казивање неких догађаја, који изгледају ситни са великог историјског гледишта, али могу дати нека приближна обележја постојању једног српског „новог поколења“, које није прошло без икаквога трага. Можда би ово моје приповедање било и врло интересно, кад би било упутно говорити повише о истакнутим личностима тога поколења. Али ја ћу бити слободан да само узгред, по некад, по-

менем по неко име, и то увек са симпатичним сећањем на некадашњу нашу дружбу за живота и после смрти Светозара Марковића. Дружина се она могла гордити да је била прво јато његових соколова, у ком јату у већини бесмо ми још врло млади полетарци.

Са вером, дакле, да ми је допуштено и на своме личном примеру у неколико показивати како смо се ми ђаци онога доба, дакле пре више од пола века, почињали развијати, ја ћу са тиме и почети.

Ја сам, на пример, већ као ђак ниже Гимназије, заједно са мојим старијим братом Ђорђевићем, онда већ наредником, ишао код нашег рођака Живојина Жујовића,³⁸ кога је и Светозар Марковић називао да је био први српски социјалиста. Слушали смо га више пута да неким младим људима, којих се више добро не сећам, говори о Правима Народа, Слободи, Републици, Социјализму, Прудону,³⁹ Беклу.⁴⁰ Неколико пута застао сам код њега и слушао о томе истоме разговору рускога емигранта Ровинскога⁴¹ и српско-бугарског књижевника Љубена Каравелова.⁴² Сећам се како ми је Каравелов показивао слике лепих предела у Швајцарској, да би ми, ваљда, и тиме омилило ту земљу и њено државно уређење.*

Те прве политичке клице са којима сам се „заразно“ тако рећи у сопственој фамилији, размножише се кад чусмо за Светозара Марковића и његове идеје. Ја почех читати његове чланке, нарочито његов лист „Радник“.⁴³ Њега сам први пут видео и слушао на једноме „селу“ „Побратимства“⁴⁴ у хотел „Националу“. Али како сам тада (1871) био ђак тек петог разреда Реалке, то нисам смео ни помислити да се до њега прогурам кроз велику групу великошколаца која га је била окружила. Познао сам се са њиме две године доцније. У једноме од првих наших разговора, он је на моје ондашње двоумљење шта да радим, тако убедљиво утицао, да ми је његов савет остао добар упут за цео мој даљи рад, па и живот. Да би се тај прелом боље оценио, треба да испричам нешто што му је претходило.

*

* *

По свршетку Реалке, 1872 год. пошаље ме отац, по мојој жељи, у Цирих да тамо учим Политехнику. Онда се тамо путовало само преко Беча и то паробродом до тога места, па даље железницом. У Пешти је велику „белу лађу“ смењивала нека мања; па се мој сапутник Риста Данић⁴⁵ и ја пожурисмо, да у међувремену од доласка прве и поласка друге лађе нађемо г. Николу Пашића,⁴⁶ који је већ био свршио инжиње-

* Мора бити да смо брат и ја њихове речи усвајали и ревносно их понављали; јер једнога дана, када мој брат при ручку поче нешто говорити о неком праву Народа, отера га отац од трпезе и погледав оштро у мене уздахну: „отрова вас обојицу Живојин!“ У том тренутку отац беше заборавио да је пре тога, у мојој једанајестој години, он уважио моју молбу и повео ме собом да видим Скупштину Уједињене Омладине Српске, која се држала у дворишту Велике школе (1867) на којој је такође било неког „тровања“ новим идејама.

рство у Цириху и дошао тамо да се запосли, чини ми се на железници. Тада сам га први пут видео и слушао говорити.*

Увече онога истога дана када смо стигли у Цирих одведе ме Риста код Бакунина,⁴⁷ револуционара још из 1848 године и вође комуниста и анархиста. Необично ми би друштво које затекосмо. Собе беху пуне мушкиња и женскиња; пуне Руса, а са њима беше и неких Пољака, Француза, Талијана, а чини ми се и Шпанаца. Руси су носили дуге косе и браде као православни попови; а женскиње беху подшишане или сасвим ошишане као регрути у касарни. Неки људи имађаху на глави црвене, револуционарне капе, као што су фригиске капе на сликама Републике.

Пошто ме поздравил топлосердачном добродошлицом Бакунин мету доста енергично његову велику руку на моје раме па изјави своје уверење: да ћу ја бити њихов друг у раду. Затим запита мога водника: шта раде њихове присталице у Србији и Војводини. Приметих да са извештајем није био задовољан, јер је рад или нерад свакога од њих кратко квалификовао са по једном јаком руском речни, од којих је свака била погрднија од претходне. Упамтио сам их све добро, али их јавно не смем поновити. – Слушао сам говоре и упадице других присутника, али их нисам мога разумети. Сећам се да се непрестано помињала: Интернационала,⁴⁸ Алијанција,⁴⁹ Револуција, Јунта,⁵⁰ – „Револуција, револуција“ – цвркутаху и оне шишакније мало старије од мене. Беше прилично гестикулисања, жагорења и сркутања чаја. У једној плитици, над пламеном алкохолне лампе, пржило се неко месо. То је бледа слика првог руског врло бујног „крушка“⁵¹ у који сам изненада уведен.

После тога ја у брзо сазнадох: да су српски ђаци у Цириху подељени на две завађене групе: бакунисте и светозаровце; да су бакунисте тада у великој већини; да је Бакунин у Интернационали основао неку заверу својих присталица; да је спремао и спрема устанке у више европских држава и да је у том баш у тој години очекивао нешто много од Шпанаца и од Срба. С тога, ваљда, и бејаше онако незадовољан извештајем који му је одовуд донет.

Од бакуниста сам у Цириху слушао ова уверења: да социјална Револуција тек што није планула, јер је сва Европа за њу већ спремна; да ће се ново друштво на комунистичкој основи ласно образовати чим се поруши све ово што постоји у буржоазном друштву; да ће се оно

* Тада ми се, не знам више како, обрете у рукама српски превод Енгелсонове брошуре: *Шта је то Држава?* која је те године наштампана у Цириху или Женеви, они рекосе, чини ми се, у некој „српској штампарији“. Стога сам, јамачно, ја доцније моје сећање на ову брошуру нешто везивао за дан познанства са г. Пашићем. Не сећам се много шта све бејаше у тој најреволуционарнијој брошури, које дотле бејаш читао. Сећам се само неколико њених најбујнијих фраза: да је држава једно тајно друштво, једна завера богатих и силних против сиротних и слабих; да је влада једна трговачка кумпанија; да у колсвци сваке владе лежи насиље; да је „скиптар“ реч грчка и значи српски батина, и да се увек представља у канџама грабљиве животиње, као на пример орла, лава и томе подобно. То ми после изгледаше као неко уводно предавање за оно што ми у Цириху проповедаху.

најбоље створити из потпуне анархије по самим добрим инстинктима народних маса; да је потребна само жива, одлучна нека „директна акција”, а не и пропаганда начела и неких знања, а и нека организација нове власти; – да је излишна свака велика наука већ и зато што је она сада у служби буржоазије. Ово последње подсећа на усклик онога јакобинца, члана Конвента Велике револуције: „Револуцији није потребна наука”, са којим је он прихватио предлог да се гилотинира највећи научењак онога доба Лавоазје.⁵²

У прву поставку циришких револуционара, то јест да је Социјална револуција на прагу, могао сам поверовати, јер су се они правили да знају какво је стање у појединим државама. Друга њихова поставка: да ће се добро неко стање само собом створити из потпуне анархије, без суделовања никакве организационе снаге, није ми се чинила ни мало вероватна. А против треће сам се бунно, јер сам ја науку увек волео и у њену моћ веровао; а и програм Светозаревога „Раденика” допао ми се већ био зато, што је прва реч у њему била да ће се *помоћу науке* радити на стварању бољег друштва.

Можда је оно омаловажавање и одрицање науке била једна од главних побуда што сам се брзо отуђио од бакуниста и здружио са тамошњим присталицама Светозара Марковића, Пером Ђорђевићем⁵³ и Пером Тодоровићем.⁵⁴ Али су и ови прилично веровали да Социјална револуција може доста скоро настати, на Западу због разгранате и добро организоване Интернационале, а можда и на Истоку због многобројних руских „народовољаца” који су се знатним делом већ били спустили у прост народ и спремали свеопшту „појездку в народ”.⁵⁵ Ми се тројница врло зблизисмо па бејасмо саставили чак неки мали „жири”, који је оцењивао како се ко од Срба влада и како би се имао владати у наступајућим судбоносним догађајима.

Нешто под утицајем тих разних циришких предказања, нешто од помисли да ми појављена у мени грудобоља неће дати дугог века, а највише из жеље да се Револуција не сврши без мога суделовања док ја будем дуго изучавао технику ја напустим ову школу; па наумих брзо изучити агрономију у једној циришкој практичној пољопривредној школи, како бих што пре ушао у народ и то пак са неком стручном науком. Али мој отац, дознав што-шта од онога што се ради, спрема и говори у циришком зборишту светских револуционара, понуди ми да наставим учити технику у некој другој вароши; „а ако баш волиш изучити само практичну земљорадњу, писао ми он, можеш је научити код твога чича Лесендра у Неменикућама”.⁵⁶ – Растанак са Цирихом био је, дакле, неминован.

*
*   *
*

Вратих се у Србију у лето 1873 године. Потражих одмах Светозара Марковића, да се са њим познам и договорим о моме даљем раду. Испричах му какве су све у мени мисли и тежње и како сам у недоумици да ли да идем на страну и учим технику или да останем у Србији. Он

ме прво утеши уверењем да мој случај није усамљен и да је и он сам прошао кроз сличну кризу. Па затим, пријатељским тоном, али врло одлучно осуди тежњу младих српских социјалиста, да без довољно научне и друге спреме иду на „практичан рад” у народ. Препоручи ми да – када ми је то могуће – што више времена посветим на опште више образовање, а да се и стручно спремим за обраду неке науке, било теориске, било примењене. Ја то радо уважих, јер је таква тежња и у мени тињала.

Ето, тада је и такав је био непосредни, лични и пресудни утицај Светозара Марковића на мене.

Јамачно се слично дешавало и са другим младићима онога доба, који су дошли у додир са Светозарем, непосредно или посредно. Опazio сам ја то на многим мојим друговима у Великој школи, у коју тада ступих, по новој великој ревности за науком, коју пређе нису имали. Познато се по броју и разноврсности књига, које великошколци предузеше читати. Ево неколико примера о томе.

Већина младих социјалиста мога доба веровала је да ће социјализам довољно познати из Ласалове⁵⁷ књиге о *Радничком питању* и његове брошуре о *Радничком програму*. А под утицајем Светозара Марковића створило се мишљење да се социјализам има научно основати на науци о *Политичкој економији* па се ова наука почела проучавати прво по Чернишевској књизи о њој.⁵⁸ Затим смо се потрудили да савладамо Марксов *Капитал*, која је књига већину читача одбијала већ првим одељком о теорији вредности.⁵⁹ Већина мојих другова разумела је Маркса тек по руском изводу од Зибера,⁶⁰ који је на српски превео и издао Раша Милошевић,⁶¹ а неки су се задовољили са мојим малим изводом из француског издања *Капитала*, који извод и сада имам у рукопису. Било нас је неколико који смо сматрали за потребно да читамо и буржоазне економисте: Џон Стурта Миља,⁶² Рошера,⁶³ Керија⁶⁴ и Диринга,⁶⁵ а нас двоје троје пробасмо да у том правцу одемо у назад до Адама Смита.⁶⁶

За опште образовање потребно је било знати не само политичку историју света, која се по школама учи, већ и културну историју. С тога смо ми читали: Дреперову *Историју умнога развића Европе*,⁶⁷ Беклеву *Историју цивилизације у Енглеској*⁶⁸ и Вевелову *Историју индуктивних наука*,⁶⁹ а по препоруци Светозара Марковића читали смо културно-историске списе Колба⁷⁰ и Лоренца Штајна.⁷¹ Неки су били вољни да прелиставају Колбову и *Статистику*. Читали смо и Луј Бланов: *Историју француске револуције и Историју 1848 године*.⁷²

Природне науке почеле су се популарисати пре нас, а и без утицаја онда јединог природњака Јосифа Панчића.⁷³ Социјалисте их заволеше. Живојин Жујовић био је можда први српски писац који се исповедио као дарвиниста. У омладини се јављаху многе дарвинисте, који су ову доктрину примали из друге и треће руке. Светозар је нас упућивао читати баш самога Дарвина; а то није било ласно онима, који нису имали довољно знања из науке о животињама и биљкама. Лакоше су се читале књиге и усвајале проповеди Бихнера,⁷⁴ Хекела⁷⁵ и Писарева.⁷⁶ Светозар је сем ових препоручивао и књиге Молешота,⁷⁷ Модслеја,⁷⁸

Вунта,⁷⁹ Хекслија⁸⁰ и Сеченова.⁸¹ Од свију њих ја сам се највише задржао на Хекслију и доцније кад сам Јестаственицу стручно изучавао.

Међу нама је био изванредан број ђака који смо волели читати филозофска дела и расправљати филозофска питања. Онда су и на страни превлађивале доктрине позитивиста и материјалиста па смо и ми читали дела Огиста Конта⁸² и Литреа,⁸³ Бена⁸⁴ и Спенсера,⁸⁵ Бихнера,⁸⁶ Фајербаха⁸⁷ па и Лангеову Историју материјализма.⁸⁸ Светозар нас је хвалио што смо били кадри разумети овакве ауторе и вољни читати и дебеле књиге њихове.

Светозар Марковић није био противан ни читању неких романа и неке поезије, што је мени врло годило, јер нас је Пера Тодоровић прилично тиранисао својим говорима о *уништењу естетике* о чему је и једну расправу написао.⁸⁹ Читали смо и усхићавали се романима од Жорж Санд,⁹⁰ Виктор Иго,⁹¹ а највише романом *Шта да се ради* од Чернишевског.⁹²

Када се из Русије по свршеним наукама врати Раша Милошевић, омилише нам руске песме, не само слободоумне, већ и романсе, које су, како ми се и сада чини, лепше од немачких и француских. Заинтересовали смо се Украјином, те смо не само знали „украјинско питање” – (ја сам на српском превео расправу украјинофила Драгоманова: *Русија и балканско питање*)⁹³ – већ од неких Украјинаца научисмо и неке њихове песме, чак и неке рабациске („чумацке”). – Светозар Марковић подстицао је, дакле, да се омладинци што свестраније и што озбиљније развијају, да што више читају, размишљају и дискутују. Подстицао је, храбрио, али нас није много мазно, што сведоче и ови случајеви. Кад смо нас неколико Београђана, већином ђака, усвојили предлог Пера Тодоровића да издајемо књижевни часопис „Рад”, Светозар нас није од тога одвратио, али нам је дао знати своје мишљење: да ће наше предузеће бити корисно у првом реду и поглавито нама покретачима и сарадницима листа, јер ће нас приморавати да што више читамо и учимо како би могли и читаче поучавати. – А када сам ја написао *Протест* против наредбе министра просвете да и великошколци морају недељом ићи у цркву, који Протест потписа 30 ондашњих школских другова, нападоше нас неки као да ћемо се отпаднути од наше народности. Светозар нас узе у заштиту чланком *Вера, наука и образовање у народном правцу*,⁹⁴ али не пропусти попунити празнине нашега *Протеста* и за нашу мисао дати боље разлоге но што их ми имађасмо.

Читали смо доста, а имали смо обичај да у разговорима расправљамо што се читало. О свима главним економским, социјалним, филозофским и природњачким питањима водили смо живе дискусије и око наших приватних „самовара” и у ђачкој дружини „Побратимству” у чијим су записницима можда очувани трагови од тих расправљања. О чисто политичким питањима нисмо се много препирали, још мање о политичким личностима. – Вреди забележити да су начелне дискусије с нама водили и неки наши професори: Стева Поповић Црни,⁹⁵ професор Народне економије и Милан Кујунџић Абердар,⁹⁶ професор Филозофије, и то баш у учionicима Велике школе пошто би свршили своја предавања или на нарочитим часовима. Вреди, можда, поменути и то,

да у ондашњим дискусијама социјалнога питања и у чланцима нису као ово сада често понављане речи: „пролетер”, „класно свесни пролетер”, „класна борба”, „свети егоизам”. И радничка удружења које смо помагали оснивати (ја сам помагао оснивање дружина типографских и кројачких радника) нисмо звали „синдикатима” ни борбеним ни неборбеним, ваљда зато, што смо им у програм уносили и свестрано развијање радника поред борбе за њихово економско обезбеђење. Радници су нас примали с поверењем. Ми смо у суштини били идеалисте, па баш и они међ нама, који су ватрено заступали материјализам и у историји и у философији. Менталитет и радника и њихових пријатеља мора да се јако промену, јер ми пре неколико година један од главних вођа садашњих социјалиста некако снисходљиво, чисто са сажаљењем, рече, да ми нисмо били праве социјалисте, већ само алтруисте и филантропи. Од тога се не сам нисам бранио, већ одговорих: да ће ми мило бити ако изјави да сам био и остао алтруиста. Изјавих и моје мишљење да за правилну и праведну организацију друштва могу радити и људи, које на то не нагони глад и друга материјална невоља, већ убеђење да социјализам предлаже најбоље могуће решење социјалнога питања; па да ваљда садашње учене социјалисте неће мислити да ће за рад на друштвеном преображају од учених алтруиста бити способнији и поузданији пробисвети и умне и моралне пропагандисти, као што су то мислили некадашњи бакунисти. Може бити да је алтруизам био први покретач симпатија за патнички раднички народ, али смо били уверени, да му можемо ми помоћи само ако се будемо добро наоружали сваковрсном науком. С тога смо учили и много читали.

Колико се много и шта и на којим језицима у оно време читало, могло би се дознати из реверса на узајмљене књиге из Народне библиотеке. Један наш друг, Коста Милојевић, још онда се о томе распитивао, па је потврдио, да од 180 или 190 ондашњих великошколаца само један поматори Црногорац није знао ни једнога страног језика. Већина је знала читати руски, а врло многи уз то француски и немачки. Нас десетина научили смо читати и енглески. Били смо у енглеском језику сви самоуци, дакле, недоучени. Напреднији су поучавали млађе. Мени је помагао старији друг Ђока Анђелковић⁹⁷ и то доста доцкан, у Дринској војсци за време турског рата, у коме смо врло многи учествовали као добровољци. Разумели смо енглески оно што се пише о предметима за које смо имали претходну спрему да их разумемо. Прве енглеске књиге које сам прочитао биле су од Тиндала и Бена; разумео сам их јер сам прилично знао физику и психологију; а књиге великих енглеских списатеља Шекспира⁹⁸ и Голдсмита⁹⁹ стоје и сада у пола разрезане у мојој библиотеци, јер их нисам разумео кад сам почињао читати их.

Из француских књига радо смо дознавали идеје старих утописта Сен Симона,¹⁰⁰ Фуријеа,¹⁰¹ Кабеа¹⁰² и мисли Прудона,¹⁰³ Пјер Леруа,¹⁰⁴ Ледри Ролена,¹⁰⁵ Луј Блана,¹⁰⁶ Бланкиа¹⁰⁷ и Распаја.¹⁰⁸ Читали смо радо Ламартинову и прозу и поезију.¹⁰⁹ Његову *Историју жирондиста* превео је још онда мој друг Драгољуб Стојиљковић, који је био више за јакобинце; али је, по лекцијама професора Милоша Зечевића, умео уважити заслуге жирондиста за извођење Велике француске револуције.

Мени су били симпатични и активни чланови Француске револуције од 1848 г., па сам превео *Организацију рада* од Луј Блана. Мој брат Миленко превео је *Сељаке* од Ескироса. Оба наша превода леже код мене у рукописима.

Руски се читало највише зато што је свима најлакше било научити руски језик; – не баш онако лако као што је мислио кнез Милош када је рекао: „Спрдај се српски, ето ти руски”, – већ много лакше но несловенске језике. Сем тога, ми смо Русе, као и сви Срби, волели и неким специјалним српским осећањима. Руска је књижевност у нас од вајкада била омиљена. Читали су се врло много белетристички списи Пушкина,¹¹⁰ Гогоља,¹¹¹ Шчедрина,¹¹² Достојевскога,¹¹³ Тургенјева.¹¹⁴ Под утицајем нових идеја та пажња се распространила на дела Херцена,¹¹⁵ Чернишевског, Доброљубова,¹¹⁶ Писарева, Лаврова¹¹⁷ а затим на Крапоткина¹¹⁸ и друге.

Чернишевског смо, чини ми се, скоро обожавали. Можда је томе допринело што је он због својих идеја тамновао дуго и у Петрограду и осуђен био да робује у сибирским рудницима. Волели смо га толико да смо нас двојица овде у Београду, Пера Тодоровић и ја, дали се преварити да га можемо изабавити из Сибира. И предузели смо били неке кораке и то кришом од наших најинтимнијих другова, јер се побојавасмо да нам они можда неће допустити да се један од нас двојице жртвује сасвим за изабављење Чернишевскога. Полиција пак ухвати наш траг да нешто спремамо, али не и шта спремамо; па тим поводом мене позваше на саслушање у Главну полицију. То је било моје прво познанство са њоме.

Можда ће кога интересовати ако речем коју реч више о томе догађају. На саслушању познадох да полиција сумња да смо ми нешто предузели радити у корист ондашњег претендента Карађорђевића.¹¹⁹ Мени тада лакну, те отворено и енергично уверих управника полиције да смо ми далеко од тога; а шта смо управо предузели нећу му рећи док се ствар не сврши, па „макар ме секли пекли”. Тада је, изгледаше, и њему нешто лакнуло, јер врло спокојно и скоро пријатељски посавествова ме, да се клонимо од карађорђевићеваца и пружи ми доказ да нас је један баш од њих проказао полицији, чим је од оца Пера Тодоровића дознао да је овај пошао да „сврши нека посла”.*

Волели смо све велике руске ауторитете, али ни од њих нисмо све слепо примали.

* „Гадни карађорђевиizam” проналазили су у нашим чланцима неки ондашњи и конзервативци и либерали. Међутим су после тога неки од првих осуђивани због Тополске буне, која се дигла и у корист Карађорђевића; а неколико знаменитих либерала помогло је да се убиства 29 маја изврше успешно бар у том погледу. – Ми социјалисте нисмо били карађорђевићевци, али смо међу њима имали људе који би се сада називали „симпатизери”. Неки од њих давали су нам доказе да нас не мрзи ни ондашњи претендент на престо. Један од њих правдајући се пред својим што је сувине и наш изјавио је да ће они нас децу, фириргајзом по туру чим им помогнемо постићи „њихов главни циљ”. Знали су они већ који.

Ево једнога доказа. Петар Лавров био је центар најученије, најнапредније руске емиграције у Цириху, Женеву, Паризу и Лондону. Он је био одличан не само социолог и историчар већ и антрополог и математичар, па је био уважаван и од начелних противника. Његова једна антрополошка студија штампана је француски. Његова знаменита *Историска писма* превео је на српски Влада Љотић.¹²⁰ А ја сам превео његове социолошке расправе: *Морају бити непријатељи и Чија је будућност?* У овој другој нарочито ми се допада овај крајни одговор на постављено питање: будућност је онога који буде најпаметнији и најенергичнији; најпаметније је да се створи присна задруга науке и рада; само та задруга развијене интелигенције и рада може човечанству осигурати сталну добру будућност. Радници неће победити ако буду веровали да им наука не треба, па остану одвојени од научара. „Здружите се са њима па ћете победити” био је завршни савет и једнима и другима.

Тај знаменити научник и врло честит јавни радник иако већ стар човек налазио је разлога да са мном не само разговара о многим општим питањима, већ да ми повери неке њихове радње, па да једног дана преко мене позове нашу српску групу у Београду на неку акцију поред Интернационале. Ја сам нашао разлога са којим сам му тај предлог одбио одмах, лично и усмено; а доцније сам му могао саопштити писмо другова који одобравају моје разлоге. Лавров ни после тога није нам ускратно ни своје поштовање ни своје симпатије.

Као други један доказ, да се нисмо ни пред најчувенијим светским ауторитетом одрицали свога мишљења, могао би послужити овај случај. Предајући Тургенјеву српски превод његовога романа *Новина* рекао сам му да „нови људи” – (а и ми смо се у те рачунали) – нису задовољни како их је он представио у томе роману.¹²¹ Он је био том мојом примедбом доста изненађен, али ми одговори доста хладно: „Описао сам нове људе онакве какве сам их познао. Да сам какве боље познао, бољим би их и представио. При свем том ви треба да сте задовољни; јер сте и у ствари и у мом роману бољи од свих других људи данашњег друштва, које сам у роману приказао”. Признати ваља да је Тургенјев имао право када ми је овако говорио. „Нови људи” бејаху бољи од других, али ни онда не бејаху какви су требали бити. Ми следбеници Светозара Марковића могли смо бољи бити, да смо сви и у свему следовали његовим поукама у погледу моралнога развијања и даљег владања у животу.

А шта је школској омладини препоручивао Светозар Марковић? Оно што је и писао.

Светозар је говорио и писао: „да је за остварење новог друштва неопходан морални преображај”, – да тај преображај могу спремити они нови „бољи” људи, који су га у себи лично већ извели. Он сматра да је оно „бољи човек у данашњем друштву који не тежи за богатством и за влашћу; који показује готовост да не експлоатише друге, а још више који показује толико нежности и осећања према другима да је готов да дели ма и с блиским људима – свој хлеб”. – Он је тврдио да је сада само из тако „бољих људи данашњег друштва једино могуће образовати другове, регрутовати и дисциплиновати војску социјалистичке партије”.

Стога је Светозар, међ разним задацима васпитања, *моралноме* васпитању давао онајвећи значај. Препоручивао је нарочито да се у омладини развијају несебична, *алтруистичка*, осећања и да се она навикава: да у раду за опште добро и за туђу срећу налази и своје лично задовољство.

Он је био такав, па и присне му присталице тежаху да буду такви. Смем рећи, да смо у прво доба у томе прилично и успевали. Био нас је приличан број, који смо, на пример, живели као таква браћа да су нам и кесе, као што се каже, биле као сестре. Бејасмо вољни да све што имамо и све што можемо жртвујемо за опште добро. Пера Ђорђевић је своје имање завештао Светозару Марковићу знајући да ће га он употребити на књижевну пропаганду наших начела; а Светозар га остави другима на исте циљеве. И Пера Тодоровић доста је свога имања потрошио на ту пропаганду. Праведно је да му се то призна.

Од Светозара Марковића научили смо и како се треба владати са женскињама. Као праве сестре биле су нам ондашње другарице, прве српске социјалисткиње, њих пет-шест на броју. Светозар је и њима, а и нама, њиховим друговима, био узор. Он је и писмено признао да је „испитав до дна све нијансе разврата, научно да поштује *невиност*“. Искусно је да „код свију људи, код којих је у овоме прљавоме животу остала бар клица чистога осећања, дружба са женскињама, чистим и невиним, дејствује као наравствени лек“.

Колико смо и у овоме погледу били „фантазије“ – како нас називаху наши начелни противници који познаваху исправност наше дружбе са другарицама, нека послужи и овај факат, – блаженога спомена – да смо ми фиктивни брак лакше схватили, а неки, по указаној потреби, у њега лакше и ступали, но што би допуштали играње „слободне љубави“; као да смо предосећали позније искуство, и своје и туђе, да је у тако званој „слободној љубави“ одишта доста обостране слободе, а мало, обично и малотрајне, праве љубави.

*
*   *   *

Нарав Светозара Марковића добро је представљена у књизи Јована Скерлића о њему,¹² јер је то написано по казивањима нас неколико личних познаваоца Светозара. Одишта је он у говору био благ, врло нежан и пријатан. У усменим дискусијама изгледао је много попустљивији но у писаним расправама, али је и тиме освајао сабеседника. Био је доста веселе нарави и радо насмејан. То је годило нарочито нама који смо имали сличну природу; јер су се појављивали међу нама и такви, који су сматрали да је за људе крупних предузећа обавезно имати чело набрано са намрштеним обрвама, како би и тиме свету показали колико су ојађени народним патњама и вазда готови за неку енергичну акцију. Дуневну ведрину Светозар је задржавао и у данима када смо га, већ јако оболелога, отпраћали у Приморје, где је наскоро и умро.

Не умем вам сада представити колико смо га жалили. За култ који смо имали спрам њега можда је карактеристична наша жеља: да се

тело његово толико балсамира како би се могло очувати за вечита времена. А Пера Тодоровић домишљао се како би се костур Светозара могао спремити и чувати у Музеју.

Ми смо Светозара Марковића волели неком изванредно срдачном љубављу, као да нам је најприснији сродник. Поштовали смо га једним необично великим поштовањем, као неким страхопоштовањем.

*
*   *   *

Да завршим говор саопштењем неких разговора од како су новине објавиле да ће бити ова прослава Светозара Марковића и да ћу ја имати част и задовољство да на њој говорим. – Неколико људи из Светозареве прве гарде, која је сада и врло мала и врло разбијена, прилажаху ми и изјављиваху да су им се овим поводом разбудиле све светле и миле успомене на њега. Неки су ми и писали да би сада радо били на овоме скупу. Верујем да је такво осећање и код свију других живих остатака онога нашега, сада већ старога покољења. Према томе, мислим, да приређивачи ове прославе, који су јамачно, као и ја, врло задовољни што је ова велика дворана вечерас препуна и радника и школске омладине, треба да су задовољни и овим што рекох како је сам оглас Светозареве прославе обвеселио и старце, којима и иначе, ништа милије није но сећати се идеалисања свога у младости својој. И моја је душа ових дана обузета неким миљем, па у њој све нешто светлуца и светли, а то је верујте ми, права срећа усред таме садашњег доба.

Док су ми се стари показали овако усхићени, дотле један представник једног млађег покољења, које је сада у већини, запита ме зачуђено: зар ћете Ви и тамо међ социјалисте и што ћете? Одговорио сам му прво: да у Србији има неколико политичких група, које Светозара Марковића могу сматрати као свога претечу, а међу овима је и његова група. Друго, да ми сви Срби без разлике партија имамо дужност, да поштујемо успомену на онако великога, честитога и племенитога јавнога радника као што је био Светозар. Треће, да и ја лично имам дужности задржати га у симпатичној и захвалној успомени, јер ми је он на поменутој раскрсници мога живота отворено рекао своје убеђење: да је што веће и што стручније школовање потребно нарочито људима који теже да буду корисни народу. Додах и то да сам врло задовољан што у себи још осећам пуно топлине и за његову успомену и за његове лепе идеале.

Много је интересније било ово питање које ми је ових дана упућено: шта ја мислим, у којој би садашњој групи био Светозар Марковић да је жив?

Не могући погодити где би њега одвела политика у току неколико потоњих деценија, набројох доста лако, и на задовољавајући начин, где Светозар не би бивао, нити би сада био. У којој би садашњој групи био Светозар немогуће је поуздано тврдити из следећих разлога. Од његова доба на овамо знатно су се промениле и опште социјалне и економске, и политичке и националне прилике у Српству. Промену се ментали-

тет и у народним масама, и у буржоазним класама и у интелигенцији. Извршило се велико диференцирање мишљења и у групи његових некадашњих једномишљеника. Групе су се издвајале: и по начелима и по практичним програмима и по тактици за остварење програма, канда, и по личним темпераментима. Немогуће је одредити Светозаров свентуални положај у садашњости, већ и стога што је он сам, у доста кратком року свога живота, прошао кроз три периоде: 1) револуционарнога „народовољства”, 2) еволуционога чистога социјализма, 3) радикално-социјалне демократије, па је и радио у тим разним правцима. А знајући да је Светозар Марковић увек био републиканац, и монархију је признавао само док се не изврши ослобођење и уједињење српског народа, мени је мило веровати, да би он сада, по стварању језгра Балканске федерације у држави Срба, Хрвата и Словенаца, радио за успостављање радикално-демократске републике, са неким задацима из социјалистичкога програма који су и данашњем друштву остварљиви. И моје припадање данашњој странци оваквога програма сматрам као логични наставак онога на чему смо са Светозаром стали. А где Светозар Марковић не би био и шта све не би одобрио од онога што се с многима десило после његове смрти, – то би ласно било набројати знајући јачину његова карактера и чистоту његова морала, и личнога и политичкога, које он није одвајао. Али ништа од тога ја нећу спомињати, само да би данашњи свечани дан ове лепе и узвишене успомене са чистим пијететом једнодушно одржали на достојној висини. Његовој прослави, пак, мислим да неће ништа нашкодити ако само дадем израза моме најдубљем уверењу: да би Светозар Марковић уложио, а можда и исцрпео сву своју огромну енергију, да се не дође до овога моралнога јада, гада и трулежи, који прети да нас загуши.

Он би жигосао успаване савести и будно би обамрле честите енергије и у народу и у интелигенцији. Он би остао „со-соли земљине” као што је био и успео би да се бар у његовој близини со не уквари.

Остао би „покретач – покретача” друштвеног напретка.

Веровао би у будућност наших идеала, у омладину школску и радничку, и препородио би њен велики део.

И ми би се опет уверили, и ми стари и ви млади, да царство „нових, бољих људи” може бити и овога света, само ако будемо спремни знањем, јаки вољом и скроз поштени као што је био он, наш велики учитељ Светозар Марковић!

Слава му!

Јован М. Жујовић, Утицај Светозара Марковића на школску омладину. *Говор држан на прослави Светозара Марковића 22. марта 1925. год. поводом педесетогодишњице од његове смрти, Буктиња, књ. III, 1925, стр. 129–146.*

Аврам Петровић (1855–1944)

Аврам Петровић

УСПОМЕНЕ¹²³

[...]

Године 1872. постао је пунолетан Књаз Милан¹²⁴ и тада су престали владати његови намесници Јован Ристић,¹²⁵ Јован Гавриловић¹²⁶ и Миливоје Блазнавац¹²⁷ и њихова влада, коју су дотле састављали Радивоје Милојковић¹²⁸ као претседник и министар унутрашњих дела, Јован Белимарковић министар војни, Димитр(ије) Матић¹²⁹ министар правде и просвете. Нову владу образовао је Блазнавац са Ристићем и либералима. Блазнавац је умро марта 1873. Онда је образовао владу Ристић опет са либералима и узео за министра још Стојана Новаковића¹³⁰ за просвету и Чеду Мијатовића¹³¹ за финансију. Овај Ристићев кабинет пао је 22. октобра 1874. г.

Нову владу образовао је тада Јован Мариновић¹³² као претседник и министар спољних послова, Аћим Чумић¹³³ министар унутрашњих дела. Доласком нове владе, а нарочито доласком Чумића за министра унутрашњих дела, поче се у Србији слободније живети и оштрије писати и отпоче излазити више новина. У Крагујевцу је почео 1873. излазити нов политички лист „Јавност”,¹³⁴ који је уређивао Светозар Марковић, који се скоро пре тога вратио са наука из Швајцарске и Русије, са другим још млађим слободоумнијим људима. Овај лист сад је нарочито писао слободумније тражећи више слободе за народ: слободну штампу, слободу удружења, говора, самоуправу. Многи његови чланци прештампани су тада у књижице под насловом „Скупштина”, „Општина, суд и правда”, „Срез и финансије”. Између осталих који су били око овог листа били су Сава Грујић капетан и Светозар Милосављевић професор и Пера Ђорђевић, старији, предавач, онај који је умро 1874.г. у Крагујевцу и који је на самрти оставио своје имање, кућу своју у Крагујевцу у ондашњој вредности од хиљаду дуката, друговима својим на народне и партијске целји. Ето каквим су идеалним идејама испуњени били и какви су људи постављали темељ радикализму у Србији.

Онда је почео излазити лист „Будућност”¹³⁵ под уредништвом Уроша Кнежевића. Он је нарочито нападао бившу намесничку реакционарну владу. То је био лист тадашње владе – конзервативне странке. „Исток”¹³⁶ је био лист бивше владе и њене либералне странке, која се називала либералном. Међутим, нова конзервативна влада била је

много напреднија и либералнија од бивше зване намесничке либералне владе. Конзерватизам нове владе видео се нарочито у томе, што је она тада нападала бившу намесничку владу чак и за то, што је ова дала земљи устав за време малољетства Књаза што, вели, није смело бити за време малољетства Књаза док је давање устава свуда и свагда либерално дело.¹³⁷

Дотле се у Србији владало потпуно апсолутистички и бирократски. Говорити и писати противу владе и противу власти било је тада тако исто бунтовнички као и говорити и писати противу Књаза. За најмању увреду власти ишло се тада у затвор. Ништа се није могло штампати док цензура не прегледа и не одобри.

Ова влада и Скупштина донели су закон којим је укинута у Србији телесна казна и батина. Дотле је поред пресуде судске за праве кривце и кривице, полиција и сваки кмет могао да осуди сваког човека у Србији, сем чиновника и свештеника, на батине и то полиција на 25 а кметови на 10 батина а суд до 50 батина. Срећом те су тада укинуте батине, иначе доцније кад су се код нас партијске страсти развиле, не би остао нико неизбијен: ни либерал ни напредњак (ни неутралац), а већ за радикале и да не говорим колико би они иззвукли.¹³⁸

Тада је крајем децембра 1873. г. донешен и један економски најкориснији закон за нашу земљу, закон по коме је сваком нашем сељаку обезбедено пет дана орања-плуговања земље и кућа са окућницом да му се не може продати ни за какве дугове, па ни он сам да не може то отуђити.¹³⁹ Тиме је обезбеден опстанак нашега народа, који је углавном земљорадник тако да у Србији не може бити бескућника, као што ових има по свим другим државама. Ово је загарантовано овим законом и нашим занатлијама, али је на жалост ово за њих давно изиграно. Кад би се овај закон вршио и примењивао онако како треба и како он заслужује, Србија би била најсрећнија земља на свету. Али на жалост мало је људи па чак и државника који појимају и пољажу важност овога закона, те многи помажу изигравање његово – економско упропаштавање народа, ако је позната истина: да само економски слободни могу бити политички слободни.

На овој Скупштини Александар Николајевић посланик пожаревачки са још неким посланицима оптужио је у Скупштини бившег министра војног Јована Белимарковића да је ортаковао и крао са неким државним лиферантима и да се тако обогатио. Ова је ствар узела тада и у штампи и у земљи и у Скупштини толиког маха да се Белимарковић једва извукао само са неколико гласова већине у Скупштини, да не буде стављен за то под суд. Тако се онда гледало и у Скупштини и у народу на лиферације и на богаћење министара.¹⁴⁰ А данас?

Али је због ове интерпелације доцније полиција пожаревачка створила кривицу Александру Николајевићу, затворила га у неку кулу пожаревачку и држала га ту у затвору неколико месеци и тек кад је сва штампа огорчено напала не само полицију и владу онда је тек Александар пуштен из затвора.

У октобру 1874. г. извршени су избори посланика у Народну скупштину. То су били први слободнији избори у којима је народ јаче уче-

ствовао и у којима је показао више грађанске свести и куражи. Тада су изабрани за посланике Адам Богосављевић из Копривнице¹⁴¹ у срезу Крајинском, који је свршио Велику школу – филозофију, па није хтео да иде у чиновнике него је отишао у своје село на своје имање и ту радио: орао, копао као и сви други сељаци и поучавао своје сељаке у свему. Па онда Димитрије Катић, Ранко Тајсић, Милија Миловановић, Милош Глишић, Милутин Гарашанин.

Због чланка које је написао у „Јавности” Светозар Марковић осуђен је крајем 1873. или почетком 1874. г. од Крагујевачког окружног суда на једну годину затвора, који је издржао у Пожаревцу.¹⁴² Онда се сматрало за малодушно и стидно да се писац крије од одговорности и да тражи написмено уредника који ће одговорати за писање у листу. Светозар је и дотле био слабог здравља – туберкулозан. У затвору болест му се погоршава. Кад је изашао из затвора пожаревачког поздрављен је телеграфски од пријатеља из целе земље, па сам му и ја тада честитао слободу. Он је отишао одмах у Далмацију, на приморје, ради поправка здравља, па је тамо у Дубровнику у болници и умро крајем јануара 1875.г.¹⁴³ Отуда је донесен и сахрањен у Јагодини, одакле је био родом, величанствено, јер је Јагодина онда била најрадикалније место у Србији. На погреб су дошли изасланици из више места у Србији. Ја сам тада био на пратњи као изасланик из Ћуприје и носио свећу поред сандука са другим изасланицима. У свим радикалним местима у целој земљи приређени су му парастоси. У Ћуприји ја сам приредио парастос, на своје име, али су иза мене били и трошкове платили Светозар Љочић, инжињерски капетан, Анте Пеливановић, судија и још два-три слободоумнија грађанина. То се онда сматрало као демонстрација противу владе и постојећег стања – реда, те је капетан Љочић, чим се вратио с парастоса, осуђен од свога команданта на осам дана строгог затвора, и по земљи многе људе узимала полиција на одговор за то.

Ја сам тада отпуштен из службе.

Кад је власт забранила „Јавност” онда је почео излазити „Глас Јавности”.¹⁴⁴ Кад је и он забрањен, онда је почело излазити „Ослобођење”,¹⁴⁵ па „Ново Ослобођење”¹⁴⁶ под уредништвом Стеве Милићевића, а кад је и он осуђен онда „Старо ослобођење”¹⁴⁷ под уредништвом Срете Анђелковића који је такође осуђен на две године затвора.

У Београду је покренуо Пера Тодоровић, кад се вратио из Швајцарске 1874 год. књижевни лист „Рад” социјалистичког правца.¹⁴⁸ Ја сам га редовно и пажљиво читао и био сам његов најревноснији пропагатор, скупљач и растурач у Ћуприји и околини. Тада сам се упознао с Пером и он је задуго био мој идеал а и ја његов љубимац.

Крајем 1873 написао је Сава Грујић књигу „Војна организација Србије” у којој је рекао: како је Србија мала земља, која не може да држи и да издржава велику стајаћу војску, па је препоручивао организацију и одржавање добре народне војске, као што је имају Швајцарци и као што су мислили и говорили и други слободоумни људи.¹⁴⁹

Ово је тако страшно утицало на милитаристичке кругове да је ондашњи министар војни Коста Протић написао тада реферат и указ

Књазу, који су оштампани у званичним новинама уочи Божића 1873 да се Сава Грујић због оваквог писања отпушта из службе.

У јануару 1875 г. пала је влада Чумићева и дошла конзервативна влада, „влада помирљивости и добре воље” како се она тада звала, Данила Стевановића, Ђоке Миловановића.

Нова влада наредила је нове изборе посланика који су извршени у августу 1875 г. Разуме се да се тада развила жива изборна агитација у целој земљи. Полиција је чинила све да спречи избор оних посланика који су се јаче истакли у народу и у Скупштини за слободу и права народа. – У Јагодини, у Темнићу и у многим другим још местима полиција је хапсила кандидате посланичке и многе грађане због избора. У Крајини, у Неготини – полиција је затворила Адама Богосављевића из Копривнице, народног посланика, који се тада прочуо у целој земљи као школован сељак и највећи борац народни. Хтело се на тај начин да спречи његов избор за посланика. Сељаци из целе околине скупе се и дођу у Неготин среској канцеларији и затраже да се Адам пусти из затвора. Кад власт није хтела да га пусти, сељаци развале врата на апсани и пуне Адама и одведу кући у Копривницу. Полиција је покушала поново да затвори Адама и коловође оних који су га пустили из затвора, али се сељаци сложено сви одупру томе. Начелник окружни затражи од министра да му се пошаље војска у помоћ. Влада изашље министра чича Ђошу¹⁵⁰ као свог комесара да извиди догађаје и умири народ. Он је дошао, видео како ствар стоји и саветовао влади да не предузима ништа. Стари државници и политичари који су били сведоци многих буна, претпостављали су мир у земљи ауторитету власти. О овоме догађају написао је Пера Велимировић књижницу: „Сељачки покрет у Крајини”.¹⁵¹

[...]

Рат наш са Турцима отпочео је 4 децембра 1877 и трајао до 27. јануара 1878.¹⁵² Борбе су се водиле очајне али опет не као оне у 1876 г., јер је главна турска војска била сада противу Руса. Највеће борбе биле су на Нишу, Грделици, код Врања. Наша војска заузела је Ниш, Пирот, Лесковац, Врање, Прокупље, Куршумлију и дошла је до Косова. Тада 27 јануара 1877 год. Русија је закључила мир са Турском у Сан Стефану који је важно и за нас. Тим уговором Русија је створила велику Бугарску, а Србији дала Пирот, Ниш, Лесковац и Прокупље.¹⁵³ Сматрала је да јој је то доста према ратном учешћу и успеху у овом рату, нарочито према ономе што није хтела ући у рат пре пада Плевне. На Берлинском конгресу који је сазван поводом овога у јулу 1877 г.¹⁵⁴ ми смо добили оно што су нам Руси дали Сан Стефанским уговором и још нешто више, Врање, Ниш, уз то добили смо независност државну. Добијањем независности Србија је добила право да њени судови суде и страним поданицима за дела која учине у Србији. Дотле није имала то право већ је кривце спроводила. Берлинским уговором призната је Јеврејима равноправност у нашој земљи. Дотле се они нису могли насељавати по унутрашњости Србије нити су могли имати непокретног имања по Србији.

Бугари су добили државу – кнежевину – под сизеренством портиним, без Источне Румелије, која је постала аутономна турска провин-

ција и тако се заврши овај рат коначно у августу 1878 г. Русија је уредила државу Бугарску, организовала власти, војску, дала јој своје официре и све потребе и после избора Кнеза Александра Батенберга предала Бугарима уређену државу.

За време трајања овога рата у јануару месецу 1878 г. ђенерал Белимарковић, командант шумадијског корпуса, наредио је депешом из Лесковца да се ја са још неколицином радника комунаца из фабрике, који нису били у вољи ондашњим либералима, упутим одмах њему на распоред за борачку службу, мада сам и ја и ови радници као и сви радници у фабрици били ослобођени сваке друге војне дужности решењем министра војног тиме што смо употребљени на војној дужности у фабрици,¹⁵⁵ и ја сам са њима упућен и стигао у Врање и јавно се ту Белимарковићу и он нас ту примио и распоредио по батаљонима, дао ту пушке и мене упутно у Гиљан у Крагујевачки батаљон с писменом наредбом да се употребним искључиво на фронтвну службу и да се обрати нарочита пажња на мене и на моје понашање у војсци, па ако се ма шта примети да се одмах њему јави. Из Гиљана сам упућен на положај. Тамо ми је био командант батаљона Димитрије З. Павловић а командир чете потпоручник Степа Степановић садашњи војвода.¹⁵⁶

На два-три дана после мог доласка једне ноћи поче пуцњава пушчана са турских положаја. Сви смо били на ногама. Кад је свануло угледали смо у равници која је раздвајала нас с једног брда од Турака с другог брда једну гомилу Арнаута Турака, из које се издвојише два Арнаутина и иђаху у правцу к нама. Водник наш запита војнике: која ће два јунака од вас хтети и смети да иду пред ону двојницу Турака и сазнати од њих зашто пуцају Турци и зашто...¹⁵⁷ Јавише се двојница и одоше пред ону двојницу Турака. Ми их гледамо с брда. Они се састаше са оном двојницом, за тим се вратише к нама и саопштише нам да Турци пуцају и веселе се за то што је закључен мир. Мало затим дође наш коњаник и донесе наредбу да одма напустимо положај и да се повучемо у Гиљан. Дођемо у Гиљан. Ту нам саопште да је закључен мир и да се наша војска повлачи из Гиљана и да наш Крагујевачки батаљон остаје као ...¹⁵⁸ гарда. Постројисмо се пред уласком у варош. Коњички капетан Коста Шефовић саопшти нам да ће сад доћи Апис пашин изасланик официр да прими варош и да ће га батаљон при пролазу његовом поздравити на команду „пред перси“ без трубних знакова. Стигла је наредба да је закључен мир и ми смо се повукли најпре до Криве реке, а затим у Врање. Одатле се наша бригада повукла била у Лесковац, одакле се опет вратила у Врање. Док смо били у Лесковцу чуло се да се окривљује и Јеврем Марковић по тополској ствари.¹⁵⁹ Јеврем је онда био командант тимочке дивизије у Свирцима, близу Лесковца и долазио у Лесковац. Ту је онда била команда тимочког корпуса, коме је био командант Ђура Хорватовић.¹⁶⁰ Пашић је тада био инжињер у штабу Хорватовићевом. Ја сам био у стану код Пашића и Илије Тодорића, уредника који су седели заједно. Ту сам се видео једном са Јевремом. Ту су били онда још Паја Мијаиловић, који је био начелник станице у Власотинцима и Урош Кнежеввић, начелник станице у Лебанима. Они су питали Јешу зна ли што год о томе што се чује: да окривљују и

његу по тополској ствари. Он рече да не верује у то. Може бити да либерали петљају нешто, али Књаз неће дозволити то. Скоро је, вели, био код Књазу у Нишу. Он га је примио у присуству више официра више него љубазно, честитао му лично јунаштво и вешто руковођење ратом и војском и скинуо са својих груди орден и прикачио га њему на груди.¹⁶¹ После таквог пријема и одликовања то би било немогуће што се чује. Неколико дана после овога сазнало се у Лесковцу да је Јеврем метут у једну кару и спроведен из Ниша стражарно у Тополу. После двајестину дана ја сам отишао из Лесковца на осуство у Крагујевац а одатле у Београд. Због злоупотребе које су чињене при давању осуства војницима министар војни Сава Грујић наредио је да војници сами између себе, свака чета за се, бира војнике који ће се пуштати кући на осуство. Па тако сам и ја изабран и пуштен, али командант ђенерал Белимарковић тражио је изјасњење од дивизијара Хаџића за то што ме је пустио на осуство. Кад сам био у Тополи у путу за Београд, ја чујем, чини ми се, од Анте Лазаревића, писара крагујевачког суда, који је тада био млађи аудитор у преком суду, поред аудитора судије, чини ми се Грује Гавриловића: да је Јеврем Марковић осуђен на стрељање. Мене је та вест запрепастила. Чим стигнем у Београд нађем Рашу Милошевића, код кога и одседнем у улици око Два јаблана, где је његов отац тада држао налбантиницу¹⁶² и испричам му шта сам чуо за Јешу. Он ми рече да се о томе у Београду ништа не чује. Раша је отишао одмах код Јелене-Илке, жене Јешине, и питао је: да ли је добила какав извештај о Јеши. Она му је рекла да је добила од Јеше јуче-прекјуче писмо, којим јој јавља: да се нада да ће бити пуштен и да ће Васкрс заједно са њом провести. То је било отприлике првих дана Велике недеље. Раша је онда испричао шта је чуо. Она се зграну кад то чу. Решење она и Раша да Раша иде довече код Саве Грујића да виде шта је. Раша је отишао увече код Саве. Сава му рекао да не зна ништа али изгледа му да има нешто и да ће отићи ујутру код Књазу и разабрати шта је. Сутрадан је Сава отишао Књазу и на његово питање Књаз му је казао: да је прски војни суд осудио Јеврема на смрт и да је он одобрио ту пресуду и она је може бити данас већ извршена. Узалуд је Сава молио, па и руски ђенерал Бобрински,¹⁶³ царски руски ратни изасланик на нашем двору. Књаз га није хтео помиловати. Јеврем је стрељан у Аранђеловцу код парка киселе воде. То се после чуло у Београду, као и да су још осуђени на смрт и Чумић и Коларац. Онда је настало по Београду скупљање потписа за молбу Књазу да се помилију Чумић и Коларац и они су занста и помиловани од смрти. Чумић на 10 година а Коларац са 5 на 2 године затвора.

Јеврем Марковић, брат Светозара Марковића, свршио је војну академију код нас и у Русији.¹⁶⁴ Био је један од најспособнијих наших генералштабних официра и један слободоуман човек. Како су Пољаци дигли устанак 1863. год. он је био у Русији као српски официр у школи. Оставио је школу и службу и отишао у редове Пољака да се бори за њихово ослобођење. Доцније се вратио у Србију и у војску, па је службу опет оставио за то што су га запостављали и трговао је неко време са грађом, па је пред рат 1875. опет ступио у војску и у рату 1876–1877

год. јуначки се борио, као и у рату 1877–78 године и за своје јунаштво добио чин потпуковника и сва могућа одличја. Да би га горе оцрнили а не само као бунтовника, либерали с Књазом Миланом направили су га још лоповом који је, велс, пљачкао и накрао ствари од Турака и слао својој кући у Јагодини, те је и за то суђен. А знате ли какве је то пљачке и крађе учинио Јеша? Сви официри који су били у рату узели су из турских кућа, које су биле напуштене по какву ствар турску за успомену, а по неки је бога ми и пуна кола таквих ствари узео и донео кући. И Јеша је, може бити, узео какву турску ствар за успомену ма да ја не верујем у то. Ником другом за то се није ни замерило, само Јешу оглашују за то лопова и осуђују га.

Аврам Петровић, *Мемоари*, Архив САНУ, 10039

Владан Ђорђевић (1844–1930)

вачкој тополивници на којима је Светозар хтео да оснује своју социјалистичку партију, јер другог пролетаријата није било у земљорадничкој Србији, у којој је сваки радник сопственик своје земље. У овој полемници по новинама били су оба дебатора подједнако јаки, али опет изгледа да је др Владан био јачи, јер је он предложио да се сви чланци и његови и Светозареви одштампају у једној књизи, а Светозар није пристао на то.

[...]

Културне скице из друге половине XIX века. Књига трећа: У војсци, (чланак VIII, табак 4, XX. Приватан лексар. РОМС М 14.045/1).

Владан Ђорђевић

УСПОМЕНЕ¹⁶⁵

[...]

У оно доба појавно се у јавном животу српском један даровит младић, који је својим радом постао судбоносан за Србију. То беше први српски социјалиста *Светозар Марковић*.¹⁶⁶ Он је брзо успео да омладинском покрету одузме *народносни* карактер и да га претвори у *социјалистички*. Тиме је Светозар уништио У.О.С.¹⁶⁷ јер су сада угарске власти забраниле учешће у омладинском раду свима оним омладинцима који не беху угарски поданици.¹⁶⁸

Са тога разлога Владан није ни био на трећој омладинској скупштини.¹⁶⁹

Културне скице из друге половине XIX века. Књига друга: Из младости (1861–1871). XIX. Омладински покрет и путовање у Русију. Књ. II, чланак VI, табак VII, РОМС, М 14.045/1.

УСПОМЕНЕ

[...]

При крају 1871, и у години 1872. написао је Владан књижицу „Санитетски послови у Србији” у којој је оштро критиковао рад државног санитета; брошуру „Да помогнемо, браћо, правој сиротињи нашој”, неколико чланака у „Србији”¹⁷⁰ под насловом „О неговању мале деце”, штампао је две приповетке „Ђир Тасу” и „На броду Софији” и написао је књигу „*Болничарска служба*” која је доживела неколико службених издања, најзад написао је и на расписану награду Матице српске добио је 500 форинта за своје дело „*Народна медицина код Срба*”.

[...]

За прву књижицу напао је писца сам начелник санитета у Мин. унутрашњих дела, др Стеван Милосављевић...

[...]

Други напад дошао је од Светозара Марковића, који је у Владановој акцији за помоћ правој сиротињи видео опасну „буржоаску” тенденцију да њему одмами оно неколико фабричких радника у Крагује-

[...]

Чудна је била судбина јавних радника у Србији у осамдесетим и осамдесетим и деведесетим годинама XIX века. Земља је била поцепана на неколико крвно завађених партија од којих свака претендоваше на монопол српског родољубља, а које се међу тим међу собом не разликоваху по политичким начелима, која истицаху у својим програмима, него једино по именима и интересима својих вођа. Тако н.пр. Ристићева странка која се звала „либерална” била је у ствари конзервативна,¹⁷¹ а присталице Пироћанца и Гарашићина, који се зваху напредњаци (прогресисти) беху у ствари прави либерали.¹⁷² Присталице Светозара Марковића, а после његове смрти Николе Пашића и компаније, називаху се радикали, а у ствари беху терористе, доцније антидинастичари и револуционари, а после успеха у династичком преврату, постадоше реакционари и династичари.¹⁷³ Што се ових тиче, једновремено са овом поделом политичких партизана, беху духови подељени на приврженике Обреновића, Карађорђевића, Петровића Његуша, па чак „Каквог страног принца”, па чак и какве „републике”.

[...]

Ко год је у оно доба хтео да буде јаван радник а није хтео да даде свој мозак под аренду ни једној политичкој партији, ко год је хтео да плива уз воду, тога су нападале све партије, томе је ваљало отимати борбом стопу по стопу земљишта за јавни рад, тога су јавно клеветали најгаднијим измишљотинама, томе су сва његова дела омаловажавана, томе се није признавала апсолутно никаква заслуга за Србију.

Ако је дотични јавни радник поред дрскости да у политици буде независан, имао урођену махну, да је по традицији своје породице био Обреновићевац или Карађорђевићевац, онда су га крвнички нападали из противног династијашког логора као последњу хуљу. Та мржња и то гоњење независног јавног радника трајало је немилосрдно до његове смрти, и обухватало је не само њега лично него и све његове. Синови таквог јавног радника нису могли добити државну службу или ако су је имали, нису у њој могли напредовати.

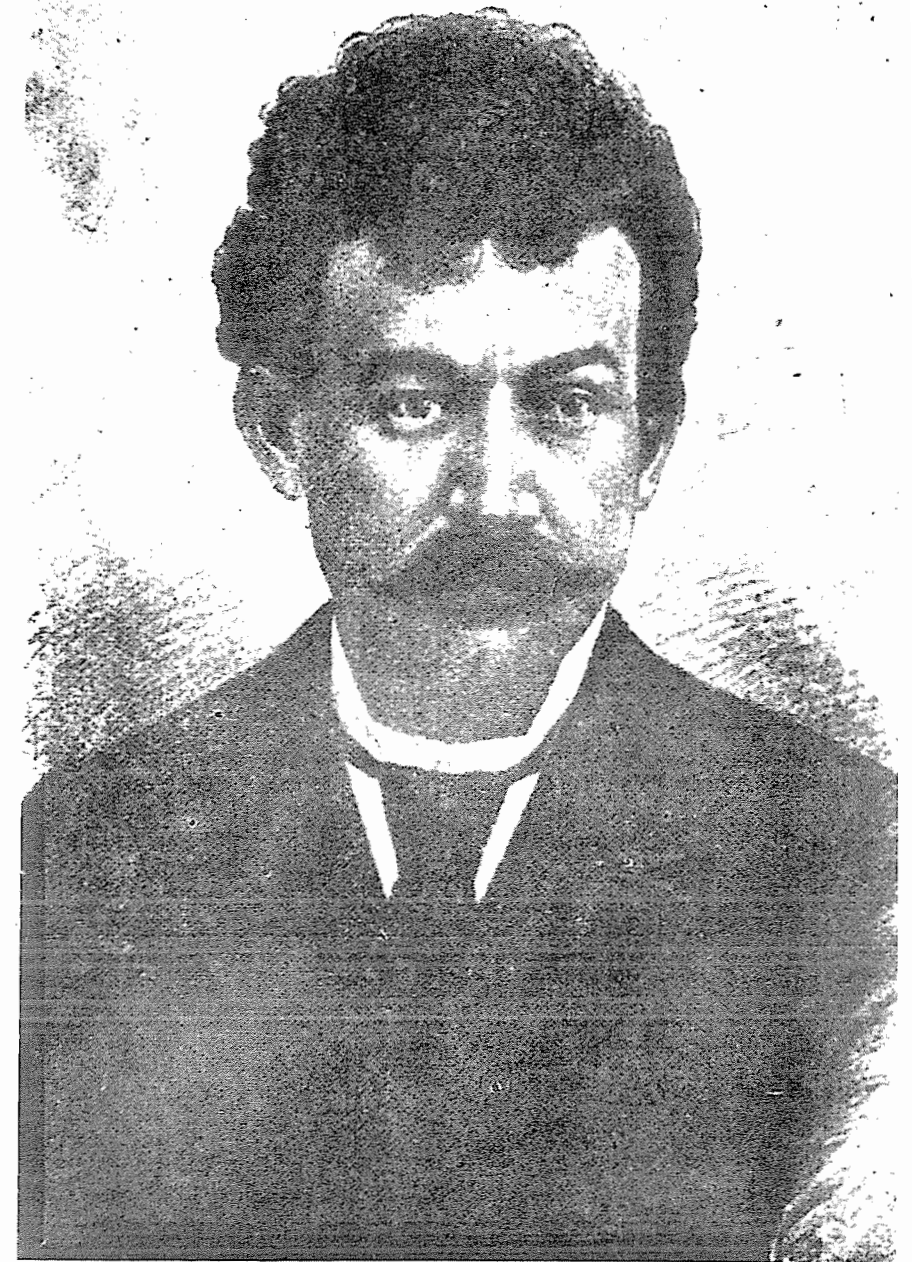
Али, чим би тај јавни радник умро, чим би дакле престао бити конкурент Иксу или Ипсиону, чим је престао бити опасност за поје-

дине партије или династије – одмах, на пречац мењало се јавно мишљење о покојнику, он на један пут постајаше велики Србин, заслужни реформатор и т.д. Новине би се брзо напуниле бомбасто написаним биографијама „великог патриоте” и сада се чак и прецењивао сваки његов јавни рад. Крокодилске сузе проливане том приликом бежу одвратне.

То је сасвим појамно. Тако је и у свију других народа, само је код младих народа ова борба драстичнија, него код старијих већ „превечних” народа.

Ми смо овде само зато поменули ту дивљачку форму опште борбе за опстанак да би се разумело зашто је појава др Владана као јавног радника у седамдесетим годинама XIX века изазвала силну буку „девет јуриша” по новинама против њега. Он је имао дрскост да још као ђак постане члан Српског ученог друштва, те је изазвао против себе завист многих који ни у зрелим годинама нису то могли бити; он је својом полемиком против Светозара Марковића заслужно мржњу његову и његових присталица[...]

Културне скице из друге половине XIX века. Књига трећа: У војсци. XXIV. "Отаџбина". РОМС, М 14.045/1.

Лаза Нанчић (1854–1887)

шта помоћи, о чему сведоче многи примери широм Европе, јер таква прогањања доприносе само јачању наше партије. Доказ за то је: Лајпцишки процес о веленздаји и тд. Прогоњени нам у таквим случајевима показују како се заступају принципи пред сваким човеком. А Светозар Марковић, најзаслужнији међу српским социјалистима, један је од оних који су целога свету показали, како се мора заступати и бранити идеја ослобођења рада.

Л.Н.

Der Volksstaat, Nr. 41, 10.IV 1874, p 4.

Лаза Нанчић

ВРШАЦ (СРБИЈА), 17. МАРТА.¹⁷⁴

И Кнежевина Србија тежи за тим да се потпуно уздигне до „културне државе”, и због тога је почела да прогања оне људе који су не-обично паметни, да схватају неодрживост садашњих друштвених прилика, и који су довољно храбри да то у лице кажу садашњем „поретку”. Држава, друштво, породица и тд. у Србији су такође спасени, захваљујући томе што су ухваћена два превратника. Случај, о коме желим да вас известим, следећи је: новембра месеца 1873. покренут је у Србији; у Крагујевцу, лист „Јавност”. Српској влади се, само се по себи разуме, тај подухват није допао, и она је на сваки начин тежила за тим да те новине потисне баш као што је то учинила и пре две године са „Радником”. Додуше, та сузбијања нису вршена директно... Повод за то било је објављивање неколико политичких чланака у „Јавности”. Није затворен само уредник, већ и аутор помнутих чланака, карактерни Светозар Марковић, кога српска и мађарска полиција нису остављале на миру за протекле 2-3 године. – Суд је дозволио уреднику да се брани са слободе, али је Светозару Марковићу то право ускраћено, иако је неколико Крагујевчана било спремно да положи за њега потребну кауцију. То се одиграло почетком јануара, а сада је већ изречена и пресуда. Уредник Димитрије Стојковић осуђен је на 9, а аутор инкриминисаних чланака на 18 месеци строгог затвора. То је српска правда. Али да би читаоци овога листа добили бољи увид у правду у Србији навешћу још ово: више посланика оптужило је ранијег министра финансија да је украо из државне касе 17.000 дуката и истовремено су захтевали да га Народна скупштина изручи кривичном суду. Народна скупштина је, међутим, прогласила министра финансија невиним иако је крађа била очигледна. Нека живи правда!...

Дозволите ми на крају да кажем још неколико речи. Та пресуда је за Светозара Марковића истовремено и смртна казна, јер је његово здравље до те мере нарушено, да су га пре неколико дана, пре него што је донесена пресуда, на предлог лекара, морали ослободити претходног издржавања, како би се лечио на слободи. Лекар је такође рекао да ће сигурно умрети, уколико остане у затвору. Али српска влада жели управо то, јер ће се на тај начин ослободити једног непријатеља (у Немачкој би се рекло непријатеља Рајха). Такав пак поступак неће јој ни-

ИЗ СРБИЈЕ

Овим што следи желим да известим о једном догађају који се недавно одиграо у Кнежевини Србији. На то ме наводи, с једне стране, важност тога што се догодило, а, с друге стране непотпуност дописа једног од мојих пријатеља, који је објављен у овом листу, а који се тиче исте ствари, на коју сада прелазим. На крају протекле године¹⁷⁵ основали су грађани Крагујевца у своме месту (месту где се одржавају сасстанци Народне скупштине) штампарију, чији су чланови одлучили да издају један политички лист. У новембру 1873. године појавио се први број листа под називом „Јавност”. Поучена искуствима, редакција је објавила програм у општим ставовима; она је говорила о утицају науке на живот и добро народа, обећавала је неговање истине, и похвалу чашним делима, и строго осуду непоштења, егоизма итд. Лист је у првом броју наговестио почетак свога деловања и, између осталог, он се изјаснио: „Желели бисмо да нашем читаоцу отворено објаснимо неминовност покретања листа, као и правац нашег будућег рада. Али, да ли можемо и да ли смемо то чинити? Да ли уопште могу српске новине у тешким временима, у којима су се нашле, да отворено расправљају о свом програму, о својим принципима и о правцу свога деловања? И смеју ли то оне да чине без икаквих уступака и измена својих принципа и идеја, или треба да иду у смрт живећи до „бољих времена”? Такве тешке сумње овлададе су нама приликом покретања нашег листа. Нисмо дуго живели са сумњом. Већ у априлу ове године, па чак и раније, осуђени су: уредник Мита Стојковић на три месеца затвора и 60 талира новчане казне; главни сарадник Светозар Марковић осуђен је на деветомесечни затвор. Али то још никако није све. Министарство је два пута упутило опомену листу и најзад га сасвим забранило.¹⁷⁶ Али, пре него што пређем на процес, хтео бих нешто да саопштим из иначе кратке историје социјалистичког покрета у Србији. Почетком 1870. г. основано је у Београду друштво столара и бравара, на подстицај неког инжињера. Није било потребно никакво дуго убеђивање за то, људи су увидели сврсисходност друштва и приступили му добровољно. Најпре су приступили друштву 5 столара и 5 бравара; затим се број чланова повећао. Пошто се овај покушај показао добрим, охрабрили су се радници и других струка, па су тако настала удружења обућара, ковача, кројача, затим једна потрошачка задруга, која је живо одржавала везе и ван града. Према постојећим принудним законима грађанима су ускраћена различита права, као што су право окупљања и удруживања у

политичке сврхе. Тако се нису смели окупљати радници да би им се причало о њиховом положају и интересима. Тиме је осујећена нада пријатеља радника да се ови предавањима на скуповима увере у то да су њихови интереси заједнички и да међу њима мора да влада солидарност, ако хоће да се боре за сопствено добро. Одмах су забрањена предавања. Остала је једина могућност да се одржи поменути покрет међу радницима помоћу листа; отуда се у априлу 1871. године појавио програм социјалистичког листа „Раденик”, који је 1. јуна исте године отпочео са својим редовним излагањем (недељно три пута). Главни његов сарадник био је, као и касније у „Јавности”, писац Светозар Марковић. Лист није само неговао смисао за заједницу, већ је устао против целокупног српског новинарства, критикујући његов правац и његову тактику. Он је осудио духовни правац у „меродавним круговима”, који на народ делује заглупљујуће, успављујуће, деморалишући га; борио се против високе кабинетске политике и отворено подстицао народ на остварење његових права и на уједињење српског народа противу владе.

У то време је Париска комуна подлегла Версаљцима. „Раденик” ју је бранио од свих напада и показивао читаоцима изворе из којих су „чашни листови” црпли своје знање. Једном речи, лист је утицао на целокупни живот у Србији.

Влада је у почетку гледала неодлучно на ширење листа и његове тежње; а онда је решила да ништа не конфискује догод лист не нападне министре. – Она је чак мислила да ће га ускоро и народ омрзнути, „јер лист стално доноси глупе чланке о Комуни и другим утопијама”. Али очигледан успех листа, озбиљно је забринуо владу, па се она дала на посао. „Службеним исправкама” покушала је она да оповргне тврдње листа и да помогне трговцима, који су се побунили против потрошачке задруге, којима су „на основу закона” хтели да оспоре право егзистенције. Редакција је, пак, службене исправке проглашавала извипереним, па је влада приступила процесу.

Светозар Марковић је у својим у Аустрији објављеним и у другим списима објаснио да му је свеједно да ли Србијом влада Франц Јозеф или Обреновић; и затим, да под Милошем влада веће израбљивање и тлачење, но што је то било под Турцима.¹⁷⁷ Због ових и других изјава Марковић је упућен на суд; процес се одужио. У међувремену влада је ставила цензору у задатак (упркос слободи штампе) да неумитно контролише чланке у листу. Пре пресуде Марковић је сазнао да га чека вишегодишњи затвор, па се стога упутио у Аустрију, снабдевен пасошима. Влада, наравно, није одустала од прогањања листа, па је, по налогу митрополита (црквеног поглавара у Србији), ухапсила његовог уредника, због тога што је овај тврдио да је Христос био социјалиста, као и због других чланака.

После овога наступило је у целокупној српској штампи непријатно затишје. Влада је трагала за комунистичким удружењем на Високој школи, хапсила читаоце забрањених књига и тобоже њихове колпортере. У то време дошло је до промене два министра и новопечено министарство је обећавало да ће бити слободоумно. – Обећања министара – сви знамо како ће бити одржана.

Под таквим околностима отпочела је „Јавност” своју делатност. „Раденик” је својевремено, неоспорно утицао на рад Народне скупштине, а „Јавност” је била још од већег утицаја, јер је излазила на лицу места, где је Скупштина одржавала своја заседања. Овај лист је чак излазио свакодневно за време трајања Скупштине, те је тако лако и у право време могао да даје Скупштини неке предлоге и мишљења.

Посланици, који су некада сматрали необично великом чашћу да буду у истој сали са министрима, да са њима говоре, чак и да се са њима рукују, и који су све њихове предлоге сматрали најбољим и најпаметнијим, ти исти посланици љутито су сада захтевали потпуну одговорност министара, слободну општинску управу и слободу штампе. Овом измењеном ставу допринело је без сумње, и незадовољство у народу, које је народ показао сазнавши за велику новчану провенту бившег министра рата.¹⁷⁸ „Јавност”, на коју је Скупштина полагала велико право, бавила се самим практичним предлозима и тиме је показала да социјализам хоће да увведе оно право и праведно. Дискутовало се о ослобођењу народа од дуга зеленашима, о организацији пољопривреде, о правди, о поједностављеној државној управи, о укидању жандармерије итд. Влада је почела прогањати „Јавност” одмах на почетку њеног излажења. Пошто је намерно (истина на дати миг владе) нередовно експедовала лист и, с времена на време, губила више бројева. Затим је артиљеријски капетан Грујић избачен из службе, јер је учествовао у оснивању штампарије (његови претпостављени су га, у почетку, похвалили због тога), а свим државним службеницима забрањен је приступ просторијама штампарије приликом укидања њиховог радног места. Затим су предузете мере и против једног професора гимназије због некаквог свечаног говора. Најзад је државни тужилац поднео тужбу и против уредника и Марковића, чији је резултат била: првом казна од 9 месеци затвора и новчана казна од 60 талира, а другом казна од 18 месеци затвора. Друга и трећа инстанца су, међутим, измениле казну онако како је дата у уводу. Процес је био интересантан и ја ћу извести о њему нешто опширније, но што бих то могао учинити овим чланком.

Најзад желим да нешто кажем и о затворима у Србији. Лако је створити слику о тим институцијама, када се зна да и сам народ гледа на осуђенике као на праве злочинце и животиње, па стога унапред сматра сва злостављања која се над њима спроводе нечим што су они и заслужили. Влада, опет, неће из хуманих разлога да поправи стање у затвору у погледу хигијене, већ напротив хоће да искористи срџбу маса на штету жртава које су то постале њеном вољом.

У једном чланку листа „Застава”, који излази у Мађарској, налазим следећи опис затвора у Пожаревцу: „У собама, које и у ширини и по дужини имају 2 до 2 1/2 хвата, затворено је по 10–12 људи. Смрад, прљавштина, стенице, ваши и пацови загађују ваздух у правом смислу речи. Људи леже по цео дан на креветима направљеним само од дасака. Шетња је дозвољена два пута дневно у прљавом дворништу од 25 метара у дужини и ширини, и то не дуже од 3/4 сата, при чему не треба заборавити да у исто време шетају сви затвореници, 120–150 људи. Писање и читање није дозвољено, или је дозвољено само под присмотром.

Храна и поступање са затвореницима је сурово, баш као у оним временима, кад се није знало за ватру. Укратко, човек је у овом затвору понижен до животиње, и пре него што ступи у овај затвор сваки затвореник се може занавек опростити са својима.”

Уредник Стојковић је, барем, у добром здрављу, али здравље Марковића је пољуљано, и управо је бачен у затвор, када он обично иде у бању ради опоравка. У његовој ћелији је још 6 сапатника који сви пуше. Да ли ће му писање бити дозвољено, још увек није решено.

А ако С. Марковић умре у затвору, изгубићемо једног од најбољих и најактивнијих сабораца, који је неуморно деловао за социјалистичку идеју, – али без жртава се не може и неће се ни моћи. Свесни смо своје судбине и храбро ступамо у борбу за наше принципе, јер су истина и правда на нашој страни и њима наши непријатељи неће моћи дуго одолевати.

Der Volksstaat, Nr. 66, 10.VI 1874, pp. 2–3.

ПРОЦЕС ШТАМПИ НА ИСТОКУ

Из Србије. У прошлом чланку описао сам прилике под којима је скончао социјалистички лист „Јавност” у Крагујевцу; у овом чланку ћу вас известити о току процеса штампи и ви ћете тада лако моћи да створите себи праву слику о српском извршењу правде.

Господин државни тужилац олакшао је себи посао и изнео оптужбу врло кратко: цитирао је напосто такозвана отежавајућа места, не наводећи из њих логичким закључцима сам преступ. Он је своје тврдње поставио тако као да их није ни требало образлагати и као да их је свако као такве и признавао; извукао је поједине реченице из једног чланка и повезао их самовољно с другим реченицама. На крају није изоставио ни добронамерне савете. На оповргавања и одбрану реаговао је – како сам рекао – „као да и не постоје”.

Помињући у својој оптужници оснивање листа, поделу рада у штамарији и редакцији, тужилац је покушао да утврди да је лист непријатељски настројен према земљи рекавши:

„Још у самом почетку лист овај администрацијом Марковића узео је правац правном стању ове земље по све непријатељски. Бројеви један за другим доносили су чланке из којих провејавају у велико тежње социјалистичке.

Г. Марковић уобразивши да је он тај очекивани месија који ће земљу ову реформисати у духу социјалистичких начела, безобзирно је отровним својим пером, као што ће се ниже видети, нападао на најважније установе земаљске, на народну скупштину, на народне и владине посланике, изазивао је народну скупштину и сваког на гажење земаљских закона, оправдавао подизање буне против владоца земље, па напоследку у дрзости својој није оставио на миру ни сама уставна права владоца ове земље већ и на ова нападао и вређао.” Сада је државни тужилац прешао на навођење инкриминисаних места. Извукао је из чланка, који је изашао поводом дебате, о адреси одржаној у одбору, следеће: „У овој дебати, као и у свим другим, владини посланици показали су своју особиту склоност да се пред народним посланицима размешу са својим параграфским знањем. Они, вајна интелигенција у скупштини, место да обавесте народне посланике ако ови што одиста не разумеју, да сами истраже и схвате мисао и тежњу простог човека, и да ту мисао сами формулишу, – они поступају као истражни судија који својим заплетеним питањима хоће да збуну простог човека.” Затим: „На-

последку, проста пристојност захтевала би да се владини посланици уздржавају што већма од говора овде где је реч о народним жељама. Они треба сами да знаду колико они сами својим присуством у народној скупштини понижавају српску скупштину пред целим образованим светом, па да је бар својим говором не праве још нижом и ништавијом.” Затим место: „Цела истина је то да је наш народ бивао *незадовољан* с извесним владама и *желео да их се отресе*, а великаши су се користили овим народним расположењем и позивали га на буну. Народ је увек сматрао да *има право* да збаци једног кнеза, који му зло ради, па да постави другог, у кога се више уздао да ће радити добро.” Затим одломак: „Има људи који нам замерају што бранимо *ову* народну скупштину, која је прошла кроз школу Радивојеву, која је претила батином сваком поштену браниоцу слободе и напретка народног за време Радивоја дат је предлог, по коме преступе у штампи треба кажњавати батинама; аутори овога предлога требало је да се јаве кнезу Бизмарку у Берлину; творац 'параграфа 20' и фамозног закона о штампи сигурно ће им дати практичне доказе свог признања и симпатије; која се до јуче клањала свему што је излазило од владе.” Највише отежавајућа реченица чинила се државном тужиоцу ова, коју је Марковић написао, примећујући уопштено, поводом разговора о измени закона и Устава да се неки закони намерно лоше састављају: „У таквим случајевима дужност је и врлина сваког појединог човска *газити и рушити* те законе *свима средствима*. И ако појединац често нема снаге, или не сме да узме такву одговорност моралну на себе да гази такве законе, народно представништво и *може и сме и треба* да погази мртве формуле закона увек кад се ради о спасењу права и правде спрам ма ког од својих чланова.”

То су све места из којих је државни тужилац извео закључке о неким од шест преступа. Наиме, оптужени су Марковић као главни кривац и Стојковић као учесник због вређања владиних посланика, одрицања права кнеза, оправдавање позива на устанак, увреду Народне скупштине, подстицања на кршење и насилно укидање закона. Као што ја овде сажето наводим места, исто тако их је дао и државни тужилац, после чега је уследило неколико узвика и фраза у знак негодовања, а одмах затим наведени су и параграфи, који квалификују прекршај и одређују казну. Као илустрација томе нека послужи размишљање, које је уследило после првог цитата: „Овим изразима који су испуњени нападањима на владине посланике, писац чланка г. Марковић намерно је ишао на то: да положај владиних посланика на народној скупштини до крајности исмеје и понизи пред целим светом, не обзирући се на то: што је њин положај у народној скупштини сасвим законит, и да је тај њин положај и право њино и самим уставом земаљским ујемчено, и да су они поверењем владоца ове земље на основу члана 42. и 45. устава земаљског у скупштину народну позвати.” На једном другом месту намеће се државном тужиоцу мисао да Марковић народу показује пут, како да по кратком поступку стурри кнеза с врата. Надаље, опет, он долази до „поузданог уверења” да је оптужени под плаштом патриотизма приредио Народној скупштини највеће понижење... Тако је постављена оптужба.

Оптужени су се сами бранили. Марковић је пребацио државном тужиоцу површност којом је образлагао оптужбу. „Пре свега, кривично дело у једном штампаном спису не може се никад оценити из неколико реченица које су ишчупане из средине и свршетка, без икакве свезе са целим чланком и где се не види предмет о коме се говори. Тек кад се и једно и друго проучи види се *намера* и *смисао* оних реченица које се узимљу као кажњиво дело. Државни тужилац не ради тако. Он не испитује *дело*, т.ј. смисао и намеру целог чланка, већ даје мојим речима свој сопствени смисао и изводи закључке напамет, без икакве свезе са мислима које сам ја изрекао.” Речи о уздизању народа и свргавању кнежева Марковић подржава као историјске чињенице и указује на нетуђиво право народа на суверенитет, поткрепљујући то датумима из српске историје и из историје других народа. Он је само хтео да заступа становиште народа и да утврди право Скупштине да мења Устав, које право народ већ има на основу постојећег Устава. Тамо где се говори о промени закона, не може бити говора и о сили. Оптужени је на основу одлука Скупштине и изречених мишљења министара о томе да Скупштина зависи од њи!, министара, доказао да се бивши председник Министарства играо са Народном скупштином како му је било по вољи; да Србија у том погледу није усамљена, показао је он на примеру Немачке и кнеза Бизмарка. Место кршењу и укидању закона државни тужилац је изопачио, доводећи у везу оно излагање само са Србијом, док се тамо радило о рђавим законима уопште. Пре него што се оптужени позове на одговорност, морали би они писци историје бити кажњени који оправдавају и величају ослобођење Србије и друге народне устанке. Најзад је оптужени ставио неке примедбе на изразе државног тужиоца, као што су: „меснја”, „социјалист”, „отровно перо”, показавши притом да му назив социјалист чини част. На крају је окарактерисао околности под којима је дошло до процеса. У току излагања сада инкриминисаних чланака постављено је питање Министарству унутрашњих послова: зашто полиција дозвољава излагање таквих чланака? Министар је одговорио да „Јавност” засада не доноси никакве противзаконите чланке. Истовремено су двојица судија, који су касније подigli тужбу против Марковића, честитали том истом Марковићу на његовом начину писања. Тек када је Скупштина одбацила неке владине предлоге, што је и „Јавност” поздравила, подигла се бука против „Јавности” и појавио извештај министра рата, који оптужени прилаже својој одбрани. Управо исте чињенице, па чак и исте фразе, које се налазе у овом распису, јављају се и у тужби.

Стојковић, други оптужени, види у одбрани Марковића и своју сопствену одбрану, бичује тактику државног тужиоца, који уместо да наводи доказе, говори о социјализму: „Разлог је јасан: пошто се под социјализмом обично подразумева нешто страшно што мирисе на „поделу” и убиство повезано са паљењем, државни тужилац хоће да побуди предрасуде противу оптужених.” Он наводи распис министра унутрашњих дела, у коме овај обећава и гарантује слободу мисли, слободно договарање у вези са законима и поступањем владе. Најзад, подсећа на исказ Марковићев да он Стојковић није никада читао чланке пре објављивања, што и он сам потврђује.

На то је узео реч високоучени господин државни тужилац. „Судом ово-окоужним а затим највишим земаљским судом – Касацонијом – цењено је и нађено да у списима г. Марковића а наиме у бр. 7, 13. и 23. „Јавности” има казних дела и то г. Марковића као главног кривца, а г. Стојковића као саучесника. Код таквих одлука земаљских судова, одбрана оптужених нема нити може имати какве год законе важности... Остављајући дакле све то на страну, ја ћу се само дотаћи расписа оног г. министра унутрашњих дела на који су се тужени као на неку заштиту позвали. Расписом тим г. министар није никога, па ни оптужене, овластено да чине казним дела, дух је његовог расписа тај – да сваки озбиљан публициста негује код овог народа поштовање закона земаљски и реда у земљи, то се нарочито увиђа из оних речи у првим редовима... да Бог сачува земљу ову од таквих патриота као што је г. Марковић и њему подобни... Најзад на ону пространу и збрком појмова одликујућу се одбрану г. Стојковића, имам то да приметим да би он много паметније учинио, уместо што је, вели, читао а американским државама, да је потрошио то време на читање чланака г. Марковића, као што би за њ боље било да се не пача у онај посао за који није спреман, кад има своју радњу и да тиме никоме не даје прилику да са његовим рукама гује вата.”

Оптужени су после излагања државног тужиоца изјавили да је ово саслушање било сувишно, пошто је ствар већ завршена; али насупрот томе је закон и суду остаје право коначне одлуке. Државни тужилац не може да оповргне излагање одбране, па отуда и његово искривљавање чињеница. Своје савете може дати другима, оптуженима нису потребни.

Суд се повукао на већање. Публика је чекала до вечери и разишла се тек онда када су се удаљиле и судије. Сутрадан су оптужени позвани да чују пресуду у 10 сати пре подне: публика је, међутим, у нереду нагрнула у салу, па је један од судија одложио објављивање пресуде. Следећег дана у исто време судија је постављао Марковићу питања и саопштио пресуду тек у 4 сата по подне, која вам је позната из мојих ранијих чланака. Судија је завршио речима: „Постоје још две судске инстанце, па ће се тако показати, шта је по њима правда. Људи нису непогрешиви, по нама је ово праведно, али има више судова.” Марковић је питао да ли могу добити то што им је саопштено и у писменом облику, а судија је одговорио: „Видећемо...”, али ви сте чули разлоге и они су вам познати. „Људи нису непогрешиви.” Несигурним, дрхтавим гласом објавио је тај исти судија пресуду – то је био један од оних судија који је Марковићу у време објављивања чланака честитао на начину писања! – Шта сада значе обећања министара? Министар унутрашњих дела обећао је слободу говора и штампе, министар правде одлучно устаје против судија који се приликом доношења пресуда руководе мишљењем људи из званичних кругова... Судије су такође знале како стоје ствари са њиховом такозваном независношћу.

Тема о којој сам писао је стара: прогањање слободних мислилаца од стране влада и повреда закона, ако они смртно муче своје про-

тивнике – то су ствари које се догађају у овом „најбољем свету” свих светова, а Србија која хоће да се убраја у „културне земље”, не може да заостаје.

Као што су читаоци могли и сами приметити: овај процес и прогањање, који је покренула српска влада, уперени су против циљева „Јавности”, у овом моменту утолико пре, што је влада увидела утицај листа на Народну скупштину и што се јако боји изазваног незадовољства у народу, које би могло да се одрази на предстојећим изборима, па би желела да по сваку цену спречи избор посланика омиљених у народу. Али је влада у заблуди ако верује да може да угуши осећање које се једном уврежило у народу – не, осећање равноправности и слободе, идеје о економској и социјалној једнакости избиле су на површину и оне ће се све више ширити; све ће више добијати снагу; то је природни закон и ми ћемо се за то побринути да уверимо владу у безусловност њеног поступка.

Der Volksstaat, Nr. 84, 22.VII 1874, pp.1–2.

Део други

НАД ПАЛИМ ДРУГОМ

Уредништво *Ослобођења*

УМРО ЈЕ
СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

у Трсту 26. фебруара у 4 сата у јутру у грађанској болници

Смрћу Светозаревом нестало је неодољивог борца и радника за *самоуправу, слободу и благостање народно*. Другови његови изгубише најбољег друга и пријатеља. Рад за добро народно изгуби својега првог устаоца. Народ и његова сиротиња изгубише друга и пријатеља, који је био одјек невоља и страдања њовних. То с правом кажемо.

Светозар је рођен у Јагодини у 1846. години. Умро је у 29. години живота – али живота пуног рада непрекидног, непрекиднога мучења и гоњења. Редак је живот што га је Светозар проживео, али су још ређи људи какав беше наш друг и пријатељ. То беше дар и поштење. Даровит од природе он је се самостално развијао умно врло нагло без туђе помоћи и без учитеља. У своме животу и раду био је оригиналан и самосталан, његове *мисли и начела* – тако исто. Умни кепеци никад не могу бити оно што су људи са великим умом. Развратници никад не могу имати поштене мисли, нити могу поштено радити, њово је срце отровано, њов мозак кужан.

Светозар беше човек чије је срце обухватало сав народ, живео је животом народа, страдање и невоље „туђе”, беху његове, а његов велики ум казивао је без умора све потребе и начине како да се помогне.

Васпитање Светозарово у отаџбини било је као што је сваког другог. Школе основне свршио је у Јагодини. Гимназију у Крагујевцу и Београду. Ступивши на Велику школу, изабрао је технички факултет за учење. У школама је био вредан и добар ђак. А зар је мало таквих?

До школовања у Вел. школи није било прилике да се покаже његов ум и даровитост. Тек ту се показала сила његова ума када се за једај дан и ноћ спремао за испит „најтежих предмета” и полагао их „отлично”, наоко дотле није учно.

Како је само васпитање било онда и како су младеж васпитавали, то је сам Светозар најбоље показао у чланку: „*Како су нас васпитавали*” који је у „Србији” штампан. Док је био још ђаком на Великој школи почео је на чисто да изводи своје мисли и начела, да ствара поглед на живот и науку. У то време 1866. године оде у Петроград где је о

трошку руском (а и српском, колико се сећамо) учио око две године математичке науке.¹⁷⁹ Умни прелом који је извршен код Светозара још док је био на Великој школи, у Петрограду је постао још одређенији, прецизнији. Тада је и написао свој чланак „*Како су нас васпитавали?*” и штампао у „Србији” који је врло добра карактеристика и оцена нашега образовања и школовања. Утврдивши једном реалан правац и поглед на живот, друштво и науку, он се све даље и даље развијао.

У Петрограду Светозар није могао довршити почето учење, једно због здравља, које му поче опадати, а једно од немилих околности.¹⁸⁰ Из Петрограда оде 1869. год. у Швајцарску у Цирих где намисли наставити учење као питомац српске државе.

Некако у то доба беше намесничка реформација у највећем јеку. Намесници реформатори предузели да усреће Србију и пође тутњава о великој Србији. Светозар из туђине, посматрајући стање своје земље, радњу великаша и владе, њнове реформе, није могао одолети да не протестује и да не покаже пут којим се иде, и којим би за срећу народа ваљало поћи. Тада се појавише његови оштри и темељни чланци у „Застави” најпре, доцније у „Панчевцу” као „*Велика Србија*” критика на устав итд.¹⁸¹ У њима је показао дар и оштрину свога ума и своја темељита начела. Због тога „либерална” влада намесништва одузе му „благодјејање”. Али Светозар остаде и даље у Швајцарској, и смисли да изабере краћи пут, да изучи још реалнију науку, помоћу које би могао живети као поштен и самосталан човек. С тога почне изучавати о својој трошку пољску привреду. Познавањем економске науке, тежио је да што боље упозна економско стање нашег народа. Његовом се уму ништа није отело и ако се због оскудних средстава мораде вратити у Србију 1870. год.

Рекосмо да у Србији беше завладао неки либерализам, нека реформаторска тежња. Шта је „званични, власнички либерализам” то је Светозар најбоље познао. Либерална партија, која беше доста самостална до намесништва, поче да се претапа у „званичну либералну партију”. Ондашњи власници по својим тежњама, својој раду – животу били су пре уз ону партију која је дотле била на влади. Али дошавши на власт, морали су доћи неизбежно у судар са великашима, с једне стране, а с друге с омладином, која је онда била најчувенија и у најживљем кретању. Влада се налазила између два непријатеља а у земљи је била несигурност због скорашњег убиства кнежевог у Топчидеру. Влада намесничка из политике самоодржања морала је тражити савезника и потпоре ма на којој од те две стране, – и изабра „либерале”, „вође омладинске” као мање опасне кандидате за министарске столице. Нешто обећањима, а нешто плашњом и претњом успело је. На либерале и омладину износило се да су узрок убиству кнежеву. Ајка је вешто отпочета и „гоњена звер” налете на бусију, и паде у клопку, и – предаде се. Неки добише државну службу и обећаше скоро своју помоћ влади. Тада се појави званично самостално „Јединство”, које хтеде помагати влади, али због своје полузваничне самосталности мораде пасти и пређе у руке које су по такту и тону радиле. Редови су били пробијени и реакција поче да куља свом снагом. Због таквог растројства, на-

ступи растројство и у омладини. Они који запливаше нису се могли са кашћу натраг вратити и услед марифетлука одозго озлојеђени вођи почеше нападати своје пријатеље.

Настаде највећа млитавост код оних, на које се могло рачунати да ће бити најкуражнији и најенергичнији.

Светозар, који је оштро пратио али с тугом све то, са својим друговима из Швајцарске писаше једноме својој пријатељу у Београду. У томе писму беше прекор и осуда. За тим се обраћао човеку који беше пун поштења и напредних мисли, али порушена здравља, пок. Живојину Жујовићу с позивом на рад што већи, енергичнији и напреднији. Пок. Жујовић, који је чинио нешто под морање, а што по својој свести никад не би чинио, признао је Светозару умесност његових разлога и прекора пред његовим и својим пријатељима. Жујовића сустиже смрт, а на њ се могло највише рачунати за енергичнији рад. Светозар, обраћајући се дотле приватно и поверљиво појединцима и позивајући их на рад, поче јавно и одсудно нападати рад и сво делање појединих либерала. Критикујући „Младу Србадију”, он је показао да треба поћи реалним правцем. Отуда се и разврзла она дуга полемика са писцем француске књиге „*Србија и њена влада*” итд. у којој је Светозар био победилац.¹⁸²

Начела су се разминула и умакла далеко. Видело се већ да се не може радити с људима на које се рачунало.

Светозар дошав у Србију, пошто је мало опоравио здравље, поче у Београду радити на удружењу занатлија са својим пријатељима, нарочито са г. Ђуром Љочићем. Они су и успели заједно, али те задруге нескоро пропадоше, не зато што им није ни било места, већ за то што не беше најглавнијих услова код задругара: карактера и поштења а још мање оне свести да је срећа и рад свију, срећа за сваког појединца и обратно.

Пошто су склопљене биле неке дружине, Светозар у договору са својим пријатељима науми покренути лист, који ће поштено и енергично радити за самоуправу, слободу и благостање народно. Под уредништвом г. Ђуре Љочића поче излазити „Радник”, који је заслужно поштено име у историји нашој. Светозар је непрекидно радио на „Раднику”, његов ум ту је развио непојмљиву дејателност. Сувремена политичка и економска начела најенергичније су заступана. Уплив „Радника” на јавно мњење бивао је све већи. Гадна и назадњачка окорелост поче пуцати. Пруско-француски рат и грађанска борба у Француској¹⁸³ за самоуправу и леб потресаху свет. Страшне и очајничке борбе и крвопролића налазиле су свуда учешћа. „Радник” је заступао сиротињу. То је било грешно по званичном говору. Званична је жеља била да „Радника” нема. У скупштини крагујевачкој влада подиже реакцију против „Радника” и његових делатеља. У тој цели ваљало је наћи изговор – кривицу какву, и нађе се. Књигу „*Неколико чланака Светозара Марковића*”, која није била забрањена, нити је за дуго узимат на одговор Светозар, прогласи полиција за злочин и повуче га на одговор. Било је изгледа да ће осуда бити најстрожија, а издржавање њено још грозније – с тога је по савету његових пријатеља Светозар морао прећи у Аустрију на крају 1871. године и настанити се у Новом Саду. Нападај ли-

бералне реакције постаде још жешћи. Власничко „Јединство” и свачији „Видов-дан”¹⁸⁴ из дана у дан денунцирали су. Човекољубиви доктор, некада друг људи на „Раднику”, узе на се племениту улогу да својим „страшним ауторитетом” сможди Марковића и „Радника”.¹⁸⁵ – И ко се најзад обрुкао? – Зна се. – „Радник” је пао под званично-либералним калуђерским притиском, али начела не падоше, као год што нису пали ни људи који их изношаху, и веза начелна која их је везала. Прибрана снага и људи нису се растурали.

Радња је била стала, али да се са јачом снагом отпочне.

Док је тако било у Србији, Светозар је живео у Новоме Саду, али како је живео? Његов ум, његова природа није могла не радити. У Новоме Саду довршио је своју књигу „Србија на Истоку” и штампао и написао више чланака. Тада је довршио знамениту расправу „Реалан правац у животу и науци”, која је штампана у „Летопису” Матице српске. Са пријатељима тамошњим радио је да се покрене у Новоме Саду лист, који би продужио правац „Радников”. И одиста у то доба изиђе угледан лист „Једнакост”, али на томе и остаде због „узрока” које Светозар није могао савладати.¹⁸⁶

Мисао да се ван Србије може радити за народ у Србији, није се могла остварити, барем утицај и значај тога рада не би у крајњем случају био онаки, какав је кад се ради на рођеном огњишту. Главна је мисао управо и била ово што наведосмо, те је Светозар прешао у Аустрију. Пријатељи су хтели колико да је слободан и да не пропадне у затвору, толико и да може радити.

Но оно што је напоменуто напред за рад Светозаров није све. У Новоме Саду он је почео радити „Политичку економију” и довршио две свеске. Дело своје нудио је Матици српској да га откупи и штампа, али и ако су референти њени прегледавши дело, изјавили да је ваљано и да га треба откупити, одбор Матичин из либерализма свога није хтео откупити дело Светозарово.¹⁸⁷ Пријатељима народне просвете и народа самог у Нов. Саду, не може овај поступак служити на част. Али није тако само на једном месту. Либерали, конзерватори, реакција и полиција свуда и свакад једнако мисле о новим људима и њиховим начелима.

Но Светозаров рад није само перо. Непрекидно је мислио и радио како народ српски да се ослободи. У целин тој он се непрестано упознава са људима из Војводине, Хрватске Крајине, Босне и Ерцеговине, распитивао се за поштене и куражне устаоце народне, саветовао се с њима, поощтравао их у раду и наваљивао свом снагом на све пријатеље народа да припомогну да народ подигне револуцију у Босни и Ерцеговини и сруши турско господарство.¹⁸⁸ О овој радњи Светозаровој и пријатеља могло би се много говорити. Згодном приликом то ће учинити његови пријатељи. Мисао о поништењу турске царевине – одложена је. Стали су јој на пут баш они који се сваки дан хвале својим родољубљем, народношћу и мисијом српског ослобођења и уједињења.

Овде треба споменути рад Светозаров на омладинским скупштинама. Као што смо већ рекли либерали у Београду и неки њихови пријатељи ван Београда беху попустили и почели јавно потпомагати политику и рад ондашње владе, а либерални листови беху дошли до

плодности. Већ и услед тога неизбежан је био раздор између оних који су хтели енергичан и поштен рад, и оних који или нису ништа радили или су већ дезертирали – прешли у противнички табор. Уређење омладине и њена задаћа морала је бити другојача. Оно, на основу чега се хтело радити за народ, није било ништа реално, корист је била никаква, и све се свело на песнице, причике, родољубиве забаве итд. Омладини је потребна била друга организација, омладина је морала другојаче радити па да живи и да живот њен буде од користи, она је морала усвојити друга начела, која ће је руководити и одушевљавати. Тако су мислили искрени пријатељи народа.

Онако уређење и онакав рад није давао омладини услова за живот. Пријатељи њени и народни проризали су јој извесну пропаст ако не пође другим путем.

У тој целин и предлагано је на другој омладинској скупштини у Новом Саду да се омладина реорганише и да усвоји сувремена начела.¹⁸⁹ На последњој скуп. У Вршцу био је још јачи захтев. Предлагано је да омладина усвоји сувремена политичка и друштвена начела. И на једној и на другој скупштини био је и наш Светозар. Оба, пута најживље је суделовао да омладина пође другим путем. И ту је дакле Светозар био један од главних чиниоца. – Али оно што није могло бити за рад није ни могло радити. Милитави либерали и народњаци нису ни били за енергичан рад. Каква је судбина њихова – зна се. Оно језгро људи, који су тражили другојачи рад, и радили су га, и продужили. Корист тога рада извесна је, а будућност му сигурна.

Светозар је у Новоме Саду живео врло оскудно. Често пута бивало је да није ни леба имао са својим пријатељима. Али мучење његово није се само тиме свршило. Угарска влада прогна га из своје области. Но Светозар се склони у Карловце. То је било 1873. год. Премишљајући куда да се окрене, решио се најзад да пређе у Србију па га ма шта постигло. У пролеће исте године он се врати у Србију са јако порушеним здрављем. Ондашња влада и ондашњи председник министарства, који тек што се вратио са поклонења Андрашију, хтели су мало популарности.¹⁹⁰ С тога Светозара пусте.

Пошто се мало одморно, поче се договарати с пријатељима да се настави рад. У то време у Крагујевцу оствари се мисао о штампарији и штампарија би набављена.¹⁹¹ У јесен 1873. год. оде Светозар у Крагујевац где са другом и пријатељем Пером Ђорђевићем а у договору са осталим пријатељима поче радити на „Јавности”. О своме здрављу готово није ни водио рачуна. Преко лета те године бавио се у Аранђеловцу на киселој води ради опорављења, али и ту је најмање пажње полагао на здравље. Мисао о раду, мисао о самоуправи, слободи и благостању народном никад није напуштао. Он је живио у раду и од рада, рад му беше животна рана... – На „Јавности” он је свом енергијом почео радити. Од каквог је значаја „Јавност” и рад Светозаров на „Јавности”, то зна народ. Но још по најбоље зна влада и скупштина, која онда беше на окупу. Негдашњи противници слободе и самоуправе, посташе неки поборници и није мало таквих који су искрено признали „да им је „Јавност” отворила очи”. – Борба у скупштини беше ватрена, народ је затражио отворено права и слободе.

Сва Србија управо рећи очекивала је шта ће рећи „Јавност” о овој и оној питању. У највећем раду сустигоше га оптужбе и Светозар би стављен под суд и у притвор. Одсуство његово на „Јавности” одма се познало.

Светозара је почела одавна занимати мисао, како да се доведу у систем мисли и начела за која се борио, како да се изради опширан план за реформе. На томе је већ био почео радити.

У притвору судском Светозар је сасвим довршио своју мисао – да се изради опширан програм, да се опширно изложи она начела, која је са својим пријатељима исповедао – и план за измену постојећих уставна а за извршење рефорама. И заиста у „Јавности” почеше излазити дивне расправе појединих начела, које су уједно и програм. Тако у „Јавности” поче најпре излазити „Општина”, за тим „Суд и правда”, што је после у књигу одштампао. – Али у притвору судском њега сустиже болест. Притвор му поремети здравље и суд је био принуђен да га пусти по сведоцима лекара а на лично јемство да се из слободу брани и у слободи лечи, и ако га у почетку није хтео пустити у слободу ни на новчано ни на лично јемство. До осуде биће свакоме познато оно строго поступање са болесним Светозаром. Познато је како је полиција једанпут прозрела да је оздравио па га спроведе суду да га уапси!

До осуде Светозар је непрестано радио на „Јавности” и размишљао са својим пријатељима како да се продужи начелна борба и рад. У томе дође и дан суђења. Светозарова одбрана управо је изненадила свет – да се онако брани човек који није никакав параграфлија и правник. Тако су говорили сами непријатељи. Суд га осуди на годину и по затвора. Учесће јавног мњења у његовој парници познато је свакоме. Са осудом Светозар је постао још знаменитији. „Јавност” доби једно за другим две „опомене”, последњи лист када је имао изићи би узапћен полицијом, т.ј. полиција је узаптила више од пола дописа и чланака, и „Јавност” мораде престати. Апелациони суд смањи осуду на 9 месеца. Пресуда је постала извршна. Светозар је нудио новчану замену, али му се не хте примити – и он би отпраћен у Пожаревац да издржава затвор.

Међутим, пријатељи су радили да се покрене други лист који ће продужити правац „Јавности”. У половини јула прошле године појави се „Глас Јавности” под уредништвом Стеве Милићевића, а при крају јуна исте године у Београду покренуше пријатељи „Рад” под уредништвом П. Тодоровића. И ако је Светозар био у затвору, он је суделовао на „Гласу Јавности” и на „Раду”. Чланци и расправе које је израђене оставио попунише ступце и једног и другог листа. Тако су у „Гл. Јавн.” почели излазити његови чланци „Суд”, „Срез”, „Финансија”, „Народна скупштина” као продужење програма и плана за реформе, што је отпочето у „Јавности” са „Општином” и „Судом и правдом”, а у подлиску „Гл. Јавн.” излазила је специјалист, штудија „Азбука социјалних наука”, коју је Светозар још за времена „Радника” израдио по једном руском писцу. – Још је хтео израдити школу (т.ј. план за реформу школе и народног образовања). „Уређење војске” и „Врховну земаљску управу”.

У „Раду” је штампана његова ваљана расправа „Социјализам или друштвено питање”. Ову расправу назвао је чланак истог имена по-

знатог либерала г. Владимира Јовановића у „Гласнику” Српског ученог друштва.¹² У поменутој расправи Светозар је први врло систематски изложио социјалистичка начела за реформу друштвеног уређења и разне школе социјалиста. Још је у „Раду” штампан његов полемички чланак „Вера, наука и образовање у народном духу” написан услед познатог расписа министра просвете г. Ф. Христића, који је произвео онако жестоки протест од стране ђака на Великој школи. Либерали и „Застава” беху узели у заштиту српског министра просвете нападајући нове људе и нова начела. – Кад је питање о новим начелима и новим људима – сви се слажу са мишљењем полицајским.

У пожаревачкој бастиљи Светозар је непрестано радио. Ту је на ново прегледао и прерадио два дела своја „Политичке економије”, коју је у Новоме Саду први пут израдио. Трећи и последњи део почео је радити, али га не доврши. Здравље његово услед тамновања почело је опадати неприметно. Док је био у слободи није било никакве опасности за живот, јер се како тако лечио кад му је рад допуштао и кад би се осећао врло изнурен. Светозар је мислио да лето 1874. године проведе у некој бањи ради лечења. Сигурности је било да ће се потпуно излечити у бањи, али га сустиже осуда, влада не хте одобрити да замени апс новцем. Светозар изиђе из затвора жив, али с каквим здрављем? – При крају издржавања казне појавише се несретне последице затвора. Катар у желудцу и цревима који се беше повратио у притвору крагујевачког суда беше сада прешао у туберкулозу желудачну и цревну.

Али при свему томе нико се није надао несретноме крају. Није био довољно обавештен ни Светозар ни његови пријатељи о његовој болести. Мислило се да се катарактално стање повратило мало јаче но пре услед затвора пожаревачког.

Изишав из затвора, оде најпре у Београд да уреди своје неке ствари и да се види с пријатељима, затим одма пође у Крагујевац, где нам је пријатељ Пера Ђорђевић био на самрти. – Поред све изнурености и опалог здравља, Светозар се договори с пријатељима да се од 1. јануара ове год. покрене „Ослобођење” привремено под његовим уредништвом, које би доцније један од пријатеља предузео, а он да иде да се лечи. По свршеном договору, оде у Јагодину својој кући и родбини да се опорави и одмори за рад. Ускоро по његову одласку из Крагујевца премину нам друг и пријатељ Пера Ђорђевић и Светозар у децембру пр. год. дође у Крагујевац да уреди ствар пок. Пере и да учини распоред по Перином завештању, који је оставио Светозару сав свој новац и имање – пола за распростирање књижевности и пола за приватну женску школу у Крагујевцу. Више се није ни враћао у Јагодину.

Дође 1. јануар ов. год. и „Ослобођење” поче излазити под уредништвом Светозаровим, али и његово здравље постајаше све горе, болест све опаснија. На глас да Светозар почиње радити и издавати „Ослобођење”, и ако је пре месец и по дана изишао из затвора, одазваше се пријатељи са свију страна Србије са поздравом. – „Ослобођење” је још један доказ да Светозар није могао живети без рада, он се куражио радом. За овај мах он је хтео да почне са „Ослобођењем”, па да у пролеће иде да се лечи, а лист да предузме који од пријатеља да уређује, као

што рекосмо напред. Међутим код њега су се опажали рђави знаци, но Светозар зањат мислима и радом није ни помишљао да је близу крај. Пријатељи су му предлагали да напусти рад, ма се и не радило. Он се није могао решити. Али кад оvd. полиција нађе у првом броју „Ослобођења” „покушај за издајничко предузеће” и позва га на одговорност, Светозар се једва реши на наваљивање пријатеља да остави рад и да иде у Беч ради лечења. Лекарни га прегледаше и казаше то исто и Светозар предавши уредништво пријатељу Срети Анђелковићу оде 20. јануара у Беч.

При поласку главно му је било да се споразуме с пријатељима о раду пошто он иде и пошто ће неки пријатељи бити осуђени који су већ под судом.

С тврдим уверењем да је сада настало време најозбиљнијега рада и с надом да се скоро здрав поврати у средину својих пријатеља, он оде у Беч. Ту су га прегледали лекари и предузели лечење не казујући му право стање болести. Међутим други пријатељи из Беча јављали су нам да је код Светозара развијена туберкулоза. Због јаке зиме у Бечу и по савету лекарском Светозар се крене из Беча преко Трста за Дубровник. Но уз пут њему се позлило, па зато се и смести у трстанску грађанску болницу за неки дан, па да иде даље. Али ту и остаде. Спремана катастрофа изврши се *нагло и изненада*. Дође крај – и наш најбољи друг и пријатељ премину 26. фебруара у јутру у грађанској болници у Трсту, далеко од другова и пријатеља, далеко од родбине, далеко од завичая и народа, кога је толико љубно, за чију је самоуправу, слободу и благостање сву своју снагу и сав свој живот дао.

У времену кад је његов ум био најнужнији, његов рад најпотребнији, нестале га. Нестале мужа кад је мислио највише радити, кад се почеше начела његова и његових пријатеља остваривати, Светозар премину у раду. Народ изгуби пријатеља и друга, слобода храброг и једнога од најкуражнијих поборника.

Његова дела и његов рад, њега су овскочили. Он је сам себи подигао најбољи споменик.

Његов рад имао је утицаја на развиће народа, он је заслужио благодарност и признање и ако је по дужности радио. Његов рад имаће утицаја на будућност, судбину и слободу српског народа. – Светозаров рад и име уплетени су у садашњост и будућност српског народа. – Пријатељи његови наставиће дело које је он отпочео.

Ово што рекосмо о нашем другу и пријатељу Светозару само је најповршнија и врло непотпуна слика и црта његова живота и рада, пуног дара, науке, куражи, борбе и страдања. Пријатељи његови спремиће тачнију биографију његова рада и живота.

Светозар је ретка појава, редак човек. Ретки људи на редак начин и умиру, то је његова особина.

Ослобођење, лист за науку и политику, Крагујевац, бр. 26, од 28. II 1875. и бр. 27, од 2. III 1875.

СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ,

Нашем другу и пријатељу даваће се парастос у оvd. цркви у суботу 1. марта у 9 сати из јутра. Ово се јавља ради знања његовим пријатељима и поштоваоцима.

Ослобођење, бр. 26, од 28. II 1875, стр. 4.

Пера Тодоровић (1852–1907)

Пера Тодоровић

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ¹⁹³

родно се 1847.¹⁹⁴ год. у Зајечару а умро 26. фебруара 1875. год. у Трсту

Као да нам је суђено да ове године саме ударе, саме губитке бележимо [...]

Нспуна година и већ три гроба, – три драга пријатеља, три најбоља друга, три скупе жртве!

И како који удар, све је тежи, и како која рана, све је дубља [...]

Милош Ђурић, Пера Ђорђевић и Светозар Марковић – то су три тешка губитка, три драге успомене, од којих се никада не могу растати мисли пуне бола, мисли пуне туге, које трзају њине начелне другове, њине начелне пријатеље.

Али како да се ожали оно, што се прежалити не може?!

Светозар Марковић умро је у туђини, пошто је најпре неуморним радом сав живот истрошио, радeћи на свом огњишту, у својој домовини.

Народ је изгубио у њему једнога умнога и искренога пријатеља, књижевност наша једну млађану и моћну снагу, великога покретача мисли и неуморног радника!

А ми? Ми за наш губитак немамо имена!

Светозар Марковић свршио је основне школе у селу Рековцу у јагод. окр., четири разреда гимназије у Крагујевцу, а остало је довршио у Београду. Затим је ступио у технички факултет на Великој школи, где пробави две године, а затим буде изабран за државног питомца, те 1866. год. оде у Петроград, где постане и руски благодeјанац.

Бистрог ума и необичне тврдоће карактера, овај човек брзо се упозна у Петрограду са најбољом руском омладином, са елементима, у којима је бујао и кипио живот у сред онога страшног мртвила, које је, услед нечувених гоњења омладине, тада владало у Русији.

Успомене Чернишевскога, који је већ тада био у Сибиру, Доброљубова, који је био под земљом, и свију других светлих умова у тмуши руског филистерства, биле су још свеже у памети руске напредније омладине. Покрет мисли, који су били изазвали ови гиганти напретка, идеје које су они посејали, ватале су све дубљи корен и таласале и кретале све, што је, под ужасним притиском, још могло да мисли и осећа.

Природно, да Светозар није могао да живи у кругу живих мртваца, у кругу људи којима је од притиска и разврата угњили мозак; он је тражио живе људе, пуне живих мисли.

У кругу тих људи провео је он 66, 67 и 68 годину. Сво време, које му је претицало после рада за школу, трошио је он на проучавање идеја за које су се борили и пали Чернишевски, Доброљубов и др. Са колико је дубине и научности изучавао он ступањ сувремене друштвене науке и сувремених научних питања, то се показало доцније, кад је у Србији изишао са радом за своја начела. У Петрограду је ударио Светозар темељ својим начелима и своје доцнијем раду. Тада се он први пут и појавио у књижевности, написавши из Петрограда у листу „Србија” чланак: „*Како су нас васпитавали? Исповест једног државног питомца*”.

1869 г. Светозар изради, те му влада дозволи, да се са Петроградског универ. пресели на циришку политехнику у Швајцарску, јер сурова клима петроградска почела је била да му подрива здравље. У пролеће 1869. год. дође у Швајцарску и ступи на циришку политехну. Ту је један семестар приватно слушао графичку статику и продужио и даље своје самообразовање. После по године положи испит за трећи курс инжењерске школе на циришкој политехници и продужи учење као редован ђак.

Баи у то време политички догађаји у Србији задобише неку живост. Никољски одбор беше отворио пут уставу и Србија је већ била постала „уставна” земља. Људи, који нису желели да се играју уставности, остали су крајње незадовољни са онаквим уставом, каквим намесничка влада обдари српски народ.¹⁹⁵ Незадовољство је било у толико веће, што су сви искрени родољуби желели, да први корак уставности, управо темељ њен – устав – не буде полутански. Многи су се преварили у очекивању и преварене наде тражиле су одушку. Светозар напише из Цириха у „Застави” у чланку „*Наше обмане*” оштру критику против новог устава и изнесе све његове мане, покаже чланове у уставу, који један другог потиру, што једном руком дају другом руком узимљу и остављају народ готово у оним истим приликама у којима је био и пре устава. Тадашњи министар просвете, г. Матић, писмом опомене државног питомца Светозара, да ће изгубити „благодјејање”, ако се не одрече писања.¹⁹⁶ Но пошто му он изјави, да остаје при својој, онда он и изгуби благодјејање. Полемика, коју је тада водио Светозар са вођом либералаца, г. Владимиром Јовановићем, о правцу омладинског листа: „Младе Србадије”, и која се штампала у „Панчевцу”, изазове нека објасњења, те Светозар наштампа у „Застави” писмо, које је писао Матићу поводом његовог благодјејања.

У то време водио је Светозар полемику не само са г. В. Јовановићем већ и са г. Драгишом Станојевићем.¹⁹⁷ И г. Владимир и г. Драгиша нападали су Светозара као социјалисту и борба је на перу била врло жестока. Светозар је у једно исто време одговарао и г. Јовановићу и г. Драгиши – и оба два противника изашли су из борбе жестоко потучени. После ових догађаја Светозар се још неко време бавио у Швајцарској, а затим се врати у Србију.

У то доба „Уједињена српска омладина” била је у најбољем цвету. По свим крајевима српства покренула се била жива мисао: да српска омладина уједини своју снагу и, уједињеним силама, покрене напред ослобођење раскомаданог народа, о коме се до сада тако много говорило, а тако мало радило. Међу Србима у Аустро-Угарској ова је мисао била особито жива; на све стране су се говориле ватрене беседе, просуло се много одушевљених речи. Међу тим, кад је дошло до дела, показало се, да се од празних речи ни мало није измакло напред. „Уједињена омладина”, као партија, не изнесе никакав одређен програм свога рада, ни својих начела. Све се врзло и окретало на општим фразама, да се, „на основу науке, а помоћу истине”, ради на свестраном развиту српског народа. Светозар је са још неколико другова одсудно устао против овакога рада једне партије. Он је тражио, да „Уједињена омладина” изнесе ма какав програм, јер под оним општим изрекама сваки може да подразумева шта оће, те с тога партија никад не може бити снажна, јер ће на сваком кораку, једна или друга група чланова омладине, тумачити оне опште фразе на свој начин. Видећи, да је већина омладине задовољна са оним правцем којим је пошла и не жели да се убеди искреном критиком, Светозар и још неколико млађих људи, тако да рекнемо, оцепе се од „Уједињене омладине”.¹⁹⁸

Пошто је неколико месеци пробавио у Србији, Светозар покрене са неколико својих начелних другова, лист „Радник”, у коме је развијао своја социјалистичка начела; старао се да оживи и српску књижевност и српску омладину оним идејама, које су биле моћне, да пробуде и оживе ону чамотињу, која је била овладавала у целом нашем друштвеном животу. У то време ужасна је пустоћа била завладавала на пољу српске журналистике. У тешким политичким приликама, после топчидерске катастрофе, либерали су били замукли. „Србија” је пала под благодатним дахом закона о слободној штампи; још је само „Млада Србадија” животарила, али то је био књижевни лист;¹⁹⁹ политичко поље журналистике ђубрило је „Јединство”²⁰⁰ и „Видов дан”,²⁰¹ ни од куд се није могла чути искрена и паметна реч. Баи у овим тешким приликама јавља се „Радник”, који својим крајњим радикализмом ужасава кукумавке наше кукавне књижевности.

Одмах у својим првим бројевима „Радник” је показао која начела заступа. Сами политички догађаји у Европи дали су томе zgodну прилику.²⁰² Борци комуне у Паризу били су неједнак и очајнички бој. Наше пасквиле, „Јединство” и „Видов дан”, доносиле су чланак за чланком, у којима су све што има најгадније и најпрљавије подметали јуначким борцима париске комуне. „Радник” одмах у свом другом броју узео је отворено у заштиту ове мученике слободе и продужио је у читавом реду чланака: „Погибија париске комуне”, „Сувремена буржоазна држава”, „Радничко питање”, „Париска комуна и Интернационала”, да брани од пасквилантских пањкања оне, који нису имали на својој страни никога до истину и правду, за коју су јуначки гинули на развалинама париским.²⁰³ То је било добро дошло „Јединству” и „Видов дану”. Они почеше да денунцишу и јавно позивају грађане и полицију, да батинама и камењем устану противу „комунаца”, који стоје у свези са „*Интерна-*

ционалом” „који бележе све богатије људе по доњем Дунаву за дан револуције” и т.д. и т.д.

„Радник” је дуго ћутао, презирући своје ништаве противнике. Најпосле Светозар се реши да одговара, и у значајном чланку „Бели терор”²⁰⁴ тако ужасно разгроми и разби своје противнике, да дуго нису могли да се освесте од овога снажног удара по темњачи. „Радник” нађе код публике невероватан одзив. Број уписника дотеривао је до 1500!, међу тим сматрао се за срећног онај лист, који је имао 600 уписника. „Радник” је у броју за бројем доносио све ваљаније, све зрелије чланке и његова је популарност расла. Но с тим је расла код власника и мржња против њега. Исправка за исправком пуниле су његове ступце. Сметње у штампарији, сметње у полицији, сметње опоменама. Све ове сметње „Радник” је преодолевао, док најпосле не нарастоше толико, да Светозар, који је одржавао „Радника”, мораде да бега у Аустрију. Уредништво се промени и лист после још дуге борбе паде.

Светозар се настани у Новом Саду; ту изда своје значајно дело „Србија на Истоку”.²⁰⁵ Ту је са једном јаком дружином радио да се подигне устанак у Босни. Овај рад има много историјске вредности, но нама се чини, да сад ни мало нису згодне прилике да се дигне завеса са њега. То мора чекати друге прилике. После дужег живљења у Н. Саду, почне га гонити мађарска влада. У овим мучним приликама он је у највећем очајању лутао од Н. Сада до Карловаца и обратно. Вратити се у Србију значило је вратити се у затвор. После дугог ломљења и мучења, он реши да се поврати у Србију. Политичке прилике тако су се биле стекле да он оста слободан. Наскоро после повратка он оде у Крагујевац, где у друштву са својим пријатељима отпочне рад на „Јавности”. Шта је била „Јавност” није нужно овде набрајати; то су тако рећи јучерашњи догађаји. После шест месеци рада на овом листу Светозар буде осуђен на 9 месеци затвора и отправљен у Пожаревац. Пошто је одлежао 9 месеци, изађе врло болестан из затвора, тај га је затвор убио, тај је затвор сатарнио његов драгоцен живот, а заслуга за то припада либералном министру г. Чумићу. Страшно изнурен и оболео, Светозар из Пожареваца дође у Београд, одатле оде у Крагујевац, из Крагујевца у Јагодину, где проведе кратко време, не би ли се мало опоравио. Но сломљено се здравље не поврати. Слаб оде из Јагодине у Крагујевац и покрене под својим уредништвом лист „Ослобођење”. Није изнило ни три броја, а њему већ створе парницу. Међу тим он је лежао готово полу мртав од болести у стомаку. Видећи да изумири, расположи са својим имањем у смислу своје изјаве у „Ослобођењу”. Он оде у Беч, да од лекара тачно сазна своју болест, а одатле је намеравао да оде у Далмацију. После 2–3 недеље бављења у Бечу крене за Далмацију, стигне до Трста и ту га у болници *Nospitale civico* задеси кобна смрт.

Тако је у туђини, без другова и пријатеља, свршио свој драгоцен живот овај велики мислилац!

Светозар је у нашој радикалној и реалистичној књижевности заузео за мало година свога рада прво место. Сви његови списи носе на себи печат великога мислиоца и до крајности поштенога и карактерног радника. Као писац он је био врло плодовит; писао је у „Застави”,

„Србији”, „Панчевцу”, „Мл. Србадији”, „Матици”, „Трг. Гласнику”, „Летопису”, „Народ. Пријатељу”, „Јавности”, „Гл. Јавности”, „Раду” и „Ослобођењу”, руским листовима „Народное дело” и „Отечественные записки”. Сем тога издао је неколико брошура и израдио значајно дело „Начела народне економије, или наука о народном благостању”, које ће изнети преко 40 штампаних табака и које се баш сада штампа у Стефан. штампарији у Београду. Последњи пут узео је перо у руке да се у чланку „Опет „Ослобођење”, брани од подлих клевета наших сплеткаша, који другима подмећу оно, што су сами некад били или су можда и сад. Погрдним именом „Карађорђевићевац”, прљали су и овога човека, који је цео век провео у сиротињи и истрошио све животне силе за своја начела. И то још ко га је тако прљао. Људи, који немају ни у својој прошлости, ни у својој садашњости ни једно дело кога би се поштен човек могао дотаћи, а да се не окаља; сплеткаши, који су династичким сплеткама тежили, да задобију добар положај и угодан живот. Међу тим нико боље од њих није знао, да је то измишљотина и клевета, јер је њима најбоље познато, да се неки за пропалу династију баш за то боре, што „оће леба без мотике”, дакле траже да живе што лакше, а не да изгубе живот.

Светозар Марковић је највише допринео да се развије социјализам у Србији. Као достојни ученик свога великог учитеља Чернишевског, он је имао на српску омладину онакав исти утицај, какав је имао Чернишевски на руску.

Такав је био и тако је умро наш неоцењени друг. Идеје, за које је он жртвовао свој живот, не ће и не могу пропасти; ми, његови другови, продужићемо нашу мучну борбу, која је сад тим још мучнија, што је из наших редова нестало онаке снаге каква је био наш драги Светозар. Но он нам је показао пример, како се бори и гине за начела и ми ћемо се старати да нашим радом осведочимо, да драгоцен живот нашег друга није узалуд пропао.

Рад, II, Београд, бр. 9, од 1. III 1875, стр. 125–135.

Јован Павловић

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

Први проповедник социјалне демократије код Срба преминуо је 28. године²⁰⁶ свога живота у Трсту у среду 26. фебруара 1875.

Нема читаоца српских новина, који неће знати за име Светозара Марковића; а опет је редак његов пријатељ, који зна више што лично о Светозару, но за његов јаван рад и за његов живот за оно време, које се он с њим дружио, јер Светозар није никад говорио о својој личности ван ако га је ко нарочито за то питао, али те је прилике слабо ко могао у његовом друштву добити, јер је Светозар увек тако и толико говорио о општим стварима, да се дотични његов пријатељ није ни могао сетити нити добити времена, да га за његов живот запита. Ми ћемо у главним цртама његов живот обележити, а његови ће се пријатељи доцније побринути да заједнички саставе његов животопис, који ће се најприличније поред његових списа наштампати.

Светозар је са београдске Велике школе отишао у Петроград као државни питомац за инжињерску струку. Његов необични дар и бистро сватање помогло му је, да је своје студије са лакоћом савлађивао и он је поред њих могао да се ода природно и друштвено-научним дисциплинама. Но он није био задовољан, што је он сам могао да учи и да дође до науке, већ је хтео да сваки дође до правог сазнања, те је своје постигнуто знање свима саопштавао. Он је писао у београдској „Србији”, у „Застави” и више руских новина. Светозару су руски листови нудили велике награде, да им пише, али он је тежио своме народу и волео је писати у српским листовима ма и без награде; а у руске је писао обавештавајући о стању и положају српскога народа. Један чланак у „Застави” („Наше обмане”) лиши га штипендије и он се, упознав се са руским социјалистичким писцима – крене о свом тројку сиротујући за Цирих где је боље проучио немачке, француске – уопште западњачке социјалисте и положај радничког народа на западу. Плод свог проучавања је укратко изнео у „Панчевцу” од 1870. године под насловом „Друштвена и политичка борба у Европи”. Предвиђајући, да ће му распростирање његовог начела заузети све време његовог рада, он се на неколико месеца пре довршења своје струке исте окане и баца се сасвим на свој начелни посао. У српској омладини видео је одушевљеност и вољу за

унапређење свога народа, па се обратио њојзи као њен члан са позивом, да себи нацрта цел и пут к тој цели, да определи своју задаћу и даде себи опредељени правац и програм, по ком ће радити. У својим критикама на „Младу Србадију” он је показао како у омладини нема једнога правца, једнодушности у послу и како се је према напред неопредељеној цели и радило од ока и на овлаш. Особито се Светозар окомно на рад Владимира Јовановића. Светозареви су критике изазвале у омладини изненађење, понегде осуду његовог рада и гашење оне ватре одушевљења, јер се нико не могаше отрести те горке истине: да је у омладини било одушевљења али правца и једномишљености у раду никако, те је и рад био неједнак и безуспешан.

На омл. скупштини 1870. поднесе Светозар са неколико својих другова нацрт програма и организације омладине. По томе програму би омладина имала да ради на свим гранама народних установа а не само на књижевности и морала би тај свој рад према једном начелу управљати. Предлогом се опредељује демократско начело као омладинско. С противне стране су били одлучно против сваког начела, јер би се тако омладина поцепала и усвојењем политике би омладина као целина била забрањена. Овај је предлог сачињавао главни предмет те скупштине и опет се није дошло до никакве одлуке: омладина је остала и после конгломерат разноврсних елемената и начела, радило се како и шта се год хтело. На омладинској скупштини у Вршцу (1871) Светозар је хтео са својим друговима поновити свој предлог, али с једне стране сурови нападаји „правог” омладинца У. Гавриловића и преки поступак бироа а с друге стране забрана мађарске владе омладине и онакве каква је постојала – не дадоше, да се до таког предлога дође. Но омладина и пре тога већ не беше ни онако радена као дотле. Осим рада на „Младу Србадију” не беше више никаквог (беседе и друге забаве би се и без уједињене омладине приређивале, као и данас). Одбора је чини нам се било три, па опет нису издати последњи записници скупштински, за чије се стенографисање издала из касе прилична сума новца.

У половини 1871. године покрене Светозар у Београду „Радник”, који је излазио до маја 1872, кад га влада у свези са митрополитом угуши. Но Светозар је и пре тога морао у Аустрију прећи, јер му гројаше казна од неколико година због његових „неколико” чланака; али његов рад на листу био је опет онај исти и онолико као и дотле. Кад је забрана „Радника” била свршена ствар, онда је он наваливао на Ђ. Мијатовића да отпочну у Н. Саду издавати лист на што Ђока из прва пристане и програм се изда, али доцније се повуче сасвим натраг. Али Светозар није научно да беспосличари и зато је радио на довршењу „Србије на Истоку”, што у Н. Саду изда, а после је узео у радњу Чернишевскову економiju, која се сад у Београду штампа.

Свршетком 1873. године врати се Светозар у Србију и одмах затим покрене са осталим пријатељима „Јавност” због које добије процес и буде осуђен на 9 месеца затвора, што је и одужио. Нови министар Чумић забрани „Јавност”, на чије се место опет „Глас Јав.” појави. Светозар је на оба листа био главни радник и његови чланци имађаху таква уплива на скупштину, да су скупштинари, који дотле за највећу

срећу држаху са министрима руковати се, -- постали сад одлучна опозиција влади. Читавом његовом раду има се приписати она пробуђеност у народу која је данашње скупштинаре изабрала за народне представнике.

Чим је из затвора изишао одмах је мислио на покретање новог листа и то је и у друштву са својим пријатељима у виду „Ослобођења” и учинио. Но слабост која га је све више и више пресвлађивала на послетку је тако јака била, да се једва могао кретати и он је морао озбиљно се за опоравку побринути. Ради опорављања је пошао у Далмацију, у блажу климу. Но пре тога је отишао у Беч да му лекари болест испитају а одатле оде у Трст, где је на велико изненађење и жалост својих пријатеља умро. Још четири дана – рекоше лекари, па је спасен! Али његова је грађа била и за то кратко време сувише слаба! Он је до последњег часа своју свест задржао и сам је један телеграм свом брату послао.

Наше није, да у овом тренутку, кад хладна земља покрива мртво тело покојника, изричемо пресуду над делима његова духа. Ми у горњим редцима ожалисмо свога личног пријатеља, млада човека од карактера и науке, истинског пријатеља свога народа.

О његовом јавном раду може судити како ко хоће, тек то му нико, па ни најљући противници његови, ако хоће да суде беспристрасно, не могу одрећи, да је био млад човек голема ума, чиста карактера, пун дубоког знања.

Народ српски губи у њему једнога сина свог, који се тако често не рађају. Губитак је тај за наш малени народ јако осетљив, у толико више, што су нам големи и замашни умови потребни да нам народ поставе на здраве и поуздане ноге.

Нек му је вечан спомен међу нама!

Граничар, бр. 18, од 2. III 1875.

Уредништво *Будућности*

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

Родио се 1847. године^{от} у Зајечару а умро 26. фебруара 1876.^{ош} у Трсту.

На пољу наше јавне радње нестало је и још једног неодољивог борца за истините интересе народне. Ко збиљски познаје садање наше политичне и друштвене прилике, признаће да је смрћу Светозаровом много изгубљено. Код нас је он управо између првих био, који је дао нов правац и изнео нове мисли у друштвеним социјалним и политичким питањима. Оно утегнуто, сакато и извраћено поимање праве науке што се у новије доба почело ширити у нашој књижевности, он је оштром критиком и обилним знањем најновије науке тумбе преврнуо и показао како се наука треба да разуме, шта она хоће и шта јој је циљ. У целом његовом јавном раду, и у приватним писмима свуда се опажа једна иста и главна мисао: да сва радња и све знање мислећих људи мора тежити благостању, срећи и напретку човечанства.

Овакав појав нових мисли који је Светозар са својим начелним пријатељима проносно у штампи и у животу изазвао је читаву буру у јавности. То се најпре појавило у омладини и на њеним скупштинама, а доцније је пренето на поље наше и ово и оностране журналистике. Светозар је први са друговима устао на онако неодређену и нејасну циљ наше омладине, која се повремено скупљаше да само измени своје мисли и своју радњу сведе на научне циље. Ново коло људи коме је Светозар припадао, на једној од последњих омладинских скупштина устаде и осуди такву радњу, која неје имала никаквих практичних посљедица, која је била некорисна, јер народ нити је од такве радње могао имати, нити би икад имао користи. Омладина по мишљењу тих људи ако озбиљно оће да што ради и уради мора да своју снагу, бригу и пажњу обрати једино и искључиво да заподене борбу на политичком и економном ослобођењу народа. Овако заподета борба изнела је у резултату ту добит: што је с једне стране показала да начела „либералне партије” у Србији немају никакве вредности; а с друге што се у целом млађем нараштају јавља мисао: да једини спас нашег друштва и преображај његов зависи од радикалних рефорама којима треба тежити пропагандирањем таквих мисли речима и животом. На радост свију пријатеља истинског напредовања, ова струја овлада је већим делом

нашег млађег света, што је доказ да су *нове мисли* завatile земљишта и да ће најзад победа бити његова.

Светозар је мален остао без родитеља и сву детинску негу добио је од своје добре мађије која му је потпуно заменила оца и мајку. Прва два разреда основни школа учио је у Левчу одакле му је и отац родом био. Остала два разреда довршио је у Јагодини. У Крагујевцу је свршио полугимназију, а пети, шести и седми разред ђимназије у Београду. На Великој школи у техничком факултету остане само две године,²⁰⁹ а затим као држ. питомац оде у Русију где је пробавио 2 године учешти инжињерство, после оде у Швајцарску одакле је писао многе чланке у „Застави“, „Панчевцу“ и „Србији“. Доцније кад се је вратио у Србију подигао је са својим пријатељима и начелним друговима лист „Радник“, који је донста светао појав у нашој журналистици. Затим је морао да бега из Србије и бавио се већином у Новом Саду где је израдио своје значајно дело „Начело народне економије“ које се сад штампа.²¹⁰ Доцније се опет врати у Србију и покрене лист „Јавност“ у Крагујевцу. Због рада на истом листу допадне пожаревачке апсане. Ту поседи 9 месеци и чим отуд изађе покрену опет у Крагујевцу нов лист „Ослобођење“ под његовим уредништвом. Сустигнут јаком болешћу од које је давно патио, а у затвору се још погоршала, науми да иде у Далмацију да поправи порушено здравље. У путу сврати у Беч да од доктора тачно сазна болест, а затим на путу за Далмацију умре у Трсту.

Светозар беше човек од начела којима је био скроз проникнут. Никакве сметње несу га ни за часак поколебале у његовом раду, који је са непојмљивим постојанством вршио до смрти. То баш и чини да је он светао карактер у нашем нараштају, што је код нас врло редак појав. Па и иначе у животу био је потпуно благородан човек као што то и бива код образованих људи. Ко га је год познавао вазда ће се сећати његове искрености и доброг срца, које никоме није умело да пакости и зла пожели.

Пријатељи његови и начелни другови, кад буду повољније прилике приредиће и штампати целокупан његов рад, који ће за цело узети прво место у нашој новијој књижевности.

(*Будућност*, Београд, бр. 24, од 2. III 1875).

Уредништво *Рада*

ОДЗИВИ О СМРТИ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Мислимо да нећемо учинити уштрба нашим читаоцима ако им саопштиме разне одзиве о смрти покојнога Светозара. Наше пријатеље, који на свом трновитом путу сустану и малакшу, нека теши мисао, да чак и у далском свету има људи, који са њима једнако мисле и осећају, умсју да осете њине болове и њине радости; дакле, да нису саморани; а наши непријатељи нека виде, да се у свету још уме ценити карактер и поштење, да број оданих бораца народне ствари расте, расте под сваким њеним целатским ударом, као оно што се прича, да је расла некаква мађионичка лопта сваким ударом Краљевих Марковог топуза.

Новосадски другови и начелни пријатељи покојног Светозара издали су ову листу:

Друговима и начелним пријатељима

Светозара Марковића нашег друга, нашег пријатеља, многа међу нама учитеља, нема више међ живима! Телеграм нам је донео несрећну вест, да је наш Светозар ономадне у среду 26-ог фебруара у Трсту преминуо, у 30-ој години живота свога.

У добу, када борба све жешћа бива и када је нужно да бораца, снажних умом и снагом, све више имаде, зла коб одвлачи нам једног по једног из наших редова – на радост свакоме, који у нашој победи види своју пропаст а народни васкршај.

Шта у Светозару изгубисмо – то знаде сваки, а ми по најбоље. За што га изгубисмо, то за нас тајна није. Што би природа у другим околностима зар и поштедила, није могла у околностима, у којима наш Светозар предпоследње дане свога живота проведе. Пожаревачки затвор изврши јавно оно, што господа у тајности од срца желише. Желја им се испунила... Светозар већ више међ живима није!

Узимајући факт на знање, да ли да се задовољимо са уздахом; „Лака ти земља Драги Светозаре? – Не, кад би се тим само задовољити могли показали би смо, да мало ценимо човека, који је заслужио међу нама, да му бољи спомен подигнемо. А чим ћемо му, и како би му најлепши спомен подигли?...

Да смо се десили њему на умору, да смо били срећни и по нас и по њега, да на нашим рукама издахне, сумње нема, да би смо чули његову последњу жељу и поздравље у овим речима; „Не малакшите и не уступите! Напред! На посао! Радите! Одужите се народу својим поштенним радом и тражите своју срећу само у његовој! Непријатељ је сила... сила која малаксава. Ви сте сила која расте и развија се – ваша је будућност! Сложно само на рад; један за све и сви за једнога – и победићете! То вам у аманет од вашег друга и пријатеља!”

И занета, само нашом сложном радњом на почетом делу, коме је тако поносито наш Светозар предњачио – и једино тиме учинићемо нашем другу и пријатељу најлепши спомен.

Прионимо дакле на посао! Народ се почео будити из тешког бунила. Већ се чује граја његовога потраживања својих права на живот и ужитак. Њему су нужни људи, који ће у стању бити, да му жељи изрази даду; нужни су му људи широка погледа, који ће умети и знати да провиде све вирове, у које га маме они, којима је рођени интерес најпречи. За живота Светозарова, могасмо се ослонити на њ; након њега ми сви ваља да се упнемо да га достојно заменимо и на делу и на перу. Тако ћемо нашем Светозару леп спомен подићи. Тако ћемо достојно показати његову рану смрт, која нам га отрже за навек онда, када би тек настао да живи.

За живота, Светозар нам је био она уза, која нас је везивала, и она жижа, у којој се наше заједничке мисли скупљаше, да што силније до израза дођу. Након смрти Светозарове, да се закунемо гробу његовом да начела, која је он у име свију нас износио и бранио, нећемо изневерити, већ да ћемо сву снагу своју заложити, да их у животу остваримо. То захтева од нас време у коме живимо; то хоће гроб Светозаров; то нам је дужност да чинимо, ако смо икада поштено мислили радити.

Енергија, да каже шта мисли и да живот свој удеси само према својим мислима, та је енергија створила од Светозара човека, каквих је мало и по устаоштву и по поштењу. Пођимо његовим трагом – и никад се не ћемо постидити на збору поштеноме!

Покажимо на делу, да умемо ценити човека, који се борио и који је радио за нас, и кога смо ми сви звали другом и пријатељем!

Кукавица је доста и онако; а Светозарови другови и пријатељи не треба заслугом таког имена његов спомен да окаљају.

Пут нам је нацртан. Барјактар је пао, али се барјак високо вије, светао као вазда. На њему је једна врпца жалосница више: у толико је приметнији. Радећи, да нам барјак никад самац не остане, ни да нам по тавни, ми ћемо дићи светао спомен нашем пријатељу, који нас је толико волео и поштовао, и кога смо толико волели и поштовали.

А тужан уздах: „Вечан ти спомен друже Светозаре!” – нека значи: Ми ћемо радити, да нам заједничка мисао не пропадне. –

Напред! Мушки и јуначки напред!

У Новоме Саду 28. фебруара 1875. год.

Другови овдашњи покојнога Светозара.

Загребачки лист „*Раднички пријатељ*”, орган хрватских радника, у свом 11. броју на челу листа доноси ово:

Светозар Марковић

Неумољива досљедност природе уграби нам у најбољем мужевном добу стојећег најврснијег нашега борноца за слободу, братство и једнакост; уграби нам срце, које вазда осећаше љуте ране радничкога народа; уграби нам мужа, који је сваким ударцем била свога осећао неправду данашњих друштвених одношаја, који је редким пожртвовањем радио за одстрањење тих одношаја и за напредак народа, за бољитак његов, поглавито пак за *ослобођење* његово испод власничкога јарма.

Светозар Марковић, уредник „Ослобођења”, свршио је трњем обасут пут свој, са којег се није од никога ни од чега, нити од тамнице, ни од верига, сврнути дао.

Већини читаоца наших познат је рад Светозара у „*Раднику*”, „*Јавности*”, и „*Гласу Јавности*” – а у последње време, пошто је пуштен из тамнице, где је 9 месеци чамно за неустрашиви бој за своја начела – радио је у „*Ослобођењу*” за остварење својих начела.

Закључујући овај број листа нашега, изненади нас вест, да је *Светозар Марковић* на путу у Италију – камо се је упутио да здравље своје опорави – у *Трсту* напрасно умро.

Под тежином овога огромнога ударца, који нам одузе првога борца нашега, најврснију силу нашега покрета, није нам могуће у перо улити израз свију оних осећаја, која у тај пар срце и душу нашу обузеше; није нам могуће посветити *Светозару* нашем подуже слово, којим би исказали дубоко осећану приврженост према њему; – то ћемо учинити, чим нам се бол првог ударца понешто уталожу.

Почивај у миру, Светозаре! Успомена на тебе и твоју верност према начелима твојим и нашим, уздржаће нас крепке и бодрити нас на озбиљни рад!

„*Arbeiter Freund*” („*Раднички пријатељ*”*) доноси ово:

Грозна смрт опет је покосила једнога неустрашивог и оданог борца наше праведне ствари, опет је неумитна судба ишчупала из наших редова једнога човека, ватрено одушевљеног за права угњетеног народа и за побољшање радничког стања; ишчупала га је пре, но што је могао видети плодове свога несуморног рада, успехе својих горко откупљених тежњи, те да бар у њима нађе слабу утеху за своје поштено делање.

Као што нам телеграфске вести јављају, Светозар Марковић, уредник „Ослобођења”, који је од свију начелних другова високо цењен

* „*Раднички пријатељ*”, као што смо јавили у 18. бр. „*Рада*” од прошле год., излази пола на хрватском а пола на немачком језику. Прва вест донета је дакле на хрватском, а друга на немачком. (Напомена Уредништва *Рада*)

због свог доследног карактера и своје неуморне борбе за човечно решење друштвенога питања, свршио је пре два дана у Трсту свој чеме-ран, а пун наде, живот.

Светозар је Марковић био први борац друштвене једнакости на Балканском полуострву. Он је први почео да одушевљава сродна јужно-словенска племена за социјално ослобођење. Његовим утицајем покренут је 1871. год. у Београду „Радник”, лист који је на првом месту ставио себи задатак, да ради на поправци радничког стања. Пошто је овај лист био угушен, настави он у истом правцу и даље свој пут, пун сметња, рад на „Јавности”, па пошто и овај лист би угушен, на „Гл. Јавности”. Оптужен и бачен у мрачне тавнице, пролежа Светозар пуних 9 месеци, и тек што угледа слободу, он наново покрене социјално демократски орган „Ослобођење”. И ако му је душевна снага изашла несломљена из тешке борбе, шта више још прекаљена, његову физичку моћ беше тавница у велико подрила, и Марковић би принуђен, да се крене у топли југ, с надом, да ће блага италијанска клима имати најбољи утицај на његово порушено здравље.

На жалост, судба га је издала и у овој последњој нади, јер једва приспе у Трст, а већ га беху издале животне силе...! и ту се пре неколико дана борно с душом, водио последњу борбу за свој кратки живот; ту његова благородна душа пусти последњи уздах... и престаде да бије срце, које је тако топло куцало за своју браћу, за човечанску правду и слободу. – Част његовој успомени!

„Застава” у свом 26. броју доноси ову вест:

Из Трста стиже нам телеграм, да је онде 26. фебруара баш на дан свога лањског осуђења, српству познати *Светозар Марковић*, преминуо у 30-тој години младога века свога.

Светозар Марковић рођен је у Србији, у Јагодини. Кад је у Београду свршио од техничких наука, што се онде учи, отишао је у Петроград, и онде је наставио и две године учио исте науке. За тим оде у Цирих на савршење у тим наукама, али ту се ода на изучење *социјалне науке о друштву*, и његовом организму, и то га одведе на пут *такозване социјалистичне школе* и странке, тако да он постаде оснивач исте школе и странке међу Србима, наиме у Србији. Чланци његови у „Застави” о преображају Србије доведоше га са ондашњом српском владом у сукоб тако, да му је оставила избор између опозвања и губитка државне стипендије – он је оставио влади на вољу, да му одузме стипендију, што је ова и учинила. Он је у Београду подстакао оснивање разни, које произвођачки, које потрошачки задруга да би тако практично упознао занатлије, и друге произвођаче српске са начинима и пробитима асоцијације,²¹ и у исто време издавао је социјалистични лист „Радник”. принуђен својевољно склонити се на неко време, живио је у Новом Саду, проучавајући своју струку, и пишући о том. Повратив се у Београд основао је социјалистични лист „Јавност” у Крагујевцу, но ту, особито поводом преклањске народне скупштине, дошав у сукоб са преским законом, буде осуђен на 9 месеци преског затвора, који онако боле-

шљив издржи, и издржав га настави своју публицистично социјалну радњу у „Ослобођењу”, но после затвора тако оболс, да је потражио лека, или олакшања под благим небом Италије, али на путу – у Трсту клоне, и издане.

Светозар Марковић је био човек редкога дара и оштроумља. У његовој природи било је идеализма мисли, и реализма тежње, воље, те га је и то можда извело на пут, да тако кажемо: *идеалног реализма*, јер ми не можемо друкчије назвати науку и тежњу, која заиста иде за најреалнијим потребама људског и друштвеног живота, али којој је облик у облику идеализма.* Светозар Марковић је ствари, којој је свој живот посветио, служио са свом оданости дубоког уверења, и одушевљеног самопрегоревана и пожртвовања, са бистрином ума, и чистоћом приватног и јавног карактера. Он је био уважења и поштовања достојан оснивач, поборник и заточник правца међу Србима, коме, ма какво одељено мњење ко о њему имао, ипак не може се одрећи важност по човечанство, ма делимично, или поступно остварен био.

Осим многи новински чланака издао је на свет делце под насловом „Србија на истоку”, и као што смо извештени, у штампани је већ друштвено-економско дело.

У Светозару Марковићу губи народ српски једну вредну, неуморну снагу која би му на дому користи, у свету добра гласа придобила.

Искрено жалећи за њим, одзивамо се далеском гробу његовом са тужним вапајем српским: лака му земља, вечни му спомен!

Руски лондонски лист „*Впередь*” („Напред!”) јавља у 5. броју:

Кад нам је лист већ био готов добисмо од једнога нашега друга Србина овај жалосни телеграм:

„Друг наш Светозар Марковић, умро је јуче у Трсту. Народна ствар изгубила је у њему једног од најбољих бораца, но она није пропала.”

Не, она није пропала, она не може пропасти, кад се у Србији једном већ пробудила свест о гнусности садашњег стања. Светозар Марковић, о коме смо недавно нашим читаоцима говорили, не издржа мучке, на које га осуди раздражена експлоататорска влада. Али путем који је он прокрчио, поћи ће други; продужиће његово велико дело и – осветиће га!...

Рад, Београд, бр. 10, од 8.III 1875.

* Ово мишљење „Заставино” побио је један наш једномишљеник и мишмо његов чланак донести скоро нашим читаоцима. (Напомена Уредништва)

УРЕДНИШТВО „ОСЛОБОЂЕЊА”

изјављује своју захвалност свима пријатељима, који су му до сада изјавили учешће због смрти друга и пријатеља

Светозара Марковића

и то: Пријатељима из Крагујевца, који на парастос дођоше. Пријатељима из крагујевачког, грузанског и лепеничког среза. И пријатељима из Алексинца, који нам се писмено или усмено јавише.

Смрћу Светозаровом, пријатељи наши, народна ствар претрпела је заиста неочењиви губитак. Не стаде мужа, који је био неустрашив у раду за народну самоуправу, слободу и благостање, који је радио и писао не мастилом но соком мозга својега и крвљу својом. Али дела његова остају вечна. Највећи спомен, највећа је благодарност Светозару да сви пријатељи и даљни и блиски остану стални у своје раду за народ и у начелима и наставе дела са оном оданошћу и куражи каква је код Светозара била. Тако ваља вратити дуг Светозару. Поштена ствар мора победити, а поборницима њеним, који је потпомажу по дужности грађанској, остаје вечни спомен. Ценећи пријатељско учешће ваше, уверени смо да ћете и даље остати пријатељи оног рада и оних начела, која Светозар и његови пријатељи исповедаше и исповедају.

СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

дават је парастос у Јагодини. Света је у цркви било много. Том приликом један од пријатеља говорио је беседу о животу и делима нашег Светозара.

– Из Алексинца нам јављају да ће и тамо такође бити парастос, за спомен нашем другу и пријатељу, Светозару. Парастос су приредили пријатељи и поштоваоци његови.

Лаза Нанчић

ТЕЖАК УДАРАЦ ЗАДЕСИО ЈЕ СРПСКУ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТИЈУ

Беч, 13. марта 1875.

Тежак ударац задесио је српску социјалдемократију – нема више племенитог и заслужног српског социјалисте *Светозара Марковића*.

Пре годину дана осуђен је на девет месеци тамнице и тек што је изашао из ње, покренуо је овај неуморни борац за права радног народа један нови орган: „Ослобођење”. Али због болести, оставио је пре два месеца уредништво листа и дошао у Беч да поправи своје здравље. Кад се његово здравствено стање, уместо да се побољша, још више погоршало, одлучио је преминути да оде у топлије поднебље. Светозар Марковић је хтео да отпутује у Дубровник, у Далмацију, али је успут преминуо у Трсту 10. марта ове године. – Његов живот није био друго до тешка борба са представницима данашњег „поретка” – зато је заслужио да му се узвикне:

„Тебе је пролетаријат унео у своје срце.”

Покојник је био још млад – навршио је тек 28 година живота.

Der Volksstaat, br. 31, od 17.III 1875.

Превела
Олгица Момчиловић

Уредништво *Ослобођења*

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

Глас да је Светозар Марковић умро и код овдашњег народа произвео је жалостан утисак. Сви који су пратили његов живот и рад жале, што га више међу њима нема; јер нема више оног који је за слободу народну могао жртвовати све па и своју слободу и живот. Сваки осећа велики губитак. Па још кад се помисли гди је он свој живот скончао – у туђини. Горка судба његова као да је хтела последње дане још већма да му загорча. Он не умре код својих другова и пријатеља у своме роду и завичају, за шта се је целог свог живота борио – да му мртвом кад нису смели живом – укажу своје поштовање, но у туђини гди га нико незнађаше. Дал му наша браћа Далматинци у место нас знадоше да укажу онакву пошту, какву је он заслужио.

Губитак ће се у нашој и онако малсној књижевности смрћу његовом дуго осећати; али пријатељи његови и једномисленници умећеју рад његов наставити још с већом вољом када међу њима нема више онога који је могао сваког на поштени рад да покрене.

Рад његов живиће вечно, и ми смо сигурни да ће се његова начела остварити, јер су поштена.

У Ђуприји 4. Марта 1875.

Више пријатеља Светозарови.

– Из *Чачка* нам пишу: Губитак Светозаров пријатељи су у „Ослобођењу” и „Раду” достојно оценили у име свију његових пријатеља. Ми не умемо ни да некажемо како смо поражени били несретним гласом. Та за бога зашто угурсузи, подлаци и изелице нису тако кратког века, кад су на досади целога роду људском. Овима као да и богови помажу, да што дуже живе и да што више варају свет. – Пре времена умиру најбољи пријатељи народа и човечанства.

– Из *Смедерсва* нам пише један пријатељ изјављујући тугу за изгубљеним другом. На крају писма пита: „Оћете ли тело Светозарово пренети у Србију? – То би се могло учинити помоћу добровољних прилога.”

Овим путем благодаримо пријатељима на братским изјавама. Тело пок. Светозара однето је у Беч да се секцира, ако полиција бечка допусти а одатле биће пренесено у Србију.

Ослобођење, бр. 30, од 9.III 1875, стр. 4.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

Књажевац, 8. марта.

Данас давасмо парастос пок. *Светозару*. Хитимо да јавимо, да и амо има људи – и то много, који знају да цене рад, и уму да поштују личност, која је сав свој живот искључиво народној ствари посветила била... Умре Светозар на жалост пријатеља његових и самог народа, али дела његова остаће вечно – она не умиру, она ће светлити оном сјајношћу којом светли сунце међ осталим планетама у природи.

Тежак је губитак. Србија је срећнија у свему другоме но у одгајивању оваких синова. Она је у своје време имала добрих јунака, који су могли физичном снагом да противстану непријатељу; али пре Светозара, није никад имала човека који је искључиво мислио и радио само за добро народа.

Оваке пријатеље и раднике народ тражи. Начелни пријатељи пок. Светозара нека вазда имају ово на уму, па нека не клону у раду у времену, када треба највише радити.

*Многи поштовачи и начелни пријатељи пок.
Светозара.*

Ослобођење, бр. 32, од 14.III 1875, стр. 3.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

Ваљсво, 9. марта 1875.

Глас, да је умро Светозар Марковић, означао је и овамо код свесније публике велики губитак по народ, а код његових другова и пријатеља изазвао је тај глас поред дубоког осећаја жалости још и осудно решење: да наставе најенергичније исти рад и исту борбу, коју је Светозар челичним својим карактером почео, и која је његовом смрћу претрпела велики удар.

И одиста нема боље успомне за покојног Светозара него што је та, да његови другови и пријатељи остану до смрти верни начелима, за која се Светозар борио, да наставе рад, којим ће се остварити народна самоуправа, слобода и благостање, – рад за који је Светозар живио и умро. Нема светије дужности и већи аманет за његове другове и пријатеље, већ да пођу и даље оним путем, којим је ишао Светозар, – та верна слика српског поштења и карактера, тај неуморни радник за самоуправу и благостање народно, тај неодољиви борац за велика начела, која су најсветији израз борбе мрака и светлости, тираније и слободе, рада и аговања.

Другови и пријатељи Светозарови приредили су му јуче „парастос“, на који се стекло доста грађана. Спремљене су биле две беседе, но нису говорене с тога, што г. прота овд. каже, да црквени канони не допуштају „мирјанину“ да говори беседу у цркви, јер је то остављено само „духовним лицима“.

Не могу да одолим срцу, а да не споменем један факт, који се јуче десно пре нег што ће почети „парастос“. Занста нема наивније ствари од „парастоса“ – даће. Обично се вели, да се даћа даје покојнику за душу. Ја не ћу овде критички да промотрим нити свој суд дам о томе, шта је даћа, какав је карактер овог обичаја народног, од каквог је значаја она и да ли одговара савременом развићу науке? Не, томе сада није места, већ само напомињем то: да обично дају даћу своме сроднику, другу и пријатељу опет сродници, другови и пријатељи без икакве „опасне“ намере и ни с каквим „предумишљајем“. Па опет у овакој наивној ствари г. начелник овдашњи спазно је неког баука и тражио је „службено“ од општинске власти да га она извести, који је тај, коме се даје парастос; какве су његове заслуге; који су то његови другови и пријатељи, који позивљу грађанство на даћу, јер знате све то он није знао и њему

као начелнику и „надзорној власти“ није познат тај „многозаслужни човек“, већ је онако чуо од „приватних људи“ да се на томе ради, па оће као човек и „надзорна власт“ да се „потпуно“ о томе извести? Шта је одговорила општинска власт не знамо, само то знамо, да се много света тргло у сљед тога што је један члан општинског суда узео на захтев „више власти“ из кафане један или два позива, којим су пријатељи, познаници и другови позивали грађанство на парастос. Међер Светозареве кости ни у земљи нису мирне и тамо их узнемиравају. Еј свести, свести! Драга ли си слободо!

Многи овд. грађани, ценећи високо рад покојног Светозара, решили су да изберу одбор, који ће се старати о томе, да скупни потребан новац па да се издаду целокупна дела Светозарова. Одбор је изабран и већ је покупио на ту целъ до сада 42 дук. и 30 гроша. Слава свесним ваљевским грађанима!

Ослобођење, бр. 32, од 14. III 1875, стр. 3.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

А.Паланка, 10. марта.

Јуче – 9. марта – дават је парастос пок. Светозару. На парастосу било је доста света, а и певачка овд. дружина присуствовала је и певала.

Дан парастоса нисмо раније јавили, али је опет врло много света било – више него на парастосу генерала Блазнавца, на који су људи терани. Блазнавцу певачка дружина није хтела ни за новце певати, а Светозару – сматрала је за дужност. – Ово упоређење није нужно, али смо ми тиме хтели да покажемо, како и овај наш свет уме да позна своје праве пријатеље – а то је доказ, да више није „незreo”, као што би неки од господe желели.

Још нешто. На парастосу било је и сељака, и један сељак који је дошао био да се причести, упитао је једног од наших суграђана, „који је то умро”? кад му је казано, да је умро један новинар – Светозар Марковић, који је радио само за добро народно; онда је сељак додао још ово: „Знам, то је онај, што је први у новинама почео износити крађе неке господe, те га после уапсише. То је жалост, то је велика штета!”

Светозара зна и сељак, та и „геја” уме да цени рад, и по заслуги свакоме своје да да.

Светозар је умро, али ће његов рад вечно живети. – Пријатељи Светозарови не клоните у раду.

Више грађана из Паланке.

Ослобођење, бр. 32, од 14. III 1875, стр. 3.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

Алексинац, 9. марта.

Данас је дават парастос пок. СВЕТОЗАРУ. Света је било наобично много, па и певачка је дружина суделовала. Том приликом говорена је и једна беседа, у којој је нацртан живот и рад покојников. Пријатељи и поштоваоци пок. Светозара показали су, колико осећају за великим губитком, који нас снађе баш у часу, када је највише потреба да се ради за народни напредак и народну слободу, а у једно посведочише, да умеју поштовати човека, који цео свој живот беше посветио раду за добро народње. Пок. Светозар радом својим заслужио је, да му се бар мртвом ода почаст, кад се то није живом могло и није смело учинити. Многи га савременици не могоше или не хтедоше разумети и као што беседник рече: „рад и начела његова тек ће будућност имати да цени и да поштује”. Света начела која је он исповедао напоследку ће победити, само пријатељи његови и начелни другови – пријатељи слободе народне не клоните духом.

Многи грађани као пријатељи и поштовачи пок. Светозара.

Ослобођење, бр. 32, од 14. III 1875, стр. 3. и 4.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

Параћин, 9. марта.

Сви пријатељи „Ослобођења” чим су дознали за смрт пок. Светозара, одма су учинили оно што је право, т.ј. огласили смо тај велики губитак. У идућу недељу даваћемо и парастос. Не сумњамо да се овд. грађани нећеју одазвати нашем позиву, јер смо уверени, да је сваки у Светозара гледао као народњег пријатеља, а у овом губитку, да осећа свој удар.

Та природа, као да се је заклела противу искрених и ваљаних радника народних.

Ми сви знамо шта је изгубљено са Светозаром, али се тјешимо, што рад пок. Светозара и његових пријатеља живи, који је јаког корсна уватно у народу, и онда насигурно, да ће поштена радња победити.

Начелни пријатељи пок. Светозара нека не клону у раду, па ће то бити највећи спомен покојнику, а велика добит народу.

Пријатељи и поштовачи пок. Светозара.

Ослобођење, бр. 32, од 14. III 1875, стр. 4.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

Са доњег Дунава, 9. марта.

Смрт нашег милог друга и нашег доброг пријатеља – Светозара Марковића потресла је све нас.

Ми осећамо велики губитак у смрти Светозаровој, и примамо саучешће ваше туге.

Продужите рад који је започет, па гди ћете већег спомена за Светозара.

Неколико пријатеља пок. Светозара.

Ослобођење, бр. 32, од 14. III 1875, стр. 4.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

Пожарсвац, 8. марта 1875.

Начела, која је покојни Светозар за живота заступао и својим пријатељима и друговима у аманет оставио, – нису никако прекалемак или одјек голе клике из западних држава, без икакве вредности по нашу земљу. – Она су баш потревљена у срце народно. – Даље појаве тих начела код нас – изазвало је само познавање народних потреба и народа.

Она су и остају једини спас народни од сваке беде и невоље. – Њин је плод *опће благостање народа*. Да је то неоспорни доказ и да је наш народ та начела у том смислу разумео – доказ су сваковрсни одзиви народни према раду покојниковом, и самом њему. Само који су навикли да све појаве жмурке прате или не разумеју исте, или не ће да их разумеју – могу ово порицати.

Пријатељи Светозаревни из народа нису заборавили а да му последњу хришћанску почаст неодаду – почаст, која се односи на „душу” и „тело”, а рад његов и правац који је он заступао – остаће им увек на уму и неће га никад губити из вида.

Ценећи рад Светозарев, више овдашњих грађана и чиновника приредили су јутрос парастос. На парастосу било је више честитих грађана, чиновника и неколико питомаца. Три свећеника с протом и ђаконом свршили су овај обред, не тражећи никакве награде. – Дакле из поштовања према раду Светозаровом, што им на част служи.

Је ли ово један знак да је рад и правац Светозарев нанео ваљаног одзива у нашем народу. То знају најбоље његови пријатељи и другови – знајући то, познавајући даље стање народа и његове муке, подпомагани од њега, они ће са свом енерџијом и даље продужити правац и начела, који су заједно са покојником заступали и стално их бранили од свију нападаја, извртања и праске продане штампе и њених пришипетља.

Ето на тај ће се начин подићи вечни спомен Светозару, који је управо покретач ових начела код нас. – Тај се спомен само за њ. —е.

Ослобођење, бр. 33, од 16.III 1875, стр. 3.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

Градиште, 8. марта.

Глас о смрти Светозаровој убио је све пријатеље његове и његовог рада.

У времену, када београдске новине донеше ту тужну вест, „Ослобођење” не дође на време, и тек када 26 и 27 број „Ослобођења” доби смо заједно, уверисмо се у тужном гласу.

Овдашњи пријатељи пок. Светозара умели су вазда ценити његов рад, они су знали да он води самом благостању народном; па сво умемо и сада да ценимо његов губитак.

Смрт Светозарева направила је велику празнину међу његовим пријатељима и друговима. Ту празнину тешко је попунити, али опет зато нетреба клонити, но треба настати још живље на рад.

Ми смо по дужности одма огласили звонима смрт Светозареву, а и парастос даваћемо.

Пријатељи пок. Светозара.

Ослобођење, бр. 33, од 16.III 1875, стр. 3. и 4.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

Уб, 8. марта.

Црни глас, да је Светозар умро, гони нас да придружимо нашу тугу вашој, како би тим путем изјавили наша саучешћа.

Светозар је умро, али рад његов неће умрети и он ће вечно живети. То је Светозаров спомен који се неће моћи никада порушити.

Начелни пријатељи пок. Светозара.

Ослобођење, бр. 33, од 16. III 1875, стр. 4.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

Обрновац, 12. марта.

Глас о смрти Светозаровој и у овој малој варошници и код многих поштених грађана произвео је велики утисак и жалост, но ми тврду веру полагамо на друштво пок. Светозара, да ће оно неоступно његовим путем донде ићи, док се идеје њиве не остваре.

Пријатељи и поштовачи поштеног рада.

Ослобођење, бр. 33, од 16. III 1875, стр. 4.

НАЈНОВИЈЕ
СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

*Данас – 16. марта дондје се тело пок.
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА у Јагодину.
Сутра 17. марта биће погреб.*

Ослобођење, бр. 33, од 16. III 1875, стр. 4.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

Књажевац, 12. марта.

Глас о смрти Светозаровој, поразно је сваког правог пријатеља народњег. Сваки зна колико су пријатељи његови, колико је народ српски изгубио у њему, и то баш сад, када се под упливом начела, која је он први изнео, почела будити свест народна. Пријатељи покојног Светозара и народне слободе, чим су чули за смрт његову, одма су звонима у цркви огласили становницима књажевачким смрт његову, а 9. ов. м. дават му је парастос у овдашњој цркви, на који се беше стекло скоро сво грађанство књажевачко. Сад се ради, да се подигне једна чесма у овд. вароши њему за спомен.

Светозар је умро, али дела његова живе, она ће вечно светлити и показивати пут онима који љубе народ, који љубе слободу, куда ваља да пођу. Пријатељи његови и начелни другови, устаните са свом енергијом вашом и борите се и ширите начела која је Светозар изнео. Ви се борите за *истину и правду*, а правда ће победити неправду која гњечи данас човечанство. Победа њена – срећа је народна. –

Више начелних пријатеља пок. Светозара.

Ослобођење, бр. 34, од 19. III 1875, стр. 4.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

Пожарсвац, 12. марта.

Не пропуштамо и ми да вам опет јавимо, да нас је смрт *Светозара Марковића*, јако дирнула. Који је год познавао Светозара и његов рад, који је знао куда његов рад смера, сваки је осетио тешки губитак који нас снађе кобном смрћу његовом. Народ изгуби у њему првог свог борца за слободу и права своја, а другови и пријатељи – свог врсног друга и пријатеља. Совуљаге и мрачњаци – непријатељи слободе народне и његовог напретка осетилише да им спаде тешко бреме са срца, јер Светозара нема више, нема онога који је бодрим оком пазно на недела њихова, борно се против њих и износио народу смер њихов, па сад подижу главу. Радосни крик њихов већ се чује, ал се не радујте непријатељи слободе овог измученог народа. Народ вас у главу познаје, зна он куда ви тежите, каку му срећу ви желите, па се неће ни осврнути на вику вашу. Са смрћу Светозара Марковића нису умрле идеје за које се он борио. Борба светлости са мраком, борба будућности са гњилом садашњошћу наставиће се са још већом енергијом. Иза Светозара Марковића остало је још људи.

Пријатељи покојног Светозара, у прошлу суботу, приредили су му и парастос. На парастосу било је много света из свију редова грађанства. Свештенство овдашње, није примило никакве награде за своје суделовање приликом парастоса – из осећања благодарности и поштовања према покојнику оно је извршило само своју дужност. Многи су говорили да би притекли у помоћ пријатељима покојниковим кад би се тело његово донело у Србију.

Више пријатеља народа и пок. Светозара.

Тело пок. Светозара донешено је у Србију и сарањено у Јагодини. Честитим пријатељима из Књажевца и Пожаревца обраћамо пажњу на позив Ваљеваца да се дела Светозарева на свет издаду. То би био највећи спомен нашем другу и пријатељу, а велика корист народу. Уред.

Ослобођење, бр. 34, од 19. III 1875, стр. 4.

ДНЕВНЕ НОВОСТИ

Јагодина. – 15. у суботу фамилија је пок. Светозара тражила од заступника директора полугимназије јагодинске, да сутра дан при погребу буду и ђаци полугимназије. Заступник није одобрио. – Фамилија тог истога дана затражи дозволу телеграфским путем од министра просвете с примедбом да је сутра дан – 16. празник, те да немају деца шта изгубити, и плати одговор али не доби никаквог одговора. – 16. фамилија обрати се опет путем телеграфским министру и опет плати одговор; али г. министар није нашао за „сходно” да и на другу депешу одговори.

Ђаци су дознали били, да је дозвола тражена од министра, за то су се били скупили у школи; но кад им је од наставника једног јављено, да иду кући, они нису на то пристали, него су сами отишли код куће покојника, и испратили га до гроба.

– 17. т.м. у 10 сати изјутра полиција је звала Пају Тодоровића, који је држао говор при погребу пок. Светозара, и тражила од њега говор на пречитање! Паја се је одазвао захтеву полиције.

– 17. после подне у 3 и по сата полиција је звала Саву Живковића Шпикљу трг. и протоколарно предложила му ово питање: „Власт је дознала, да си ти тело пок. Светозара експедирао из Беча. Питаш се да на то одговориш, али узми се на ум, да треба истину да кажеш, јер ако се докаже неистинитост, онда не ће бити само месец дана затвора као пред избор, него најмање три.” Сава је изненађен овим питањем, одговорио је да то не постоји, и да он не зна који је тело Светозарово експедирао.

Овај испит извршили су казначеј и секретар начелства разуме се по налогу свога старијег.

Кад је Сава протокол потписао онда је секретар начелства имао доброту да се мало поспрда са мртацем, са телом онога, који ни у чему не заслужује спрдње. – Секретар је онако узгред казао Сави: *Шта, ви хоћете Светозара као Мухамеда да преносите, па после да га славите.* – Да ли је Светозар заслужио, да се слави, то већ сав народ зна, а и господи српској није непознато. А којим путем и како да се слави? то је већ показато дописима са свију страна, о смрти Светозаровој који су штампани у „Ослобођењу”. – Ми желимо, да сваки својим радом заслужи, да се слави, али не онако, као што је помоћник начелства јагодинског прослављен од народа после његове смрти.

Ослобођење, бр. 34, од 19. III 1875, стр. 4.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

Ужнице, 15. марта. – Због посла не могадијам вам пре јавити се. И овде је држан парастос покојном Светозару Марковићу. За парастос био је спремно говор један честити пријатељ, али из неких узрока није беседио, већ г. прота Гаврило изговори неколико ваљаних речи за спомен драгом покојнику. Света је на парастосу било доста. На свакоме се опажала велика туга за прерано изгубљеним пријатељем народним. Сваки поштен и искрен човек има подпуно наду у другове и пријатеље народне и Светозарове да не ће допустити ни најмање да се рад прекида или клоне.

Колико и наш прости народ уме цијенити и поштовати народне пријатеље, види се и отуда, што нам с многије страна из округа јављају, да ће се и тамо давати парастос покојном Светозару.

Ослобођење, бр. 35, од 21.III 1875, стр. 4.

ЈАВНА ЗАХВАЛНОСТ
Свештенству Пожаревачком

Честити свештеници Пожаревачки при парастосу покојног Светозара Марковића изјавише, да у име служења на парастосу нестраже никакву плату, на шта им пријатељи и познаници покојника јавно благодаре.

Пожарсвац, 12. Марта 1875. год.

*Неколико пријатеља и познаника
покојног Светозара.*

Ослобођење, бр. 35, од 21.III 1875, стр. 4.

ДНЕВНЕ НОВОСТИ

Из Трста нам јављају неки пријатељи о једном чуду, а да не кажемо варварству у 19 веку, управо о једном акту човечности и пијетета спрам умрлих.

Српска полиција и „помирљива“ влада не оставља ни мртва Светозара Марковића на миру. Кад се чуло да је Светозар умро, београдска полиција телеграфисала је трстанској, да претресне и претресе ствари Светозарове не били се нашао какав спис противу државе и томе подобно. Комесар полиције трстанске учинио је претрес, али на велику жалост београдске полиције и „помирљиве“ владе није ништа нашао осим једне књижице, у којој су разне ситне белешке. Та је књижица послата из Трста у Беч а одатле у Београд. Наша полиција ту опасну књижицу има већ у својим рукама. Боже мој шта ли ће у њој наћи! Далеко ли смо дотерали у човечности и цивилизацији! – Та није могуће, да и полиција и „помирљива“ влада незна за рад пок. Светозара. – Светозар је вазда јавно и отворено радио. Па одкуд сада зебња о тајним списима! Човек који се из човечности нашао око Светозара, по смрти његовој, зват је после претреса два пут у полицију на испит.

Ослобођење, бр. 35, од 21. III 1875, стр. 4.

Лаза Нанчић – Коста Лера

О СМРТИ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА
У *ARBAJTER VOHEN HRONIK*

Беч, 13. марта.

Тежак ударац задесно је српску социјалну демократију – најзаслужнији српски социјалиста чврстог карактера, *Светозар Марковић*, није више међу живима. – Пре годину дана био је осуђен на 9 месеци затвора и тек што је био изашао из тамнице основао је, тај неуморни борац за права радног народа, нови орган „Ослобођење“. Отприлике пре два месеца, међутим, напустио је због болести место у редакцији листа и дошао у Беч ради лечења. Но, када је његово здравствено стање, уместо да се побољша, још више погоршало, одлучио је покојник да потражи топлије поднебље. Светозар Марковић је хтео да отпутује у Дубровник, у Далмацију, али је на путу, у Трсту, умро 10. марта ове године. Његов живот није био ништа друго до тешка борба са представницима „садашњег поретка“ – и зато је заслужио да му се каже: „Тебе пролетаријат унео у срце!“

Покојник је имао само 28 година.

Л.Н.

*
* * *

Не можемо а да и са своје стране не изразимо саучешће, свесни тога шта значи тужна вест о смрти Марковића. Осећамо тежину овога губитка за српски покрет, који је изгубио човека попут Марковића управо у овом тренутку, када му је потребно не само један већ више таквих самосвесних непоколебљивих карактера. Али је наш поглед упорен напред и, ношени узвишеношћу наших принципа, гледамо у будућност утолико свеснији победе... Светозара Марковића више нема – али ће принципи које је он широко уродити плодом. На место друга Марковића кога је смрт однела наступиће хиљаде и хиљаде људи, који ће речито посведочити да су прокламоване идеје покојног Марковића оживотворене и да остварење тих идеја, и поред препрека и прогањања појединих људи, није могло бити осујећено.

Из Вршца смо управо добили већ саопштenu тужну вест која завршава следећим речима:

„Противницима социјализма, противницима слободе, једнакости и братства биће сада на срцу лакше, јер наш врло поштовани Марковић није више међу нама. Али, они не треба да верују да је смрћу Марковића учињен крај и социјалистичком покрету. Не. Он ће бити, он мора бити још жешћи; он ће показати израбљивачима народа да је остало још сабораца и ученика Светозара Марковића, који ће ићи његовим путем, који ће ширити његово учење — учење о ослобађању напашног човечанства, — упркос свим противничким смицилицама и упркос свим жртвама.“

Arbeiter-Wochen-Chronik, Nr. 12, 21.III 1875, p. 1.

Превсла Олгица Момчиловић

№ 12 Einzelne Nummer 6 kr III. Jahrgang.

Arbeiter-Wochen-Chronik.

Organ der ungarländischen Arbeiter.

Budapest, 21. März 1875.

Wien, 14. März.

Der Wiener Schlag hat die feilsche Bewusstseinsfrage getroffen — der sozialistische und verbotene feilsche Sozialist Svetozar Markovic lebt nicht mehr. — Der einen Jahr warte er in 9 Monaten Gefängnis verurteilt und kann aus dem Gefängnis heraus, gründer der unermüdeten Kampfes für die Rechte der arbeitenden Völker ein neues Organ „Die Arbeiter.“ Aber in Folge seiner Krankheit verlor er beinahe zwei Monate die Redaktionsarbeit der Arbeiter und kam nach einem leichten Wiederbeschäftigung seiner Gesundheit. Als ich aber sein Gesundheitszustand hat zu verbessern noch mehr verschlechterte, schließlich der Arbeiter in ein schlimmeres Stadium zu geben. Svetozar Markovic wurde nach Prag in Dalmatien reisen, aber unterweges starb er in Triest am 10. März d. J. Sein Leben war nicht anderes als ein ständiger Kampf mit den Repressanten der „Königlichen Erlaubung“ — kaum hat er es bewiesen, daß man ihm nachsicht. „Ich hat ich's Herz nicht gelassen, daß es elend ist.“ Die Arbeiter nicht erst das 2. Lebensjahr.

Wir können nicht nachvollziehen dem Ausdruck zu verstehen, daß die Verurteilung der Arbeiterbewegung von dem höchsten Richter erlassen und mitentschieden. Wir sollen die Schwere dieses Todes in Bezug der feilschen Bewegung, einen Mann wie Markovic eben zu einer Zeit zu verlieren, wo man mehr als einen

Die geistige Nahrung des Volkes.

Gezeigt von dem Genossen **Wasa Wjatschkin**, in der freien Arbeiter Versammlung am 7. Februar 1875 in Warschau.

(Fortsetzung.)

Nach mehr wird das Ziel durch die Verfehlung verfehlt. Von der gesamten Presse kundigt nur eine verschwindend kleine Zahl den wahren Interessen der arbeitenden Völker. Die Presse ist nicht mehr mit den Anforderungen des Volkes zufrieden. Es hat in ihrer Sprache sprechen über die Presse und ich erlaube dieses Ihre Aufmerksamkeit. Alle: „Mit der Schule und Kolonne bildet die Presse die große Feindin der Arbeiterbewegung, und dieser heiligen Allianz gegen die Unterdrückung der Menschheit wird von der Kirche, wie das die Welt mit sich bringt, aber erdennliche Vorzüge gegeben. Während die Schule nicht Arbeit und der Kolonne ausschließlich Bildungsanstalten des Volkes sind, ist die Presse gewissermaßen Instrument des Staats und der Gesellschaft.“

Der Staat hat durch seine Gesetzgebung Natur, Freiheit, den „Königlichen Erlaubung“, das heißt ihm den einzigen Mittelstand gefälligen, seinen Prinzipien unveränderliche Überzeugungen gegeben und; er hat in richtiger Würdigung der Macht der Presse, abgesehen von der allgemeinen, jeden menschlichen Aufschwung zu kommen bestimmten Gesetzgebung, für die Presse noch einen Ansehensstand geschaffen, der für, ein Danks und Zuhilfen gebunden, seiner Gewalt geklärt und ihn in Stand setzt, aber, sobald die Macht der Presse, von der Gesellschaften, keine Pressegesetz in ein Verbot. Ein feilschmige Pressegesetz ist eine contradictio in adjecto.

schick selbstbewußten und unerschütterlichen und letzten Bedingung wäre. Jedoch unter Druck und nach vorne gedrückt und dann von der feilschen Partei zurückgezogen, bilden wir uns in der Gegenwart in die Zukunft. Svetozar Markovic ist nicht mehr — doch die von seinen angelegten Prinzipien werden ihre Früchte bringen. Markovic werden Tausende und abermal Tausende Männer treten, die bereit sind zu sterben werden, daß die von dem Vertriebenen verurteilten Ideen in Mensch und Blut überkommen werden — und daß trotz Entschlossenheit und Verfolgung einzelner Personen die Bewusstseinsfrage dieser Ideen nicht aufhalten kann kommen.

Das Werk der Arbeiter wird eben auch die bereits genannte Zusammenkunft wieder mit Hochachtung vollendet.

Der Genosse der Sozialismus, den Genossen der Freiheit, Gleichheit und Brüderlichkeit wird sehr leichter und sehr sein, weil er sehr große Markovic nicht mehr existiert. Diese sollen ja nicht glauben, daß mit dem Tode derselben auch die sozialistische Bewegung lebt ist. Denn sie wird, sie muß noch gefählig werden, sie wird den Anführern des Volkes zeigen, daß noch Männer, noch Schüler des Svetozar Markovic hinterleben sind, welche seine Fußstapfen folgen werden, welche seine Lehre — die Lehre von der Erlösung der bedrückten Menschheit weiter, trotz allen gemessenen Ehrfurcht und trotz aller Distanz verbreiten werden.

Soziale Rundschau.

Das Ministerium Spinnen, welches in der Verhinderung der Arbeiter, unter allen vorher behandelten, das Bedeutendste leistete, war keineswegs, ein Mittel auf das feilsche Recht des Staatsbürgers anzuwenden und in die Einkünfte in den Händen der Arbeiter zu lassen. Der Staat hat sich nicht entschlossen, weder es von dieser Seite der Arbeiter abhängig macht, das ihnen unangenehm Staatsbürger abhängig zu machen, noch es zu tunen aber nicht, kurz und gut, daß die feilsche Bewegung unabhängig dieser Meines Wissen von dem Ministerium der Polizei es abhängig macht.

Auf Grund dieses Wissen hat auch die Staatspolizei bereits veranlaßt, die Zusammenkünfte gegen gewisse Versammlung der Arbeiter der Arbeiterbewegung, unter Angabe höchst wichtiger Anhaltspunkte diese zu verhindern. Deswegen ist es für die Montag bestimmten freien von Arbeiterbewegung, welche unter eben derselben Weise die Abhaltung nicht gestattet wurde.

Dies heißt es sich, es es bereits so weit gekommen ist, daß die Verhinderungen mehr Schwierigkeiten besitzen, als daß im Gegenteil ganz freie Recht des ungarländischen Staatsbürgers, der unerschütterlichen Anstand des Staatsbürgers.

Das Volk jedoch darf nicht gleichgültig sein, was es sich um die Entscheidung der obersten Instanz jugendlichen Rechte handelt.

Wir werden das uns im vierten Nummer

so würde das Publikum zwar kein Maare von einer durch den Staatskampf angehenden Güte empfangen, allein das Lob der Regierung wurde doch eingetauscht verdrängt sein und die nicht zu vermeintliche Resonanz würde erfinden. Es ist denn der Staat auf ein anderes Mittel, mittel verfallen. Es läßt das Stimmungswechsel dem Volke nach Feil, erlaubt jedem Arbeiter, sich selbst zu verwalten zu gründen, als ihm selbst und selbst ist, kein das Recht vor, die Qualität der produzierten Waren zu kontrollieren und je nach Bedürfnis, durch Zulage einen Gehalts zu verbessern. Ich laze das Recht, das hätte vielleicht lange werden die Macht. Doch nicht und Recht im ja das erste Ding, verdrängen aufzulösen.“

Alle der Doppelgänger der Kontrolle und Unklarheitverbreitung zu gründen, hat der Staat eine weitere, mit einem Gewissen an öffentliche Meinung“ er vor zu schreiten und die unerschütterlich praktisch Individuelle „öffentliche Meinung“ zu überwinden und zu regulieren sein. Die Arbeit, die in Berlin ihren Sitz hat, ist dem großen Publikum völlig unbekannt, weil man ihm auch nachliegenden Gründen über Erlösung verfehlte; die Eingeweihten als sie bekannt unter dem Namen das feilsche Recht bezeichnen. Es besteht darin die feilsche Regelung der Arbeit. Aus den Ministerien kommen die Nachrichten, aber die Presse; das dienlichste „Arbeit“ heißt im Bu die „verlangten Arbeiter“ an und ein unheilvolle Pläne und Pläneverfehlte. Pläne in Deutschland nach dem Winter der französischen Arbeiterbewegung.

(Zuletzt folgt)

Српску скупштину у Београду распустио је „конституисани” кнез 25. овога месеца, јер се са „екстремним” људима, „комунистима”, „социјалистима”, не може радити онако како је то по вољи влади и кнезу. Погледајмо неколико захтева, односно дате предлоге неколико „екстремних” представника народа, да видимо да ли су они тако „опасни по државу”, или ту „опасност по државу” треба тражити само у главама „оних високих и највиших”. Дакле: захтев за аутономијом општине, слободом штампе и право на слободно окупљање и удруживање; затим укидање жандармерије и окружне полиције (највећа мука сиротог народа, јер је ова институција у Србији свемоћна и самовољна); захтев за смањењем плата високих чиновника (укључујући ту и министре и владике), да нико више не добија од 600 до 1000 талира годишње и да њихова пензија не буде већа од 500 талира; укидање диспозиционог или тајног фонда, ускраћивањем државног фонда „Народном” (Београдском) позоришту (каква дрскост! зар не, сахранити једину „образовну установу” Београдског „Haute-volée-а”?; остављање једне бискупије за целу Србију и укидање остале три епископије; контрола државне касе и тд., дакле све, што би за већ исцеђени народ донекле било добро, српским владоцима се чини „опасним по државу”.

Напротив, „безопасно” и „нешто, чиме се да управљати” било би увођење „белеговине за народ”, како би се повећао годишњи буџет за 1875. и друге године. Али „образовани” министар финансија каже да, ако народ захтева већу слободу, онда мора више и да плаћа (т.ј. да поменути увећани годишњи буџет у потпуности одобри), јер је слобода врло скупа роба (која се вероватно треба продавати на фунту). Тако би могао да „влада и најглупљи” и за то нису потребни „капацитети” а ла министар финансија Мијатовић.

Апелом на народ уређени су „преузвишено”, према претходно напоменутих „разлозима”, после 4 месеца поновни избори свих представника. Кисјева влада „без програма” може бити задовољна актом о распуштању, јер је држава „спасена”.

Народ, који је дошао до неких сазнања, што је заслуга покојног Светозара Марковића, зна данас, где треба тражити пријатеља, и упркос свих примењених махинација, утолико сигурније ће поново послати исте оне људе као представнике народа са поклоњеним им поверењем, које су властодршци зостављали.

*
*   *
*

Српски социјалисти су уредили да се тело Светозара Марковића пренесе из Трста у Беч, па су онда хтели, пошто је било основаних разлога за сумњу у изненадну природну смрт Марковићеву, да познати великан др Рокитански изврши његово сецирање, али им то, из наводно медицинских разлога, није дозвољено. Занета, врло чудновато, утолико пре, што је недавно бивши Марковићев друг из затвора, Пера Ђорђевић, такође умро. Доказ за то да је клима у Србији за социјалисте морала бити нездрава и то, што је у року од једва годину дана пао као жртва и трећи друг. Наиме, поред горе поменутих умро је и Милош Грујић.

Пошто није одобрено сецирање Марковићевог леша, Светозар Марковић је пренесен у Србију и 29. марта сахрањен у Јагоднини. У Крагујевцу, Јагоднини, Пожаревцу, Градишту, Обреновцу, Параћину, Смедреву, Шапцу, Ваљеву, Алексинцу и у многим другим местима у Србији одржани су помени.

У Ваљеву је осим тога основан комитет, који је себи ставио у задатак да изда целокупна дела покојника, а да би се то омогућило, требало је скупити прилоге. За ту сврху новац је требало слати на редакцију „Ослобођења” у Крагујевцу као и на редакцију „Рада” у Београду или на В. Лазаревића у Ваљеву.

Социјалистички листови „Рад” и „Ослобођење” су конфисковани. Последњи је, поред тога, добио и прву опомену.

Arbeiter-Wochen-Chronik, Nr. 15, 11.IV 1875.

Превела Олгица Момчиловић

ЗАСТАВА О СМРТИ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

(Л.) У Трсту, 12. марта. – *Светозар Марковић* умро је овдје у сриједу 26. п.м., од сичије.

Дошао је сам овдје 18. п.м. из Беча, гдје се је лијечно, сјео је у Hotel de la ville с намјером да отпочине који дан па да продужи свој пут к Боки Которској и од оног благог поднебља потражи помоћи своје поремећеном здрављу. Почем овдје никога познатог није имао, писао је овдашњим српским свјештеницима, молећи их да му или који од њих дође, или којег „брата Србина” – као што сам рече – пошље. Одма пође к њему ђакон г. Богољуб Топонарски, којег покојник замоли да би му нашао једну добро угријану собу у приватној кући, на првом спрату, са прозором к сунцу за неколико дана, док се од пута одмори и могне даље се кренути. Г. Топонарски, видећи га у врло рђавом стању, савјетује му да оде у варошку болницу, гдје би могао боље неге и вишу угодност имати него код приватних, на што пристане и тако г. Топонарски расположи све потребито и намјести га у првој класи у болници.

Кад је лекар казао да је у спасном стању и да би мучно могао живити још два дана, г. Топонарски извести одма брзојавом брата покојникова, г. Јефрема у Београду, на што овај запита да ли је така опасност да мора за овамо кренути, а у исто вријеме пошље му и новаца. Није хтјео покојник да се брату брзојави да овамо дође, јер, говораше, није нужно, ја се осјећам прилично окријепљен и надам се до који дан да ћу се моћи упутити к нашој српској Боки, која ће ме, надам се, подпуно окријепити. Тек уочи смрти изјави жељу да му брат дође, што му се и брзојави, али бјеше већ касно! Сутра дан кад је г. Топонарски пошао да га посјети, нашао га је мртва. У 4 часа, у зору, преселио се је у вјечност.

До посљедњег дана показао је велику одважност и као да није предвиђао крај његовом животу. Г. Топонарском, који га на неколико часова пред смрт запита да ли има што расположити или му саопштити, одговорно је да ће све уредити кад му брат дође, а тако је рекао и свјештенику који је дошао био да га на хришћанску дужност опомене.

Ствари његове предате су суду који ће их насљедницима доставити. Списа ни писама као да није код себе накаквих имао.

Из болнице спровели су му тијело 28. т.м. у цркву Св. Спиридона, гдје му је опијело читано, затим су га пренијели на гробље, а синоћ, по

налогу г. Јефрема, мртви остатци покојникови одаслати су у Беч, одакле ће без сумње бити пренешени у Србију.

Оволико о посљедњим данима живота Светозара Марковића. –

Сад допустите ми да овом приликом неке примједбе учиним.

Да је Светозар Марковић у Трсту био, да је у Трсту умро, дознао сам јучер од пријатеља из Новог Сада! Да, о свему овоме што горе испричах, јучер ништа знао нијесам. Поводом пријатељева брзојава, с којим се распитиваше о смрти покојника, за све дознадох.

Дакле Светозар Марковић, тај неуморни радник на пољу књижевности наше, тај одважни борац за добростање Српства, тај поштедни мученик својих човјекољубивих назора, умре, послите осмодневном боловања, у туђој вароши, далеко од завичаја и од сродника својих, а Срби који у тој вароши станују за то ништа не знаду!

Ко је томе крив? – Крива је та околност што покојник, почем је ненадно из Беча кренуо овамо, није имао никакве препоруке на којег овдашњег Србина, али да је среће, и без препоруке поштен Србин морао би наћи наслона у невољи код својих једноплеменника. Кад би се обштина наша угледала на друге обштине страних насеобина у овој вароши и кад би Срби овдашњи слични били тим насељеницима, довољно би било да један од њих дозна како у гостиони лежи смртно болан његов сународњак, а нигдје брацке руке да му помогне ни искрене ријечи да к срцу прозбори, па да се сви побрину олакшати му јаде за живота, а посљедњу му пошту одати мртвом, ма и не био заслужан као што је то покојник био.

Та равнодушност спрам своје народности није јучерашња; она је од дуго времена већ црв, који подгриза српски живаљ овдје. Гдје су оне старе српске куће које су дрмале са трстанском трговином? А она здања српска што су некада красила најљепше улице варошке сад су постале својина чивутска. Ти стари Срби, или нијесу знали или нијесу хтјели дјети своју одгојити у духу народњем, већ подражавајући мјешћанима, отуђили су их од врлина своје народности а нијесу успјели улити им врлине туђинске. Зато видимо данас оно мало преживјелих потомака њихових, прелите у блиједе – православне Талијане и доћерано већином до просјачког штапа...

Тутори су се до душе побринули да га из болнице у цркву спроведу и тамо му опијело читају. Дужност хришћанска испуњена је, како тако, али о народној дужности ни трага. Г. Топонарски је предлагао да се Срби овдашњи позову на спровод, али се приједлог није усвојио, јер рекоше, неће нико доћи кад познатих нема, а потрошиће се 2–3 ф. бадава на позиве.

Сродницима и пријатељима Светозаревим нека је од утјехе што се је опет нашао честити брат Србин, који је као такав, са српском ријечи, ублажио посљедње тренутке живота му, а при том г. Јефрема о свему извјештена држао, не жалећи труда да, као Србин и као човјек, своју дужност савјесно испуни. Евала г. Топонарском. А хвала и тотору општинском г. Петровићу, који га је из болнице до цркве спровео. –

Застава, бр. 31, од 14/26.III 1875.

Уредништво Граничара

„ЗАСТАВА” О СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ*

Као скоро и сви српски листови (и сам „Исток”²¹² није изостао), доноси „Застава” неколико *братских* речи о раду великога човека што премину. Она рече о њему да је ствари, којој је свој живот био посвећено „служно са свом оданости дубоког уверења и одушевљеног самопрегоревана, са бистротом ума, и чистотом приватног и јавног карактера”. *Братски* одношај „Заставин” к Светозару (бар мртвом) изван сваке је сумње дакле. Но како Срби имају обичај да разликују неколико ступњева *братства* н.пр. брат рођени, брат од стрица и т.д., то мислимо, неће с горега бити да овде испитамо *којему* ступњу братства одговара поменуто братство „Заставино”.

Извештај „Заставин” о значају рада Светозарова за чудо је разумљиво написан. Није то да се из њега само „братство” њено према умрломе лако и јасно засведочава: чак и ступањ братства. Не ћемо дакле никакве главобоље имати при одређењу тога ступња, јер вам га сама „Застава” овим речима исказује: „у његовој (Светозаровој) природи било је идеализма мисли, и реализма тежње, воље, те га је и то можда извело на пут, да тако кажемо: *идеалног реализма*, јер ми не можемо друкчије назвати науку и тежњу, која занста иде за најреалнијим потребама људског и друштвеног живота, али којој је облик у облаку идеализма”, или, преведено просто на српски, Светозар, који је био кадар да у своју главу смести *тако нешто* као на прилику „идеални реализам” (дрвено олово, хладну ватру и врућ лед) био је просто (по „братским” речима „Заставиним”) – *будала!* „Застава” шаље Светозару „тужни вапај српски” желећи да му „земља лака буде”, но она би боље радила, кад би се по мање бринула о тежини земље и кад би се братскије постарала да њене *речи* не буду успомени Светозаровој суви-

* Премда се не слажемо с тенденцијом овога чланка, и ма да не би оваквом чланку било места у нашем листу, ипак га пуштамо, да бисмо показали и овом приликом господи социјалним демократима српским, да српски либерали нису само на језику либерални него и на делу. Но почем се овај чланак не тиче само „Заставе”, него се њим управо изазива цела народна странка од стране овдашњих социјалних демократа српских, с којима ће јамачно и остали њихови другови бити сагласни, те ћемо на овај чланак и ми са своје стране одговорити. У.

ше *тешке*. Светозару *лично* не може више ништа бити ни тешко ни лако, јер је *личност* његова 26. фебруара ове године *апсолутно разништена била*; али *успомсена* на њега, која никако није то исто што и „покојни Светозар”, већ која је морални капитал за унапређење његових начела, која не само да није уништена, већ је управ створена његовом смрћу, која није ништа ваздушно већ жива реалност, која реалност може бити оштећена, и коју пријатељи Светозарови морају очувати неосштећену (наравно, не ради Светозара, *кога нема*, но рад њихове заједничке идеје) – та тако непојетски схваћена успомена на Светозара може богме врло лепо да осећа добро и зло – тежину и лакост речи свачијих па и „Заставиних”. Ми се овде нећемо задовољити да тој успомени *желимо* да јој речи „Заставине” лаке буду, но ћемо сво да покушамо да терет збиља олакшамо.

„У његовој природи било је *идеализма мисли...*” Кад у нечијој „природи” има „идеализма мисли”, онда се та његова природа у науци зове *метафизичарска*, што је општи назив за све теолошке, појетске и „филозовске” природе. Суштина идеализма у томе је, да затвара чула своја од спољњег света и куша да тако жмурећи у мозгу своје конструише свет, протумачи природу: *жмурити* је при том акту неосходно нужно, јер чим отворимо очи, видимо јаву, *реалност*, која нас побрка те идеали оду без трага. Још ваља знати да има два ступња жмурења, тако, да кад се затворе не само физичне већ и умне очи, онда то тако на други степен подигнуто жмурење, производи онај савршени мрак у коме се ништа друго не види до – идеалност: разум се да онда у том научном подруму „филозофске системе” тако исто ничу као печурке у обичном „ненаучном” подруму. Најважнији, најдаљи од науке ступањ идеализма *всра* је, најнижи, науци најближи ступањ *филозофија* је; у среди стоји појезија. У филозофији идеализам куша да се препороди, даје себи озбиљан лик, назива себе „трансценденталном” (превишњом), упиње се да измири фантазију са – математиком, и у том своме вратоломном предузећу почини такве будалаштине, да се на крају копрцања што је трајало три хиљаде година појави као год и апсурдум, као – „*идеални реализам*”. Сувремена револуционарна наука давно већ бије бој на целој линији против целокупне метафизике, или тачније: бој је већ свршен, а победа давно добијена, но оне, којима још није познато да је нова наука већ и победила, не можемо ми овде са неколико речи убедити; за то би њима потребан био „*својеручни*” рад од више година. Тај нови правац у науци зове се *реализам* (научни материјализам), а Светозар Марковић, који је њиме и отпочео своју јавну радњу, и чији су *свиколики* списи њиме задахнути, изложио га је у више својих састава, н.пр. у „Певању и мишљењу” а нарочито у повећем спису „Реализам у науци и животу”.²¹³ Дакле, баш оно, против чега се Светозар тако победно борио, баш тај вајни „идеализам мисли”, тај жалосни „идеални реализам” подмеће му безазлена „Застава” као ону идеју, којој је он живот свој посветио био.

„У његовој природи било је... реализма тежње...” а то ће рећи: тежње његове биле су реалистичне, он је гледао да буду од користи народу у ономе, што је одиста реално добро његово н.пр. да народ добије хлеба, просвете и поштења те да постане слободан, да постане

срећан. А може то тако не само *хтети* већ и на томе живо, енергички, организаторски, вешто *радити* онај сметењак, који у својој лубањи носи таку збрку као што је „идеални реализам“? Бити реалиста у теорији није баш тако тежак посао, али бити реалиста у животу и раду, значи да су теоријска начела већ тако сазрела да се реализам показује и у животу. Већ и малени ступањ реализма у животу једнога човека открива велики ступањ у теоријским назорима његовим. Врло често, на жалост, бива да је неко реалиста у мислима, али не у животу, али је немогућно да један научењак и политични агитатор за пет година организује јаку реалистичку партију у науци и политици, а да није био претходно и сам скроз проникнут реалистичном науком. Ми појимамо *зашто* је „Застава“ наклоњена да мисли, да се може бити „идеалиста“ у мислима, а „реалиста“ у животу. Она често има прилике да посматра наше „естетичне“ младе људе као на прилику појете и глумце где, поред свега свога идеалисања окрзну почешће свињски материјализам. На пример може се изрећи као „општи закон природни“, да (мање више) свакој позоришној представи у Српству одговара по једно братско лумповање, при којем обично не фале ни тамбураши. Еле ма да је веома ласно бити идеалиста у песми или на бини а у исто време „реалиста“ у механи ипак материјално је немогућно за тако кратко време створити у запуштеној земљи као што је Србија тако моћну партију реалистичног правца у науци и политици а да покретач те партије и сам није скроз реалиста. Бадава! не можемо дати другоме оно што сами немамо!

Пошто је „Застава“ исказала да је Светозар заступао ни мање ни више већ баш „идеални реализам“ објашњује она нама шта је исти: „...ми не можемо друкчије назвати науку и тежњу..., којој је облик у облику идеализма.“ (Ми смо текст који критикујемо – неколико редака – навели већ у целисти тако да нам је посматрајући га са разних страна, дозвољено наводити оно само што нам је потребно. Да се тим одламањем смисао не квари, може се читалац сваки час уверити, упоређујући одломке с целим текстом.) Данас се обично „наука и тежња“, које су „у облику идеализма“ називају *утопијом*. Утописта је онај човек, који неће да се осврће на реалне околности, у којима се креће рад његов, који не води рачуна од социјалног стања народа у коме живи, већ лута за својим идеалима. Такав човек чисто се боји да се опрља о јаву, а све што се не слаже са његовим системама, анатемисе он бесомучно: с таким човеком није могуће ништа паметно почети, јер је по суштини фанатик; у своје одушевљењу кадар је он да радни народ, ранитеља нашег, назове од прилике фукаром, као што је на пример Мацини чинио, на које му народ може одговорити: арам ти био хлеб којим те раним. Такав фанатик може апеловати на искреност свога убсјећа, његове присталице могу тврдити да је он најчистијег карактера, и то може и бити тако, но народ ипак може му рећи: више ми шкоди твоје поштење, но непоштење свих мојих лопова. Таке идеалне утописте и филантропи, који хоће на силу по свом плану свет да усреће, и који га проклињу, ако он на то не пристане, врло често постану или најмлитавији равнодушњаци или човекомрзци, или најопаснији противници идеје свога века или фантазије. Е је ли такав био Светозар Марковић?

Ето ми видесмо шта је утописта, а „Застава“ која вели да је Светозар заступао ону науку и имао ону тежњу „којој је облик у облику идеализма“ признаје да га сматра као утописту. Светозар је говорио: најпре хлеба за народ, па онда позориште за господу, најпре унапређење земљорадње, па онда неговање „естетичких одношаја“, и то је сад све „у облику идеализма!“ „Застава“ говори: најпре позориште за „народ“, па онда хлеба за народ, најпре неговање естетике, па онда унапређење земљорадње: и то је све дубоко – државнички! Десет година кличе „Застава“: устајте Шумадинци на Турке! Ви, тако голи, боси и гладни, престрављени од деспотизма, деморалисани од шпијунства, ви, који још не можете ни себи од вајде да будете, устајте да ослобођавате друге, ви који не можете кредита у Европи да нађете ни да се хлебом зараните а то ли да њиме рат водите, устајте на оружје против Турске, ма да је највећа неслога између Београда, Букурешта, Цетиња и Атине (ма шта трабуњале новине) и ма да је највећа слога измеђ Пеште и Цариграда, устајте, и – *победићете!* Така радња „Заставина“ (а то јој је најглавнија), те шупље декламације, ти *опасни* савети, то лудо прецењивање снаге Србијине, то је нешто паметно, мудро, државнички, а кад Светозар саветује да се народ прође декламација, да престане глумо прецењивати своје силе, да сазна, да најпре мора *колико толико* поправити своје материјално стање и постарати се да добије мало више хлеба и хаљина, кућа и алата, науке и способности, онда је то – „социјализам“ који је наравно у „облику идеализма“!

Ми овде имамо прилике да речемо коју у опште о томе, да ли је социјализам утопија или не. Да пробамо овако да мозгамо: 1870. године бесни у Србији најљући династијашлук; народ запуштен у сваком погледу; све партије растројене; књига и новина скоро никаквих; жандар, шпијун и неповерење прекрили Србију; партија радикално-демократских никад и не било; о социјализму никад нико и не чуо; земља удаљена од запада, окружена суморним суседством; тада се враћа из света у Србију ђак од 23 године, слаба здравља, изнемогао; он носи у мозгу своје сувремену науку, у срцу своје силину убеђења и гвоздену вољу рада а у целом организму болест и блиску смрт – па шта бива? Пре пет година, ви који сте познавали тадашње стање Србије и који сте сазнали намеру тога ђака, рекли би му: рано долазиш, нема места за тебе, сврати после 50 година. А данас? Данас стоји под оружјем науке читава једна јака партија у земљи, једна *народна* партија у њој. Она има за собом историју рада свога, који је колико практичан и организаторски толико и научан; има за собом прошлост толиких књижица, прошлост од три журнала који су се јуначки и борили и погинули и садашњост од два журнала који у овај пар на бедему ватру издржавају. Но не само то. Све главније идеје, које је Светозар у својим књигама и листовима заступао, сачињавају програм народних посланика у скупштини, народ тражи измене радикалне, на његовом барјаку стоји: промена државне системе из темеља; скоро све интерпелације и предлози народних посланика покушаји су практичне примене начела Светозарових. Ево шта учини ђак социјалиста за ширење социјализма у најнезгоднијим околностима и за тренутно време од 5 година! И „Застава“

нас сад учи да су социјалистичке тежње „у облаку идеализма“! Кад социјализам на тако неплодној земљи тако обилато уроди, шта бива од њега онде где су ови услови за њ давно сазрели? Како стоји с њиме у Инглеској? Кад има земљишта за социјализам у Србији, та ваљда ће га бити и у Инглеској и Француској, у Белгији и Швајцарској, у Немачкој и сев. Америци! Кад на неспремљеном земљишту у Србији за пет година семе донесе плода, та ваљда ће и на спремљеном за 86! И онда сва та „чуда“ што слушамо о социјализму на западу јамачно нису резултат од неколико уснијаних брошура и новина, јамачно имају свога узрока у реалним условима друштвеним, јамачно не гину париски радници од 1848. и 1871. за ћеф каквог агитатора но по нужди каквога год гвозде-ног закона друштвеног. Но „Застави“ све то ништа не смета да узроке тима појавама не налази другде до „у облаку“. Према томе нека људи који су се навикли да самостално мисле, оцене научну вредност „Заставина“ тврђења да је социјализам „у облаку идеализма“. Тај лист с пуним правом може се хвалити да *не разуме* социјално питање. Ова општа примедба била је у толико нужнија, што „Застава“ представљајући Светозара као утописту, баца тај утопизам и на сву ону партију у Србији, којој је Светозар припадао.

„Симпатичне“ ли „Застава“ са социјално-демократском партијом у свету? По неким њеним чланцима могло би се доказати да „симпатичне“. Но ми се гнушамо таквих симпатија. Кавењак²¹⁴ је такође симпатисао 1848. али то му није сметало да оборн на калдрму 15000 радника. Жил-Фавр²¹⁵ је 1869. године на раденичким зборовима, врбујући њихове гласове, живо „симпатисао“ а 1871. као главни сурадник Мак-Махон²¹⁶ уништио 40.000 људи, жена и деце; и Кастелар²¹⁷ је у парламенту бранио раднике и „симпатисао“ а знамо како је после тај филантроп знао да касапи – сити смо симпатија. Ви, тако у каквом чланку можете искрено симпатисати с нама али, докле год нисте скроз проникнути нашим начелима, бићете нам у одсудном часу вазда непријатељи. Ви се сами варате, ви не познајете себе, ви не видите провалу, која нас раздваја ако држите да то није тако. Нек вас не зачуди кад вам кажемо, да је наше тврдо убеђење да би ви онако исто умели одржавати „ред“ друштвени као и Кавењак, Жил-Фавр и Кастелар, и немојте мислити да претерујемо кад вам кажемо: *начелно* ви сте много ближи „Српском Народу“²¹⁸ (није реч о поштењу) него на пример београдском „Раду“. Знамо да ви ово не појимате, али биће прилике да о томе коју више речемо. Ваша је метода досад била: сваком приликом учинити социјалистичној партији у Србији сваку могућу штету, а после одмах то ублажити са неколико „симпатичних“ речи; више нас нећете тиме варати. Та знало се и пре за ту вашу тактику, али није се имало кад да ступи у отворену борбу с вама: народ је гладан у Шумадији. Но баш и у колико се и хтело и могло („Рад“ је толико пута више књижевне листове на теоријски турнир узалуд изазивао) ипак се није дошло ни до каквог резултата, јер сте ви борбу избегавали по тактици прећутања (Todtschweigen). Можете и сад ћутати, али ми не ћемо. Ви треба једном да дођете у *природни* положај према нама, а тај је: положај *одсудних противника*. То нас неће оштетити – напротив. Кад је се лане соција-

листички посланик на карловачком конгресу одупро вашем „ауторитету“, ви сте по обичају ваших београдских колега с „високим“ презрењем доносили нотнице о том „момчету“; чудо е се нисте сетили да има и згодније речи на пример: „дечурлија“! Но види се свакојако да сте боље васпитани од Београђана: за вас дубокомислене поменути посланик само је „момче“ а наш незаборављени Светозар – утописта.

Сад је јасна ствар како ваља разумети оно „братство“ које ви према Светозару показате. Да му рођени брат били нисте, нема сумње. Услуга коју успомени његовој указате наопака је. Оно му подметнусте као идсју његова живота, против чега је се он борно са свом енергијом великог ума свога. Кад сте казали, да је свеколика радња његова, да је врховна мета живота његова била „*идеални реализам*“ онда сте га онако исто „верно“ описали, као што би „верно“ ко год Хајдук-Вељка описао кад би га овако потомству представно: „Хајдук-Вељко јуначки је и славно погинуо за султана“.

Земун, 7. марта 1875.

Овдашњи
начелни пријатељи Светозарови.

Граничар, бр. 20 и 21, од 9. и 13. III 1875.

СОЦИЈАЛНИМ ДЕМОКРАТАМА СРПСКИМ

Тек што је склопио очи Светозар Марковић, први проповедник социјалне демократије у Срба, а већ потегоше са свију страна начелни пријатељи његови с изјавама, у којима се над гробом Светозаревим заверавају и заклињу свим што је социјалној демократији најсветије на свету да ће за начела њена живети, борити се и мрети, и да ће онај румени барјак, што га је Светозар први међу Србима завитлао, беспрекидно у висини држати и под њим војевати.

Што се тиче самога Светозара, и ми смо му са своје стране достојну пошту одали, као човеку голема ума, пространог знања, чиста карактера и истинског *родољубља*. У мериторну оцену његовог рада, правца и начела нисмо се упуштали, јер налазимо да томе нит је овде место нит је сад време.

Немамо ништа против тога, што се начелни пријатељи његови купе и прибирају у што чвршћу гомилу око његова барјака. Сваки иде за својим убеђењем.

Али међу свима изјавама начелних пријатеља Светозаревих одликује се изјава земунска нечим новим. Овом изјавом записују се на заставу српске социјалне демократије, *коју је Светозар први развио*, неки нови знаци, којих ми до сада нисмо могли открити на тој застави, или бар нисмо налазили с толиком јасноћом и у таком тону записане. Земунски начелни пријатељи Светозареви *отварају рат на живот и смрт* српској народној странци, „Застави” и другим органима исте странке, називајући их *одсудним противницима* својим (ваљда горим од Турака и Маџара?), чијих се симпатија они гнушавају и т.д.

То је заиста нешто ново. Бар од Светозара тако што нисмо никад чули. Али војска хоће да је боља од ђенерала, она хоће да га надмаши. Да видимо хоће ли јој то поћи за руком.

Колико је нама познато, Светозар је радио у свом народу обавештавајући на све стране, вадећи из свога пространога ума истине о политичном и социјалном положају и задатку народа, просипајући светлост на питања спорна и нерешена у науци и животу. На тај начин, Светозар је радио *мирним путем*, његова начела негде су се лепила, негде одбијала. Он је освајао умове моралном снагом убеђења, и може се рећи да је стекао довољно присталица, особито у млађем свету нашем.

Сад хоће његови начелни пријатељи у Земуну да ударе сасвим противним правцем. Они неће мирним путем да чине освајања у наро-

ду, него *ратом*. Они цепају народ на два противничка табора, па ко није у њиховом табору, ко није „скроз проникнут њиховим начелима”, они-ма оглашују они *рат*. Дакле, они у оном делу *свога* (?) народа, који није скроз проникнут њиховим начелима, сматрају свога крвног непријатеља, кога треба *уништити*. Не обавестити, него *уништити* или *уништен бити*, – то је лозинка земунских социјалних демократа.

Рат ће дакле да се отпочне и то жесток. До душе, у овом рату, осим што ће се потрошити нешто мало мастила, артије и времена, неће пасти ни једна мртва глава, а камо ли 15.000 радника и 40.000 људи, жена и деце, но рат ће ипак бити жесток. Није шала, земунски социјални демократи (ако се не варамо: *sieben Mann hoch!*) оружани Марксовим компендијама (од прилике као оно Лондонски *striking* – шнајдери својим утијама) оглашују рат целом српском народу, који стоји под заставом „либерала”.

Нешто мало чудновато изгледа, да земунски социјални демократи тај рат воде на земљишту оних, које сматрају и проглашују за своје противнике. Но ми смо им (дечици својој!) отворили једну капију на граду свом, не могући се срдити на њихову безазлсну вику, а у надању да ће они у том граду и остати, кад виде да је неко трећи ћуприју за њима спалио. Не знамо на послетку: можда ћемо се и кајати за ту несмотреност нашу.

Рат ће дакле да се отпочиње. Но људи, кад и друге какве послове с ким имају, хоће најпре да се познају, а да како не би то чинили они, који хоће рат да воде међу собом.

Дакле пре него што се отпочне рат, ми смо тако слободни да положимо пред господу социјалне демократе земунске ова питања:

- 1.) Јесте ли ви Срби?
  - 2.) Ако јесте, је ли вама што стало до опстанка и будућности *народа српског* као таквог?
  - 3.) Ако вам је и до тога стало, реците нам: како ви мислите да се може обезбедити опстанак у будућности *народа српског* као таквог?
- На ова питања молимо одговор!

Граничар, бр. 23, од 20. III 1875.

ДРУЖИНА ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ „ПОБРАТИМСТВО”

ОМЛАДИНА И ЛИБЕРАЛИ.

Са велике школе.

II.

[...]

Свој правац омладинна вел. школе показа јавно и смело и приликом смрти честитог основача реалистичног правца у српској омладини – Светозара Марковића. Оплакујући губитак овог знаменитог човека, који ће без сваке сумње у историји развитка српске мисли и критике заузимати одлично место, омладина је скупљена у својој дружини „Побратимство” издала на јавност ову изјаву:

„Наше доба јесте доба жестоке борбе између сила, које владају у данашњем, и сила, које би требале да владају у човечанском друштву, доба борбе: старог преживелог и гнусног света са новим снажним и узвишеним светом; доба борбе стварне науке са идеализмом, критике са ауторитетом, разума са рутином; доба борбе: врлина са неваљалствима, човечанске среће са јадима и невољама.

„Народ се буди и креће, а људи су подељени и деле се на два противничка табора: у једном су сви, који желе благостање народа, који у општој срећи виде своју срећу; у други табор иду они, који не желе народно благостање, који само у народној несрећи налазе своју срећу, у народним мукама своје задовољство.

„Незаборављени Свет. Марковић стојао је у првом табору. Његовом смрћу овај је табор изгубио јаког борца. Народ је у њему изгубио искреног пријатеља, а непријатељи народни добили су смрћу његовом више, но животом стотине из кола својега. Народ је изгубио снажног носноца науке, критике и разума, моћног покретача мисли и напретка; носноца и заступника узвишених начела, што су плод најврснијих умова данашњега света; изврсног поборника рада, правнице и слободе народне; на кратко: неуморног борца за срећу и напредак народа. Омладина је изгубила најискренијег пријатеља – непоколебљива у свима невољама; изгубила је друга, брата и учитеља; изгубила је онога који јој је први подигао завесу испред очију и различитно страшну збрку појмова њезиних, те јој је јасно показао стазу, којом треба да иде и јасно преставио мету, којој треба да тежи. Омладина вел. школе, провејана на-

челима, којима је живео Светозар, оплакује смрт његову и дубоко осећа губитак, који је његовом смрћу претрпело дело народног препорођаја. Одушевљена идејом свестранога народног ослобођења, омладина исказује своје уверење, да ће свој дуг домовини и народу одужити, ако енергички ступи у борбу за победу оних начела, за која се борно и уморно Светозар Марковић; ако пође оним путем, који јој је Светозар прокрчио; ако буде радила на ономе пољу, на коме је Светозар радио, те да на развалинама данашњег друштвеног склопа, у коме је народ толико векова робовао и трпио муке свакојаке, подигне нову друштвену зграду, у којој ће сваки човек моћи да живи срећно и задовољно. А ова ће зграда бити најбољи споменик Св. Марковићу и свима онима, који су радили да се она подигне. А потомци ће спомињати имена ових радника са много већим поштовањем и већом благодарношћу, него што су наши сувременни противници у стању да то појме.”

У Београду.

*Дружина велике школе
„Побратимство”.*

Ослобођење, бр. 57, од 21. XII 1875, стр. 2. и 3.

Јован Жујовић

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

Наш век не изобилује људима, који су снажни умом и карактером. Такви су људи, за сада, велика реткост, и зову се *необични* људи. Такав један редак необичан човек био је – Светозар Марковић.

Светозар се родио у Зајечару, септембра месеца 1847. год.²¹⁹ Основну школу је учио у селу Рековцу; четири разреда гимназије свршио је у Крагујевцу, а пошто је у Београду довршио гимназију, ступи у београдску Велику Школу, у технички факултет, где пробави две године. 1866. год. држава га изабере за свога питомца, и пошаље га у Петроград да науку продужи.

Још док је у Србији ђаковао, Светозар је увиђао, како је недовољно и жалосно оно знање, што га даје српска никола српској омладини. Његов ум тежио је да више сазна, но што му је се катедре давато. С тога је брижљиво читао и изучавао оне књиге које нису били његови школски предмети. Мане нашег школског образовања, он је сам врло лепо насликао у чланку „*Како су нас васпитавали*”.

Светозар је имао добро срце; његове су очи виделе народне муке; његове су уши чуле народно јечање. Виђено и чувено тиштало је његову душу; народне невоље лежале су му на срцу, као тешки камен. Он није могао мирно да подноси такво стање, па је поставио себи задатак и да *се спреми, како ће народу бити од користи*. Са великом енергијом бацно се на истраживање узрока народним патњама и средстава, како да се исте униште; брижљиво се одао на изучавање наука о друштву људском. Како је био бистрог ума, то му није било тешко, да пронађе и схвати који су прави извори зла, на који се начин они уклонити могу, какви су основи данашњег друштва, а какви треба да су основи друштва, па да у њему нема муке и невоље, да народу у њему буде добро и лепо, да се народ у њему може свестрано развијати и усавршавати. Када је тако сазнао истине и законе, који владају у друштвеним и осталим наукама, он сматраше да је дужан да те истине шири, распростире и у живот примењује.

Посао је овај био веома тежак. Требало је отпочети борбу против целог поретка који влада. Требало је људима изменити појмове и навике, требало им је разрушити старе, лажне идеале, а дати им нове, истините, требало је показати прави пут који води ка народном блаостању, и доказати, да је *то, заиста, једини, прави пут*.

У Петрограду Светозар је написао чланак „*Певање и мишљење*”, у коме је напао на рђави, убитачан правац наше лепе књижевности, а нарочито поезије, која је тада владала на српском књижевном пољу. Наши песмотворци већином гледали су само да којскако издељу поетичну форму; за садржину, за *суштину*, која ће се у тој форми појавити они нису водили много бриге. Маса народа пропада у материјалној и умној сиромаштини; светом овладала злоба и узајамно сатирање; народ је потчињен, измучен – а песници певају вину и љубави, они описују благостање, задовољство и уживање. Светозар је ударио на такво певање, он је захтевао да песници више мисле када певају, да у песми главно буде здрава језгровита истина, а не поетска форма, која сама за себе нема права на опстанак.

Због слабости Светозар мораде да остави Петроград; 1869.г. он пређе у Швајцарску, у Цирих где положи испит за циришку политехничку школу. Због чланка „*Наше обмане*”, у коме је критиковао данашњи устав кнежевине Србије, и изнео зле стране његове – Светозар изгуби државну помоћ.

У то време у српству је постојала дружина „Уједињена омладина српска”. Целу те дружине је била племенита, паметна, патриотска; она је хтела да уједини снагу српског народа, и да ради на његовом материјалном и умном напретку. Али ова дружина српске омладине није имала никакав програм у коме би определила средства са којима омладина хоће да постигне свој циљ. Истина, било је неких појмова о друштвеном облику уједињеног српског народа, али су ти појмови били погрешни, недовољни и несигурни. У чланку „Велика Србија”, Светозар је растурио магловиту слику „велике” српске државе, како се она представљала у мозгу наших патриота. Он је захтевао да „Уједињена омладина” изнесе тачан, опредељен програм, ако хоће да постоји као партија, као жива, активна сила и ако хоће да њен рад буде успешан. На омладинској скупштини и у журналистици Светозар се упињао да се омладина и њен орган „Млада Србадија” оставе непрактичног и неодређеног правца па да се узме реалнији и радикалнији правац са одређеним средствима. Већина је омладине била против тога, и „Уједињена омладина” мораде пропасти због своје органске немоћи и болести.

Не успевши у покушају да омладинској дружини даде други правац, Светозар се са неколицином својих другова баци на самосталан рад. У Србију вратио се 1870. године и одмах отпочео рад на самом земљишту. Са друговима најпре је покушао, да се распростре и утврди мисао о удружењу. Они почеше оснивати занатлијске задруге, основаше и једну дружину за потрошњу. Начело по коме су основане ове задруге нашло је много присталица у српском свету, и што су оне пропале, томе узрок није у њиховом основу, но у другим неповољним околностима, које нису могли да уклоне Светозар и другови.

На неколико месеци после доласка свог у Србију Светозар поче да издаје лист „Радник”. У томе листу он је показао дубину свога ума, показао је колико је огромно знање којим он располаже. Светозар је у листу са необичном лакоћом и јасноћом расправљао оно велико и заплетено друштвено питање, које покреће милионе радника у свету; то је питање о радикалном преображају друштва.

За кратко време „Радник” својим поштенним заступањем доби много пријатеља али и непријатеља, који доста силни беху да немилост критичара одагнају и заћуте. После дугог потезања „Радник” мораде престати а Светозар беше принуђен да се из Србије склони у Угарску – у Нови Сад.

Али Светозар у Новом Саду није престајао радити. У том месту он је довршио и издао своју значајну студију „Србија на Истоку”. То је самостална студија о развоју српског друштва и државе од српског устанка 1804. до данас. Она лакоћа у схватању и објашњавању појава у српској историји, онаква језгровита критика тих појава – осигуравају овоме делу врло угледно место у српској књижевности. Тада је израдио и чланак „Реализам у науци и животу”,²²⁰ који је штампан у 112. и 113. књизи „Летописа Матице српске”. У овоме чланку он је популарно изнео најважније резултате наука о природи и друштву, до којих се резултата дошло држећи се реалног правца у изучавању свију појава. Но највеће и најзначајније његово дело јесте „Начела народне економије или наука о народном благостању”, коју је бавећи се у Новом Саду израдио по чувеном научењаку Н.Г. Чернишевском. Проучивши добро ово дело, а знајући и страну литературу по струци о народној економији, можемо слободно рећи: да ово дело по својој струци заузима прво место у српској књижевности, и да се може равнати с најврснијим делима из стране литературе.

Светозар није могао дуго остати ван Србије, у којој је било највише услова за његов живи енергичан рад. Он се реши да пређе у Србију па ма шта било од њега. Због сасвим случајних политичких околности он буде пуштен у земљу и оста слободан.

Одмах је почео рад на крагујевачком листу „Јавности”. Овај лист је продужио рад „Радника”, само у одређенијем и практичнијем правцу. Брзо је и овај лист стекао поштовање у народу, али народно поштовање не храни никог од преских парница и још не може да спречи хапшење оних, према коме се оно исказује. Светозар доби наскоро преску парницу и би осуђен на девет месеци затвора које је морао издржати у пожаревачкој апсани.

Светозар је увек био слабуњав, али гоњења полиције и пожаревачка апсана сасвим му сатрепше здравље. Из затвора изађе телесно сасвим изнемогао, али му се енергија ума и карактера ни мало не беше умањила. Он одмах отпоче под својим уредништвом да издаје „Ослобођење”, но болест његова све више преотимаше маха. На молбу својих другова и по савету лекара он се склони да одступи од уређивања листа и да иде у Далмацију не би ли у њеној благој клими стање свога здравља поправио. Први број „Ослобођења” изашао је 1. јануара 1875. године. Многима је Светозар био тун у оку, стога су и гледали многи да га ма како скину са позорнице јавног рада. Већ због тога броја његовог листа полиција оптужи Светозара „за покушај издајничког предузећа”. Али Светозар умре на путу у Далмацију 26. фебруара 1875. године у Трсту у болници „Hospitale Civico”.

Имање које је наследио од свога друга Пере Ђорђевића оставио је својим друговима да га употребе на ширење начела на коме су заједно с њиме радили.

Осим дела која смо споменули Светозар је штампао још многе чланке у „Застави”, „Србији”, „Панчевцу”, „Младој Србадији”, „Матици”, „Трговачком Гласнику”, „Летопису”, „Народном пријатељу”, „Јавности”, „Гласу Јавности”, „Раду” и „Ослобођењу” и у руским листовима „Народное дело” и „Отечественные записки”.

Светозар је творац радикалног и реалног правца код нас. Његовим неуморним радом створена је у Србији партија, која ради на коренистом преображању српског друштва и државе и која се држи програма што га је изнео Светозар у „Јавности”, „Гласу Јавности” и „Ослобођењу”.

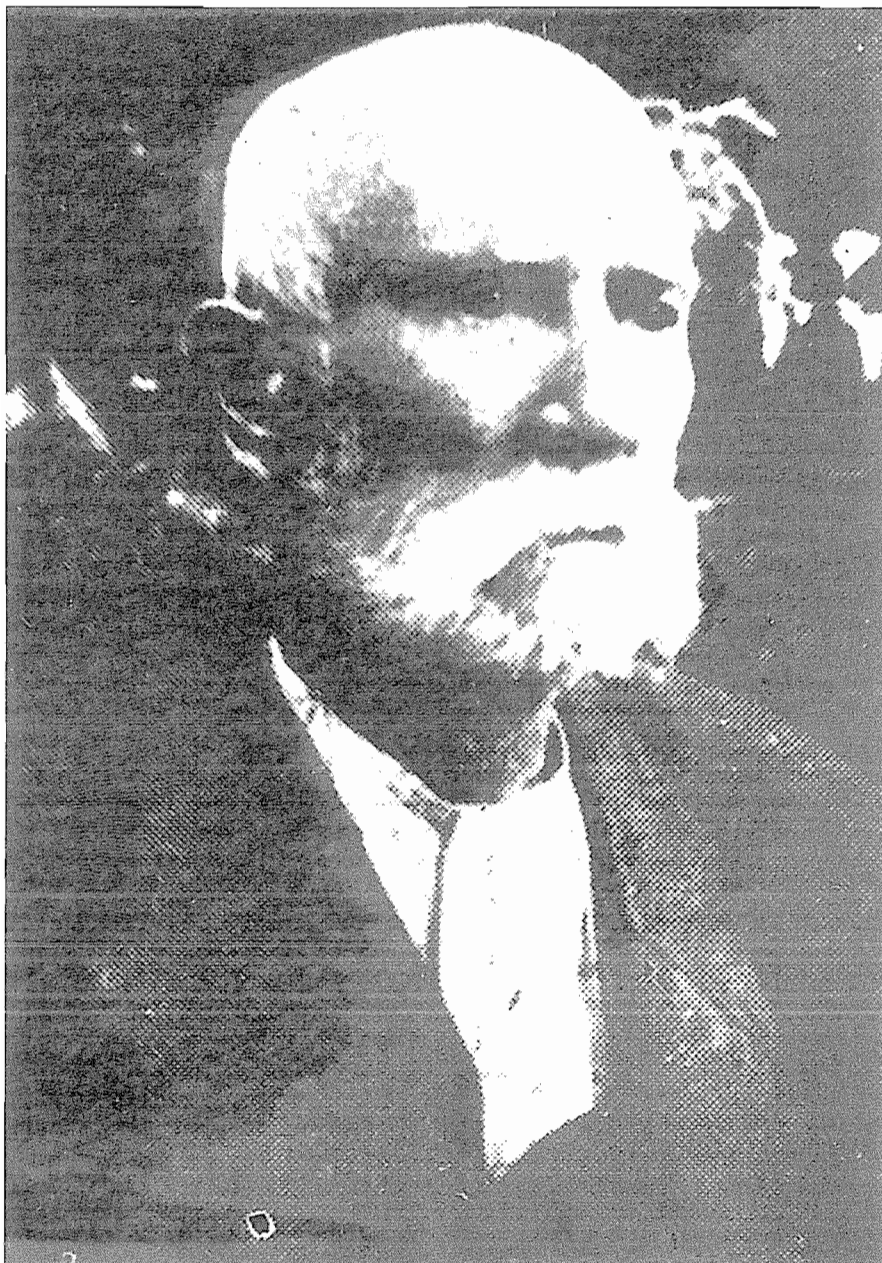
Историја развића српске мисли и српске свести мораће да се застави на раду Светозара Марковића и да остави једну светлу страну на којој ће да испише његова дела.

Име и успомена Светозара Марковића остаће потомству да га покрене на озбиљан, паметан и енергичан рад за срећу човечанства, за народно благостање, за једнакост и слободу.

Орао, велики илустровани календар, 11, 1876.

Део трећи

СЛЕДБЕНИЦИ У СУКОБУ

Драгиша Станојевић из познијег доба (1844–1918)

Драгиша Станојевић

СОЦИЈАЛИСТИЧКА СТРАНКА У СРБИЈИ²¹

I.

Лична и начелна кавга, која се беше тако страсно приметна између *Радника* и *Самоуправе*, као да се мало утишала.²² Ја ћу да се користим тим примирјем, које ми изгледа удесно за беспристрасно проматрање тога сукоба, те да речем коју о истом. Ја немам никаквог узрока, да у овој ствари говорим друкчије до по своме убеђењу и по својој увиђавности, јер не само да никад нисам имао личних судара са људима око *Самоуправе*, но их има међу њима, које смем сматрати за своје пријатеље, и које ја веома поштујем.

Односно личних полемика, ја имам прилично искуства, и могао сам се уверити, да оне онима, који се у њих плећу, често доносе не мале штете моралне пред јавним мњењем, јер из тог узајамног песничанга и чупања обично оба противника изађу прилично очерупана. Ја држим да те личне задесице треба по могућству избегавати у јавним листовима, и мислим, да су оне само у два случаја колико толико оправдане: прво, кад се њих лати онај, коме је нападнуто на образ и поштење, па се брани оним истим оружјем којим га и нападају; друго, кад нападач мисли да ради у јавном интересу, жигосући ову или ону личност. У последњем случају важи као правило, да нападач тврђење ни по што не смеју бити само гола сумњичења. Тврђења своја он мора доказати, иначе она постају само клеветања, и могу нашкодити више нападачу но нападнутоме. Доказ је баш у интересу самог нападача, јер без њега он долази у опасност, да публика угледа у нападнутоме само жртву туђих сплетака. Но свакојако најбоље је, ако писац у оба случаја избегне лично кавцење и озбиљнијих се средстава лати, да противника обори, а тих средстава често има врло моћних.

Наравно ја се у овим мојим оценама могу преварити, и ја се никоме не намешем за судију, али ја имам право да о овој ствари говорим, јер сваки који држи перо, властан је да каже своју мисао о стварима изнесеним пред публику. Биће од мене читав низ чланака о сукобу *Радника* и *Самоуправе*, и ја ћу у тим чланцима брижљиво избегавати свако субјективно оцењивање, а надам се да ће они учинити утисак потпуне беспристрасности. Но то неће рећи од моје стране, да и једни и други имају право, – то би била бесмислица. Напротив, ја ћу одмах у почетку

изјавити, да по моме мњсњу у овом судару *Самоуправа* није имала право. За то је ипак моја полазна тачка да су људи око *Самоуправе* поште-не личности. Пређимо на ствар.

На револуционарној великој скупштини од 1858, народ српски ја-сно је изјавио да он тражи и хоће независност српску споља, а чове-чанску слободу изнутра.²²³ Један владин посланик, говорећи пре неко-лико месеци о железничком уговору,²²⁴ тврдио је, да су кнез Михаило и стари Гарашанин, од хартије, на којој је скупштина те своје захтеве на-писала, оцепили оно парче на коме је стајало: „слобода изнутра”, и да је то парче намесништво после из прашице подигло и ђоја скрпарило нешто унутарње слободе. Питање: је ли то тако одиста било, или не, Србија је давно преболела, и данас је сваком патриоти јасно, да то тако није било. Деспотска владавина, која се под намесништвом отпочела и која је с малим прекидањем до скоро трајала, без примера је у новијој историји и нашој и европској. Управ рећи, Србија беше престала наро-дним животом живети.

Истина, је, под кнезом Михаилом и старим Гарашанином није било слободе, али је било нешто мало политичког поштења, и народ је бар у неколико сматрао тај деспотизам као нужну, прелазну диктатуру кнежеву зарад постигнућа народне независности, и ту је стегу са доста самопожртвовања сносио. (Ми констатујемо само, да је то тако било, али не велимо да је добро што је тако било).

За тим је дошло намесништво, које је не само мисао српског ује-дињења напустило, но је личну владавину уздигло на ступањ држав-ничке теорије, а деспотизам је постао и средство и циљ. Било је про-кламовано разбојничко начело, да Србија нема друге задаће до утврђи-вати свима средствима власт својим власницима. Онда се отпоче оно ужасно, систематички вођено деморалисање народа и гушење свести у њему с једног краја Србије на други, па чак и изван граница српских, међу Србима других држава. Из умне и моралне помрчине, која онда притиште Србију, појавише се буџоноски²²⁵ и шпијунски, попрскаше тера-зијске бомбе, а Србија са целим својим јавним животом, као да ишчезе са позорнице света.

По тој густој помрчини могли сте с фењером у руци тражити кон-сервативну странку, данашњу напредњачку, нигде је не бисте нашли: она се беше од страха умртвила. Највећи део њених присталица ћутао је и дрхтао. Међу тим неки од њих били су баш и активни учесници либералне странке у гњављењу народа српског. Неки су били и мини-стри. Ко је опонирао намесништву, био је противник династије, Кара-ђорђевић, бунтовник, и с њим је обично преким путем свршавано. Ко је био вољан да протестује против оних покора, који се чинише са ота-џбином нашом, требао је да се реши да страда, а по потреби и да гине за своја начела: да се на тако што одлучи, конзервативна партија није ни помишљала, нити је тако понашање било у њеним предањима. Она је дакле морала положити оружје, а како онда других партија и друге опозиције управ није ни било, намесништво постаде свемогући само-држалац Србије.

У времену тога општега мртвила, у времену тога белог терора, појави се, као метеор на позорници јавног живота српског, незабо-

рављени Светозар Марковић. Пријатељи његови многом су хвалом и захвалом кадили досад гроб његов, али, у колико је мени познато, још нико није тачније обележио велику улогу, коју је одиграо у најновијој историји нашој тај честити човек. Ми ћемо то покушати овде, наравно у најкраћим потезима.

Човеску стаје памет кад помисли, шта је могао да изврши један млад човек за неколико година, почињући дело своје, пошто је већ био клонуо под ударцима болести, која га је и у гроб свалила. Он је донста делом показао, да никад није касно дужност своју вршити.

Тај силни ум и тај пријатељ људски, кадар је био да замисли мо-гућност социјалистичке странке у земљи капетана и пандура, ћата и кабадахија, у класичној постојбини свакојаким чорбацијских странака. У такој земљи он је био јунак, да високо дигне црвени барјак социјали-зма, и то баш онда, кад због пада париске комуне за социјалисту другог имена не беше, до паликућа! У којој је нечувеној мери он успео у своме огромноме предузећу, остаје да кажемо.

Тај успех соц. странке у Србији наравно није могао бити у пости-гнућу потоњих сврха социјализма. На практично непосредно остваре-ње истих није било ни мислити, нити је сам Светозар могао тако не-што ишчекивати, он који је соц. странку у српским приликама сматрао као пионера будућности. Успех је био и јест у нечем са свим другом, био је у разбуђењу јавне свести, био је у стварању оног силног сло-бодоумног и напредног покрета у народу, коме покрету данас имамо захвалити за ово мало одахнућа, за ово мало слободе, што је сад имамо.

Јест, онда кад све беше пало на колена пред Блазнавцем и Рис-тићем; онда, кад конзервативци или ћутаху или баш и помагаху онда-шње власнике; онда, кад сав онај вајни нараштај некадашњих слобод-њака и црвењака од 1858 године (Грујић, Јанковић, Јовановић, Бо-шкович и други),²²⁶ као на неки миг ишчезе са позорнице јавног рада; онда, кад вође прекосавских Срба ступише у заједницу са тиранима српским и кад чак и омладина наша, обманута својим вођама, престаде дизати глас свој за слободу народа, – онда је се, у сред тога застоја и мртвила, појавила социјалистичка странка у Србији са Светозаром на челу и отпочела своје велико дело оснивајући журнале, пишући књиге и књижице, будући народ живим говором у средини његовој, долазећи у непосредан додир са сељаком, кметом, скупштинаром. Све се то вр-шило у борби са грдним тешкоћама, по цену скупих и драгих жртава и сносићи најгаднија клеветања плаћене штампе. Прошлост социјали-стичке странке наше сјајна је.

Тај народни покрет, то буђење успаване свести, та друштвена зора боље будућности, то свануће данашње сре слободе, све је то добитак и резултат тих жртава социјалистичке странке и достојна награда муче-ницима. Историја наше социјалистичке партије, историја је Србије за последњих десет година, јер да тога слободоумног покрета било није, ми не знамо каквог би узрока било да Ристић 1873 године падне. Да су и они људи, који су соц. странку образовали, ћутали, мировали и повла-ђивали као сви остали, као конзервативци, као некадашње демократе од 1858 године, као Новосађани,²²⁷ као ондашња либерална омладина,

ми не знамо ко би саломно силу либерала. Не, да тога покрета било није, народ још не би доживео да онако радосно и одушевљено поздрави пад Ристићев и долазак на владу Чумића, човека за онда популарног.

И тако, на грбини својој извуче соц. странка млађе конзервативце из мишијих рупа у које се посакривали беху, и царство буџоносаца би скрхано. Млади конзервативци, оличени у Чумићу, по начелима својим још и тада заслуживаху име напредњака, те је баш за то и сматрао народ долазак њихов на владу као праву благодет, бар у односу на либерале, који сиђоше са крмиле. На жалост, онда се десило оно што се обично у таким приликама дешава. Конзервативци, чим се докопаше власти, пођоше не скоро трагом оних људи, које су пређе сами осуђивали и морадоше изгубити сваки ослонац у народу. Они постадоше излишни, јер наде које у њих народ полагаше, беху проиграле. Како још к томе скоро никакве потпоре у чиновништву имали нису, морали су пасти, а наравно после њих дошли су на владу опет они, који су чиновништво за себе имали.

И онда настаде нова ера буџоносаца, завлада реакција црња и грђа но икада, а конзервативци клонуше и пропадоше и по други пут. У лицу Чумића, који по осуди ондашње азијатске правде, сужањства допаде, та партија би ударена у срце.

Па шта онда видимо? Видимо у сред тога новог пораза и новог општог клонућа, социјалистичку странку вазда на бранику права народних, видимо пријатеље и последоваоце Светозареве где настављају тешку борбу и труде се да залече ране, задане од конзервативца јавној ствари ненародском владавином њиховом, владавином, која је омогућила повратак Ристићев. Ту видимо честитога Адама Богосављевића, видимо Пашића, Пелагића, Велимировића, Тодоровића, Тајсића, Глишића, Жуњића, Крупезевића и остале где поново буде народ, поново протестују, поново се боре на живот и смрт. Видимо како се остаци на буљукe растеране конзервативне партије прикупљају и хватају за скутове Светозаревих пријатеља, мало по мало скромно као покајници изилазе на јавну позорницу и ступају у заједницу са социјалистима, да се боре против општег непријатеља; једном речи, видимо како социјалисти поново носе на својој грбини препорођене конзервативце, напредњаке, носе их да их опет посаде на столице министарске.

И режим шпијунско-буџоносачки паде и по други пут, и дођоше на владу људи, који свечано беху задали реч, да неће више пасти у старе погрешке и слабости, и Србија наново дахну слободније, и дође до нешто више слободе и личне безбедности.

Но јесу ли социјалисте добро радили тако радећи? Без сваке сумње. Кад се није могло бити и још не може оно што они жељаху, огромна је добит по јавну ствар кад се и то добило. И тако, за тај велики умни, морални и друштвени покрет који се данас опажа у народу, у скупштини, у књижевности, у журналистички, у сваколиком јавном животу у Србији, имамо највише захвалити енерџији и јунаштву наше социјалистичке странке и ономе, који је највише допринео, да се она образује, који је управ и отац и творац њен, Светозару Марковићу.

Ето нам улоге коју је соц. странка играла код нас, ето нам сјајне историје њене. Она је не само ширила по народу пропаганду нај-

напреднијих идеја револуционарних, жигосући оштром критиком својом све заблуде и предрасуде народне, све што је противно истини, науци, моралу и човечности, па ма како драго то народу било, она је и поред свега тога дошла до стварних добитака, до практичних резултата, до данашњег стања, које је свакојако боље од пређашњег. Нема ни једне државе на овој земљи у којој је социјалистичка странка играла тако велику, тако корисну, тако практичну улогу као у малој Србији.

Па кад је то све тако; кад социјалистичка странка има за собом читаву своју историју, кад име њено има читаву своју прошлост, с каквим правом и из каквих паметних разлога господо око *Самоуправе*, нађоште ви за нужно, да покушате социјалистичку странку као активну, практичну странку народну уништити и избрисати из листе озбиљних и начелних партија у Србији, и сву радњу и сву пропаганду социјализма ограничити на невино теоретисање у безазленом листу *Рад*, и поверити ту пропаганду још и таквим „социјалистима“ као што је један Гершић²²⁸ и један Николајевић²²⁹ Ви сте свечано изјавили да социјализам као активна, политичко-друштвена партија ишчезава и претвара се у монархично-религиозни радикализам, и ту најновију своју инкарнацију назвали сте нужном, природном еволуцијом социјализма, ту јавну бруку своју крстили сте продужењем рада покојнога Светозара и најпосле покушали сте свима дозвољеним и недозвољеним средствима, да чак и другима забраните јавно и даље постојати као социјалистичка партија српска. Из каквих разлога све то?

Та кад сте се ви у дружби са Светозаром борили против намесништва, против Ристића, против Чумића, а после без Светозара наново против Ристића, борили сте се не као радикали већ као социјалисте. У тој борби народ је познавао вас само као социјалисте и њему је доскора и сама реч радикал страна и непозната била. Не као радикали, већ као социјалисте ви сте читавих десет година јуначки издржали на бранику права народних, чувајући у народу и у скупштини, да народни морал сасвим не пропадне, да јавна свест сасвим не помрча. Није ли вас за све то време плаћена штампа клеветала као разбојнике, безбожнике, Карађорђевице, комунице, петролејце и паликуће? Није ли истина, да народ наш тим подлим опадањима веровао није и да сте ви баш као комуници и петролејци извојевали то мало слободе, на чему вам сваки честит Србин захвалан бити мора? Као радикали, ви немате никакве прошлости, никакве историје, никаквих заслуга; као социјалисте, имате их великих. Кажите дакле једном јасно и отворено, из каквих се разлога на један пут застидесте онога имена, којим се с правом поносити можете?

Ви тих разлога дали још нисте, нити их дати можете – мањ ако узмемо да је и то неки разлог кад ви кажете: „Име не чини ништа: на име се само деца љуте“. Но тај детињаста разлог ви јамачно никад више потрзати нећете, од како вам је *Радник* онако поштено заклопио уста, кад вам је узвикнуо: „Па кад име не чини ништа, што га промените?“ Тај вап изговор окренуо се против вас, јер кад сте ви нашли за добро да име своје мењате, показали сте да име за вас није да „не чини ништа“, већ баш чини много.

Међутим не подлежи више никаквој сумњи, да сте ви хтели поста-ти практични кад сте се порадикалинили. Бојећи се да социјализмом масу народа не заплашите и не отуђите, и желећи да образујете чврсту партију корених рефорама, ви сте узели име, које, како ћу рећи, мање плаши, име питомије и – учтивије. Бесмислица! Ми смо вам доказали да социјализам није више никакво страшило у Србији; показали смо, што и ви знате као и ми, колико је добра тој земљи донела до сад она партија, која јавно и отворено, у пркос најгаднијим подметањима, социјализам проповеда. То ваше ново виртуозство у дипломатисању и политичарењу, да не кажемо то ваше кривудање и шеврдање, нема данас баш никаква смисла, данас, кад партија социјалистичка има под својим ногама тврди и поуздан темељ своје прошлости, свога рада и својих заслуга. Немојте се дакле позивати на ујдурме, као на разлоге из којих сте престали делати као социјалистичка странка, јер ви сте нам сами показали, да сте ви могли и у много тежим приликама проћи без те тактичности и тога попуштања, а да ни мало не нанокодите ствари коју сте заступали. То никакви озбиљни разлози нису; изнесите других ако их имате.

Далеко од нас и помисао да вам пребацујемо да радите да се дограбите министарских столица из личних интереса. На против, ми верујемо да сте ви постали практични и радикални једино у намери да како год дођете на владу, те да с тог места и боље послужите народу, јер знате да као социјалисте не можете бити министри у монархији. Јамачно то ће и бити најјачи разлог вашег порадикалења, а по себи циљ је ваша поштена, само је штета што је до крајности – утопистична. Пре свега, ви као министри не би ни из далека били од оне хасне народу, од које сте му као скупштинари и новинари, као опозиција. Ако бисте хтели да останете верни својим начелима и своме поштењу, као што ми претпостављамо, ви се ни 24 сата не би скрасили на министарским столицама. Као министри ви би само онда могли бити од озбиљне користи народу, кад би кнез, вама у хатар, постао „практични социјалиста” као ви. Као министри ви би морали изневерити или своја начела или свога владаоца, а како би ви јамачно покушали да останете верни и својим начелима и своме владаоцу, и како је та утопија немогућа, то би ви у истини изневерили и своја начела и свога владаоца. Са министарских столица ви би сишли само орезилени, и прошли би много горе но Чумић.

II.

Радник је искрено и поштено вама казао: „Лепо, кад ви велите да је добро то што чините, ми најпосле немамо ништа против тог вашег најновијег овапућења, и ми ћемо вас помагати свима силама нашим, кад год будете тражили збиља корених реформе, јер свакојако ближе смо вама, но икојој другој партији; али ми и даље остајемо на бранику социјализма, ми не дамо да се растроји и да пропадне партија социјалистичка”. Шта можете ви имати против такве изјаве? У практичној борби, у јавном животу ви не изилазите на среду као социјалисте. То вам нико бранити не може; то је ванше право самоопредељења. Али како

можете ви другима кратити, и то баш онима, који су као и ви некада суделовали да се организује соц. странка у Србији, како им можете кратити да и даље војују отворено за своја убеђења, јер ви то њима одишта закраћујете, чим тврдите да су сви они плаћени који мимо вас и самостално од вас постоје као социјалистичка странка? То би се којекako и појмило, да сте ви сами остали социјалисте, али је одишта смешно кад ви сами нећете да сте социјалисте, а не дате ни другима! Мислите ли ви да сте закупили монопол најнапреднијих идеја? Но шта рекох? То није монопол, то је више но монопол. Кад би ви и даље постојали као социјалистичка странка, па не дали другима да разбирају о социјализму, то би био монопол. Али кад ви сами ишчезавате као соц. партија, а другима не дате да ту партију од растроја сачувају, то онда ви ударате на социјализам не монопол, но зашт. секвестар!

Ви се из петних жила напрежете да спречите да има у Србији социјалистичка партија и у теорији и у практичној борби, да има друштвено-политички лист, који ће не само теоретисати него и делати на даљем учвршћењу соц. странке у народу и у скупштини. Ви допуштате социјализам само као теорију. Из целог вашег јавног и тајног понашања према *Раднику*, из вашег агитовања против њега, излази да ви ово тврдите; „Ко хоће практичног социјализма, сво му *Самоуправе*; ко хоће теоретичног социјализма, ено му *Рада*. Мимо тога нема и не сме бити социјализма у Србији”. Како је пак било људи који се нису покoравали тој вашој цензури, ви сте покушали да их жигошете. Жалосно!

Гарашанин, трубљасте, основао је *Радник* у циљу да њиме „разбуца” радикалну партију! Знате ли ви колика бесмислица лежи у тој вашој тврдњи? Ми ћемо вам то одмах јасно доказати. – Пример. Гамбета²⁰ има за собом врло црвену и врло револуционарну прошлост. Као црвењак никако не пасује за председника мирне буржуанске републике. За то важно место прилични само човек без јаке боје, на пр. Гриви,²¹ човек познат као озбиљан и практичан државник, човек од кога се не плаши буржуазија и сељак. Шта не чини сиромаш Гамбета да свету докаже како је он трезвен и миран умерењак. Али то му се лако не верује, томе смета његова прошлост. Сад, кад социјалисте француске дигну на њега хуку и буку и вичу на њ као на опортунисту и назадњака, Гамбета се смени, радосно трља руке и само што не каже: „ето видите шта мисле о мени прави револуционари; ето видите да сам умерен и практичан државник”. Социјалисте француске и нехотице дакле чине услугу Гамбети. Господо око *Самоуправе*, ту исту услугу чини вама и против своје воље *Радник*. Познато је, да сте ви одступили од социјализма у намери да добијете за себе већину у скупштини. Али маса још необавештенога народа која даје скупштинске већине, и владалац који даје министарске столице, некако вам не поверују са свим и ви сте не престано у сумњи да сте маскирани комуници. Узалуд ви на сва уста вичете: ми смо само „народни” радикалци; ми се оберучке потписујемо на први члан устава (колeноприклоњење пред привилегијама владаоцевим); ми немамо ништа против цркве, јер је религија саставни део наших обичаја народних (колeнопреклоњење пред народним предра-судама) – све то мало помаже; и вама као и Гамбети пребацују револу-

ционарну прошлост. Сад, кад *Радник* загрми да сте ви ренегати социјализма, то ви, као промућурни политичари морате увидети да ти нападаји иду само у корист вашем радикалству и ви с пуним правом, као и Гамбета, можете радосно трљати руке и узвикнути: „Ено правих комунаца, ено бунтовника, а ми то нисмо, ми смо народни људи јер чуште шта о нама мисле револуционари”. Није ли истина, да што је већа супротност измеђ вас и *Радника*, то се тиме све више подиже ваша практичност, тактичност, важност и озбиљност, ваше државничко достојанство у очима масе, ћифтарије и ваша лојалност и верност у очима владоца? Није ли истина да ви тиме постајете све опаснији супарници странке што је на влади и све ближе долазите министарским столицама? То је не само истина, но то је толика истина, да би човек чисто помислио да сте ви у тој намери и изазвали сукоб са *Радником*. Јест, да нема *Радника* и нас око њега, ви би и данас изгледали као најекстремнија партија у Србији, а ви знате да такве партије у нормалним приликама никад не долазе на владу. Поред нас пак црвена боја вашег радикалства бледи, а ви се показујете као узорци државничке умерености и практичности, – а то сте ви и тражили кад сте се покрестили у радикалце. Поред таквих услуга што вам *Радник* чини и онда када напада на вас, нико живи на овом свету неће бити кадар да измери бесмислицу што је у вашој тврдњи: да *Радник* хоће да „разбуца радикалну партију”.

Одиста, није лако објаснити из каквих је крајних побуда потекла пизма ваша на *Радника*, и нимало не треба да вас зачуђава кад још у почетку сукоба многи пријатељи правца Светозара Марковића, који не живе у Србији, као ћаци на страним универзитетима и млађи људи међу угарским Србима, писаху писмо за писмом и *Раднику* и *Самоуправи* и питаху: каквим то чудним стицајем околности дође ваш лист у судар са *Радником*, који очевидно заступаше и заступа идеје социјализма? Све што сте ви на то одговарали није било у стању да објасни ствар, и ми ћемо вам доказати да ништа нисте објаснили.

Погледајмо из ближе на садржину *Радника*; запитајмо се у какав одношај он према тој садржини, може доћи према *Самоуправи*. Јасно је да је *Радник* могао претресати само питања у којима се с вама или слаже или не слаже. Треће нешто што би било у исто време и слагање и неслагање, не да се замислити. Што се тиче питања у којима се с вама не слаже, видесмо горе да вам не само није шкодно, но вам је нехотице и услуге чинио. Доказали смо вам већ, да ту не само није могло бити никаквога „разбуцања”, него да је цела супротност између тог листа и вас само у прилог ишла вашој жељи да се једном појавите у облику озбиљних државника, практичних политичара и способних кандидата министарских. Казали смо вам да је све то било у тој мери, да би човек чисто, боже ми прости, помислио да сте ви ту кавгу у тој цели и изазвали.

Како пак стоји односно питања у којима се, мање више, *Радник* с вама слаже, јасно је и без коментара. Кад један политично-социјални лист, који је случајно једини српски самостални орган што сваки дан излази, и који се у народу много чита, изјави да ће вас у свим вашим

захтевима коренитих рефорама потпомагати, па то одиста и чини, који паметан човек сме тврдити да је тај лист основан једино да вама нашкоди? Ми ударамо гласом на шкодити, јер ви сте непрестано трубили и трубите да је *Радник* покренут у цели да вас „разбуца”. Ја мислим, да кад радикалци траже у скупштини што већу слободу писања, што мање ограничења збора и договора и т.д., кад то исто заступа и *Радник* са оном истом жестином са којом и *Самоуправа*, а једино с том разликом, што он у недељи дана шест пута изађе на браник тих идеја, док *Самоуправа* само три пут, ја мислим, рекох, да је близу памети и здравог разума да таква радња *Радникова* не може шкодити радикалној партији.

Господо око *Самоуправе*, *Радник* досад није вама ни у чему одмогао, напротив, он вам је у многоме помогао и помагао, а ви, руку на срце, па признајте, њему сте вашим сумњицењем само шкодили, – или бар кушали да му шкодите. И тако, будите тврдо уверени, ви ћете онима, који вас тако често запиткују за узрок сукоба вашег са социјалистима само онда моћи јасно да одговорите, кад им будете испричали све јаде и штете које вам је *Радник* задао и нанео. Како тих јада и тих штета нема (признајемо да их касније може бити), то ви не можете одрицати да смо вам доказали, да поменути сукоб још објаснили нисте.

И ви сте баш нашли да оном листу плаћеност подмећете чији је уредник један сужањ и мученик за своја убеђења,²²² чији је уредник за слободу и бољитак народни препатио сам више но ви сви скупа! Ви ћете се можда практички насмејати кад вам ми проричемо да ће вам та клевета ма кад тад морално шкодити. Ви, које су до скоро Ристићеве агенти опадали пред народом као плаћене Карађорђевице, ви се нисте страшили истим средствима послужити се против ваших некадашњих другова и пријатеља.

Кад човек претури преко главе све оно што је препатио уредник овог листа; кад такав човек опет изађе испод земље у којој је шест дугих година закопан био, васкрсне из мртвих, оживи из пепела свога, опет угледа сунце, па галванисан идејом за коју је толико страдао, са необичном енергијом настави своје започето дело, непоколебан остане у својој вери у бољу будућност, у својој дужности према човечанству, такав човек није кадар за оно, за што га ви клеветате.

И ви, инжињери, доктори, професори, трговци, капиталисте, ви силни и сретни овога света, ви се нађосте да покажете силу своју над таким човеком, да се јуначите над таким плаћеником; ви се нађосте да таком човеку пребаците што проповеда љубав и братство, њему, који довољно узрока има да цео свет презире, а ви, којима је све потаман, захтевате мржњу место љубави (види: „Грађанско друштво”).²²³

Њега гонише они који су и вас гонили, а за оно за шта и вас; он робова шест дугих година; он постаде најпосле опет слободан човек и врати се у друштво људско пунји нада на сретнију будућност, а спремнији за рад и за жртве више но икада, и на прагу тога људскога друштва дочекасте га ви, његови некадањи пријатељи, са највећим небратством и са најцрњом пакошћу, – само за то, што он не теде положити оружје пред вашом „практичношћу”.

Године 1873 оде тај човек у Париз да о својој муци, да гладујући учи медицину, а њега оклевета и ухапси кнежев питомац²²⁴ и последице

те клевете појавише се касније у Србији у облику дуге тешке робније. Но да тај човек није имао у грудима својим срце једног пријатеља народног, све то не би морало тако бити. Његов рођени стриц²⁵ био је кнежев тотор и министар, а данас је претседник државног савета. Његов рођени брат био је кнежев питомцац, и он, да је хтео, не би био хапшен од кнежевих питомаца, већ би и сам био кнежев питомцац и данас би запремао у Србији положај далеко бољи и комотнији, но што га нико међу вама запрема. Нисте, господо, сретне руке, кад таквог човека изабрасте да му подмећете пред светом оно, што у дубини савести своје ви сами не верујете, нити веровати можете.*

Допустите ми једну личну примедбу. Ви ћете се о правду огрешити ако у овом мом својском занимању за свога пријатеља о чијој сам приватној честитости и јавној користи тврдо убеђен, угледате само пристрасност од мене, који сам обећао непристрасан бити у овом питању. Бранећи свога пријатеља, моја намера није да на вас нападам, а ако у ономе што сам казао има што непријатно за вас, то се мене не сме тицати и томе нисам ја крив но ви. Лично против вас немам ја ништа, нити желим имати, јер, хвала богу, имам непријатеља и сувнише и жао би ми било ако би нове у вама стекао. Како сам ја пак мало према вама пристрасан, посведочиће и читалац ових редака, који је видео, да кад је било речи о заслугама вашиим као поборницима Светозаровим, ја се нисам устезао да вам хвалу поштенном мером одмерим. Нек ми дакле буде допуштено у стварима у којима се с вама не слажем мисао своју отворено показати, а за то не морам бити окривљен партајичношћу. Мислим да је то јасно. У осталом, ја ћу ниже имати прилике да и о себи самом говорим, и оно што ћу о себи рећи ни мало неће бити пријатно за мене. Ко не штеди себе, има право и друге да не штеди.

Допустите ми да будем искрен, и ако је искреност тугаљива ствар и да вам речем: српци вашој против *Радника* нема никаквог основног узрока, нити паметног разлога; пакости вашој узрок је – пакост ваша, ни мање ни више. Но ја идем још даље и ја кажем: да је то само пакост, ни по јада, но је то и глупост, да не речем више, јер је сав тај сукоб од велике штете по општу ствар слободе и напретка, а ви постајете озбиљно одговорни за сву ту неслогу.

Кад сам пре неког времена на један пут добио читаву хрпу *Самоуправе*, коју пређе никад нисам у рукама имао; кад сам је летимиче прочитао и видео на делу, шта је то тај „практични социјализам”, био сам као поражен, осетио сам у себи као пустош неку. И нехотице помислио сам на Светозара, који би се од чуда скаменио, кад би данас из гроба устао те видео шта се продаје под његовим печатом као његов еспап.

Мени, господо око *Самоуправе*, ништа неће бити лакше но да вам, разумите, опитом докажем шта би данас Светозар о вашем радикал-

* Ако би уредник овог листа, из разлога лако појмљивих, дошао у искушење да изостави све што се односи на његову личност, то му дајем на знање да се томе противим: овај чланак сме бити штампан само под условом да се штампа сав као што је. Д. С.²⁶

ству мислио да је ових седам година провео, не у гробу, но на пр. Аустралији, па се из небуха вратио и видео шта се тамо у вас (и од вас) ради, и шта се износи као „продужење” његовог великог дела. Ви се чудите какав то опит бити може, но ја ћу вашу радозналост одмах задовољити. Приступимо експериментацији.

Горе смо рекли, да су под намесништвом до појаве социјализма, све партије и сви протести били замукли, да је оно мало јавног мњења сасвим било угушено, а Србија изгледала као мртвац коме намесништво беше мртвачки покров. Знате, ако хоћемо тачно да говоримо, то није баш тако било: протеста против тадање тираније било је ипак. Ево да видите.

У годинама 1868, 1869 и 1870 и то пре но што ће се Светозар појавити, живео је у Земуну Србин један, који је пре тога кратко време био професор у великој школи, па је, гоњен намесништвом, морао са својом фамилијом Србију оставити. Тај млади професор и доктор школовао се у Немачкој и Француској и вратио се из Париза кући са главом пуном несварених идеја револуционарних. Повратак његов био је у години 1867, када бејаху на влади у Србији стари конзервативци. Либерали, тадања опозиција, били су у највећем жеку своје популарности. Социјализам, републиканизам, радикализам и т.д. беху за тада биле сасвим непознате, мањ ако ћемо да дамо име социјализма по неким чланцима Живојина Жујовића, из којих провејаване сметењаштво Прудоново. У то се доба велике наде полагаху на либерале, а њихова *Застава* сматрало се као страшило и чудо црвењаштва.

Но младом Паризлији све то није било доста. Даље, много даље хтео је он ићи, а намера његова била је ни мање ни више но да усрећи народ српски! У истини он је био чисти републиканац, а био је, ако хоћете, и нешто мало социјалиста, јер је био читао Прудона, Луј-Блана и друге, а Ласал га је доводио до „уехићења”. Али, признати се мора, све је то било некако као кроз плот.

Разуме се, да он са својом бојом републиканском није могао изићи на среду, јер под стегом Христићевом није било ни мислити на отворену пропаганду идеја републиканских. Но промућурни професор брзо се досети неком лукавству. Либерал није: либералство га не задовољава, мало му је. Демократа до душе јест, али демократизам не би био ништа у народу о коме вељаху да је демократичан, а наш је доктор хтео по што по то нешто ново. Он је дакле смерао да образује једну партију, која би била у истини странка републике, али би наравно носила друго име. Сва је мајсторича била пронаћи име, згодно и китњасто. Но он је и те тешкоће победио, јер ви знате да се са нешто добре воље много може. Прилика му се укаже и да то име пронађе и да ступи у акцију; сукоб његов са либералима би узрок те се први пут у Београду разви, – немојте се уплашити! – барјак радикалства.

Полемика је била жестока и дуга измеђ новорођеног и првог радикалца српског и либералаца; трајала је ваљда по године, и трајала би можда и до конца деветнаестог века да нашег професора његово радикалство не одведе у град у затвор. Ваљда неколико месеци протезали су се по Каљевићевој *Србији* чланци Стојана Бошковића под насловом

„доктор радикалац”.²⁹⁷ Но и доктор није остао дужан: брошуре су падале као киша. Многи од вас, господо, мора се тих „славних” времена још сећати.

Доктор радикалац беше почео своје радикалство сам самцит, али се наскоро згруписа око њега нешто мало пријатеља и заче се прва клица радикализма у Србији. У томе га потпомагаху нарочито његови ђаци, великошколци, који се у сукобу његовом с либералима отворено изразише за њега, поткрепивши изјаву своју са сто двадесет потписа у новинама *Србији*. У којој је мери наш доктор озбиљно узео своје републиканско радикалство види се из тога, што је, хотећи остати себи следствен и не страшећи се бајонета (којих се и данас не страши) 29 маја 1868 године скупно био пред велику школу, баш преко пута од полиције, близу две стотине ђака у намери да, – ни мање ни више – прокламује републику, доказујући: „да погинулог кнеза само народ наследити може”. До душе намесништво је после покушало да га за сасвим нешто друго обеди, подмећући му оно, чега је се доктор вазда гнушао и гнуша.²⁹⁸ Но намесништво у томе није ни успело, мада му је на услузи стајала ондашња азијатска правда, а време је онда јасно доказало, да наш доктор никад није био династијаци, и да је 1868 године невин био и невинно страдао.

Као што видите (вратимо се на догађаје пре више поменуте афере), – све су згоде и мајсторије биле ту, да се још тада, под старим Гарашанином, образује радикална странка у Србији и наш професор већ се беше спремао да покрене и орган те зачшњуће странке, кад му поменути догађаји сташе на пут. Е, шта ћете? Човек предлаже а бог располаже: судбина није дала! Судбина је скинула ту мисију њему с леђа и вама је утрапила, господо данашњи радикалци, на чему јој је доктор од свег срца захвалан, – а да ли ћете ви имати узрока да јој некад за то заблагодарите, то ја не знам и то је ваша ствар.

Не заборавите да се докторово радикалство ни у чем главном није разликовало од вашег данашњег, мањ ако не у томе што је још радикалније било. И он је тако исто као и ви симпатисао са социјализмом кроз плот. Разлика је највише била у томе, што се наш доктор није спремао за министра, па зато није ни имао разлога да штеди монархичне установе и да се монархији удвара. Напротив он је у својим брошурама монархију добро дрмусао, што му је цензура кроз прете гледала, јер јој се допадало што се неко нашао, који није признавао ауторитет опозиције либералаца, партије за онда моћне и опасне. Што се пак његове катедре тиче, г. професор међународног права сасвим отворено је исповедао начела републике, што и данас његови бивши ђаци посведочити могу, и он се и данас чуђи како се тако нешто трпело. Разлика измеђ њега и вас била је доста у томе, што се наш доктор нарочито беше опизмнио на цркву и црквењаке, и то се вама данас не може у грех приписати. Али је и то скупо платио, јер га је његово преосвештенство, највећи поп српски,²⁹⁹ још тада проклео. Разлика је најпоследње била и у томе, што доктор радикалац још управ није био социјалиста и то је тек после постао; а код вас је обратно: ви сте најпре били социјалисте, па сте се после порадикалили, из чега се види, буди речено узгред, да је се

неско од вас двога наопачке развијао и наопачке напредовао, да ли доктор или ви, то вам не умем казати.

Као што рекосмо, докторово радикалство и радикалисање у Србији свршило се изгнанством, али се после продужило у Земуну у годинама 1868, 1869 и 1870, и то жешће но икада. Чланци по новинама и брошуре почеше опет даждити. За то имам право да кажем да, тачно говорећи, није било баш све умукло под намесништвом пре но што се Светозар појавио. Напротив, било је живих и енергичних протеста, само до душе не у Србији, но преко пута од Србије у Земуну.

Видели сте како се докторово радикалство жалосно завршило у Србији, а сад остаје да видите како ће се још жалосније, управ трагично, завршити и скончати у Земуну, и ја ћу вам то испричати, претпостављајући да вас тужна кончина једног вашег бившег колеге мора интересовати.

Баш кад је доктор радикалац у највећем јесу пропагандисао за свој републикански радикализам, у години 1870, појавио се на књижевном и политичком пољу Светозар Марковић и изађе у *Панчевцу* први његов спис „Друштвена и политичка борба у Европи”.²⁴⁰ Сад да видите јада и покора, али допустите да пре но што приступим тој тужној историји, тужној по нашем доктору, о нечем претходном прозборим, како бисмо се боље разумели.

Ја сам обећао да вам експериментално, да вам опитом докажем, да Светозар, да је жив, не би данас био с вама но против вас. Вама већ после горње приче о доктору радикалцу почиње бивати јасно шта ваља под тим „опитом” разумети. Но вама ће то мало по мало све јасније и јасније постајати и најпоследње биће вам тако јасно, да ће вам се од те јасноће при читању ових редака очи засенити. Мало још стрпљења па ћете се уверити. Ево у чему се састоји оно „претходно”, о чему ћу коју да кажем.

Кад један Обилић делом покаже своје родољубље, своју честитост и своје јунаштво у једној судбоносној прилици а свету на видлику, то постоји сасвим логична претпоставка, да би се такав човек и у другим подобним приликама показао јунак и родољуб, претпоставка је, док се противно не докаже, да Обилић остаје Обилић. Кад се једном какав Бранковић пред лицем народа покаже као издајница, претпоставка је да ће Бранковић и у другим приликама остати Бранковић и издајница. Кад један човек од срца за утопљеником у воду скочи и са опасношћу свога живота од смрти га избави, претпоставка је да ће тај честити човек у другим случајевима тако поступити. Кад један канишар прода сирому кућу и баштину и чељад му на улици истера, претпоставка је да ће такав нечовек и у будуће тако чинити. Наравно, то тако не мора бити јер се људи у току времена мењају, то је истина; али претпоставка је ипак у корист Обилића, а онај, који би тврдио да се Обилић касније не би тако показао морао би имати озбиљна разлога за своју тврдњу, морао би то доказати. Нема ли разлога, претпоставка да Обилић остаје Обилић, сасвим је основана.

Шта би ви сад рекли, господо око *Самоуправе*, кад бих ја са следећом тврдњом пред вас изаицао: питање, у какав би однос данас Све-

тозар ступио према радикалцима, даје се сасвим тачно и објективно решити, тако решити да је сумња немогућа, опитом решити. Ми треба само да се сетимо, да је се Светозар већ једном сукобио с радикализмом, да је Светозар један радикализам већ уништио и по томе да је математички вероватно да би и данас онако делао као и пре десет година, да би се и са данашњим радикализмом и то данас из много претежнијих разлога (као што ћете ниже видети) у коштац ухватно, из које би борбе тај радикализам без сваке сумње са пребијеним ребрима изашао. После ове примедбе вратимо се доктору.

Наш радикалац једва је могао сачекати да поменута расправа Светозарова у *Панчевцу* изађе, па одмах напише дугачку и опорну критику на њу. Светозар одговори још опорије. Доктор не остане дужан. Нов (и мислим последњи) одговор од Светозара, у коме је нашег радикалца тако исчибукао, да се овај сиромаш формално и буквално пушио. После тог последњег одговора Светозаровог, – доктор се тргне натраг. Невоља је и била.

Пре свега, у тој полемици сиромаш радикалац није баш у свему грешно, али му је пасовао малер да га је Светозар погрешно разумео. Одишта, у критикама његовим било је доста научних погрешака, али и поред тога било је још и недоразумевања измеђ њега и Светозара.

Чим је доктор приметно и једно и друго, нарочито чим је опазно да није само неспоразумљење узрок целој преписци, но да баш у свему главном Светозар има право, а он неправно, имао је толико снаге и куражи да се натраг тргне, а ви ћете ваљда признати, да је од њега поштено било, јер мало људи има који су у тој мери љубитељи истине и толико моралне моћи имају, да свету на виду признају да су се преварили.

Светозар од своје стране беше се заборавио толико, да у једној научној распри нападне на доктора личним грдњама. Но и те личне грдње нису спречиле доктора да остане хладнокрван. Светозар је свој последњи одговор свршио са: лаж је да је то тако, лаж је да је оно онако и т.д., у чему сте ви Светозара копирали, кад сте *Раднику* одговарали такође са „лаж је“ (камо среће да у чему другоме Светозара копирасте, а не баш у ономе за шта се он сам после кајао, – као што ћете видети). Последње речи последњег одговора Светозаровог гласе од прилике овако: „Ви можете и даље продужити полемику, ја не само да вам нећу одговорити, но вас нећу ни читати, јер ништа не желим с вама више имати“.²⁴¹ Последње речи последњег одговора докторовог гласе пак овако у главном: „Као што сте видели полемици нашој у многоме беше узрок недоразумевања: ја сам вас погрешно схватио. Ви велите да никад више прозу моју читати нећете. То је ваша ствар. Што се мене тиче, могу вам рећи: продужите ви и даље свој корисни рад, продужите и даље тако поштено, научно и разложно писати као што сте почели, и ја ћу вас с највећим задовољством читати“.²⁴²

Доктор није имао право, и доктор је то јавно признао. Но и Светозар није имао баш у свему право, нарочито што се личних грдња тиче, па једно што је и он био од оних људи који су кадри признати да греше, а друго што су горње искрене речи радикалчеве пријатан утицај на њ учиниле, и он се тргне натраг. Да видите како.

У августу 1870 године једно вече док рца се у Земун читава руља омладинаца из Панчева, Београда и суседних вароши да путују сутрадан лађом у Нови Сад на омладинску скупштину. Међу њима био је и Светозар са Ђуром Љочићем, Пашићем и другима. У једној гостиници искупили се омладинци: вечерају, напијају и певају у засебној соби. Наш радикалац седи сам у општем локалу са осталом публиком, чита новине и пије кафу. На један пут сто ти му посете: Ђура Љочић. Он се поздравни с доктором, поседу мало и поразговара се, па оде. Не потраја дуго, нова посета: Пашић. И он поседу мало па оде. Доктор се после тога задуби у новине, и чисто је се тргао кад му после кратког времена неко приступи с речима: „Ако немате ништа против тога, – да се рукујемо“. То беше Светозар са својим пријатељима, и – ми се братски руковасмо, велим ми, јер наш доктор радикалац случајно не беше нико други, до ваш покорни слуга, писац ових врста... После смо слошки и заједнички радили на омладинској скупштини, на велико упрепашћење либерала, који се зачудише, кад нас измирене видеше.²⁴³

Јест, у тренутку кад се с њиме руковах, ја се разруковах и раскрстих с мојим радикалством, осетих грдне празнине у мојој докторској глави, и уклоних се амо у Минхен, где сам пуне три године (1871–3) кушао да на богатој овдашњој библиотеци те празнине колико толико попуним. За све то ја се не кајем. Светозар, у оном сукобу са мном, силно је упливицао на будући научни правац којим сам пошао, а ја сам му на томе захвалао.

Господо око *Самоуправе*, ето шта је још пре десет година мислио Светозар о радикализму, ето како је предусрео ондашњег радикалца, па сами закључите из тога како би он данас предусрео ваш радикализам, а при том не заборавите, да је он социјалистичку странку образовао у цели да се бори против тога двога. Тај закључак осуда је ваша и ако га ви не учините, учиниће га сваки онај који ово чита.

Ако би држали да би вас Светозар штедно данас што сте били лични пријатељи његови, варате се љуто: за оне људе, који су за једну идеју уложили свеколико биће своје, нема ни оца ни мајке, ни брата ни сестре, а још мање личних пријатеља, чим се дирне у идеју и мисију њињу.

Да, околности су се измениле, али у корист социјализма а против вас. Измена тих околности само још више снажи тврдњу да би у данашњим ведријим приликама Светозар могао само бити непријатељ томе вашем монархично-религиозном радикализму „у духу народа“.

Зар Светозар, који је кадар био да верује у успешност и могућност социјалистичке пропаганде под намесничством, зар би тај Светозар клонуо духом и превртао вером данас, кад је покрет, који је социјалистичка странка дала јавном животу у Србији, и по други пут оборно владавину либерала, данас, кад социјализам у Србији има за собом читаву своју сјајну историју и светлу прошлост?

Зар Светозар, који је налазио да је још и под намесничством практично било отворено изаћи с бојом на видело, зар би тај Светозар данас кад у Србији има слободе више но икада, вољан био да савије и приклони барјак идеја својих, данас, кад никаква смисла и никакве „практичности“ за то нема?

Не, он тако не би учинио, а ко то тврди, тај удара на његову светлу успомену. Не, Светозар не би био с вама, веће с нама; Светозар би, кад би видео да вас је збиља изгубио, прикупио око себе млађе и најмлађе снаге, ни мање ни више но оне, које ви називате шипарцима и лаким личностима, као што је некада и вас око себе купио, и кушао би својом циновском снагом, да из тих људи створи ново колено и нов нараштај, који би некада дело његово наставио. Да би он у томе успео сумње бити не може, пошто је једном то исто постигао у приликама далеко тежим и мучнијим од садањих.

Мислим да сам био јасан. Ко хоће да зна, у какав би одношај Светозар ступио са данашњим радикалцима, нека се само осврне на прошлост, па ће наћи непобитна одговора. Кад је Светозар још пре десет година под притиском оних црних прилика био дин-душманин републиканском радикализму, био би и данас још у већој мери и са много више разлога дин-душманин монархично-религиозном радикализму *Самоуправином*.

Не, никако, ту не може бити речи тек само о вероватноћи. Ми би вређали успомену Светозарову, кад би тврдили да је само вероватно, да би он и данас остао онај стари; ми морамо тврдити да је извесно да Обилић остаје Обилић, а Марковић – социјалиста. Експеримент је мој свршен.

Немате дакле никакво право кад се упињете да докажете, како настављате дело Марковићево, кад тврдите, да је ваше порадикаљење само нужна еволуција, коју је социјализам у нас извршити морао. То не би била еволуција, већ уништење, престанак.

Но вама нико не може порећи право да радите по својој савести и својој увиђавности, и кад би ви отворено рекли: „Ми не верујемо у ауторитете; част и слава Светозару, он је заслужан за ову земљу, али ми за то нисмо умни робови његови, не морамо ићи вечито трагом његовим и у данашњим приликама радимо како радимо, јер држимо да радимо за срећу народну (што до душе кажу и либерали), па ма се у томе и не слагали са Светозаром”. Кад би се ви тако изјаснили, право би имали, и нико у томе ништа зазорно не би видео, али је ружно од вас кад се кријете за сенку Светозарову, кад његовим именом покривате своје разуверење.

Људи око *Самоуправе!* Сваколика агитација ваша против *Радника* у истини само је агитација против социјализма, и нама је чисто одвратно да вас запитамо: ја шта би ви чинили да сте министри? Сва та агитација своди се на ово: „Ми престајемо бити социјалисте, и постајемо радикали. У практичној политичкој борби ми нисмо социјалисте, али не дамо ни другима да то буду”. То је жеља и то је воља ваша, али ви заборављате да иза граница ваше воље – почиње ваша невоља.

Ми вам опет довикујемо: терајте ви својим путем како сте почели ми немамо против тога ништа. Ваше радикалство може имати релативне користи по народ, а ми ћемо вас вазда помагати кад год будете тражили корените реформе, али не браните ни другима да својим путем терају. Избијте једном из главе да ви имате монопол напредних идеја, и не насрћите на оне, који развијају барјак социјализма онда када га ви савијате.

Што се пак нас тиче, наше је убеђење да је прошлост социјалистичке странке у Србији чврст и поуздан темељ њеној будућности и да никаквих разлога нема да се обустави отворена борба њена за слободу и бољитак народа. Ми смо вољни ту борбу продужити.

Минхен, $\frac{11}{29}$ Септ. 1881

Радник, бр. 131, 132, 133, 134, 135 и 136, од 22, 23, 24, 25, 26. и 27. IX 1881.

Димитрије Мита Ценић (1851–1888)

Димитрије Мита Ценић

„РАДНИК” И „САМОУПРАВА”²⁴⁴

У 43. броју „Самоуправе”, а у изјави Стеве Милићевића и непознатих, представљена је историја једног политичког правца у Србији врло погрешно.²⁴⁵ Та је погрешка потекла: или отуд, што ниједан од њих није суделовао из почетка у процесу развитка тог правца; или отуд, што га намерно забашурују; или најзад, отуд, што им је било стало да пошто пото представе свету, да садањи „Радник” нема ничег општег са првим „Радником”. Дао бог има живих људи и живих факата, те да могу доказати тој господи да се они мешају у туђ посао, кога или не знају или су га издали.

Како ми је главна намера да поставим начелну разлику у правцу којим су ишла оба „Радника”, и у правцу којим су ишле све остале ђурме новине такозване радикалне странке – велим, како ми је та чисто начелна ствар главни предмет, ја ћу прећи преко свију скандалозних историја које су којекакви од њих имали, и говорићу о њиховом чисто политичком раду.

ИСТОРИЈА

1871. године Светозар Марковић у друштву са Ђуром Љочићем покрену чисто социјалистички лист „Радник”. У почетку Светозар је наишао на све стране на отпор, и једини су били ђаци и млађи свет, који је са неком поштом волео њега и видети, немоли његова дела читати. Тада се при самој редакцији налазаше осим Св. Марковића, Ђуре Љочића и Паје Михајловића, који је био администратор, још и неколико нас ђака или младића,²⁴⁶ који смо или држали коректуру, или поштогод преводили, или помагали при експедицији, или писали „ориџинале”. Разуме се да је Светозар био душа свега, а од млађег света највише су се налазили у редакцији Ст. Милићевић и А. Н. који је био најдаровитији од нас. Светозар је општно са нама и стога нама и може бити позната сва ствар.

Како сам био најодважнији, Светозар је заједно са својим братом Јевремом био врло поверљив са мном. Још кад сам први пут дошао у одаје Јевремове, добио сам лекцију: да социјализам није за нашу земљу,

да се треба латити реалнијег становишта, да треба са свим елементима пактирати и с њима се користити итд. Једном речи, проповедао ми је *радикализам*.

Овакви су разговори бивали почешће и гледао сам Светозара где се његовим назорима противе, он је сиромаша морао издржавати највећу борбу са својим братом. Овај је процес ишао за не одвећ много времена, и ја бих почесто, из превелике моје наивности, отишао Светозару и пред њим изгрдио му брата да не може црње бити, а Светозар га је извињавао, приписујући његово понашање незгодном васпитању. Ја сам гледао мојим рођеним очима и слушао ушима, да се наша ствар на зло изврше. Сва Светозарева околина гоњаше га на трансакције са ондашњим приликама. Поче већ да се шушка понешто о неком уговору са Блазнавцем и једва ми се однекуд повери: да су Јевр[ем] и редакција „Радника” постали савезници Блазнавчеви у намери да оборе Ристића. Донста, после неког времена отштампа се у Панчеву знаменита пашквила упућена посланицима у Крагујевац против „Баба Дудине фамилије”, која је у Јевремовом кабинету фабрицирана, а помоћу Блазнавчевом у Панчеву штампана и по пошти разаслана. О том савезу може нам дати уверења и то што су у то доба неки одговарали за Светозарева књиге „Неколико чланака”, док су њега протекцијом Блазнавчевом оставили на миру.²⁴⁷ Доцније они закључе савез са Блазнавцем у цели да се подигне у Босни, Херцеговини и Старој Србији устанак. Но та њихова веза и љубав није трајала дуго: стара зверка Ристић омирише шта му се спрема, разапне своје замке и ухвати, ако се не варама, неко Јевремово писмо или нечим другим докаже Блазнавцу да га Јевр[ем] и Светозар вуку за нос. Блазнавац се разгоропади и науми да се освети бар Светозару и над киме је непрестано висила осуда за оне његове књиге. Добротом Ристића, или из своје рођене побуде, Авакумовић²⁴⁸ достави Светозару да бежи, и овај побегне у Нови Сад. Тиме се унеколико заврши афера са Блазнавцем године 1871.

Но Блазнавац сам, или заједно са Ристићем, увиде да се ради свога реномеа а и ради својих планова на власт у Србији – мора ма какав метеж подстаћи у Турској. Међутим, за такав посао морали су примити, ма и са неким ограничењем, нове радикале а „имајући бити” социјалисте. И манија за устанцима опет се подиже у социјалистичком логору. Ја сам био тај коме је поверавана пошта између Београда и Новог Сада: и свакад сам напред захтевао да ми се саопшти шта има у писмима. То ми је чињено, но није било нужно, јер ми је Светозар поверавао све до ижице.

Београдска влада обећала је припомоћ у новцу, а тако и да допусти да која батерија топова и која чета војске пребегне из Србије у узбуњене крајеве. Либерали обећали су новаца и врбовање добровољаца; а сам Јеврем имао је да прода неку лађу јапије и хтео је неколико хиљада дуката, што отуд добије, да употреби на ту цел. На тај рачун послаше, које припомоћу одбора крагујевачког, које владином, које опет Јевремовом, Ђоку Филиповића кнезу црногорском да се с овим ступи у преговоре. Мисија Ђокина наведе о питање: ко ће бити краљ или цар кад се све то ослободи? А и све се остало сврши ничим, јер се не одржа слога са београдском владом.

Из тога је јасно, да су први покретачи социјализма овај напустили и прихватили се другог правца који не само да није социјалистички већ је противан њему. Тог другог правца, творац је Јеврем. Сви су то одобривали осим нас неколицине, и та неколицина беше се решила да се сасвим оцепи од „Радника” и да за се покрене свој лист.

Баш у то доба Ђура Љочић објави да ће напустити лист, и сад беше питање ко ће да буде уредник „Радника”. Ми, овде у редакцији, решимо да буде Ст[еван] Милићевић, а на то пристаде и Ђура. Али кроз неколико дана дође писмо Светозарево у ком вели: „да Стева није за тај посао, да је Пашић бољи ауторитет итд. итд.”. То нам је писмо читао његов „секретар” П.[аја] Михајловић на Калемегдану, и још није ни довршио, а ја планух и рекох да нас тројица (Стева, А. Н. и ја) прекидамо сваку везу са „Радником”. У исто доба одемо Ђури и замолимо га да не даје „Радник” Пашићу. Кад Светозар дознаде за овамошње расположење, он пристаде да буде „по нашему” и на тај начин постаде уредником „Радника” онај исти Ст. Милићевић који се сада размеће по „Самоуправи” са проклетствима на садашњег „Радника”.

Ово моје заузимање за Стеву доцније сам скупо платио. Кад оно он написа ону жалосну изјаву у „Раднику” по вољи полиције, ја се налажах у Новом Саду, и Св. Марковић нападе на мене: да сам ја потплаћен од Блазнавца и да сам наметао Стеву за уредника да он тај скандал направи, и да тако окаља „Радника” и целу партију! А сно Стеве како ми враћа у „Самоуправи”. Но свеједно, ко како сеје онако ће и жети.²⁴⁹

Са престанком „Радника” престао је и прави социјализам у Србији, а његово место заузео је најпре познати „практички социјализам”, који даје за љубав практичке примене многу своју основицу на пазар; доцније се, природно, и овај социјализам претвори у радикализам, и полагао, да није „Радника”, прешао би у либерализам, а најзад у реакцију, јер ниједна њена друга не би бар од стида могла тако што учинити.

Док је Светозар био жив, он је увек тежио да се и реч правог социјализма чује поред тог њиховог наопаког радикализма. То је мислио постићи на овај начин: да политички лист заступа становниште радикализма; а други један, научни и књижевни, да заступа прави социјализам. „Јавност”, „Глас Јавности”, „Ослобођење” и „Старо Ослобођење” били су листови чисто радикалног правца; док „Рад” требао је да заступа гледниште социјализма, но несрећом био је запао у невеште руке.²⁵⁰

После смрти његове, Јеврем Марковић и не сањаше више идеје Светозара Марковића, нити он рачунаше радикалисање као средство, већ као цел. Смрћу опет Јевремовом, ова се струја не прекрати но пређе у систем и то далеко назаднији, но што беше сав њихов рад дотле: „Самоуправа” и прокламација „Пријатељима народним” доказ су за то.

Да је бивши социјалистичка странка погазила своја начела и одала се шпекулацији на власт – довољан су доказ њени уговори са Чумићем; затим њена агитација за рат, чиме је баш она и нико други бацила Србију у толико несрећа, од којих је реакција била највећа; и најзад њен последњи савез са напредњацима и њен смешан положај у скупштини и у „Самоуправи”. Тек сад, кад их је „Радник” потресао из његових лепих

снова за министарске столице, они се сетили да мало јаче радикалишу у „Самоуправи” и да покрену социјалистички журнал („Стражу”?),²⁵¹ да могу као у позоришту, одједном пред светом мењати личине, и пред једнима радикалисати, а пред другима играти социјалистичке улоге.

Још 1874. године, кад се вратих из Лондона, ужасних се од срамне проституције, коју вођаху наше социјалисте. Стога се и ја одрекнем сарадње и на „Раду” и на „Гласу Јавности”, а са највећом готовношћу прихватих предлог Алавантићев,²⁵² да примим редакцију листа „Народне новине”, које он беше наумио да у Шапцу покрене. Ту ми намеру осујети осмогодишња робија на коју ме осудише, но ја гајих и у апси мисао, да једаред покренем чисто социјалистички лист. Припомоћу Ђ.[уре] Љочића, најзад дође то очекивано доба, да моје жеље видим остварене, и то баш у васкрснућу старог „Радника”.

Међутим, то баш није мило нашој радикалији. Она, која је до сада експлоатисала свет на две стране, варајући једне да исповеда социјализам, а проповедајући другима радикализам, и то назаднији но што је иједан у Европи – та радикалија уобразиља је да је закупила монопол од нових идеја, и да се од ње треба добити разрешница, па тек да човек може што предузети.

НАЧЕЛНА ПИТАЊА*

Ми смо имали прилике већ чешиће да напоменемо, како наше политичке странке стоје на ровитом земљишту; јер њих не образује веза заједничког начела свију чланова, но изв.[есни] интереси, који и у кратком времену трпе велике измене. Тако, Ристићеву странку не састављају либерали по убеђењу, већ чиновници који су од њега награђивани, и грађани који су опет осетили од њега какву помоћ. Провинцијално, наш се народ дели на Ристићевце и Гарашаниновце,²⁵³ гледећи која од тих странака интересе извесне провинције заступа. Тако, Чачани су Ристићевци, а Карановчани Гарашаниновци, што једна странка држи страну једној вароши, а друга другој да постане окружно средиште. Студенички срез из истог је разлога уз другу странку, што се од ње нада да ће му начинити насип на Рапску. Тако би се имали навести примера за врло много срезова или округа.

Осим тога, на груписање наших странака упливиле доста и опасност са губитком положаја код чиновника, или каквог права, аренде итд. код трговаца. Тако садања напредна странка има велики број чланова, који су њени просто из страха да Ристић опет не дође на управу.

* Питају нас неки, који, што но реч „нису ни ваши ни наши”, зашто настављамо напад на „Самоуправу”, кад смо једаред одговорили и кад она ћути? Ево зашто: вођи радикала нису се задовољили с оном изјавом, већ су зашли по Србији, па проповедају крстоносну војну на „Радника”, а осим тога шаљу и расписе на све стране противу њега. Тим нам је објављен рат на смрт и живот, и ми га примамо и боримо се поштено и на видуку, а не као они по буцајцима. Дакле, јасно је, да ми ту свађу нисмо примили с драге воље, но што нам је наметнута.

Још једина странка, за коју се могаше мислити да је заснована само на убеђењу и начелима својих чланова, била је *Радикална*. А није тако. Ми смо још у угледном листу „Радника” нагостили да се та странка у оваквом саставу неће дуго одржати.²⁵⁴ То смо рекли с тврдим убеђењем основаним на фактима која су нам врло добро била позната. Ја ћу то показати одма.

Радикална странка није састављена из чисто једнородних елемената, већ напротив, из врло разнородних. Још горе: она се распада на зналце вође и на остале чланове, који су чланови зато што мисле да извесни тај и тај, глава њихов, добро и поштено ради; међутим, то не би било ни по јада, да су бар њихове вође задахнуте мишљу радикализма, јер би они временом од те масе истесали начелисте. Не, вође нису радикали, већ социјалистички ренегати! Е сад, шта може бити од те странке кад њени чланови не знају шта је радикализам, а вође нису радикалци? Биће реконструкција странке. Ући ће међу радикалце какав одвећ либералан либерал или напреднији напредњак, и он ће врло брзо стећи симпатије већине Радикалне странке баш зато, што се либералне проповеди подударују са жељама и осећајима већине радикалне. Вође мораће се поклонити или иступити. Да се поклоне ваљда им неће допустити образ, а кад иступе, тада ће увидети да је резултат целог њиховог бактања – да су сами себи створили једног опасног непријатеља. Њихов би положај био ружан: на нове радикале не би смели викати, а и кад би викали не би им се веровало, јер су до јуче целом народу јавно трубили да ће потећи мед и млеко по Србији од јединог радикализма.

Ја сам, надам се, доста очито показао судбу нашег радикализма; а да се баш у томе и уверимо, неће проћи дуго, која година, и свршен посао. Сад долазим на много главнији предмет, а то је: што вође радикалне, своје радикалисање називају практичним социјализмом, а што ја називам проститујисаним социјализмом.

Пре него што би ушли у разбирање овога предмета, ваљало би ставити питање: да ли су вође Радикалне странке прави радикалци или праве социјалисте? Они су на јавности радикалци, а у ужем кругу лаковерних – социјалисте: сад од тога двога које би могло бити меродавно? Ја искрено мислим да човек који се представља у два политичка облика да тај човек не може имати поштене намере, а још мање се узети ма који његов облик за оријинал. Потврдићу то и доказима:

Кад неки извесни човек казује свим српским социјалистима да ради за социјализам, а радикалцима да је радикал – каква побуда може повести њега на такав дволчан рад? Само може бити два случаја: или лаже радикалце за љубав социјализма, или лаже социјалисте у интересу радикализма. Узмимо прву поставку: да је он социјалиста и користује се радикалцима ради својих социјалистичких начела. Изоставићемо сасвим из вида то што такав рад може бити врло непоштен, а политичко непоштење вођа није никад и ни једној страници донело привржењика и поштовања, већ сасвим напротив. Оставив на страну питање: да ли је поштење тих вођа тако непокварљиво, да они не могу доцније преврнути још једаред вером у корист неког трећег, о чему слабо имамо у

историји примера? – дакле, прешав преко таква два важна питања ћутке, ја ћу прећи на друга, која су и сама довољна да докажу крајњу неоснованост тог чудноватог хермафродита *радикализмо-социјализма*.

Да људи исповедају у души једна начела, а пред светом друга, и може и не може бити – такве људе називају политичким швиндлерима. Али да једна политичка странка као прекрети себе, и тиме не само да промени име, но и начела, правац, средства и све – то је занста свету непознато, и једино је Србија, друга источних народа који све „сос рачун сос мера” раде, једино је она могла такав јединствени пример у свету показати. То показује да је код нас још врло далеко до истинског политичког морала.

Чиме оправдавају ови ренегати социјализма своје отпадништво? Захтевима практичног социјализма. Па зар могу они таквим извињењима да оправдају себе и да навуку остале честите људе на танак лед? Досад су могли зато што су биле папе, окружене или таквима као што су и они, или поштењацама, који сиромаси не умеју да разликују политичку лаж од истине.

Практички социјализам, рекли смо једном, не може засебно постојати. Социјализам је наука о најнапреднијем и најцелисходнијем уређењу човечанског друштва, као такав он се мора проповедати и у пракси, али су, рећи ће нам, његови идеали неостварљиви у скорој будућности. Па лепо, ко брани социјалисти да потпомаже све оно што се више приближује његовим начелима: да потпомаже социјал-демократију против радикалаца, или радикалце противу либерала, или најзад либерале противу напредњака? Све то може бити, али прекрштавање имена и програма у име практичности, никако. Штавише, и потпомагање најнапреднијих странака противу назадних, може бити само под тачно одређеним условима, и само ради извесних питања, а не ђутурнице целог програма какве странке. Ради примера узећемо наше прилике:

У Србији постоји Социјалистичка странка, која због неразвијености наше не може још да изађе на површину као јака. Питање је, рецимо о изборима. Социјалисте не могу са својим кандидатом продрети, то је извесно; а ако се здруже с радикалима, могу њиховог кандидата протурити: при томе не треба се дуго мислити, треба изабрати ма и радикала, само да не прође какав назаднак. У другом случају: рецимо, дискутира се у штампи или скупштини какав закон; колико год има странака све су се поделиле у својим назорима. Социјалиста мора заступати оне назоре који су понајближи његовим начелима.

Из ових разлога, кад би садања радикална странка донета била радикална, а не би седела на две столице – она би се само могла радovati појави „Радника”, а ми донета не би могли друкче радити, но увек је потпомагати у свим њеним добрим корацима. До душе и то је истина, да не би ни једну прилику пропустили да је не прокритикујемо где год она то заслужује; као што је случај са њеним врло назадним и мамелучким програмом, а још мамелучкијем држањем њеног органа „Самоуправе”. Којом приликом можда ћемо се вратити да претресемо тај програм и рад „Самоуправе”, но да могу читаоци разумети до ког је

ступња назадан, довољно је споменути само ону тачку која говори о религији. У Европи нема ниједне радикалне странке која не ставља на чело свога програма да се *религија издвоји од државе*; и ако се гдегде и за власти радикалне странке та тачка не оствари, томе је крива несавадљива препрека на коју она при том питању наилази код простоте. Па ипак, још ниједном радикалу не паде на ум да стрпа у свој програм званичну религију, стога што се народ противи слободи савести. То смо само ми срећни, и још та назадноост може се појмити како треба, кад се сетимо да су творци тога програма социјалисти!

Дакле, наши дволични политичари, не само да су издали своје начело прешав у радикализам, већ су отишли чак и испод радикализма! Ако са тим својим компромисима продуже, видећемо их скоро да се крећу у Ватрена острва да распростиру хришћанство, јер у Србији за њих неће бити доста места за идење назад! Међутим, то је сасвим природно. Који поле зна историју, њему ће бити познато да ренегати, било политички или религиозни, иду у неваљалству увек даље од правоверних. Узмимо наше прилике у Босни и Херцеговини, па је сам са собом закључак готов. Ови социјалистички ренегати били су савршено следствени својим особинама, зато и нису чекали да ма ко други нападне на „Радника”, већ су сами то учинили. Прошлост и савест им не да мира. Но мало има људи код којих може савест одржати превагу, већ се ова угушује новим греховима.

Између јавног политичког рада и конспирације, постоји једна битна разлика, која није тајност и јавност. То је разлика ова: у конспирацији веза између чланова одржава се *вером*, а у јавном политичком раду *контролом*. У конспирацији, ако друг другу не верује, а нарочито ако се не верује вођама, од њихове ствари нема ништа. У јавном политичком раду нико ником не верује, нити има потребе да верује: пред сваки је свачији рад и даје се лако судити иде ли ко правим или кривим путем. Тако је у васцелом свету, само смо ми још срећни да имамо по који ауторитет, коме морамо веровати и кад наопако ради. Либерали, напредњаци, радикали и „практичке социјалисте”, сви ђутуре а по једном плану извињавају своје удаљавање од остављене пред светом цели, *што је наш народ још незрео*, што нема повољних околности, што се мора задовољити и са мањим итд. И тај је обичај тако опште усвојен, да нико у њему не налази било каквог криминала против јавног морала. Који је на свом месту политичар тај неће никад још напред објављивати да се задовољава са мањим; већ пристаће на мање тек онда кад види да мора, па ипак тражиће и тада више. Но дао бог код нас може играти улогу нар.[одног] човека и онај, који тај народ на очи целом свету за дан прода десет пута – а то све зато што смо ми још у примитивном политичком добу, кад вера у људе вреди више но њихова дела која се дају опипати.

Ја сам, мислим, довољно показао да се не може играти двојака улога; нити је допуштено, било ради интереса начела било ради успеха ствари, да се мењају имена начела због неког *практичког захтева*. Баш кад би садањи вође радикала покренули, покрај радикалне „Самоуправе” још један социјалистички књижевно-научни лист, као што ће

скорим то и учинити – баш и тада они не би учинили ништа боље, већ нешто далеко горе. Тај дуализам, који би се бар јавно морао подржавати између „Самоуправе“ и тог социјалистичког журнала збунио би још већма свет да не зна шта управ тражи и како да мисли. А још ако би господа вође и даље са својим попуштањима ишли и најзад засели у министарске столице, на њима се показали реакционарни, као што је то већ чинио један њихов колега – с онда би свет изгубио веру у све и тада би много времена требало да се залече удари нанешени напредним идејама тим њиховим поступком. Да се запитамо збиљски: какав разлог може нагнати социјалисте да се прекрсте у радикале? Да ли ради успеха њиховог начела? Не, јер социјализам не би ни за длаку напред крочио, но би се грдно уназадно. Имамо за то довољно факата, који се дају опипати; данас социјализам мање броји својих присталица у Србији, но што је имао још у првом свом растењу 1871. године. Већина социјалиста нашли су да је радикализам згода, којом се може и разматрати пред народом и опет имати изгледа на власт и унапређења. Такви су сви професори, сви писари, судије итд. Свима је тима радикализам био потреба, јер би се иначе морали одрећи социјализма онако напречац, почем то за „практичан живот“. Међутим, радикализам долази са свима понудама какве само захтева „житејскоје попеченије“. Ја могу са небројено факата доказати да ниједан социјалиста, што је прешао у радикализам, неће се више никад вратити социјализму, но може прећи и од радикализма у либерализам итд., јер су све те варијације јако међу собом сродне. Дакле, оправдање ренегатства, ма ишло у корист социјализма, нема места; јер је тај поступак тих радикало-социјалиста, задао социјализму смртни удар, да се за дуго неће моћи како треба опоравити.

Да ли може извинити тај поступак овако расуђивање: ми као социјалисте не можемо ништа у овој земљи учинити; па да не би баш наша спрема пропала без икакве вајде, ајде да се прекрстимо радикалцима; па кад се једног дана оснажимо, онда да се покажемо ко смо? Ни то није никакав разлог. Пре свега они би до тог времена за социјализам пропали, јер време не пролази за љубав појединих, но брише све старо, а износи ново. Да им је тај закључак погрешан, показао је „Радник“ својом појавом на политичкој позорници. – После, та би расуда могла лако бити разлог онда кад би се они одали свесрдно радикализму а социјализам оставили на страну. Али почем се они непрестано држе двојубе политике, то и тај разлог сасвим отпада.

Сад, кад сам питање претресао са сваке стране, ко ће да ми одговори: зашто су они преишли у радикализам? Нека се мучи колико ко хоће, никад на то питање не може друкчијег добити одговора, но да је тај разлог – *власт*.

Они би морали рат проповедати социјализам, и радити у народу и у скупштини на поправци народног благостања: они би то могли рат радити као социјалисте. Сведок је први „Радник“, који је једини извојевао све што смо доцније имали слободније. Међутим, запитајмо се шта нам је извојевала краг.[ујевачка] радикална штампа? Она нам је донела повише пораза и један најглавнији рат.²⁵⁵ Да ли је то било по соци-

јалистичким или радикалним начелима да се пошто пото изазове рат без икаквих изгледа на излазак; не водећи рачуна да ли ће то народу користити; не добивши уставних гаранција народна права и слободе; једном речи без икаквог доброг изгледа, а само осигураном реакцијом. Ристић дође и користова се како само он уме: кад губљаше, он криви радикале што су они тај рат изазвали; а кад добијаше, он обрће користи за се. На крају крајева, излази: да је Радикална странка и мимо-вољно радила у корист Ристића.

Ви сте, господо, стари свој барјак изневерили, зато се и не мешајте у туђ посао, већ оснивајте и гајите ваш радикализам. Где год будете добро радили, потпомоћићемо вас; само се социјалистима више нигде не називајте! Не протистуишите свет!

Радник, бр. 12–14, од 17, 18. и 19. IV 1881.

Димитрије Мита Ценић

БОГОСЛОВ И ДОКТОР Критика на критику²⁵⁶

[...]

Да протумачимо сад погрешке докторове критике наших „политичких странака“, другим речима, да видимо „задњу цел“ која вири из расправе „Грађанско друштво“. После ћемо проговорити коју о предговору, који је уредништво „Самоуправе“ додало расправи и завршићемо.

Откако је почео „Радник“ да излази, и откако се између нас и „Самоуправе“ води „борба“, расправа „Грађанско друштво“ први је оглед да се начелно побиије важност „Раднику“. Све што је у „Самоуправи“ дотле против „Радника“ излазило, били су кочијашки излети и личне грдње (које су чак долазиле до издевања имена!), или г. Тодоровића²⁵⁷ или саме редакције. Изузетак од тога унеколико је изјава Ст.[све] Милићевића, о којој ћемо ниже говорити. Ми смо се са своје стране трудили да се дође до истине, а „Самоуправа“ је то очигледно избегавала. Ми обележавасмо начелну разлику између нас и њих, а они нам са ауторитетлијске висине одговараху да смо исувише „лаке личности“, а да проповедамо социјализам. Ми им износасмо факта, која доказиваху да су они изневерили некадања своја начела, и да њихова садања начела ни налик нису на начела „драгог покојника“ Св. Марковића, а они нам опет с ауторитетлијске висине одговараху да смо денунцијанти.* Видећи с ким смо узели да се боримо, кад се једно време заћутасмо од њих, они нас опет изазваше страним подметањем да смо плаћене душе. Ми их позвасмо да нам за то даду фактичке доказе, а они или срамно ћутаху или тераху ма какву спрдњу. Така тактика објашњава се ничим другим до немоћу према ономе, што је с наше стране речено, и она се у публицистичком речнику зове *несморална и гадна*.

* Иако ми добро знамо да је један од најмлађих чланова Радикалне странке још пре изласка „Радника“, кад се о том истом проговорило, на једном повиоком и *надлежном* месту рекао отприлике: да између њих (радикалаца) и напредњака нема разлике, да они скоро једно исто хоће, но да се *Ценића ваља чувати*. Нек се опомене тај мудри политиват, и пратилац му, прокламације „пријатељима народа“, па ће се добро сетити свога подвига.

Тако је! На сав наш рад у „Р-у“ [„Раднику“] њима је подносило да кажу само како смо ми „лаке личности“, иако међу тим лаким личностима има *главних* сарадника старог „Радника“, „Јавности“, има људи који су пок. Светозару Марковићу били од помоћи и којих се расправима он служио (нпр. „Срез и финансија“);²⁵⁸ иако, даље, те „лаке личности“ дају у „Раднику“ читаоцима – без претеривања да кажемо – једрију, обилатију, стварнију и вреднију садржину него ли сви они у „Самоуправи“. Па онда: те лаке личности *систематично* обрађују разна питања из друштвеног и државног живота, а учевна господа око „Самоуправе“ бакћу се искључиво око локалних ствари, око овог или оног расписа министарског, око појединих тачака у уводним чланцима „Видела“ и „Истока“²⁵⁹ итд. а *никад не расправише ама баш ни једну тачку у својем програму*. Ниједан још број листа тих „лакких личности“ није био без уводног чланка било о текућим питањима, било која расправа, а у „Самоуправи“ су место уводног чланка заузимали *пакаткад* скупштински протоколи, и остали простор почесто попуњаван махом поздравима и отпоздравима, грдњама итд. Ми смо почели обрађивати питање о *општинској самоуправи* што би природније било да су они учинили, још у првим бројевима свога листа. Кад је „Видело“ уређивала данашња влада у опозицији бивши, оно је било куд и камо радикалније од радикалне „Самоуправе“, и оно је редовно разрађивало поједине тачке свога програма, што „Самоуправа“ још ни почела није.²⁶⁰ Ето како стоје према нама „Самоуправни“ уредници као журналисти и публицисти. И то цео свет види, па уред.[ник] „Самоуправе“ ипак високопарно вели да на „Раднику“ раде све лаке личности. Шта то значи?

О, што је „Самоуправи“, органу једне странке која мора да чува своје достојанство; о, што је њој, да се тако понаша према „Раднику“. Шта се „Самоуправе“ или вође Радикалне странке тиче „Радник“, лист који је истина покренут у другом правцу, али који је покренуло коло младих људи, које не аспирира на министарство?

Ми често слушамо, где вођи радикалци на ово одговарају: Е, али ће „Радник“, *све и да није плаћен за то*, смести је у започетом делу. Смешно! Откуд се може мислити да „Радник“ не би помогао Радикалну странку? У силу наших начела, ако нећемо да се титрамо с њима или да их скрнавимо, ми морамо највише радикалце помагати. Ми њих само и можемо помагати, с њима заједно бранити од других партија начело највећих полит.[ничких] слобода, најслободоумнији устав и др. Да смо ми покрећући „Радника“, мислили тако положај заузети према Радикалној странци доказ је и то што смо ћутали око „Самоуправе“, тек пошто нам је огласила рат, тек онда смо се ми, не шта друго, већ бранили од напасти.

Није, дакле, истина да је то узрок те се „Самоуправа“ онако недовољно држала према нама. Већ вођи, радикалци, хоће да су и социјалисти и радикалци, хоће да су „практичке социјалисте“. Како је то могуће, они знаду. Тек, дошло је време да буду и једно или друго. Име социјализам већ се било заборавило у Србији, а они једнако говораху како су социјалисте. И кад се појавио „Радник“ он *собом* није могао

нћи на „разбуцавање” Радикалне странке, већ на то да социјализам преузме у своје руке, а „Самоуправи” да остави оно што и јесте њено – радикализам. То је вођама, радикалцима, било криво, и зато су нас узели нападати. Против разлога нису могли ништа стварно изнети, а требало је ипак нападати. Шта ће да се ради? И у „Самоуправи” ступци узеше кипети све лепшим и лепшим речима против „Радника”, његова уредника, и његових радника: мула, животиња, плаћене душе, клеветало, лаке личности итд. Да и немамо уверења за то, ми бисмо већ из тактике закључили да вођи-радикалци раде против нас и наручују другима то. Где се може замислити да они приватно, онако „entre nous”, не трубе да смо плаћени, кад у листу своме то јавно кажу? Идите, молим вас! И какви би ми они били патриоти кад не би радили против листа, који је плаћен да „разбуца” влади једну опасну странку, Странку радикалну?!

Расправа „Грађанско друштво” имала је да буде стварна полемика с „Радником”. Она је имала да докаже да „Радников” социјализам није социјализам, и да садашњи „Радник” није продужење старог „Радника” којему је душа био „драги покојник” Светозар Марковић. Тако стоји у предговору уредништва „Самоуправе” расправи „Грађанско друштво”. Другим речима, радикалци су хтели казати да је „Самоуправа” продужење стар.[ог] „Радника” и да *они* заступају начела, која је С. Марковић покретањем „Радника” у Србији започео проповедати. Задња циљ тога свега била је она стара: да се „Радник” дискредитује и да му се како тако спреми пропаст, прво морална па и материјална.

Како је доказано да наши социјализам није социјализам, видели смо напред. Свега на неколико страница, писац се подухватио тако озбиљног задатка. Ну одмах је видео да не може, и онда *хотимично* узео градити погрешке, с познатом циљу да се „Раднику” важност побије. Он је просто експлоатисао необавештеност публике у тим стварима. Драстичним речима као што је: лаж, богословски дух, утопија, незнање итд., он је очевидно извртао оно у шта је сам био убеђен да јесте: све без икаква доказа, претпостављајући да ће читаоци поверовати на голу реч (а то је главно); он махом наводећи какво „Радниково” мњење, није цитирао дотична места из „Радника”; био је, дакле, толико смео и бесвестан да је претпоставио, е публика не памти ништа шта прочита. Луј Блан „слаб мислилац”... Е, ово, и ово је „гола и сушта лаж”... „Радник” љубављу хоће да се бори за будуће друштво... А како где – то писац налази за умесно да прећути. Да је пак онако, како он вели, у самој ствари, не би цитирао или показао црно на бело, већ би трипут подвукао, да се види на двадесет корака.

Какав је то начин? Нашто публику обмањивати и вући за нос? Али треба „Раднику” „сасути зубе”, молим вас! Треба доказати да између новог и старог „Радника” има „огромна разлика”!

Тиме се објашњавају оне докторове силне погрешке. Да није тако, шта би се могло мислити о спреми човека који онаке погрешке гради. И тако та једина стварна полемика „Самоуправина” с нама, носи на себи печат старе тактике. Ми само молимо публику, која прати нашу расправу, да увиди, е „С-ва” [„Самоуправа”] – која за редакторе и сарадници

ке има све докторе, инжењере, професоре, књижевнике – није кадра да води озбиљну и научну полемику с „лаким личностима” које издају „Радника”. Она каже нама да нисмо „зрели” за полемику о друштвено-политичким партијама, а сама међутим све наше изводе ничим не побија. Човек се мора крстити од чуда тој смелости. Ми још ништа нисмо њима казали без стварних доказа, а они све што су нама рекли, рекли су без доказа, и опет *ми* нисмо зрели за полемику, а они јесу. Нека и њихови и наши читаоци крсте таку тактику правим именом!

Врло је карактеристично што уредништво „Самоуправе” у предговору своме расправи „Грађанско друштво” вели – да је ту расправу прештампало „по дужности према драгом покојнику Св. Марковићу”. Молимо читаоца да доведе у свезу ту изјаву уредништва с изјавом г. Ст.[еве] Милићевића у 43. броју „Самоуправе”, кад су нам оно радикалци бацили рукавицу. У г. Милићевићевој изјави обележава се колорат: „Радник” стари, „Јавност”, „Гл. Јавности”, „Ослобођење”, „Старо ослобођење”, „Самоуправа”. А то значи: „Радник” стари = „Самоуправа”. Људи, дакле, који сад издају „Самоуправу” сматрају се као продужници рада пок. Св. Марковића, или: идеје, које је стари „Радник” заступао, заступа сад „Самоуправа”. Св. Марковић је, по томе, још њихов; својега учитеља, они још идеје проповедају, и они њега поштују, он им је драг, они на њ не дају.

Мислимо, да је ово јасно. Хајдемо даље! Запитајмо се колико је истине у томе, и кад то нађемо, видећемо колико је искрености у наших вођа – радикалаца.

Око тога питања немамо се нимало мучити. Треба само видети *један*, ма који број „Самоуправе” и сравнити га, не са старим „Радником”, већ с листом који су ти исти редактори „Самоуправе” издавали у Крагујевцу под именом „Старо Ослобођење” – па ће ствар бити јасна. Ми смо малочас рекли какав је лист „Самоуправа”. Додајмо сад ту околност да код ње ствари које се тичу социјализма, а социјализам је био главна ствар старом као и новом „Раднику”, излазе у подлиску, дакле сматрају се као ствари споредне, па нека свет види колико је *савесно* казати да су стари „Радник” и данашња „Самоуправа” једни исти листови, само с промењеним именом. Ми бисмо вређали своје читаоце, кад бисмо им од своје стране коментарисали ту маневру вођа – радикалаца. Она је исувише очевидна.

Кад је „Самоуправа” продужење старог „Радника”, онда су, доследно, и њени уредници продужници рада уредника старог „Радника”, пок. Св. Марковића. Светозар Марковић и редактори „Самоуправе”!!!! Не, не господо! Руку на срце, па признајте да се претварате. Свет. Марковића нисте могли већма увредити, но рекавши да је „Самоуправа” природни резултат „Радника”. Светозар није био човек од назадка, већ од напретка. Никад њега обични рачуни нису могли дотле заслепити, да нпр. своја начела продаје по цену државне службе, или да даје реч власницима да ће ћутати као социјалиста. Онда, кад је слобода и лична сигурност у Србији била мање ујемчена но сад после рата, Светозар је смео и поносно на суду говорио – да је социјалиста, и да ће остати док је, социјалиста. По своме јавном раду ви још мање смете

казати за њ: „наш драги покојник”. Он није пактирао с владама, он никад не би написао ону прокламацију „пријатељима народа”, он не би никад, никад дао свој потпис на „Самоуправу”. Да нешто сад устане и види како је стање ствари у Србији, да види ко га присваја, он би поново писао *због вас* „Бели терор”.²⁶¹ Да је вама покојни Светозар драг, ви не бисте данас били радикалци; да га поштујете, ви не бисте социјализам сматрали као узгредну ствар, још мање бисте жешће и гадније него некад „Видовдан”, „Исток” и „Јединство” војевали против њега. Светозару је *пре 10 година* био уместан социјализам, а вама *данас* није; Светозар је *онда* издавао социјалистички лист, а ви данас за социјалистички лист велите да нема смисла, нема *raison d'être*.

Хоћете ли да вам још наводимо огромну разлику између вас и пок. Светозара? И ово је много. Довољно је само прибележити факт: *да ви нисте социјалисте, а Светозар да је био социјалиста*, па је доказано све. Али треба свагда имати на уму да се ми с вама боримо, и да то није лака ствар; ми смо видели, какви сте ви у препирци. *Само социјалисте могу сматрати Свет. Марковића за свога, а поштовати га могу сви ОСИМ РЕНЕГАТА ЊЕГОВЕ ИДЕЈЕ, свете идеје социјализма.*

Празне речи, господо, без дела показују само моралну палост. И наша ће дужност од сада међу осталим бити и то, да чувамо свете личности од свега што их може помрчати. Многи образовани свет у Јевропи познаје Светозара Марковића, никако друкчије но као социјалисту. Допустити да данашњи наши радикалци сматрају њега као свога, значило би вређати идеју која је пок. Светозару дража била и од професорске службе, и од лекарске праксе; ах, дража била и од самог живота. И уверени будите, господо, да омладина, коју Светозар онако жарко љубљаше неће то допустити, баш зато *што јој је Светозар драг и што га поштује.*

Ево нас на крају. На читаоцима је, и нашим и „Самоуправним”, да оцене где је истина.

А ви, господо уредници „Самоуправе”, можете и надаље говорити да смо ми оваки и онаки – у раду нас нећете помести, јер ми верујемо у његову корисност. Само вам кажемо још једанпут *да сте свој стари барјак изневрили, па се не мешајте у туђ посао, све оснивајте и гајите ваш радикализам. Где год будете добро радили, потпомоћи ћемо вас; само се социјалистима не називајте. Не проституишите свет!*

Радник, бр. 76, од 10. VII 1881.

Никола Марковић (1851–1927)

Никола Марковић

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ²⁶²

1.

Данас је равно десет година, како је међу нама нестало *Светозара Марковића*, па нека ми дозволи поштовано уредништво „Заставе“ да на овај дан а у њезином подлиску учиним спомен том прерано умрлом неуморном и изредном умном раднику.

О Светозару Марковићу може се рећи, да није српску књижевност и критику, српски политички и страначки живот оставио за собом онаке, како их је затекао. За *пет до шест година*, па ма како напорна рада – то је доста, то је скоро више него што је у човечијој моћи. Светозар беше метеорска појава, која је изненадила свет и кратко се на њему бавила; али то кратко бављење његово међу живима имало је на ове тако интензивнога, не метеорскога утицаја, да га је овај преживео и саопштава сам себе даље и даље. Да би човек могао боље уважити овај грдни труд и рад, што га је покојник око постизења такога утицаја морао имати, треба узети на ум и то, да је Светозар – ако се година 1869. као почетак узме, када је он још у школи био – у својој 22. години своје *делање отпочео и већ га је у својој 28. години довршио – умро.*²⁶³

Да није Светозар друго ништа учинио већ једино то, што је створио једну начелну странку у Србији – данашњу радикалну странку – па би за свој практични век много учинио; јер то је од постанка свога једина странка у Србији, о којој се може рећи, да ради за народ а с народом и из народа, која се не чеше о дворе и кабинете, већ признаје народ за извор свему, те с њиме у једном реду и ради. Она се засад ућутала као и народ у Србији, што је ућутао, рођена рука је народу пустила крв, па и њојзи је одишла крв; али нека не мисли Христић и Гарашанин да су је заувек ућуткали и да су је обезглавили²⁶⁴ – народ је живи организам, који се вечито обнавља, а ко с њиме живи, живи вавек, а с њиме је живела и живеће радикална странка. Ту је странку из малих почетака са великим напорима и пожртвовањем али за сразмерно кратко време створио Светозар – дакле знак, да је његово време или време такве странке дошло. Њезин је програм укратко то: *устав да влада у Србији а устав да је воља народна*. Да то није још постигнуто у Србији показује већ то, што главни људи радикалне странке труну данас у та-

мници.²⁶⁵ Али, „морало је тако бити“; ми видесмо и сејача, где га не-стаде, али видимо и да је семе пало на плодну земљу, те не сме ни плод изостати.

Светозар је – да будем кратак и јасан – за Србију оно, што је *Светозар Милетић* за онострано Српство: обојица су они учили народ да сазна своје право и своју моћ и обојица су они позивали свесније чланове народа, да се збију у једну начелну странку, и тако је Милетић оснивач српске народне слободумне странке у Угарској а Марковић народне радикалне странке у Србији; обојица су они осим разних путева били једне тежње и обојица су они били људи велике и одлучне воље, чисти и јаки карактери и печени у „науци“ својој. Српска историја најновијег доба овенчаће имена двају *Светозара* као два стуба новијег народног живота народа нам у овим крајевима и у Србији.

Наликост ова између два Светозара, која није само поименична, и сувине ми је драга, а да не бих се упустио у поређење и њихове прве појаве. Докле се о Милетићу зна још од 1848. године, али који је тек у 60-тим годинама почео делотворно у народне послове да утиче, те да око поравнања дође до угледа и моћи политичкога вође – дотле се Марковић из ненада – како онда рекоше – „са циришке висине“ као „несвршени инжинир“ појавио. Он је до душе већ 1868. објавио неке своје радове, које у „Србији“, које у „Матици“, који су до душе за пажљиво око носили на себи жиг умне окретности и бистрине, али који се чинише публици доста једнолици са осталим радовима: тек његови чланци од 1869. године („Наше обмане“ у „Застави“) привукоше прво пажњу српске владе, која му преко министра Матића одузе због тога потпору, а критике на „Младу Србадију“ од 1870. год. (у „Панчевцу“) изазваше праву буру међу омладином и „либералима“, који тек што беху инсталовани у својим ауторитетима. Дакле, докле је Милетић свој позив корак по корак наступао и своје начелне противнике поступно сузбијао, дотле се Марковић у један мах видео у улози, којој се није надао и усред најжешћег боја са начелним противницима својима.

Најприметнија појава, коју човек из наших прилика у великој варијети најпре уочи, то је она грдна провала између оне силне радене сиротиње и оне мањине богаташа: трговаца, фабричара и других предузимача. То је у индустријски развијенијим земљама обична појава; ту је појаву и Светозар, учећи се у Петрограду и Цириху, приметио и о њојзи промишљао. Знао је он, да су то напредније земље и места од оних, у којима наш народ живи, али је он ипак мислио, е да ли је могуће да наш народ са корачањем за напреднијим народима не падне у исто зло, у којем су на западу огрезли? И он је на то питање нашао одговора и то повољна одговора и то у томе: *да за потпуну срећу једнога народа није довољна само политична слобода*, већ је нужно да је тај народ и материјално осигуран или што је то исто, да је *и економски слободан*, те српски народ, ако хоће да га не снађе та беда, која влада на западу, не сме ићи трагом запада, не сме ићи за науком у економији, која каже: *сваки за себе*, што је то исто као и *један против свију или сви против једнога*, већ треба да чува своју задругу, своје *кошewe*, своје *спреге* и своје *заједничке установе*, е да би одолео *здруженом* капиталу са запа-

да, који преко пропалих појединаца ипак тежи удружењу, те које ми не требамо да напуштамо, већ само да га усавршујемо.²⁶⁶

Ето то је дознао Светозар од Чернишевскога у Петрограду, али који је већ био у заточењу сибирском, што није сметало руској омладини па ни Светозару да његова дела кришом читају. То је доцније он у Цириху и боље проучио и отуда се он појавио са „новом науком”. У чланку свом „Друштвена и политичка борба у Европи” („Панчевцац”) изнео је начела социјалне демократије а у „Певању и мишљенју” (у „Матици”) и у критикама на „Младу Србадију” изнео је реалистички поглед на књижевност. Противност је била у толико већа, што је омладина у незнању за ова начела другим правцем дисала. Против првога чланка писао је Драгиша Станојевић а на критике одговарао Владимир Јовановић. Али пре него што ће ова перна битка да се сврши, састане се 5. омладинска скупштина у Н. Саду (1870) на којој Светозар с Пашићем и осталим друговима предложи омладини, да се претвори у политичко друштво и да усвоји демократски програм. Ма да је овај предлог био одбачен, Светозар буде ипак у београдски одбор изабран и он се прими тога у нади зар, да ће са својим предлогом у Вршцу продретти, али о вршачкој скупштини (1871) буде омладина забрањена.

Међутим је Светозар битку и над једним и над другим својим противником задобио и, видећи да од омладине нема ништа, покрене политички лист „Радник” у Београду и тиме ступи на политичко земљиште, на којем је нашао још жешће непријатеље него на књижевном; али је нашао и пријатеља, односно претплатника у оноликом броју, са којим се дотле ни један српски лист не могаде понети (1000 до 1500).

Ма колико да је нека личност својим врлинама одмакла од својих саљуди и ма колико да се одаје признање њезиним врлинама и делима, што их је она починила – ипак се мора признати, да је и она производ друштвених прилика и да и она послушно ради, што јој друштвени закони налажу, као и свака друга личност, да у опште нема апсолутно самосвојних и независних личности, које би неки случај у друштво донео, да по својој слободној вољи велика дела почине и да услед њих до знатнога положаја и утецаја дођу.

Само интелигенцији, вели Кетле,²⁶⁷ припада данас надмоћност; али да се до таквог утецаја на сувременике дође, вели он даље, није довољно само прибављање ма и најсјајнијих особина, већ је нужно приближење *средњем ступњу* и тиме освојење *опште симпатије*. Сви историјски знаменити људи могу у многим послужити као *типови своје епохе*, у којима су била сакупљена осећања и особине *свију* из онога доба. То се све може опажати на Светозару Марковићу и с тога је био узалудан онај осмејак противника му при појави његовој са „претераним” мислима и био је неоснован онај навод, да се он за српски народ рано родио: он је *своју епоху* погодио – то је показао и потоњи успех. Али и епоха је наша *свога човека* и то лицем у Светозару Марковићу; време га је требало и оно га је нашло или управо створило га је. А ево како.

Сам Светозар можда ни на последњем часу свом није могао знати, какав позив и какву су му улогу натурали друштвени закони – он је радио, како он вељаше, оно и онако, што и како му је постала потреба

његовог организма. Да је он своја начела знао и шта му према њима ваља радити, то је јасно; али да ће он бити тип своје епохе, о томе он није по моме мњењу могао ни сањати већ и због тога, што је за своју ствар сувише рано умро. Али ако овде може и неке сумње бити о томе, тој сумњи у његовој прошлости нема одлучно никаква места. Или је зар он могао помишљати о неком будућем свом позиву, када је као „техничар” београдске велике школе лежао, како ми он приповедаше, по вас дан на билијару? Срећан случај, вели он у свом чланку,* избавио ме из те загушљиве средине – тада је отишао у Петроград (1866) као државни питомац, где је пробавио и 1867. и 1868. годину, а 1869. изрази дозволу, те се премести са Петроградског универзитета на циришку политехнику. Изгубивши због неких чланака у „Застави” државну помоћ, он се врати (1870) из Цириха кући са започетог 4. течаја инжењерске струке. Па и у Цириху, кад је писао своје критике и чланке, није могао помишљати на свој позиви позив, јер је он и даље продужавао своју стручну спрему. И тек кад је увидео, да ову због одузете му штипендије не могаде даље продужити, и кад је видео да се он дотле већ и сувише за своја начела истакао, те која је сад *њему у првом реду* ваљало бранити и ширити – тада се одлучно, да сав свој живот *једино својим начелима посвети* и он смело ступи међу српске журналисте, ма да се за то није *нарочито* спремао, али је врло добро знао – а то му је одлуку и олакшало – да „код нас има људи, који по својој образованости стоје ниже од берберског шегрта, па су „по вољи судбине” постали публицисте – учитељи народни”. И Светозар се покорио „вољи своје судбине”, помирио се с њом и живео би у том миру с њоме и даље, само да не беше њена воља, да га тако рано, усред највећег рада уклони.

Није дакле случај, није слободна воља и намерна жеља Светозарева њега учинила оним какав је он био и какав он остаје у историји. Време је требало *интелигентна човека свога кова*, а Светозар је био човек бистрог ума. Тај се ум морао даље развити да буде онакав, какавог га треба време, и Светозар је отишао у Петроград, по што Београд не беше место за то. У Петрограду је он три године које на своме стручном, које на свом општем и начелном образовању радио. Погоднијих прилика од ових тада у Петрограду није могао себи пожелети. Руска омладина не проучаваше већ гуташе тада дела Чернишевскога, Доброљубова, Писарева и других јасних звезда у руској књижевности и одушевљаваше се успоменом на заточенога Чернишевскога и мртвога Доброљубова. Гоњења од стране власти и презир од стране министарства беху само изврсна средства, да ова омладина своје карактере ојача. У такој је средини и иначе пријемљиви, умни и карактерни Све-

* „Како су нас васпитали” (в „Целокупна дела Светозара Марковића” књ. 1. стр. 11), у којем чланку он наводи узроке, са којих је онакав живот тада међу великошколцима владао. Међу тима ја не налазим један, који ми је он доцније наводио као разлог за немарност према школи. „А и шта би нас вукло у школу”, говораше он, „кад ми оно што чујемо од професора много боље нађемо у страним делима (руским, француским или немачким), још и пре него што смо од професора чули”. – Него и ово су чинили ваљда само неколицина од њих.

тозар растао и челничко се у свима тим особинама. Промсном севера са западом (Петроград-Цирих) проширио је он свој поглед на свет и имао је прилике да се практички увери о истинитости оних начела, која је он једном усвојио. Са тим широким погледом могао је прилике у свом народу свестраније проценити. По што не виде да се што зна и премисља у Српству о начелима, која њега тако занимаху, (једини Љубен Каравелов Бугарин писао је у „Матици” у том правцу), стаде он о њима нешто саопштавати. То изазва противност код заступника старијега правца, те се отпоче жестока борба између та два правца. Ова борба је Светозара изоштрила и израдила и управо њојзи понајвише има и да се захвали, те је он дошао до сазнања потребе, да се ода сасвим раду за своје начело. Једном на своме месту, он је бистрином свога ума брзо погодио пут, да се зближи са народом, *средњем ступњу*, о којем Кетле говори, и да освоји *опште симпатије*, што њему, оличеној добротом, ни иначе не би тешко било. И тако видимо, како су друштвене прилике и потребе, или што је то исто, потребе времена, себи тражиле, наиме, спремале и створиле човека у којем ће себе да оличе – *Светозара Марковића*.

Да промотримо мало рад Светозарев. Већ само то, што је овај исти Светозар у Београду бадаваписао а у Петрограду радио, показује, како су друштвене прилике пресудне и да никакав дар не може њима одолевати: у Београду беху ђаци немарни и нерадни, па и Светозар – можда мање од већине, али у главном беше им раван; у Петрограду дође у живљи елемент и он оживе и препороди се у раду. Разлика између овога живота и онога у Београду морала га се јасно коснути, и он је погледао другим очима на оне прилике у Београду, испитао их је боље и прокритиковао, па давши о њима себи рачуна, он га је дао и јавности у толико пре, што не беше само његова несрећа и болест, већ што је ту препатило цело једно српско поколење, а са *рђавог васпитања*. Чланак о томе, који је изишао у „Србији” (1868), показао је ту рану на тадашњем српском школству тако основно и убедљиво, да је и слеп морао оно опипати. То је културна црта српског живота, који и данас и ван историка и педагога заслужује пажњу и која је уједно и *први доказ* била за ово бистро око, којим је Светозар ствари могао проићи о овај свакоме разговоран начин саопштавања и обавештавања, који је свима његовим чланцима својствен. *Први доказ*, јер је ово први знаменитији рад његов, а у 21. години краткога му живота.

Попевши се својом вредном студијом на висину времена, њему није могло годити оно песничко мажење и пренемагање, оне књижевне дангубице и лоши преводи са лоших оригинала страних, који тада поплавише нашу лепу књижевност, и он устаде у своме чланку „Певање и мишљење” у „Матици” 1868 против тога и изнесе *савремени реалистички* правац као израз данашњег стања друштвеног, научног и књижевног. Тај је рад свој продужио он у „Матици” („Реалност у поезији”) и „Панчевцу” („Критике на „Младу Србадију”) 1870. Те исте године изнео је он свој већ поменути чланак о друштвеној и политичкој борби на западу ради опомене нама, какав правац да усвојимо ми за своје политичко и друштвено развиће, те да не дођемо до оних противности, које чине запад несрећним поред свег богатства и напрет-

ка му. У „Летопису” је у два чланка изнео реализам у науци. Све су то радови од реформаторске вредности, који унесу нове погледе на свет, друштво, науку и књижевност, те који беху на наш умни живот у најновије доба од јаког утицаја.

Када се Светозар наставио у Београду, стаде одмах радити на оснивању политичкога листа и он га основа (1871) у друштву са својим начелним пријатељима под именом „Радник”, којим је мало по мало распростра и утврдио свој утицај на јавно мњење и народ. Али он се није само с тим задовољно, већ поче оснивати разне произвођачке и потрошачке дружине ради угледа за међусобно помагање, које он теоријски у своме листу препоручиваше. Доцније, када се народна скупштина састаде, доби његов лист утицаја и на њу, а тако се приближивао и народу и практичним питањима, чија решења беху битни услови за напредак и благостање српскога народа. Тај свој рад продужио је Светозар, множећи непрестано коло својих начелних пријатеља, и после престанка „Радника” покретањем „Јавности” у очи саме народне скупштине, у Крагујевцу. Када „Јавност” забранише, подиже он „Глас Јавности”, а кад и овај мораде умукнути, основа он, телесно изнемогао поглавито због девето-месечног тамновања, „Ослобођење”, које га је преживело.

Оно што набројам тек је један део његовога рада. Његовом се сарадњом могао неких 14, које српских које руских часописа похвалити. Кад му је лист који угушен бивао, он се машао другог посла, радио на „начелима народне економије”, на „Србији на Истоку”, радио на преписци са својим пријатељима, која је била огромна; јер је он њоме и својим личним састанцима исто као и штампом радио на оснивању своје странке, која до формалног организовања за његова живота до душе није дошла, али је основ био положен, а то је – ако може бити речи о заслуги – његова највећа заслуга.

Народ у Србији уважавајући рад Светозара Марковића, претужа за њим, давајући му после смрти на све стране парастосе. Доцније постаде и слављење успомене овога неумрлога умнога борца и радника влади опасно, те је захвалност народу и увиђавној омладини такве изјаве забрањивала. Док је то Ристићева влада чинила, „напредњаци” су то жестоко осуђивали, а данас чине то исто – е, али данас су они на влади па то је друга ствар. Данас је она преко својих „пријатеља” успела да забрани и српској омладини ван Србије то захвално осећање. Дружина „Зора” у Бечу хтеде о св. Сави да прослави десетогодишњицу Светозареве смрти, а „напредњачка” влада стави својим питомцима на избор: *штитендију или Светозареву славу*. Врло племенито и врло доследно! Али, узалуд мука! Метеор је пао и био и оставио трага за собом, и народ и омладина га знају врло добро. Да је омладина добро утубила онај свој узвишени пример неуморнога рада, челничког карактера и крајњег самопрегоревања доказ је то, што га се и после десете године сетила. Евала омладини, у којој живи спомен великога Светозара Марковића!

Биографу Светозаревом биће нужно ради бољег прегледа, да доба његовог делања подели на три периода: I. *Спрема за рад*, у коју би периоду дошли његови чланци у „Србији”, „Матици” и „Застави”.

II. Почетак борбе (рада), из које он изилази прекаљен и опробан за рад. Овамо би дошао његов чланак и критике му у „Панчевцу”, који га радови увукоше у борбу са доондашњим правцем у политици и књижевности у лицу Јовановића и Станојевића. III. Доба правог рада, које би се могло у 1 под-доба поделити: у *начелно-теоријскога рада* и у *доба начелно-практичнога рада*. У прво би се урачунао рад око „Радника”, око вођења преписке са новим присталицама а тако исто и радови на „Тргов. Гласнику”, „Летопису” и други; а у друго рад на „Јавности”, „Гласу Јавности” и „Ослобођењу”, када се он зближава са скупштинарима и уопште са народом и са савременим практичким питањима друштвеним и државним.

Разуме се, да се ова подела не може скроз спровести, јер се живот и рад једног човека не да парчати и делити, пошто сваки део хвата један у другога и не може се управо одредити, где му је почетак а где свршетак; као што се опет с друге стране зна, да је потоњи његов рад последица онога, који је овоме претходно – али ради бољег прегледа, као што већ рекох, биће потребно да се то тако учини. И ја колико познајем и колико сам пратио рад Светозарев, ма да знам, да је његов рад у другом под-доби III. периоде најберифетнији био по његову замисао и намеру – ипак узимам 1. поддоба, доба „Радника” му, као најважније из много обзира а највише, што је у њему Светозар најбоље себе сама обележио.

Свако, коме је рад и правац Светозарев познат, знаће и зашто је он своје листу име „Радник” дао; али када пропратимо сада цео живот Светозарев, онда можемо рећи, да нико други није могао тако име заслужити као он што га је заслужио – он је био *радник* *par excellence*. У Петрограду он је већ као прост ђак имао сувише посла са руским језиком, ма да га је пре тога из књиге знао; али он је поред тога проучавао и руску књижевност у њезином најновијем правцу, доцније је о том почео и код нас писати и остао је – *ваљан ђак*. Тако је и у Цириху радио, док није увидео, да се мора своје струке оканути, е да би се могао боље оне струке прихватити, коју му је време наметнуло. Његови радови у „Панчевцу” изазваше, као што већ рекох, Вл. Јовановића и Драгишу Станојевића и он се нађе између две ватре; али то њега ни мало не доведе у забуну – он је и једном и другом одговарао (оном првом и са „јавним рачуном”)²⁶⁸ и побно их тако, да се не сећаху на одговор. У кратко он ником није одговора дужан остао и ко зна његово писање, тај зна да су и његови одговори били ваљани. Радећи у Србији око оснивања разних дружина и припрема за покретање политичког листа, он је покрену стручну полемику са економистом противнога правца, Чедом Мијатовићем,²⁶⁹ коју мораде оставити за доколнија времена, када „Радник” отпоче уређивати, а уза-то је одржавао врло опширну кореспонденцију са својим начелним пријатељима и са онима, који мишљаху то да буду. У то доба пада и његов рад за „Летопис”, који му је требао и материјално помоћи, пошто му је и брат тада усљед отпуста био у доста траљавом стању. И на самом путу није могао да не ради, он је увек дела носио уза се, која је прочитавао а је ли дошао у какву пријатељску редакцију, (ја знам како је то код „Панчевца” било)

морао је из његовог пера потећи допис, ако не чланак. Стигавши у Нови Сад, он је радио живље на „*Начелима народне економије*” и довршио „*Србију на Истоку*”, али то њему не би доста, он навали на покојнога Ђоку Мијатовића, те они стадоше покрет међу занатлијама све већма подупирати које предавањима, које писањем чланака у „Гласу Занатлија”. Најпосле придоби он Ђоку за покретање политичкога листа у правцу тада престалог „Радника” и издадоше угледни број под именом „Једнакост”, али до даљих бројева не дође, пошто се Ђока са неодлучности брзо уклонио са раденог поља.* У Новом Саду је могао Светозар увидети, како онострано Српство много очекује од ослобођења и уједињења осталих делова српства на Балкану, те је брзо срочно план, како би на остварењу те жеље нешто учинио, и он је својом познатом неуморном и грозничавом радљивошћу настао на томе и да не би ситничарских сплеткаша, који не жале ни општој ствари натрунити само ако није нешто њиховом интересу или сујети у рачун ишло – данас би било решено херцеговачко-босанско питање онако, како је то праведно и по народу у тим крајинама и по Српству уопште, и данас би у опште источно питање много друкчије стајало. Светозар је врло добро знао, каквих је „жртва” од њега захтевао тај посао и он је био на све спреман и готов; он је са неком неописаном жудњом и нестрпљењем тај час очекивао и гледао, да се што ближе примакне. „Пребацују нам”, говораше ми он, „да смо се одродили, да хоћемо да се утопимо у море туђинства, за то, што смо обратили главну пажњу на друштвено-економска питања, што хоћемо Србина као човека да обезбедимо и што нећемо са својим Српством сваки час и према другим народностима да се истичемо; сад ћемо их са тим прекором за увек ућуткати – само нам сад ваља на започетоме живо радити”. Укратко, он је био сушти *радник*: радио је за век века и метни га где год хоћеш, он ће свугде знати, шта ће и како ће отпочети, да му рад од користи буде; он је – данас се већ сме казати – и у самом затвору радио, а где-год је он долазно, брзо се угледом на њега образовала окретна и радена дружиница, која је сложено на каквом општекорисном делу радила. Такав је био *радник* покојни Светозар, а сад да се мало позабавимо са његовим „Радником”, који га, као што рекох, најбоље обележава.

Већ сама одлука та, да се под оним приликама покрене политички опозициони лист показује велику одважност подухватникову а кад се узме, да је „Радник” покренут да заступа најрадикалнија, донде код нас скоро сасвим непозната начела, начела социјалне демократије, прелази та одважност у право јунаштво. Притисак, који је намесничка владавина у Србији од топчидерске катастрофе²⁷⁰ на сав народ и на јавно мњење чинила и којем су „либерали” подлегли тако, да их је „Застава” *лакејима* назвала, владао је једнако, да осим званичнога листа и полузваничног „Видовдана” и „Јединства” никакав други лист није се ус-

* Покојноме Ђоки као да не би „суђено” да иоле помогне „своју ствар”, о којој је велики део свога живота премишљао. Од „Једнакости” га отрже његова неодлучност а од „Страже” смрт; а познато је, како му је и тестаменат прошао.

дио да се у јавности укаже. У Паризу се тада баш појави „комуна“, о којој су сви „европски“ листови па за њима и поменути српски најцрњим и најгрознијим бојама писали тако, да је већ само то била страшна реч „комуна“ изузетити. У таквом застрашивању и загрожавању озго и у крајњој плашњи и стрепњи оздо, издаде покојни Светозар угледни број „Радника“ 17. априла 1871, у којем осим програма донесе и чланак један у обрану „Париске комуне“. „Коме се тај препоручује?“ питаху се меродавници по Београду кад прочиташе тај лист, а силници се подругљиво насмејаше и пустише „безумника“ да се сам обрука. Али „безумник“ је знао шта ради: он је на грозу одговорно избезумљенем и време му је дало за право. – „Радник“ је достигао до тада непознати број претплатника 1500. Он је у својим даљим бројевима (после погубије)²¹ париску комуно (општину) заступао а на подметање и претње полувзваничних листова одговарао одважним испадима и вешто написаним чланком „Бели терор“, који тима кукавицама не даде дуго да до свести дођу.

Као што је била појава „Радника“ необична, тако му је и уређивање било необично, бар битно различно од онога, како се код нас иначе листови уређују. „Радник“ је свео свој програм на ово неколико реченица: „Преображај српског народа на основу материјалног благостања, образовања и слободе... да се код нас уреде економски одношаји, образовање, држављански одношаји и да се изврши ослобођење од спољашњих непријатеља“. Друго шта не хтеде да спомине у програму (ма да ће доносити лист), што жели да му радња буде шира од програма. Али његова необичност је била у томе, што је он на место дугачких уводних чланака и конјектура о политичкој ситуацији доносио под насловом „Наше домаће ствари“ кратке али стварне извештаје о животу и установама у народу, који су били „најудесније средство, да се изнесу на видик народне потребе и да се заподене јавна реч о свима важнијим питањима друштвеним, општинским или државним“. У место ситних политичких вести и белешака, он је доносио по један исцрпан чланак о каквом политичком питању, као поменуте о „комуни“, па о „словенској Аустрији“ и српском јединству и др., а сваки лист скоро доносио је какав чланак из економије са погледом на удружења, на радничко питање, техничких чланака о воденим и сувим путевима. Већ 4. број донесе „званичну исправку“, у којој се од стране власти побија вест, да је народ „дотерао до просјачке торбе“. Ово даде Светозару повода да се баца на доста оскудну статистику Србије, те да докаже то „цветно“ стање народа што је он у низу више чланака и учинио. Доцније је он узео предлоге од прошле скупштине на претрес а потом дође и сама скупштина, те му је тако давала повода, да се упушта у исправљање разних државних питања и да утиче на њихово решавање, и тако је „Радник“ полако постајао и постао у пуном смислу те речи прави јавни орган, који је у непрестаном одношају са јавним приликама стајао и то тако, да је увек гледао да погоди потребу у датом тренутку и према томе се удешавао. Ово су увиђали и београдски власници, те изиђоше из улоге игнорантских посматрача и умеснише квасац за процес Светозару. Тада се тек сетеше, да је Светозар изван Србије писао и

то „велсиздајничке“ чланке, те нагомилаше „материјала“, да би већ сама истрага Светозара један део живота стала а о извесном затвору и да не говоримо, и с тога се Светозар реши на бегство.

Светозарев начин писања био је за чудо прост, тако рећи, природан; без кићенја, без понављања, без додатака и уметака, он је јасно и просто износио своју ствар са што обичнијим речима и био у тој простоти писања тако вешт, да је и најсложенију и најтежу ствар могао тим својим начином за свакога појмљиву да учини. За пример ево нешто из програма, који, као што се зна, захтева да се оне силне дефиниције што краће изнесу.

Одмах у почетку вели: „Наша је цел да науком помажемо напредак српског народа. – Напредовање народа огледа се поглавито у ове три главне стране: материјалном благостању, образовању и слободи. – Човек, који је материјално осигуран, да може својим радом поштено живети, који је образован као човек и као радник и члан друштва и који је слободан да располаже сасвим независно својом вољом и радом – такав човек је напредан. Напредовање народа није ништа друго већ напредовање свију чланова народа у истом смислу“. – Може ли се ово околико што простије и што краће рећи?

Али да чујете ово. Говорећи о економским одношајима, он је укратко изнео сав резултат економије са погледом на друштво и још више, упрвиши свој науком осветљен поглед у будућност човештву, он је показао, да и онај привредни stroj друштвени, што га наука данас као најсавршенији износи, није последњи већ први корак економскога развитка народног. Изнесавши поделу по богатству, која народ дели на две класе, на мањину богатина и већину голаћа, продужује он: „Код нас нема поделе на ове две класе, али код нас нема ни богатства у опште. Ми смо готово од реда сиротиња. На западу је на дневном реду питање: како да се *правично* подели богатство међу привредницима? А код нас долази још претходно питање: како да створимо богатство? Код нас је дакле нужно да се створи богатство у народу, а у исто време да се избегне она подела у друштву, која постоји на западу. Само ако то урадимо, можемо казати, да смо се развијали „оригинално“, на свом „народном темељу“, што често понављају наши новинари и државници, који су навикли да својим речима не придају никакав смисао. Наша цел дакле мора бити, да створимо *раднике образоване, раднике с капиталом, да створимо здружени капитал и здружену производњу*. На тај начин само ми можемо коракнути у нашу привреду, која је још у повоју: поправити досадање застарело и глупо газдовање у пољској привреди и створити народну индустрију“. „Према овоме“, вели он даље, поглавито ће обратити пажњу „на развитак *слободне задруге* – асоцијације (наша породична задруга постоји још по негде по селима, али се сваке године умањава) за производњу, размену и кредит. Али ми не држимо да је асоцијација последњи ступањ економског развитка народа. На против, ми мислимо, да је то тек први корак да се привредна снага појединца увелича; у исто време да се стане на пут жудњи појединца да грабе туђу зараду, већ да сваки добија према својој заради. Пре или после људи морају увидети, да човек не треба да се обогати ради

самог богатства, већ да су привреда и њен резултат – богатство – само средство човеку за виши лични и друштвени развитак, са именом економских појмова мора доћи и економски преображај у животу. Људи неће *присвојити* – узимати у своју власт – средства за производњу, како би могли давити друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге, па тиме да увеличају и своју властиту снагу”.²⁷²

И тако је Светозар писао и даље, до смрти своје. Сви радови носе обележје његово, печат озбиљнога, мисленог, ученог и што ће највише рећи, стички образованог човека. Сви они дишу једним духом, поучавају те и уздижу те, упућујући те на задаће и тежње људске, који иду на напредак свију људи па и твој. И чисто и они бројеви предиду другим духом, у којима је неки његов рад, а нема ли овога, то те обузме неко осећање празнине, као да хоће тај број да ти каже: „мајстор није код куће”. Тако је и било, кад је Светозар морао „Радник” напустити и докле је до тада био лист узак за оригинални материјал, од тада су се почели чешће преводити и изводити из других дела по „Раднику” виђати. Али Светозар је и са стране радио а када је требало јаче и темељније речи, он је био на мјесту, да главну битку реши, као што је било с чланком „Зближење начелних партија”, „Радничко питање у Србији” (одговор Владану) и др. Тако је он и 2 године после тога чинио своју дужност из затвора а у „Раду” чланцима „Социјализам или друштвено питање” и „Вера и наука”.²⁷³

Остаје ми још да наведем што о личности Светозаревој, али ту је тешко што казати, јер је Светозар веома мало о себи говорио и то обично све у иронији и увек је имао „важнијих” ствари да каже. Светозар је био и по томе крајње несебичан човек, он није хтео никакве заслуге да присваја, па је с тога увек говорио „ми смо то и то урадили, или ми ћемо ово и ово урадити” и јако га је вређало, када би и приметио, да неко и помисли, а је он уобразио што о својој личној величини. На себе и своје здравље он је врло мало пазио и то му је смрт ускорило. О омладинској (вршачкој) скупштини 1871. био је тако ломан и болан и он је против одвраћања својих пријатеља одговорно на с брда с дола покупљене грдње Уроша Гавриловића и то тако, да су му сви признали основаност у разлозима и објективност у говору – али, његово здравље је препатило. Те исте године о Петрову, тек што му је др. Ненадовић држао читаву лекцију (коју је он и сам врло добро знао) о катару у стомаку, од којег је патио, одбио је он понуђено пиво и ракију и напао је на зелене јабуке, које су по земљи лежале. Али за радом, за послом је гинуо. Кад је видео, да у Угарској није никаква „посла” могао наћи, он одлучи да се врати у Србију, па ма да су га брат и пријатељи одвраћали, говорећи му, да је изабрао смрт сад било пре затвора или у затвору – њему је била милија смрт него нерад.

Светозар је био према људма добричина, какву је тешко замислити били то његови пријатељи или обични саљуди: да њихову невољу утоли, он је често сам себе у невољу бацао. С тога су многи његови пријатељи држали и држе, да он није добро људе познавао; али они греше у томе, за то су доказ његови списи и писма а и неки „дипло-

матски” удешени и изведени поступци, који показују, да је он умео људе по њиховој вредности да таксира и да из ситуација дотичних карактера и прилика извуче за своју ствар замисљену добит.

Е такав је био човек Светозар Марковић, који је при својој појави револуционисао већ посустале духове у нашој књижевности и који је за собом оставио нови правац у књижевности и друштвеном животу нашем а у Србији осим тога и странку своју, која и ако је *данас* заћутала, неће *увек* – какав *век?* – неће ни *дуго*, па и ако је њезин један члан па по томе и она данас спутана, да не може продужити започето издавање дела великога јој учитеља и оснивача, то ће учинити данас неколико начелних пријатеља покојнога Светозара из Угарске.²⁷⁴ Овога ће лета, на име, изићи II. књига целокупних дела Светозара Марковића а на нашој страни, где су управо радови за ту књигу и постали. И тако ће бити одговорено на оно питање, што га је мој пријатељ Ј. Т. у 87. броју „Српског Кола” од пређ. године ставио, које гласи: „Зар је са Пером Тодоровићем бачен у тавницу и последњи издавач Светозаревих већ штампаних дела?”

Оволико знадох и умедох моме незаборављеном личном и начелним пријатељу, *Светозару Марковићу* у спомен а 10 година после смрти његове да речем.

У Черевућу, 26. фебруара, 28. фебруара и 14. априла 1885.

Застава, бр. 38, 40 и 61, од 10/22, 13/25. III и 21. IV (3. V) 1885.

Ђока Анђелковић (1853–1906)

Ђока Анђелковић

МИСЛИ О ИЗВРШЕЊУ ПРИВРЕДНОГ ПРОГРАМА²⁷⁵ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ

Између радова којима ће се народна скупштина бавити у периоду од 1890 до 92, без сумње најважнији ће бити закони за земаљску привреду. Од тих закона зависиће нови ред ствари у земљи: ако буду довољно рационални, учиниће да ће се народни живот попети на виши ступањ у култури; ако буду обухватили све прилике народног живота за разлику од економског развитка на западу, онда ћемо имати основе за чисто српску цивилизацију, чисто српску културу, основе, резултат којих треба да буде благостање у народу, основе из којих треба да потече економска независност, економска слобода народа и економски напредак.²⁷⁶

Извршење овога великог рада припада на првом месту радикалној странци а тек после и другим странкама ако би оне у овом питању биле довољно искрене према своме народу. Али свакојачко, за решење ових питања радикална странка мора носити одговорност пред историјом јер је она странка из које је поникла земаљска влада и већина законодавних чланова.

У историјском развоју обновљене Србије имамо да забележимо два времена, две периоде: периоду политичке борбе, која се може рећи да је завршена и нову периоду којој је задатак да се бори за економски развој Србије, да се бори да утврди праве основе за целокупни материјални развој српског друштва.

За прву периоду може се рећи да је завршена с тога што је политичка борба најзад утврдила начела по којима су најмоћнији чиниоци у земљи, *круна и народ*, зајемчени са својим правима и дужностима у Уставу земаљском. Утицај народа на законодавство знатно је проширен. Начело самоуправе изведено из Устава знатно је утврдило самосталност народној скупштини и остала јавна и приватна права у Уставу су гарантована много јаче него у пређ. уставу од 1869. године. Устав дакле од 1888 средно је све што је дуга борба тражила, – сад се само има очекивати да се права и слободе уставом утврђене врше а мерило чиниоци разумно употребе и своја права и своје слободе да утврђују економска права и економску слободу народну.

Политичка тековина потиче још од Кочине крајине као прве жртве препорођаја народног.²⁷⁷ Она се колебала пролазећи кроз времена Карађорђева, кроз кратке дане Хаџи Проданове буне²⁷⁸ и кроз устанак под Кнезом Милошем.

Један сведок оних дана појимајући да буне у ондаш.[њем] пашалуку уздижу народ на већу висину својега достојанства, – рекао је: „Јеси ли чула рајо! Овај вас Хаџи Продан подигао за једну пед од земље а Милош за четири, али знајте, да од свега тога нема ништа, ви ћете опет лупити о ледину, – не можете ви ништа нама кад вас је Хактала дао нама”. У току од 75 година потомци тога Турчина би рекли сасвим друкчије јер би видели да је се Србин уздигао неколико педи од земље. Царска сила је а и друга, морала уступити навали и борби за слободу, упорној и дуготрајној пролазећи са 38-е на 48-у, са 48-е на 58-у са 58-е на 68-у са 68-е најзад на 88-у кад се и утврдила и ушла у притежање народно.²⁷⁹

Тако је било са слободом и осталим полит.[ичким] тековинама, али тако није било са привредом и благостањем народним. Слобода је откупљена по цену економског растројства у народу и финансијског у држави, јер она сила која се после борила место Турака, против народа она разна „правленија”, цензуре, полулибер.[ална] слобода штампе, једном речи: бирократска система заведена после 38. водила је државно газдинство врло траљаво а народно још горе. Красне српске шуме и дубраве немилосно сасечене, планине оћелавиле, народ се понокосио и закржљао, његова стока мучна и бедна такође закржљала од тешка рада и никакве неге, обрађивање земље јадно и бедно, занатлија једва вири од својих јадова, трговина се врло слабо и колебљиво креће, једном речи, цео економски живот народни посрнуо је.

Ето по какву је цену извојевана политичка слобода у земљи! Ето какве су тешке ране задаване нашем економском животу. Те ране сад „зјапе” али су оне задобивене у боју и борби за слободу народну.

Како је скупа слобода!!!

Читав период времена требао се утрошити на борбу око задобијања политичких права. У томе периоду ваљало је народу порушити дахијску систему власничку од 38–58, систему апсолутистичко-бирократску до 1880 и систему лажног образовања и напредњаштва до 1888 и за све то време требало је немилнице трошити народне силе без накладе док није дошло време да се тек сада води најозбиљнија реч о лечењу разјапљених рана друштвеног и економског живота народног, у вршењу програма народног да му се истрошене силе разумним уставима поврате а економска права и слободе утврде.

Али коме је историјски развитак досудио да се народу његова политичка и економска права даду и озаконе?

Досудио је радикалној странци која је на својој застави исписала два велика начела: унутрашње и спољне ослобођење политичко а са тиме народно благостање.

– То пише и на нашој застави, рећи ће и либералци и напредњаци, и ми хоћемо политичке слободе и ослобођење и ми хоћемо народно благостање(!!!).

Што тако говоре ове две странке то је и разумљиво, хоће људи бар сада, ако нису пре, да се изравнају у неким тежњама с радикалцима, мислећи да у писаним програмима лежи успех какве странке а не у борби да се тај програм остварује. То они хоће и то је од њих похвално кад се бар речима хоће да приближе радикализму ако нису делима. То разумемо, али нам није разумљиво шта је хтео г. Св. Николајевић у своме прогласу кад је казао да су програми свију странака исти, и је ли могућно да његова научничка анализа иде само по површини једне ствари или појаве, или је то била логика једног политич.[ког] хермафродите.

Његово тврђење да у програмима и нема разлике сем незнатних тако је занимљиво да се морамо на таквом једном тврђењу мало задржати и показати разлике дубоке и осечне.

Ово тврђење да нема разлике у програмима подсећа нас веома на једну појаву у трговачком свету, кад се они утркују да исте еспапе по спољашности протурју и по својој унутрашњој вредности. Колико пута је памук потурен у свиљу, мешина под најбољу кожу, киселица под добро вино и т.д. Мисле ли господа да је то тако могућно и у политици? Да ли и то није по њихову мишљењу једна трговина? Да ли и ту важи да се на пр. на некој кутији златним словима напише „extra quality” а унутра „бофл” или горски кристал да продају под именом дијаманта!? Кад не би тако мислили сумњамо да би и могли изрећи да нема разлике у програмима. Или је могуће што друго. Кад су у власти програм у запећак, а кад се сиће онда дај програм са истом бојом као и онај који је показао успеха, да замути свест јавноме мњењу.

Или је могућно чак треће. На пр. – Кад се већ увиди да је неки програм ухватио дубока корена у народу издржав због тога тешке јаде што га је усвојио а они онда подвикну: *и ми хоћемо то исто*. Хоће, али кад их време и упорна борба за начела притера до дувара; хоће али само онда.

Сећам се врло добро кад су ти исти људи, што сад изједначавају своје програме са програмом радикалаца, сећам се како су му се смејали и исмевали га. А сада? О, сада нема разлике у програмима, сада исповедамо (!?) сви једно исто. Све лепо, и дај боже, али зашто се тако смртно мрзимо? Откуда то? Каква је то промена?! Какво ли је то „откровење” извршило у вашим главама милостива господо „једномишљеници”? Какав је то данајски дар српскоме народу, високоучена господо?

О, али сте мудри, али и лукави.

Задржите ви то за себе, драга господо за неко позније поколење, кад наступи потпуни мир у царству животиња, кад се из лавске пећине буду враћале здраве и читаве, а за сада, оставите нас на миру, да испричамо шта је управо тај радикални програм и како је поникао, па ћемо ми вама за час доказати, да сте ви безпрограмна партија, а ово што по нешто хоћете *сада* (али не и пре), то није ваша, већ заслуга радика.[алне] странке која вас је свим и свачим уверила да она и хоће и уме да се бори за свој програм и да га врши.

Знате ли ви порекло радикалне странке?

Сумњам, да знате. Весници њени били су људи који су и са образовањем и са политичким васпитањем стајали далеко изнад нас. Било је ту и наших људи, некада као следбеника ових претходника радикализма и то све до 68. године. Неки од нас посташе „благонамернима” а нарочито од 70. године и пођоше „својим путем”, тражећи каријере.²⁵⁰ Строга критика првог оснивача радикализма отерала вас је одмах од њега, ви сте се показали неспособни и слаби да budete строги браниоци једног практичног програма, који непосредно следује из тих теорија, а на место вас је долазила омладина са В.[елике] школе, Богословије и Учитељске школе која је скоро 10 година попуњавала редове радикалаца.

Писац „Наших обмана” потресао је све за онда либералне величине и они су онда сви отишли да послуже полулибералној ери. Заостали омладинци уређиваху „Младу Србадију” која није могла бити дуга века, јер се омладина почела прикупљати око првог „Радника”, који је морао престати под ударцима либералног закона о штампи, нарочито онда кад је почео доносити озбиљне и строге критике полутанског рада либералаца, који у ствари не имађаху никакав програм сем оног славног спомена „слобода изнутра а народна политика споља”.

Сви ви, који сте тада избили на површину били сте још једно исто а 74. почели сте се издвајати и то по неки.

Процес издвајања се извршио тек 1880. године при паду либерала, иначе сте се припијали час уз једног час уз другог власника док нисте стали на „своје ноге”, кад је и некакав злудни програм у 1-ом броју „Видела” од 1880. угледао света, док је програм радикални већ одавна постао и био разрађен и сведен у систему, само што се још није био средно у самом крилу наших скупштинара, али кад је то било, онда је одјекнуо по целој земљи у потпуном сређеном облику, обухватајући све основе друштвеног поретка, све основе напретка, све основе политичке самосталности и будућег јединства Српства.

Али сад тек настаје главно питање у програмима странака. Ако су програми наших странака или слични или исти, за што је програм радикални тако дуго чекао на своје остварење, на што двадесетогодишње борбе.

На ово се питање може одговорити двојако. 1. И напредњаци и либерали ако су одиста имали све оне тачке програма које се садрже у радикалном, извршивали су програм тај као од беде или у ствари и нису имали програма у раду. 2. Радикални програм стоји у великој супротности са програмима наше опозиције.

Први одговор на питање није тачан. Од 1880. програм либерални био је у неколиким речима које су се животом те странке савршено претвориле у бесмислицу. Програм напредне странке био је програм људи, који су са гледишта теорије заступали начела европског либерализма како у политици тако и у економском животу народном – програм западњачких либералаца. У пракцици и примени тога програма видело се да је савршено нестало и оно мало начела, што га је било у 1-ом броју „Видела” од 1880. године, докле је програм економни представљао потпуно разорење свију па и најлуђих научних доктрина.

„Програм” који су написали представници либерала и напредњака био је програм људи, који су много мање познавали шта народу треба, а друго, и програм људи, који су врло брзо заборавили на задану реч у програму, па ма какав он био. По нашем мало пређашњем исказу програм радикалне странке је израз двојаког значења скоро са истим смислом. Он је, као што већ рекосмо, практично извршење оних теорија друштвених, које се налазе код мислилаца европских прве врсте, код људи који су појмове слободе и благостања подвргли најдубљој анализи како у историјском тако и у економном. Било дакле да су питања о развоју човештва, било о законима људског напретка, била анализа рада; све је то претходило, све је то био умни капитал на основу којег је поникао практичан програм радикалне странке.

Кад ка оване додамо још и употребљене аргументе из живота српске задруге, додамо правилно и тачно појимање политичких и економских односа који су се од ослобођења 1804. развијали у младој српској држави, и кад се са свима податцима које је модерна наука о друштву израдила, рачунамо онда да ће се видети још јасније на какав је начин постао програм радикалне странке и зашто је он, – док се још није прилагоднио фактичноме стању у Србији, био баук и страшило власницима нашим и либералним и напредњачким.

Да се вратимо опет времену пре радикалног програма, времену од 1870. кад је творац српског радикализма отпочео свој рад.

Кад је 1868. године погинуо српски кнез Михаило, онда је на владу дошла либерална странка и ако то име није потпуно заслуживала, јер су странку у бољем њеном значењу јаче представљале омладинске вође: Вл. Јовановић, бив. проф. вел. школе и Стојан Бошковић, проф. гимназије београдске, као и група онда млађих књижевника и публициста, као што беху Каљевић, Абердар, Стојан Новаковић, па и сам др. Владан и чак и Мита Ракнић.²⁵⁴

1869. дошло је време утврђивању уставних слобода и самоуправе. Била се сазвала и велика Народна скупштина која је дала Устав од 1869, Устав, по коме су народна права у правој потчињености према крунским, да их је српска влада увек могла ширити како јој се прохте и сузити ако јој се прохте.

Први је био пок. Св. Марковић (онда још ђак на циришкој политехници) који је значење тројичког Устава схватио у правом значењу. Он је у чланку „Наше обмане” изнео све ништавило од злудних народних права у томе Уставу.²⁵²

Његова је критика била јасна и оштра, а и даљи његови чланци и оцене самних људи који су узели на себе улогу реформатора, верно су нацртали те људе као шепртље, које дух и смисао рефорама разумеваху само у речима а не на основу дубоког познавања народа, његовог духа и обичаја, његове прошлости и др.

Критикујући овај рад људи и установе које су они створили, *иззвао бисше* страшно огорчење и осуду како владе тако и чистијих либералаца и од тога времена, вели он у једном своме писму, наши су путеви раздвојени и решава се да води борбу, за коју је унапред предвиђао

да ће бити *тешка и крвава*, али се узда да ће све *што није престарило поћи за њим*, изрично говорећи да се од младога колена зачне и створи радикална странка.*

По његовом мишљењу, основица је за образовање праве политичке странке *знање*. Отуда пре јединства у раду треба да претходи јединство у мишљењу.

„Знање, вели пок. Светозар, нити је инглиско нити је француско, оно је опште и по томе програм било политички или економски, мора имати за основу знање, науку а мерило докле се смеју простирати поправке, јесте отклањање свију препона, које је за собом оставио историјски развитак. Код нас нема друге препреке сем бирократије и против које треба да су се борили и либерали и сваки, а не да се мире с њоме. Кад би сва пажња била обраћена на то, да се по могућству осигура умни и материјални развитак поједине личности; кад би сва пажња била обраћена на то, да се отклоне узроци што производе крађе, паљевине, убиства, преваре и све преступе што их рађа сиротиња и рђаво васпитање а мање би се старало да се праве параграфи за разне казне што повраћају „погажено право“, да се уреди полиција, шпијунство итд. – онда би се учинило оно о чему брбљају наше надрикњиге и либералне шепртље, т.ј. ми би имали српску цивилизацију, која не би била налик на немачку или на француску *јер би на непоквареном темљу, а на основу савремене науке подигли нашу државну зграду, ми би избегли она страшна зла која подгризају западно друштво као пролетаријат, страшну безнравственост и поделу народа на класе и избегли би крваве кризе које се скоро сваких 20 година понављају*”²⁸³

Ето ове здраве мисли и истинити погледи, изнесени у овоме писму Светозаревом јесу основа радикалног програма. Оне су само требале да се и даље развијају дубљом и јачом анализом наших прилика што је он и чинио, као што се то види из његових почетних чланака као што беху *Наш скономски положај. Откуда долази наша сиромаштина* итд. итд. Програм изнесен у овим мислима Светозаревим брзо је освојио сву омладину великошколску од 1870. године а Светозар беше душа тој омладини. И није много прошло па је омладина осетила, а на првоме месту Светозар, сву срџбу и гњев владе и осталих либерала. Све више и све јаче што је више избијао лажан либерализам на површину са тешким последицама које су лежале у оштрини закона слободне штампе, у крајњој неодговорности чиновника, у шпијунажи појединих неваљалаца – које је рано диспозициони фонд и т.д.

Периода критике и спреме трајала је скоро 10–12 година, све од 1868–1880. године.

У томе времену избила је на површину читава једна књижевност, којој је био главни задатак *немилосрдна али истинита критика над лажним и бесплодним правцем у политици па и у самој књижевности*. И ако је и само време од 1868. носило у себи неке клице умнога препро-

* Види „Стражу” свеска за нов. и децем. од 1878, стр. 345 и 346 у писмима његовим.

рођаја код нас, опет, да се тај нови правац што тачније разуме за ондашњу омладину највише је учинио пок. Св. Марковић у својим чланцима о значају књижевности, у чланку „Певање и мишљење” а нарочито у чланку: „Реализам у животу и науци”²⁸⁴ у коме је скуп научних истина и погледа на природу и њене појаве као и на само друштво.

Овај нови дух, који је задахнуо ондашњу омладину био је тако јак и силан да ју је немогућно било скренути с пута којим је и пошла и са правца којег се држала.

И тако као што читаоци виде, постанак радикалне странке није само случајан афекат и случајна појава, већ производ оних погледа које се у целој образованој Европи сматрају као факат знања и необоривих истина и закона како у природи тако и у друштву.

Ове истине које су изнашане у разним новинама и часописима раднк.[алне] странке, биле су страшило у очима либералаца и њених државника. То страшило називали су они социјализам, комунизам, доказујући да он руши морал, брак и својину.

Због оваквих пањкања омладина је имала да претрпи велика гањања од стране власника либералних. Оно што је по памети „Видовдана” и „Јединства” а после и „Истока” било страшило и баук, то је се само веровало; оно што је по памети тих новина било корисно за Србију само је то и могло бити, а свако новачење, свака оштра критика била усмена или писмена, она је била преступ или злочинство а неком приликом и веленздаја; *свако заузимање за политички и материјални развитак народни био је рушење морала, рушење брака и својине*.

А како је тек страшно изгледало кад се са теорије прешло на практичан рад, кад је место „Радника” излазила „Јавност” и, кад је у „Јавности” почео да излази низ чланака о уређењу државе по начелу самоуправе и кад се у српској скупштини чуо громовити глас протеста против бирократије, злоупотреба у полицији, војсци и судовима; – кад се све ово појавило, онда су тек настала гоњења према омладини, али се онда и видело, како се ново колено уме борити упорно и са самопрегорењем; онда се тек видело, да омладина није била у афекту младичке бујности, већ је била ухватила корена у многим варошима, у многим селима и свуде се отворено борила са одупирањем полицискоме насиљу и неправди у друштву.

Шта је дакле у суштини програм радикалне странке? Какав је то јак покрет који се годинама одржаваше, покрет који је прегазио време од скоро 20 година? Каква је то сила мисли, сила идеја, која је одушевљавала младе духове толико време упркос свима одвраћањима од тога? Откуда тако јаке вере у корисност од таквога програма?

Све су ове појаве за наше очи природне. Што данашња чиновничка партија силом хоће изједначење програма, то је само доказ да је програм радикалне странке одиста основан на строгом изучавању закона правога друштвеног реда и напретка, основан и на историјској прошлости народних облика самоуправе; самоуправе у општини, облика производње народне у задрузи и начела солидарности између чланова а све на основу начела: слободс и благостања, за разлику од начела либе-

рала из прошлог века, начела чисте апстрактне слободе без основице целокупног друштва која лежи у солидарности чланова и њихном благостању.

Два су начела дакле на застави радикал[алне] странке која се лако дају исказати у овим двома речима: начела, *Хлеб и Слобода*.

Једном изречена она су преплашила наше државнике, јер су у правцу слободе толико радили колико да нису без заклетве да су што радили, а у правцу благостања шепртљански полутански остављајући нека сам историјски ток изазове у друштву потребну организацију рада у земљи, потребне привредне, економске, финансијске установе од којих ће земаљска производња коракнути.

Оно што је радикална странка тражила у име благостања, то је онда био захтев „*усијаних глава*” а појаве осиромашавања главне масе народа, на коју је радикал[ална] странка одавно прстом указивала, обележавано је изазивањем буне, а сада?

Сада је по мњењу либералаца и напредњака и абдикатора²⁸⁵ дошло време да се „поради” на економском пољу привредног развртка.

Ево како раде државници. Њихна је фраза да води рачуна само о стварним приликама и по њима да се прилагођавају. На пр. кад букне пожар, трчи гаси, а не отклањај узроке који производе пожар; кад отпочне *запаљење велико*, дај медицине; кад најури поплава, дај спасавај итд., итд. *Они се о планинама и шумама тек онда забрину кад оголе, о поплавама онда кад отпочну с године на годину плавити и давити, о народном здрављу тек онда кад овај почне у велике кржавати, о привреди и производњи онда кад је понстало трошка у државној благајници, о занатлијама онда, онда кад су већ постали обични најамници.*

Боље и доцкан него нигда, вели француска пословица, – такви су они. А они, који су та питања живо постицали; они који су њих расправљали и расправом питања одсудно захтевали разумније друштвено уређење у Србији; они, који су тражили самоуправу место бирократског ђефа, благостање и привреду место државничког газдовања са непаметним трошењем а доцније још и лакоумним задуживањем, – то су била „деца”, „дечурлија”, „убражени и усијани мозгови”, који су избацивали само преране мисли, незреле само за то, што су исказане пре 16 или 18 година, јер то није ишло у главу ни уреднику „Јединства” ни његовом сураднику др. Владану Ђорђевићу, који се онда бавио са спасавањем сиротиње уредбом сиротин[ских] кућа. А сада? Не можеш да се браниш од масе рефорама исписаних у његовој привредној програму, – дошли људи „својом сопственом памећу” до свију спасоносних мисли препорођаја наше земаљске привреде, па сад не можеш добити речи од њих, и ако су мисли поређане у привредној програму, *маса идеја радикалних* које су изнашане у повременим списима, радикалним новинама и часописима.

[...]

Ђока Анђелковић, *Мисли о извршњу привредног програма Радикалне странке*, Београд, 1891.

Део четврти

У ИСТОРИЈСКОМ ПАМЋЕЊУ САВРЕМЕНИКА, ИСТОМИШЉЕНИКА И СЛЕДБЕНИКА

Бено Малон (1841-1893)

SVETOSAR MARKOWITCH

ET LE SOCIALISME SERBE

Ceux qui, s'inspirant d'un matérialisme historique outré, soutiennent encore, au moment où des questions de race et de politique pure menacent de mettre le feu à l'Europe, que le développement des nations et des sociétés est exclusivement déterminé, exclusivement dominé par des facteurs économiques, auraient quelque peine à faire concorder à propos de la Serbie leur théorie avec les faits.

Par ses traditions de collectivisme communal, perpétuées dans les *Zadrugas*—admirables organisations communautaires, qu'à célébrées Émile de Laveleye — par son passé révolutionnaire (1), par son sentiment très vif de la solidarité, de la justice, le peuple serbe paraissait devoir être l'un des premiers à entrer dans les grandes réalisations socialistes. Il n'en a rien été cependant, mais par des considérations purement politiques, ainsi que nous le verrons dans la suite de cette étude destinée à faire connaître au public occidental la brillante époque socialiste serbe qui s'est déroulée notamment de 1876 à 1883.

I

Avant d'arriver à l'époque du socialisme serbe que nous n'hésitons pas à qualifier d'héroïque, nous avons à signaler la donnée théorique originale d'un écrivain socialiste serbe. C'est de toute justice, car par Stéphan Draguica, la Serbie démocratique a apporté

(1) Quelques dates et quelques faits de ce passé révolutionnaire, sans remonter au delà du XIXe siècle.

Insurrection de Kara-Georges (1804-1813) contre les Turcs;

Insurrection triomphante de Milosch Obrénowitch (1813)

Insurrection, victorieuse encore, de 1833 contre les Turcs; puis les insurrections, toujours victorieuses, contre les tyrans Milosch et Michel Obrénowitch, en 1837 et en 1842.

A cette époque, le pouvoir fut donné à Alexandre Karageorgiewitch, fils du libérateur; mais il voulut, lui aussi, opprimer son peuple, et une révolution populaire le renversa en 1858.

On crut, un moment, au libéralisme d'un rejeton des Obrénowitch: le prince Michel fut proclamé. Il expia sa tyrannie, en 1868, à Topchider, sous les coups de conjurés populaires.

Беноа Малон

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И
СОЦИЈАЛИЗАМ У СРБА²⁸⁶

Они који, инспирисани крајњим историјским материјализмом када питања расе и чисте политике прете да запале Европу, још увек сматрају да је развој народа и друштва крајње детерминисан и у потпуности зависан од економских фактора, тешко би у односу на Србију ускладили своју теорију са чињеницама.

Својом традицијом комуналног колективизма која се одражава у *Задругама* — тим чудесним комуналним организацијама које је величао Емил Лавелеј²⁸⁷ — својом револуционарном прошлошћу,* својим врло живим осећањем солидарности, правде, изгледало је да српски народ треба да буде један од првих који ће ући у велика социјалистичка остварења. Од тога, међутим, није ништа било, али из чисто политичких разлога, као што ћемо видети у наставку ове студије, чија је намсна да публику Запада упозна са сјајним периодом развоја социјалистичке мисли у Срба који је трајао од 1876. до 1883. године.²⁸⁸

I.

Пре него што стигнемо до времена развоја социјалистичке мисли код Срба, које без оклевања квалификујемо као херојско, треба да укажемо на оригинални теоријски допринос једног српског писца социјалисте. И то с пуним правом, јер је демократска Србија путем Драгише Станојевића²⁸⁹ дала свој допринос разради савремене социјалистичке

* Неколико датума и неколико чињеница из те револуционарне прошлости, ограничавајући се на XIX век.

Карађорђевог устанак (1804-1813) против Турака;

Победоносни устанак Милоша Обреновића (1813);²⁹⁰

Устанак, опет победоносни, против Турака 1833, па устанци, увек победоносни, против тирана Милоша и Михаила Обреновића 1837. и 1842.

Тада је власт дата Александру Карађорђевићу, сину ослободиоца, али и он је хтео да угњетава свој народ, па га је народна револуција 1858. збацила са власти.

Једног тренутка се поверовало у либерализам једног Обреновића: усталичен је кнез Михаило. Он је платио своју тиранију под ударцима народних заверника 1868. у Топчидеру.

мисли, и на ту чињеницу треба указати, утолико пре што *Индивидуалном комунизму* Драгише Станојевића, који је објављен на француском у Женеви 1870. не недостаје ни оригиналности, ни заслуге.

Социјално питање се ту пре свега поставља врло широко.

Наше *друштвено уређење*, каже у суштини Станојевић, налази се знатно испод наших *друштвених могућности* и постоји велика несразмера између садашњег политичког уређења друштва и захтева наше цивилизације. Упадљив је, на пример, несклад између науке и државе.

Мада човек управља електрицитетом, паром, његовом свешћу још увек управља црквено право, његовом слободом цезарско право, његовим радом римски закони, институције које су преузете из једног друштва које је мртво већ две хиљаде година.

Ми желимо да подигнемо друштвени организам на ниво савремене науке, желимо да доведемо у склад друштвени живот и постојећу цивилизацију, да у друштво уведемо правни поредак који му је брутално насиље предуго ускраћивало.

За то су потребна два фактора: потпуна слобода мишљења и поддруштвљавање власништва.

Појединац треба да буде власник укупног резултата свог рада, али он то не може да буде а да не угрози другога да буде искључиви власник дела земље. Према томе, претежни део земље треба да се врати друштву, што може да се оствари укидањем наслеђивања.

Савремени колективисти прихватају право наслеђивања за потрошна добра, с тим да се гарантује друштвено присвајање земље и фиксних капитала; Станојевић не прави ту разлику, он у целини прихвата теорију Сен-Симона о укидању наслеђивања. Он је развија до свих њених консеквенци и не прихвата да због укидања наслеђивања породица мора да испашта.

„Рећи ћете да укинути наслеђивање значи разорити породицу. Онда је код вас породица – новац. Код нас није. За нас је породица љубав, срећа, где супружанска љубав иде упоредо са дечјом љубављу, где братство расте под окриљем очинства или материнства. То је наша породица. Она се заснива на дивној основи љубави и симпатије, и ту нема рачуна! Како би и било! Није ли сиромаш, који нема ништа да остави у наследство својим најмилијим, и који нема наде да ће га икад имати, отац породице, зар он не воли своју породицу? Не воли ли његово дете још више свога родитеља, јер није заинтересовано за његову смрт, како то рече велики мислилац пре нас?”

Српски социјалиста затим одговара онима који тврде да је право наслеђивања велики подстицај на рад, показујући да постоје други, племенитији мотиви, после чега аргументује како следи:

„Подлежући монархијским законима који данас регулишу економију, лако је разумети што отац чини све што може да својој деци остави иметак, јер онај који данас не наслеђује скоро је сигуран да ће умрети од глади на плочнику. Међутим, у нашем друштву то није тако. Код нас је детету обезбеђена egzистенција. Оно је добило добро и комплетно образовање, оно добија средства да започне свој посао и са мало здравог смисла и поштења, оно ће наћи свој пут.”

„А отац који је свој иметак стекао радом, који зна да би без тог рада младост провео у лењствовању, из којег се рађају сви пороци, па би био изгубљен, да ли тај отац може да буде толико безуман, толико непријатељ свом детету да му пожели и омогући нерад, будућу немаштину, а себи коначно проклетство. Он то неће учинити од оног тренутка кад буде знао да је будућност његовог детета осигурана и да за њу *јамчи* снага богатија од њега – друштво, – па ће учинити да његова деца раде, како би могла да живе као људи.

А отац, сироти старац, уместо да себи ускраћује због среће мангупа, који скоро увек олако распродају све оно што је он с муком стицао, под старост ће у миру уживати плодове свог рада.”

Станојевић у остварењу новог поретка у великој мери рачуна на образовање; и он је уверен да се ту истовремено ради о моралном и друштвеном, а не само о политичком и економском проблему.

„Путем заједничког образовања које ће сви добити грађани социјалистичког друштва ће бити зближени у својим обичајима и својим осећањима, ово образовање пружиће им здраво схватање њихових интереса, што ће их упућивати на сарадњу у њиховим великим и пријатним радионицама, па кад је удруживање стварност, оно ће се све више и више укоренивати и обухватати целокупно постојање човјеково.”

„Удружени заједничким интересом у свом раду, људи ће се на основу интереса удруживати у својим домаћинствима, а на основу љубави и пријатељства у својим задовољствима. Уместо да се као данас тужно изолују, они ће заједно настањивати велике блокове, дивне и огромне зграде окружене бујним баштама, одакле ће се чути песма, музика, весеље, и где ће се осећати повезаност, љубав и срећа. Социјализам ће бити у пуном процвату, а целовит социјализам јесте *комунизам*.” Овде се, наравно, не ради о апсолутном комунизму који више нема присталица, већ о *индивидуалном комунизму* аутора о „оном у коме се човек не повезује с човеком да би био прогутан и уништен ако није експлоатисан од стране колектива, већ да буде слободнији, и захваљујући слободи, јачи и срећнији и да допринесе снази и срећи свих, а да ништа не изгуби од своје личности”.

На основу овог сажетог излагања види се да је Драгиша Станојевић био један од добрих теоретичара колективизма у доба када ова доктрина још није била изграђена.

II.

Међутим, изгледа да Драгиша Станојевић није у већој мери утицао на демократски покрет своје земље. И док је овај усамљени мислилац настојао да открије услове који ће осигурати бољу будућност друштва, један младић велике снаге и потпуно предан ствари, латио се да у Србији оснује борбену социјалистичку партију, ево у каквим околностима:

Један студент који се презивао Жујовић²⁹¹ и још неколико младих Срба управо су завршили своје студије у Петрограду.

Првих година свога боравка у руској престоници они су слушали, или читали, сјајне претходнике социјалиста, који су тада из свог ума и свог срца створили душу младе Русије, а чија су имена Чернишевски, Доброљубов, Њекасов, Михаилов, Писарев. Ови млади Срби су о њима сачували неизбрисиву успомену.

По повратку у отаџбину они су себи ставили у задатак да упознају своје сународнике са непоштедном руском критиком и са социјалистичким теоријама које из ње проистичу.

„Они су с тим циљем основали мале кружоке, стварне студијске групе, у којима су се изучавала дела руских социјалистичких писаца.”

„Поред дела руских социјалиста треба додати и дела Лунса, Бекла, Лила, Дарвина, Бихнера, Молешота, Лангеа и других, и тако је у Београду под компетентним руководством Жујовића и Којића основана социјалистичка група, која је била и обдарена и пожртвована. Богато обдарена, ова социјалистичка омладина је продрла у штампу, нарочито Жујовић, који је сарађивао у „Србији”, „Летопису Матице српске” и у „Гласнику Српског ученог друштва”.²⁹² Ускоро је српска књижевност осетила утицај критичких реалистичких и социјалистичких идеја, које су млади пропагатори били донели из Петрограда.”*

Говорник колико и писац, Жујовић је позивао на дискусију представнике званичне науке своје земље и побеђивао их у чувеним надметањима.

Али смрт је вребала овог благородног човека: умро је готово изненада у Београду 1870. године напунивши тек тридесету годину живота.²⁹³ Овај би губитак био пресудан за рађање српске социјалистичке партије да претечу, који је пао усред битке под заставом коју је носио, није одмах заменио Светозар Марковић, један од оних покретача идеја, који, као Фердинанд Ласал, бацају око себе муњевите светле зраке нове мисли и нестају преображени трагичном смрћу, која чини да живе још снажније у свести свога народа и да још јаче шире светли видик који су отворили према будућности, разбијајући наслаге предрасуда које су прекривале хоризонт.

Такав је занста био Светозар Марковић, који је пао, као и Ласал, пошто је нешто мање од три године стајао на челу социјалистичког покрета, оставивши као и он, на једном мањем подручју, трајан утицај и бесмртну успомену.

Захваљујући њему и његовом брату Јеврему, захваљујући њиховим храбрим пријатељима Тодоровићу, Милићевићу, Глишићу, Тајсићу, Миловановићу, Анђелковићу, Велимировићу, Паји Михаиловићу, Милошевићу, Таушановићу и стотини других социјалиста, српска социјалистичка партија развила се у прогонима, у раду и патњама, да кроз хапшења и жртве необичним пожртвовањем овлада народном свешћу и да освоји парламентарну већину у складу са програмом савремених радничких партија.²⁹⁴

* *L'Histoire du socialisme*, tome IV, p. 1546.

Али, погледајмо како је почела ова социјалистичка епопеја. Када је нешто после Жујовићеве смрти окупио под социјалистичку заставу најборбенији део *Омладине*,* Марковић није био непознат у Србији.

Млади и сјајни апостол социјализма прочуо се од 1867. године веома запаженим критичким радовима које је писао у Цириху, где се налазио на студијама. Најважнији радови носили су наслове „Како су нас васпитавали”, „Ослобођење женскиња”, „Наше обмане” и тако даље.

Либерални српски листови „Застава”, „Панчевац” и други прихватили су их с пажњом и дали им велики публицитет. Одјек ових радова био је толики да је српска влада, да би обезбужала младог новатора, укинула државну стипендију коју је Марковић био добио да би наставио техничке студије у Цириху.

На ову бедну освету Марковић је одговорио тако што је пренео битку у саму Србију; придобио је за социјализам напредни део *Омладине* и покренуо „Радник”, први српски социјалистички лист.

Одмах је започела жестока борба на бојном пољу захваћеном пламеном страсти.

„Радник”, који су уређивали пре свега Светозар Марковић и Ђура Љочић, створио је одмах ватрену и многобројну читалачку публику живиошћу својих чланака и снагом својих полемичких иступа. Влада је упутила социјалистичком листу прво упозорење. Но, оно је остало без икаквог дејства, и „Радник” је постао толико утицајан да га је влада критиковала у Скупштини речима пуним претње. Посланик свештеник Ника²⁹⁵ узвикнуо је том приликом: „Можете уништити *Радник*, али не и идеје које он заступа, јер су оне од сада ван домашаја прогањања.”

И занста, под одлучним вођством Светозара Марковића српски социјализам се био необично брзо развио: студентски кружоци, сталешка удружења и задруге никли су тако рећи из земље на све стране у Србији.

До реакције власти морало је убрзо доћи. Она је била сурова и пуна мржње. „Радник” је угушен новчаним казнама, а Марковић је осуђен на четири године затвора.²⁹⁶

Ипак, млади агитатор је успео да умакне: најпре се склонио у Нови Сад, у аустроугарској Србији, а затим као апостол Словенства и социјализма пропутовао Босну, Херцеговину, Црну Гору, Бугарску.²⁹⁷ Марковић је говорио народу о његовој револуционарној традицији и славним ратовима против Турака, о пресимућству његових задруга које су представљале стварне зачетке будућег социјалистичког преобража-

* *Омладина* означава младе људе код Срба. То је име напредног удружења, формираног 1865. године,²⁹⁸ које је извршило велики утицај на политички развој Србије. Она је са Ристићем основала *Националну либералну странку*. Све до 1871. године она је била лево оријентисана. Али у ово време долази до расцепа поводом једног социјалистичког програма који већина није могла да прихвати,²⁹⁹ а такође и поводом Париске комуне, коју су Марковић и његови пријатељи прослављали као славу победу француског пролетаријата, авангарде револуционарне борбе за човеково ослобођење.

ја, које није требало заборавити, већ напротив, развијати и усавршавати све до пуне једнакости. Његове убедљиве речи свуда су одушевљавале народ спремајући га за будуће побуне.

Крајем 1873. године политичку атмосферу испуњавао је све већи број претњи: сви су предвиђали скорни рат с Турцима. Видевши од колике користи може бити у тој ситуацији патриотска и револуционарна проповед Марковићева, и колико може бити ефикасна сарадња социјалистичке партије, либерали су учинили озбиљне уступке социјалистима. Први корак била је општа амнестија. Не обавезујући се ни на шта, Марковић се вратио у Србију, где је са ласаловским жаром и речитошћу наставио да неуморно ради на за кратко време прекинутом организовању једне снажне социјалистичке партије.

Овога пута центар покрета није више био Београд, званична престоница, помало неприступачна социјалистичким идејама, већ Крагујевац, историјска престоница, средишње место у Србији, седиште Парламента и Учитељске школе. Ту је на непосредни Марковићев подстицај створена главна пропагандна секција, ту је покренут нови партијски орган „Јавност“, који је био достојан наследник „Радника“.

Све до тог тренутка социјалисти су се ограничавали на пропаганду идеја, али било је дошло време да се пређе на организовање партије; централни иницијативни одбор израдио је практичан програм чије су главне тачке биле:

„1. Уништити сасвим данашњу управну систему скупштинским решењем.

2. Привремени одбор, изабран из средине скупштине, заузима испрва централну управу; доцније овај се одбор замењује другим, који састављају изабрани делегати из сваког округа.

3. У окрузима бирају се, слични по организацији, окружни одбори.

4. Главни одбор врши закључке народне скупштине, а окружни закључке окружне скупштине.

5. Полицијска управа предаје се сасвим у руке појединим општинама.

6. Данашња судска система укида се сасвим; на место ње суде само изборни (поротни) судови.

7. Финансијска система добија особито самостално уређење: на челу стоји централна банка, која управља државним приходима и расходима; у окрузима и срезovima устројавају се банке окружне и среске, које управљају свим окружним и среским финансијским пословима.

8. Уништити сав дуг који лежи на земљи земљорадничке класе. Да се ово достигне, могу бити разни путови:

а) Опростити дуг целог народа Управи фондова и дуг приватним повериоцима просто збрисати. Обавезу државе према пупицима и сирочадима и другим повериоцима узимље цео народ и исплаћује их из општих народних прихода.

б) Дуг Управе (фондова) поклонити народу, а дуг појединих повериоца узимљу општине на себе.

9. Само онај може имати земљу који ради сам. Сва земља која не припада земљорадницима, припада општинама у којима се налази.

10. Да се српски народ осигура од пролетаријата, нужно је да се сва земља из приватне својине преобрази у општинску.³⁰⁰

Пошто је овај програм био намењен једном сељачком народу, који је модерни развој индустрије и капитализма био једва дотакао, он није могао да садржи сва уопштавања западног колективизма; међутим, његова је предност била у томе што је одговарао непосредним потребама и стремљењима оних којима је био упућен, те је стога доживео огроман успех. Око овог програма из 1873. године и око „Јавности“ настала је моћна социјалистичка партија, чији је теоретичар и вођа био Марковић, човек чија је популарност непрестано расла.

Нова партија је мудро регрутовала своје припаднике у свим стаљима; на пример, велики број официра – а међу њима и Сава Грујић, директор фабрике оружја у Крагујевцу – био је међу најватренијим социјалистима.

Међутим, такво стање није могло дуже да потраје. Ристић, председник либералске владе, оценио је да је хитно побринути се за „национални спас“ у оном смислу у коме га конзервативци схватају.

Грујић је смењен са свог положаја, а официрима је забрањено под претњом строгих казни да приступају социјалистичким кружоцима. Велике новчане казне угушиле су „Јавност“, а Марковић је овога пута ухапшен и осуђен на годину дана затвора, коју је морао издржати у мрачним пожарвачким казнионицама.³⁰¹

Владајући кругови су мислили да ће на тај начин унети растројство у младу партију, али су јој, у ствари, дали нови подстрек и довели до заоштравања сукоба.

Док је „Јавност“ пропадала у Крагујевцу, млади социјалиста Тодоровић, пун знања, талента и пожртвовања, чије ће име постати славно неколико година касније, основао је у Београду једно ново социјалистичко гласило – часопис „Рад“.³⁰² У самом Крагујевцу Марковићевим пријатељима покренули су „Глас Јавности“.

Заједничка акција двају нових социјалистичких гласила била је тако успешна, а, с друге стране, пропаганда тако активна, упркос суровим прогонима и непрестаним хапшењима, да су на изборима за Скупштину 1874. године изабрана четирна српска социјалиста: Адам Богосављевић, Милош Глишић, Ранко Тајсић и Милија Миловановић. Осим тога, социјалисти су славили делимичну победу и у томе што је изабрано петнаест демократа који су били прихватили њихов практични програм. Тако је српски социјалистички покрет, још неискусан, неумољиво сузбијан, први пут ушао развијене заставе у Скупштину.

Али радост победе убрзо ће помутити ненадокнадиви губитак, који ће добити размере катастрофе за партију и изазвати националну жалост. Жујовићева судбина сустигла је његовог племенитог наследника.

Скоро увек, каже антички песник, грабљиве руке смрти посежу за оним што је најбоље на земљи; а оно што је најгоре постоји све до свог природног краја.

Марковић излази из затвора исто онако непоколебљив и пожртвован као што је у њега и отишао. Међутим, ако је свест и била остала на висини свесно прихваћене дужности, херојског и несебичног пожртвовања, тело је било ослабило. Четири године пропагирања Словенства и три године пропагирања социјализма, укупно седам година огромне активности у сталној оскудици, којима треба додати дуге месеце чамовања у страшном затвору, савладали су његово снажно тело. Млади народни вођа изишао је из затвора већ намучен неумољивом болешћу – туберкулозом. Саветовали су му да се одмори и да оде на југ. – „Зар имам времена за то!” – одговорио је он. Вратио се у Крагујевац, где је уместо „Гласа Јавности”, који је суд забрањено, покренуо свој трећи лист, „Ослобођење”.

Огорчена због наглог успеха социјалистичке пропаганде, влада је све теже кажњавала нови лист убитачним новчаним казнама. Марковић је одолевао свему, али оно што нису могла постићи полицијска кињсња, учинила је болест. Племенити бунтовник морао је признати да је побеђен. Пристао је да иде на југ на лечења, али било је прекасно. Млади и неустрашиви апостол нове партије умро је на путу, у болници у Трсту, горко жалећи што није дочекао смрт у својој вољеној српској отаџбини.

III.

Иако је тужна вест била очекивана, она је бацила српску социјалистичку партију у највећу жалост, било је јавних излива бола, а свеопште поштовање према Марковићу било је толико да је тужна вест о његовој смрти добила у читавој Србији размере националне жалости.

Штампа свих политичких праваца, прекинувши привремено кукавне страначке распре, истицала је његово пожртвовање, моралну величину, таленат мислиоца и борца, кога је смрт сустигла у цвету младости (није имао ни тридесет година), у седмогодишњој бици за велику словенску домовину, за српски народ и за ослобођење човечанства.

Марковићева жеља била је да његово тело бар почива на родној грудни. Уз велике почести његови посмртни остаци пренесени су у отаџбину и сахрањени на гробљу у Јагодини, Марковићевом завичају.

„Дуж читавог пута којим се кретала тужна поворка, огромна маса људи из свих крајева Кнежевине била се окупила да последњи пут ода пошту посмртним остацима храброг бранског народа. Откако је Ласалово тело пронето кроз рајнске градове, ништа се слично није видело.

Овај млади Србин заслужио је, свакако, исто такву славу као и Ласал.

Светозар Марковић је заиста био један од људи који служе на част човечанству. Жучна критичност, коју је преузео од револуционарне руске књижевности – књижевности испуњене очајањем и тако суровом негацијом, које ипак ублажава велика људска јадиковка прожета хуманим и дубоким песимизмом – била је ублажена код њега великом добротом, безграничним пожртвовањем и трпеливошћу, која је круни-

сала његов непрекорни живот. Уз све ове одлике поседовао је истинску ученост, прави списатељски, говорнички о организаторски дар.

Био је то донста вођа какав је потребан партијама које желе да изврше друштвени препород у младим нацијама, у којима превртљивост политичара и безбројна наличја и интриге текуће политике нису још уништили сваки ентузијазам и – самопоуздање.*

Нека ми буде дозвољено да овде уврстим једну љубавну страницу у ову опору причу о трагичној борби социјалиста у нашим смућеним цивилизацијама на издисају.

Путујући због пропаганде по угарској Србији, Марковић је упознао једну њега достојну младу девојку, која је тада имала једва петнаест година.

Милица Нинковић је била витка и млада црнка бујне косе и сјајних интелигентних очију, из којих је зрачила доброта. Као студенткиња медицине била је прва у својој групи, говорила је и писала на седам језика, а уз то, што јој није ни мало сметало, имала је дечје срце и ону лепу једноставност, пожртвовање наивне, поверљиве и благе девојке, због чега су је волели сви они који су с њом долазили у додир.

Ова два млада бића заволела су се при првом сусрету, и, како су веровали да је будућност пред њима, заклели су се једно другом на верност, а после тога, потпуно предани својој дужности, свако је отишло да ради за социјализам, оческујући час када ће моћи да браком освештају своју љубав.

А било им је писано да се никада више поново не виде!...

У међувремену, док су били далеко једно од другог, писали су једно другом писма препуна вере у будућност и љубави према човечанству. После Марковићеве смрти она су објављена да би послужила као *sursum corda* једној борбеној младости, позваној да поведе бој на живот и смрт против старог света. Блага Милица живела је усред те младости у помраченом сјају својих осамнаест година, дубоко поштована као каква светица. По наређењу партије и да би је ослободио полицијских узнемиравања, којима је као страна држављанка била изложена, Тодоровић се венчао с њом. Одмах после овог привидног венчања, које јој је донело српско држављанство, двоје младих су се разишли. Милица је отишла да настави студије у Цириху и Паризу. Туга ју је очигледно нагрзала, те је отпутовала из Париза. Смртно болесна, вратила се у Србију и умрла 1881. године у 22. години. Њено тело је с поштовањем положено поред посмртних остатака сјајног народног вође, кога је у раној младости угледала засењена љубављу и његовом славом и који је био изнад идеала који је као девојчица била замислила о „принцу из бајке” који ће јој обасјати живот.

Тај идеал који се претворно у човска заволео ју је. И она га је заволела свом снагом и свим заносом своје младачке нежности. Али, једна зла вила прекинула је златну нит њихове љубави. Милица је могла да воли само одсутног Светозара ронсћи сузе, са њим ће је, после

* *L'Histoire du socialisme*, t. IV.

многих удараца које ће им живот нанети, тек смрт саставити.

Ако их је кратки трагични живот раздвојио, они су бар сједињени у срцима, пуним поштовања и нежности, оних који су их познавали, волели и дубоко поштовали, и који се њима још надахњују. Ова племенита деца, којима је осећање дужности прогутало љубав, заслужују да нађу место међу узвишеним и чистим љубавницима, чији спомен чува историја. Њихов гроб ће постати место поштовањем испуњеног ходочашћа које ће векови украсити својим златним легендама.

Марковићева смрт није задуго прекинула прогоне социјалиста, и они су ускоро опет почели, и то још жешће него раније; „Рад“ и „Ослобођење“ су забрањени, а „Старо Ослобођење“, које је одмах затим покренуо Тодоровић, кога је партија прихватила као свога вођу, доживело је исту судбину. Хапшења су постајала све многобројнија. Социјалисти су одговорили у Скупштини захтевом да се остваре све политичке слободне, судска реформа, да се уведе образовање за све, да се укине државна полиција, да се ограниче велике плате и да се организује помагање устанка у Босни и Херцеговини.

Јавно мњење се одлучно изјаснило за социјалисте, и влада је морала да учини либералне уступке.

На општинским изборима 1876. године социјалисти су победили у 300 општина. Овога пута влада је предузела друге мере: поред тога што је неумољиво прогонила социјалисте, она је уз то преместила Скупштину из Крагујевца, који је постао бастион социјалиста, у Београд.

Али, док је влада смишљала нове мере за уништење слободе, избио је рат 1877. године. Социјалисти и сви словенски родољуби ступили су у војску као добровољци. Међу њима се истиче Јеврем, Светозаров брат, који је добио пуковнички чин на бојном пољу. Овај храбри социјалист однео је једину победу против Турака у бици код Ак-Паланке.

Да би му се одужио за то, краљ Милан је, кажу, наредно да га уморе.³⁰³

Изванредно држање социјалиста у два рата није могло учинити помирљивијом обновљену српску реакцију. Сви социјалистички листови још једном су забрањени а вође осуђене на различите временске казне, од две до пет година затвора; све слободе су биле погажене: све то довело је до велике победе социјалиста на изборима 1883. године.³⁰⁴ Пошто су имали већину у Скупштини, социјалисти су затражили нове услове који би били у складу са жељама и потребама социјалне демократије.

Изгледало је да је мали српски тиранин почео да попушта; он је увео владу прогресивних снага и понудио уступке Пери Тодоровићу, признатом вођи партије. Он је то учинио само да би добио у времену и да би се обезбедио од интервенције царске војске Берлина и Беча у случају пораза. Таква сарадња Беча и Берлина није могла изостати; мали назадни краљ организовао је државни удар против народног представништва. Скупштина је била распуштена а у целој земљи заведено опсадно стање. Социјалисти се нису могли борити против читаве оружане снаге земље. Анђелковић, Сретеновић, Паја Михаиловић, Тауша-

новић, Поповић, Велимировић и многи борци, поштовани и храбри, осуђени су на различите казне од три до двадесет година у ланцима. Други, као Дидић, Глишић и Маринко Зековић, били су стрељани.³⁰⁵ Тодоровић, који је био затворен у београдској тврђави, пуштен је из ње јер је био на самрти и, што је представљало велико изненађење, оживео је после једне тешке операције која је над њим извршена у иностранству. Тако је српски социјалистички покрет сачувао свог најистакнутијег садашњег представника.³⁰⁶

Дванаест година Пера Тодоровић је водио непрекидну борбу; он је у њу ушао заједно с Марковићем 1872. године и оном сјајном генерацијом која је наставила Жујовићево дело. Видели смо да је његов утицај од 1874. до 1878. године био одлучујући. Приморан да бежи у то време, он се склонио у Нови Сад, завичај Милнице Нинковић, где је покренуо социјалистички и књижевни часопис који је наставио дело великих социјалиста Чернишевског, Њекасова, Херцена, Огарјова, Доброљубова, Михаилова, Писарева и Бакуњина.³⁰⁷

Али, аустријска влада почела је да зазире од овог часописа. Тодоровић је протеран из Новог Сада 1879. године. Он одлази у Париз, где је слободно превео, дајући јој социјалистички смисао, „Историју једног сељака“ Еркмана и Шатријана.³⁰⁸ У исто време он сарађује у „Jahrbuch für social Wissenschaft und social Politik“, публикацијама социјалистичке партије Немачке, и у „Revue socialiste“ од 1880. године. У овим двама часописима он је први упознао Запад са српским социјалистичким покретом и са економским условима који су владали у његовој земљи.

Поред ових различитих написа, он је заслужан и због још врло цењеног превода романа „Шта да се ради“ Чернишевског, као и због сређивања и објављивања недовршених дела Светозара Марковића. Превео је такође 1883. године роман „Новину“ Тургенјева, за који је написао изванредан и зналачки предговор о Тургенјеву да није довољно разумео своје јунаке, дао је врло тачан приказ нихилистичке партије.³⁰⁹ За то време уређивао је „Самоуправу“, званичне новине српске социјалистичке партије.³¹⁰ Али са његовог борбеног места уклонили су га пандури у време државног удара. Остало се зна.

Подсетимо овде само на то да су Тодоровићеву способност сви у тој мери признавали да у августу 1882. године, у тренутку када се краљ Милан питао да ли треба да влада у складу са жељама српског народа, помислио је да за министра финансија у влади Пироћанац–Гарашанин доведе Тодоровића. Позван у двор, уредник „Самоуправе“ као социјалиста и републиканац одговорио је поштено Обреновићу да никада неће прихватити да уђе у један монархистички кабинет. Такви су људи које рађа српски социјалистички покрет. Колико је трагична била њихова судбина!

Скоро са свим тешким затвореницима и изгнаницима поступало се са околностију равној репресивној окрутности руске владе.

Крајем 1883. дао сам у листу „L'Intransigent“ и у књизи „L'Histoire du socialisme“ ову листу мученика:

„Жујовић је умро у двадесет седмој години од исцрпљености и превеликог рада на ширењу социјалистичких идеја.³¹¹

Светозар Марковић је умро у двадесет осмој години од туберкулозе коју је добио у затвору.³¹²

Јеврем Марковић је мучки убијен у Аранђеловцу, јер га је победа коју је однео над Турцима код Ак-Паланке учинила опасним, одређујући га за команданта војске социјалистичког покрета у Србији.³¹³

Адам Богосављевић је отрован у затвору.³¹⁴

Милица Нинковић је умрла у двадесет другој години од болести коју је добила у немаштини.

Којић је умро од туберкулозе коју је добио у тамници.

Јелена Марковић* и Л. Книћанин задављене су у затвору.

Дидић, Глишић, Маринко Зековић и Пауновић су стрељани.”

Колико их је пало од 1883. до данас?

Социјалистички покрет је тако за кратко време победила једна злочиначка и кобна политика чији су резултати били за Србију ужасни и смртоносни. Грађански рат пустоши младо краљевство, реакционарна политика превршила је сваку меру, краљ Милан би био већ свргнут да га аустро-талијанско-немачка коалиција не одржава на престолу. Српски краљ ипак осећа непостојаност ове подршке и, после бучног развода, поново се одлучио да сарађује с реформаторима.³¹⁵ Хоће ли сада бити искренији него 1882? Ми то желимо. Чекајући да се то оствари, нико не сумња у то да би Србија, кад би имала одрепшене руке у својим пословима, и не би је угњетавали врло снажни суседи, могла прва у Европи да уведе социјалистичку републику.

О, када би у међувремену она смогла снаге да оствари већу политичку слободу и економску правду!

La Revue socialiste, Paris, tome VIII, 1888, pp. 582–595.

Превела Лидија Димитријев.

* Јелена-Илка Бајић, млада девојка из отменог високог српског друштва у Аустрији, прихватила је социјализам и заљубила се у једног од најбриљантнијих његових представника, Јеврема Марковића, храброг и достојног брата славног Светозара Марковића. Пошто се удала за Јеврема, Јелена Марковић је постала усрдан и интелигентан пропагандист и организатор. Она је обожавала свога супруга и заклела се да ће осветити Јевремово убиство у Аранђеловцу. Она је покушала да убије Милана. Ухапшена због тога, она је отворено и храбро признала своја социјалистичка убеђења. Ову тако лепу и тако узвишену јунакињу нове религије нису могли извести на губилиште да при том не изазову против себе јавно мњење. Удали су је у затвору, у коме је била затворена, да би јавност убедили да је извршила самоубиство. Међутим, јавно мњење није насело овој обмани, и за овај најновији злочин оптужило је Милана. Јелени Марковић било је 29 година кад је окончан њен племенит живот испуњен радом и борбом за ствар ослобођења човека.

Раша Милошевић (1851–1937)

Раша Милошевић

ИЛКИН АТЕНТАТ НА КРАЉА МИЛАНА 1. СЕПТЕМБРА 1882. ГОДИНЕ³¹⁶

Са Светозаром Марковићем упознао сам се 1870. године, тек што се био вратио из Цириха. Био сам тада у другој години Техничког факултета наше Велике школе. Преко Свет. Марковића упознао сам се био и с његовим братом Јевремом Марковићем и Јеленом, женом Јевремовом а снахом Светозаревом. Свет. Марковић звао је Јелену снајком, па су је тако звали и поштоваоци, пријатељи и другови Свет. Марковића.

Јеврем Марковић је за време убиства кнеза Михаила (29. маја 1868. г.) командовао Бугарском легијом коју су састављали ђаци Бугари у Страначкој богословији и на Великој школи. Ова Бугарска легија ишла је при спроводу за мртвим телом Кнеза Михаила, а испред ње, одмах за мртвачким сандуком ишао је Миливој Блазнавац, тадашњи министар војни, а потоњи намесник кнежевог достојанства. Од једне речи Јеврема Марковића зависио је живот и Миливоја Блазнавца и још многих великодостојника. Али се ништа није десило. Доцније се испредало свашта, и Јеврем је због тих интрига био поднео оставку, која му је била уважена.

Као грађанин Јеврем се упозна и ожени с Илком, која је била удова.³¹⁷

По изласку из војске, Јеврем се ода трговини са дрвеном грађом, поглавито са дугама, коју је секао у Јастрепцу. Трговина му није ишла од руке.

У то време Јеврем је често писао чланке за лист „Панчевац“, који је излазио у Панчеву под редакцијом Јове Павловића, доцнијег министра просвете на Цетињу; у њима је осуђивао либерални намеснички режим. Уживао сам велико поверење Јевремово, јер сам му све те чланке преписивао под диктантом његовом. Године 1871. одем у Петроград, и кад сам се после четири године вратио у Србију, Светозар је већ био умро, али сам ја сматрао за своју дужност да продужим прекинуто пријатељство и познанство са Светозаровим братом и његовом снајком. Тада, 1875. и 1876. године, Јеврем је био и народни посланик за варош Јагодину, која је била рођено место његово, где му је становала његова маћеха; отац му је одавно умро и сахрањен у Јагодини. У Ја-

години је сахрањен и Светозар Марковић; у Јагодини је породица Марковић имала своју вечну кућу.

Кад је започет рат против Турака 1876. год. Јеврем је био народни посланик. Не знам зашто је Јеврем и за време рата остао ван војске: да ли стога што је био посланик, или стога што му нису дали положај у војсци.

Познато је да смо у првом рату с Турцима 1876. године рђаво прошли, скоро цела 1877. година прошла је у једној неизвесности; кад је Русима у Бугарској добро ишло против Турака, онда се није наваљивало на Србију да и она узме учешћа у руско-турском рату за ослобођење Бугарске; али доцније, кад Турци почну побеђивати Русе, кад постаде сумњив успех руске војске на Балкану, онда руска влада навала да и Србија што пре уђе у рат. Под јесен 1877. год. Србија мобилише; Јеврем Марковић се врати у војску с чином потпуковника и добије команду над књажевачком војском, с којом је имао успеха: заузме Белу Паланку и Пирот, те тиме олакша и заузме Ниша. Пред полазак Јевремов на границу био сам у Јагодини као машиниста на војном млину. Ту сам га последњи пут видео. Био је задовољан својим новим положајем, нарочито што је добио команду над књажевачком војском. Снајка је такође сретна била, јер њен муж полази на границу, да са својим књажевачким друговима пређе границу и ослободи крајеве, у којима је српски живаљ чамно у турском ропству. После одласка Јевремовог на границу, Илка је отишла у Београд сестри својој, која је била удата за професора Витковића, а ја се с млином преселим у Соко Бању, одакле ме протерају 3. децембра. Дођем у Београд на св. Николу, и одмах се јавим министру војном, Сави Грујићу. Како сам са Савом био више него обичан познаник, то га запитах: зашто сам уклоњен са млина из Соко Бање.

– Полиција те оптужила глав. интенданту да си непоуздан, да си чак и опасан, да можеш с умишљајем учинити какав квар на машини и тако оставити војску без брашна.

Већ сам био навикао на овакве либералне дубаре и ово саопштење није ме ни уколико изненадило. Останем у Београду.

Међутим наша војска је ускоро за тим била заузела Белу Паланку и Пирот.

Илку сам чешиће виђао у кући Витковића, у којој се скупљала весела омладина да уз свирку г-ђе Витковићке на клавиру чује и лепе песме и српске и руске. Успеси Јевремови на бојном пољу са његовим Књажевчанима ведрили су расположење снајке и свега дома Витковићева, а поштоваоци Светозара и Јеврема Марковића проводили су пријатно дане у разговору, песми и свирци у овоме честитоме дому мога старог професора.

Одмах по ослобођењу Пирота пуштани су били по Београду гласови: како је Јеврем починио у Пироту масу злоупотреба, како је многу стоку отерао у Јагодину његов зет Мата Аранђеловић, трговац, како је колима слао пиротске ћилимове својој кући у Јагодини, како је уцењивао неке Јевреје у Пироту.

Долазио сам с многима у додир и могао сам чути све што се против Јеврема говорило; све што сам чуо саопштавао сам снајки.

Ружни гласови о Јеврему почну се много ширити; њега почну све више прљати; употребљавано је све само да се његово јунаштво дискредитује. Јавност се све више припремала на могућност нечег најгорег по Јеврема, она је навикавана и на нешто најгоре што би се могло десити с Јевремом, а то је, сам затвор због *прљавих дела*. Али су надлежни фактори осећали да би се слабо веровало оптужбама Јеврема због прљавих дела. И добро им је дошла *тополска побуна*. Јеврема умешају у одву побуну, доведу га у Аранђеловац из Ниша, где је био узиман на одговор у Врховној команди и предаду га на суђење војном суду у Аранђеловцу.³¹⁸

Време је пролазило, сваког дана се понешто чуло о Јеврему; престало се говорити о прљавим стварима Јевремовим, јер су се меродавни чинници уверили, да нико у те бајке не верује. Од многих окривљавања остало је само то, да га Врховна команда оптужује за учешће у тополској побуни, што доноси осуду на смрт.

Кнезу Милану дошао је згодан тренутак да се отресе Јеврема, који је после својих ратних успеха постао и чувен и популаран, и према томе постао опасан по њега. Своју паклену намеру је већ изводио уз обилату потпору начелника Главног генералштаба, Косте Протића, доцнијег ђенерала и члана другог намесништва.³¹⁹

Прошли су мутни априлски и настали лепо мајски дани. Једног таквог дана, око летњег светог Николе, дознам да је Јеврем стрељан. Чувши такав глас, одем још пре 9 часова кући Саве Грујића и кажем му шта сам чуо и да га упитам у колико је истинит овај глас.

– Био сам јуче пре подне код Кнеза, молио сам га да помилује Јеврема, кога је суд већ осудио на смрт. Ангажовао сам и председника Министарског савета, г. Стевчу Михаиловића,³²⁰ па и сам руски ђенерал Бобриков био је код њега, молио је за Јеврема, и Кнез је и њему обећао, да Јеврему неће ништа бити. Сад баш идем председнику да га молим да се заузме за Јеврема, да не пропусти момнат, да не буде доцкан.

Оставим Саву Грујића и пођем Илкиној кући, која беше становала у Ломиној улици. Успут, на раскршћу улице Балканске и Краљице Наталије, сретнем Михаила, сина Стевче Михаиловића, председника кабинета и кажем му да сам чуо да је Јеврем Марковић стрељан.

– То је лаж. Јуче је Министарски савет имао седницу, и ни једна реч није пала о стрељању Јеврема, рече Михаило одлучно, а он је могао знати, јер је био секретар Министарског савета, и водио записник о његовим седницама.

Ја не одох до Илке, вратим се кући, јер је већ и подне било. После подне, око два часа одем Илкиној кући. Још из дворишта чујем свирање, весели жагор деце Витковића; судећи по томе расположењу не бих рекао да је нетинита вест о стрељању Јеврема Марковића, јер да је то истина, не би у кући Витковића било тога расположења.

Уђем у собу. Ништа необично. Витковићка престаде свирати, снајка ме предусрете речима: шта има новог.

Видим да не знају. Израз мога лица сигурно је показивао да има нечега.

– Казујте шта знате, рече ми Илка.

После кратког колебања испричам им све шта сам чуо. Причао сам им мој јутрошњи разговор са Савом Грујићем и са Стевчином сином, и дошао сам да чујем да ли снајка што зна.

Можда је та вест и неистинита, измишљена.

Нисам довршио свој говор, а Илка се обуче на брзу руку и оде одмах Стевчиној кући. Ја пак одем Сави Грујићу да видим да ли он што зна. Саву сам затекао код куће, рече ми да је моја вест истинита.

– А још јуче у подне ми је Кнез рекао да се не бринем, да се Јеврему неће ништа непријатно десити.

Преко обичаја свога, рече једну ружну реч о Кнезу.

Одох од Саве и упутим се поново Илкиној кући. Затечем сасвим другу слику.

Г-ђа Витковићка и деца плачу; Илкино лице грчевитим борама избраздано; од грчева јој се моментано и само лице унакази; очи јој као у разјарене тигрице, усне исказују осветничку решеност.

Са свим ми мирно рече да сутра рано путује у Аранђеловац на гроб Јевремов; госп. Стевча ми је рекао да могу ићи, он ће већ рећи Радивоју Милојковићу, министру унутрашњих дела, да ми се не чине сметње успут и у Аранђеловцу.

– Вас молим да ми нађете кола и сигурног човека, који ће са мном поћи.

Рекох јој да ћу кола наћи, да ће их мој брат сутра довести и пратити је до Аранђеловца и обратно.

Споразумесмо се да полазак буде сутра рано како би се истог дана могла вратити.

Погодим једног поузданог кочијаша, и мој брат био је с колима код Илкине куће већ у 4 часа сутра дан.

Илка је истог дана била на Јевремовом гробу, и скренула је пажњу моме брату на место где је Јеврем сахрањен; доцкан у вече истог дана вратили су се у Београд.

Све је то било у другој десетини месеца маја 1878. год. Од тога доба Илка је живела само да освети свога мужа; на остварењу ове мисли она је живо радила.

Поглавито је живела у Јагодини, али је чешиће долазила у Београд где је одседала код своје сестре; посећивала је и своју пријатељицу Ленку Книћанку, код које се већбала у руковању револвером.

По паду либералног, Ристићевог, кабинета, бринула се, да што пре пренесе кости Јевремове у Јагодину, јер није хтела да изврши освету пре него што смести Јевремове кости у породичну гробницу. Молила ме је да јој помогнем да удесимо тај пренос што пре. Тога ради позovem из Јагодине у Београд доброг, поузданог нашег пријатеља, кочијаша *Милана Алабаку* и пошаљемо га с мојим братом у Аранђеловац, да ископају кршином тело пок. Јеврема. Овај покушај није испео за руком, и они се врате у Београд.

После овог неуспеха Илки није ништа друго остало него да моли Милутину Гарашанина, министра унутрашњих дела у кабинету Милана Пироћанца, да јој допусти да насупрот забрани санитетског закона ископа тело Јевремово пре законом допуштеног рока ради преноса у Јагодину. Гарашанин то допусти под условом да се све то сврши у миру без икакве галаме. Илка му то обећа, тело би ископано и пренесено у Јагодину у пролеће 1882. године.

Тако је Илка свршила свој главни посао. Мужа је свога пренела у Јагодину и сахранила у породичној гробници, у којој су већ лежале кости Светозара Марковића. Сад је све своје време употребила да припреми и изврши атентат на Кнеза Милана. Тога ради најми у Београду један собичак баш у кући Бадемлића, управника града Београда, у једној старинској двоспратној кући, одмах до садање Митрополије преко пута од Саборне цркве.* Соба је била мала, ниска, старинска, при земљи, прозор је гледао на улицу, био скоро на висини калдрме. Сав намештај у тој соби био је сто, проста сламна столица и кревет од дасака на ногарима. Прави испоснички намештај.

Ја сам се примио суплентуре у пиротској трговачко-занатлијској школи под јесен 1878. год. Илка је тада живела у Јагодини. Кад год сам путовао за Пирот и враћао се из њега у Београд, нисам прошао кроз Јагодину, а да не свратим до снајке. Ако случајно није била у Јагодини, налазио сам је у Београду код њене сестре, а доцније у њеној собици преко пута Саборне цркве.

Она није крила од мене своју намеру. „Само смрт Миланова може бити мелем рани мојој. Убила бих се, кад би му неко пре мене угасио његов погани живот; а била би сва несретна кад би умро природном смрћу.”

Износно сам богат арсенал доказа против њене намере; доказивао сам да ће она тиме направити Милана још и мучеником; да земља неће од тога имати никакве користи; да она треба да живи, да прикупља око себе млађи нараштај који ће пригрлити Светозареве идеје, па ће то бити утеха за њу.

– Идеје Светозареве наћи ће себи следбенике а пре а после; у овоме ја не могу много помоћи. А кад бих знала да би се и цео свет претворио у присталице Светозаревих идеја, па кад би и сам Милан постао њихов ватрени поборник, ја бих га ипак заклала као пиле: он треба да осети казну за нитковлук који је учинио према мом мужу; он треба да погине од моје руке; убићу га, и од тога ме не могу одвратити никакви разлози. Учинићу све, да никога од вас ни глава не заболи; убиство ће бити моје дело, и о његовом извршењу решићу ја сама.”

Из Пирота пошљем Илки сигурном приликом једно опширно писмо, у коме сам и писмено изложио своје гледиште, да је њена намера опасна не толико по њу, јер је она одавно решила судбину свога живота, колико по све пријатеље њеног девера,³²¹ њену и њихову родбину. Кад сам се после тога виђао с њом као посланик, уверио сам се да је

* На место те куће подигнута је нова кућа 1922. год.

њена намера да убије Милана била још чвршћа. Сва су моја разлагања и убеђивања била излишна; она је само чекала згодан тренутак па да изврши своју замисао.

Полицијска пиротска власт беше ме позвала августа месеца 1882. г. ради издржавања неког затвора. Пред полазак видео сам се с Илком у њеном стану у Београду. Решила се била, да се из собице преко пута Саборне цркве протурим у цркву кад Милан буде улазио у њу. Она је међу тим свакога дана долазила на вечерње у цркву, била је редован посетилац њен; познавали су је сви, и свештеници, и црквењаци и т-тори. Чим би ушла у цркву, запалила би воштаницу, пољубила икону, заузела би своје изабрано место и одстојала би вечерње. За све службенике у цркви она је била једна ожаложена жена, у црно обучена, црном марамом забрађена, која се моли Богу за душу неког. Мењали су се свештеници, па и црквењаци, али је Илка постала црквена утвар.

Једанаестог октобра пре подне око 11 часова, враћајући се из Румуније, Краљ Милан сврати у Саборну цркву да Богу захвали за срећан повратак у земљу. Илка је знала кад ће се Краљ Милан вратити, и кад је видела да су се врата црквена отворила, она је ушла у цркву пре свештеника, пре него што су полицијски чиновници и жандарми изашли „на поредак”. Илка је неопажено ушла у цркву, заузела своје обично место и чекала улазак краљев. И кад је Краљ ушао, кад је већ био близу да целива икону, Илка је пуцала, али у место у Краља, метак је погодио у икону.

Даље и да не описујем шта се десило.

Поводом овог атентата на Краља Милана Главни одбор Народне радикалне странке обзнани у „Самоуправи” 12. септембра ову своју одлуку.³²²

„Кад се јуче пре подне Његово Величанство Краљ враћао с пута и кад је по обичају свратио у Саборну цркву на молитву, тада је у цркви удовница Јеврема Марковића пуцала из револвера на Краља. Метак је срећом промашио Краља и Краљ је, хвала Богу, остао жив и неповређен. Ми стојимо сада још под непосредним утиском тог несрећног догађаја, и у овоме тренутку можемо само дати израз своје најдубљем сажаљењу и најжешћој осуди над овим несретним делом и захвални смо судбини што је сачувала живот Краљу Милану. Историја у опште, наша посебниче, довољно нам јасно сведочи, како су мучка убиства владалаца увек урађала недогледним злим плодовима по напредак и слободу народа. Убилачка рука једне несретнице једним је ударом могла бацити земљу у вртлог тешких потреса и заплета, прекинути жицу правилног уставног развића, пореметити мир и спокојство земље на непредвиђено време. Цео уставни покрет, који се већ у толикој мери развио, био би обустављен у недоглед; ми, као пријатељи слободе и напретка и заступници правилног уставног развића, само се можемо од срца радовати, што је тај грешни покушај остао без успеха. Главни одбор Народне радикалне странке”.

Попут Главног одбора упутили су изјаве саучешћа и поједине општине и поједини грађани. Између многих изјава о томе мојих начелних пријатеља, штампаних у „Српским новинама”, пала ми је у

очи нарочито ова телеграфска изјава, коју сам и прибележио: „*Нож у подгрлац свакомс за такав мрзак покушај, а проклетство народно биће му пратилац и с оне стране гроба.* Гавра Аничкић, Веселиновић, Алекса Станојевић...” који су годину дана доцније, због *Тимочке буне* били осуђени на смрт.

Илка је била затворена у жандармеријској касарни, на Великој пијаци; Книћанка, њена пријатељица, Витковић и његова госпођа и друга сестра Илкина, супруга Петра Мохачанина, трговца, (она је полудела у затвору) били су затворени у горњем граду.

Једног дана марта месеца 1883. год., иследник по атентату Илије Мојсиловића, позове мене и Перу Тодоровића у београдску тврдињу, у канцеларију управника казненог завода ради неког саслушања. Перу пусте иследнику; дуго су га испитивали. Око подне изађе из иследникове собе а мене одмах пусте. Нисам имао згодног тренутка ни времена ни да га погледам, а камо ли да од њега дознам о чему су га испитивали.

У канцеларији, сем И. Мојсиловића, судије првостепеног суда, који је ислеђивао по делу атентата, доцније иследник и при преком суду у Зајечарској буни,³²³ био је и Ђорђе Пантелић, касацциони судија, доцније, под јесен, за време Зајечарске буне министар правде у кабинету Николе Христића.

Мојсиловић ми прочита једно писмо, упућено Илки, тврдећи да сам га ја писао. Разуме се, да сам ја одлучно одбијао тврђење Мојсиловића. Ђорђе Пантелић се умеша и рече како он познаје мој рукопис, и како сам ја писмо писао и потписао. О томе ћу се и сам уверити, кад ми се писмо покаже. Да сам ја писац тога писма, вели Пантелић, нема спора, јер сам га ја потписао; али њих интересује да знају: од кад ја познајем Јеврема Марковића и његову супругу Јелену, и шта ме је побудило да напишем Јелени Марковићки прочитано писмо. Испричам на његов захтев, укратко историју мога познанства с породицом Светозара и Јеврема Марковића, али поново изјавим, да никакво писмо нисам писао ни пок. Јеврему Марковићу, ни његовој супрузи.

Писмо је међу тим одиста било моје; писао сам га из Пирота; и ако се из садржине писма могло судити да га је писао неко од нас, који смо знали за намеру Илкину, ја сам ипак категорички порицао да сам писао прочитано ми писмо. Кад су ми писмо прочитали, приметно сам, да није споменуто ни место где је писмо писано ни датум кад је писано. Та околност ми је дала куражи да категорички поричем да сам ја писмо писао. Али сам при том знао и то, да Илка није остављала оригинална писма, него их је преписивала, изостављајући при том све, што би могло компромитовати њихове писце, те сам био уверен, да је и ово моје писмо преписано – њеном руком, и да се из њега није могло прокљувити ни име писца, ни место где је писмо писано. Око два часа саопшти иследник и мени и Пери Тодоровићу да можемо ићи кући.

Ожено сам се био јануара месеца те, 1883-ће године, стекао сам своје огњиште, те позовем Перу на ручак.

Моји су се забринули ништо нас тако дуго нема, али је радост у кући била у толико већа, кад су нас видели, и кад се није збила њихова слушња да ће нас затворити.

Никола Пашић је знао да су мене и Перу позвали у град, и био се доста забринуо кад је већ и три часа било, а Пере, који је с њим становао, још нема. То га је побудило да дође мојој кући, да пита: да ли моја супруга зна што о мени. Ушао је у трпезарију, јер смо још за ручком били, отворио је врата, и кад је видео да смо ту, не рече ништа, и у највећој брзини и љутњи врати се и залупи врата за собом. Никад нећу заборавити то љутито лице Пашићево; бивали смо у тешким моментима, али је свагда умео да се савлада. Могла се је код њега приметити брижност, веселост, али срдитост и љутњу умео је вешто да прикрије. Истог дана нашли смо Пашића и испричали смо му због чега су нас звали.

– То нека вам је наук да не треба писати таква писма, а још мање чувати их, па ни у препису.

Илка је била осуђена на смрт и помилована на двадесет година робије; затвор је издржавала у пожаревачком казненом заводу. Двадесет девето маја чусмо „да се Илка удавила јастучетом”: разуме се, да нико није веровао у истинитост ове вести, веровало се да су је удавили, али да се није сама удавила. Један лекар, који је био у комисији, тврди у своме извештају да је Илка „*насилном смрћу уморена од другог, а да се није сама уморила*”.

Пре смрти Илкине, ускоро пошто су притворили њу и Лену Книћанку, пуче глас једног јутра по Београду да се Лена Книћанка обесила у апсани у горњем граду, али се при том тврдило, како је случајно окинула пушка оном војнику, који је Книћанку чувао, те је и сам погинуо.

Доцније, кад су се Краљ Милан и Мил.[утин] Гарашанин јавно у штампи почели оптуживати, краљ Милан је бедно Гарашанина да је по његовом наређењу *Лена Книћанка* обешена; а *Јелена Марковићка* удављена. *Мил. Гарашанин* пак тврдио је да је Лена Книћанка осванула обешена у београдској тврдињи, а Јелена Марковићка удављена у пожаревачком женском казненом заводу. Ни обешена Книћанка, ни удављена Јелена Марковићка нису биле у подручју његовог Министарства. Тек је сигурно да се ове две жене нису саме умориле: прву је неко обешио, а другу удавио и то по наредби Краља Милана.

Интересантно је за морал наших државника и морал Краља Милана навести, да су после овог узајамног окривљавања о дављењу Јелене Марковићке и вешању Лене Книћанке – ова два човека ипак општили. Овоме сам лично био сведок за време једног ручка у двору, који је за време другог министровања *Ђоке Симића* даван био у част бугарског посланика *Самарџијева*, на коме су Краљ Милан и Милутин Гарашанин били и пријатно разговарали.

Тимочка буна 1883. године. Успомене Раше Милошевића, Београд, 1923, стр. 52–61.

Владимир Јовановић (1833–1922)

Владимир Јовановић

„НОВИ БОРЦИ – СОЦИЈАЛИСТИ”³²⁴

Кад сам у току пролећа 1870. г. на мом путу у Швајцарску и Француску био задржао се један дан у Цириху, походили су ме (у хотелу „Belle Vue” на Циришком језеру) млади Срби, који су се на Циришком универзитету учили. Студенти ти одушевљавали су се раније за либералне идеје и начела, те су се радо увршћивали у редове либералне народне странке. Ну, сад су почели истицати се као прерушени у „социјалисте”, те као љути ренегати нападати либералне патриоте у Београду, дојучерашње им другове, као да би ови били преврнули политичну веру, а не они! У разговору са мном они су пришивали тим патриотима смер да, у споразуму са М. Блазнавцем, као књ. намесником, својом популарношћу протуре стари систем владе као либерални, и стара начела тог система као спасоносна. Ма да ја нисам лично имао никаква удела у споразуму београдских либерала са М. Блазнавцем, јер сам био у мађарском притвору³²⁵ кад је тај споразум уговоран, ипак нисам могао допустити, да се без обзира на политичну ситуацију у Србији, створену топчидерском катастрофом,³²⁶ и без оправданих разлога напада на људе, који су у прошлости толико страдали, и толике жртве поднели у борби за либералне идеје и народне идеале. Говорио сам да би требало почекати да догађаји и дела расветле прави смер споразума либералних патриота у Београду са М. Блазнавцем, па онда изрицати суд о том споразуму, и о смеру његових трговаца. Али, наглашујући факт да је „Велика Народна Скупштина” утврдила народну династију у Србији,³²⁷ студенти „социјалисти”, међу којима се особито истицао *Светозар Марковић*, техничар, нису могли да се надоказују, како не може бити никакве солидарности између интереса народа и интереса династије, те како су према томе и београдски либерали требали и требају борити се против саме установе династије, па и „против глупости и воље народа, који подржава и утврђује династију”. Иначе је, говораху они, понашање либералних патриота у Београду „шепртљанија и шарлатанство”. На моје питање да ли би Светозар Марковић и његови другови „социјалисти” сами чинили оно, што доказују да би београдски либерали требали чинити, Светозар Марковић и другови изговарали су се: да ни услови српске штампе не би им то допуштали; па онда, да ни српски народ није спреман да их разуме; и, најзад, да не

би било ни мудро, да они изазивају мржњу владе против себе, јер мисле доћи у Србију да раде за своја начсла.³²⁸ Ја сам им рекао: ако би такви разлози и обзир врдили у борби за „социјалистична“ начела, они би морали вредити и у борби за либерална начела, и онда је збиља непојмљиво и загонетно, одкуда да Светозар Марковић и „социјалистични другови му осуђују београдске либерале, што они у данима *царовања цензуре и преког суда* у Србији нису истакли заставу против установе династије и „против глупости и воље народа“, који династију подржава и утврђује, кад и сами признају да они такову заставу не би смели ни у редовном и мирном времену истаћи, просто из бојазни, да им коже не оду на пазар! Укорив их за неискреност и неправичност у њиховом критиковању либералне тактике у борби за идеје и начела, ја сам говорио, како би било патриотичније, да они придруже своје снаге снагама либералних патриота у борби за слободу и правду, као и за опште услове народног опстанка и напредног културног развитка, него да војују против старих другова својих. Ја сам им напомињао, како у тадашњим приликама није било разлога за истицање „социјалистичке“ заставе, јер односи између капитала и рада у сточарско-ратарској Србији нису ни издалека онакови, какви у развитим индустријским државама стварају социјалистичне проблеме. Па онда, ја сам им доказивао, како за један народ, растргнут на тако разноврсне политичне делове, као што је српски народ, не може бити важнијег, пречег и светијег задатка, него да концентрује своје снаге и енергије у радњи и борби за своје ослобођење и уједињење, те како не треба истицати испред тога задатка питања, која би водила атомском мрвљењу интелектуалних снага српских, па их стављала изван могућности да раде са успехом за народно добро. Подсећао сам их и на опасност, која је већ тада наговештавана Србији и Српству отвореним дипломатским питањем о уступању Босне и Херцеговине Аустрији, у накнаду за уступање Мљетака Италији; па и на нужност, да пред таквом опасношћу синови српски буду сви виђени под својом националном заставом.

Светозар Марковић и другови му беху тада присталице „Интернационале“.

„Интернационализам“ беше једна од најзначајнијих црта социјалистичког покрета. У „Комунистичком Манифесту“ *Карла Маркса* и *Ф. Енгелса* наглашена је нужност, да се пролетарци свих земаља уједине. Манифест тај био је написан за „Комунистичну Лигу“, основану 1847. у Лондону, која је поздравила Маркса као вођу. Револуционарни покрет од 1848. г. био је бацно у засенак и „Комунистичну Лигу“, и „Комунистични Манифест“. Ну, социјализам је надживио ту револуцију те су оживотворени социјалистични покрети у разним земљама. О Интернационалној изложби у Лондону 1862. г. дана је прилика за организовање међународног радничког покрета. Споразумом радника разних земаља, особито енглеских и француских, састављена је 28. септембра 1864. г. једна међународна скупштина у Лондону, која је изабрала један одбор ради оснивања „*Интернационалног Радничког Удружења*“. *Мацини* је био замољен да састави статуте за то удружење. Ну, одбор није нашао да мисли и радње *Мацинија* одговара духу удружења, те је

поверио *Карлу Марксу* израду статута за Удружење. Маркс је израдио статуте у социјалистичном духу, са позивом: „радници свих земаља уједините се“. Смер Интернационалном удружењу радника био би: да се уједине сви покрсти националних радничких класа, у тежњи да се изведу политичне и економне реформе, које би спасле народ од тешког сиромаштва. На скуповима Интернационале у Лозани, у Брислу, у Базелу и у Хагу „Интернационално Удружење Радника“ дало је јаснијег израза своје социјализму одлукама: о национализовању земље; о укидању приватне својине и наслеђа; о потирању разлике, којом се народности деле једна од друге; о уништењу целе данашње државне организације; о смеру организовања друштва на комунистичкој основи; о јавној контроли транспорта, о ко-оперативној својини средстава производње, о општој обустави рада (генералном штрајку) у случају рата. Између социјалиста, који су били присталице Маркса, и анархиста, који су исповедали начела Пруденова, заподела се у „Интернационали“ свађа, која се на сваком новом скупу све оштрије развијала, докле најзад комунисти анархисти нису морали иступити из „Интернационале“.³²⁹ Ускоро је „Интернационала“ морала сасвим престати. Последњи пут била се она састала у Женеви 1873. г.³³⁰

Задахнути духом „Интернационале“, Светозар Марковић и другови му истицаху, супрот начела народности, као свој идеал: „Савез слободних општина“, па биле оне састављене из најразноврснијих народности и раса, те понављале историју вавилонске куле.³³¹ У свом заносу за идеале „Интернационале“ они су, дакле, друкчије гледали на национални позив Србије и њене међународне односе, него либерални патриоти, те су доказивали да треба пре свега и више свега у Србији борити се против династије, додајући, да за српски народ нема никакве опасности споља, пред којом би социјалистичке проблеме требало запоставити начелу народности. По њиховом уверењу, Аустрија не би смела ни покушати, да заузме српске земље, јер би тиме изазвала покрет Словена у својој земљи, па дала маха утицајима „Интернационале“, који би по њу били још опаснији, него словенски покрет. Нека би, најзад, говораху они, и десило се, да Аустрија заузме српске земље, па шта би било, питаху они, и онда сами одговараху: туђинска династија избавила би нас од наше народне династије, а туђинску династију народ би мање трпио него своју, па би устао против ње, те би Аустрија тим брже пропала. Ја сам их упућивао на историју „*Дунавске Монархије*“, која учи да „*Drang nach Osten*“ има дубљи значај него што га они замишљају, кад говоре о замењивању наше народне династије туђинском. Из природе духа, којим су тада Светозар Марковић и „социјалистични“ другови му дисали и из тактике којом су они оговарали старе либералне другове своје, излазило је на видело, да се они осећају у положају „генерала без војске“, па немоћни да путем еволуције идеја и начела одгајају борце за своју нову заставу, они напрежу своје мозгове, да би просипањем погрда на либералне патриоте поколебали веру у либералне идеје и начела, па онда заводили младе духове у социјалистично-утопистични лавиринт, коме се не знају „стазе и бозе“, те у коме би их они могли водити кудгод би хтели. – Кад сам им

ја у очи казао ту истину, они, далеко од тога да порекну, у ствари су је констатовали. Уписујући либералној партији у заслугу „васпитање нових бораца”, који хоће да иду још даље, него што су либерални борци ишли, они су додавали: да је либерална партија завршила своју „прогресивну улогу”, те да би требала да се повуче, уступајући вођство „новим борцима”, „социјалистима” – који су излетели из старе либералне кошнице као неки нови „социјалистични” рој. Ја сам напоменуо разлике, које деле социјалистичне мете и путове од либералних, па сам им доказао, да су недоследни, и онда сам их оставио, надајући се, да ће их логика догађаја и дела уразумити.

Светозар Марковић после четири месеца осетио је потребу да једним писмом (писаним мени 28. септембра 1870. г.) образложи свој неразложен говор на циришком састанку (у мају 1870. г.).³²² Над[о]везујући своје писмо на мене, само њему познато, неовремено приватно саопштење из Београда, он се домишља, да се његове мисли „лажно” тумаче, и да се он „ниско клевета”, као и да би хтео да забашури факат, да су баш „нови борци социјалисти” они, који лажно тумаче мисли својих старих другова, либерала, и ниско их клеветају. У главном он у свом писму само поставља оно што је говорио на циришком састанку, па се упиње, да мисли, које је исказао на том састанку, нешто друкчије и логичније изложи. Он не престаје доказивати, да је династично питање најважније и најпрече за Србе. „Српска Омладина” – пише он – „треба да развија отворено барјак против основног начела, против династије... Ви [либерали] нападали сте владу и династију што није либерална, а ја [Светозар Марковић] не тражим од владе и династије либерализма, ја нећу ни владу ни династију. Моја је целъ да народ зна шта је општа потреба, шта је општа задруга (држава), и да место владе бира поверенике, који ће да врше народне послове, како народ сам нађе за добро. Ви сте државник, а ја сам социјалиста, човек који одриче саму основу државе. Ми се разликујемо у основним појмовима о народу, држави и слободи.”³²³

Жудан вођства, он сам себе хвали, причајући да га „млађи пријатељи разумеју”, те га „воле и поштују”.

Као што је напред поменуто, он је у октобру 1865. г. као техничар са школским друговима из Београда писао мени, те ми одао хвалу на „заступању српских интереса”, и уједно изјавио – да се „потпуно слаже” са мном.³²⁴ Ну, прерушен у „социјалисту”, он пориче своју либералну прошлост. Под изговором, да сам ја с њим и млађим пријатељима његовим на циришком састанку „обраћао се као са непослушном децом”, он каже: „Пред вама су стајали људи, који су вас некада држали за свога вођу, и који сад не признају, да сте ви (као државник и либерал) способни да им (као социјалистима, који одричу „саму основу државе”) будете вођ, не признају начела, која вас руководе (тј. либерална начела, која симболизују слободу и правду) и целъ коју ви хоћете да постигнете (тј. народно ослобођење и уједињење)”.³²⁵

Ја сам учио српску омладину, да на *основи истине и помоћу науке* ради за напредак народа и остварење народног идеала, и „Уједињена Омладина Српска” предузела је на просветном пољу радити за народну

будућност. Супрот тога, „нови борац социјалиста”, Светозар Марковић, проповедао је, да српска омладина, место развијене заставе *истине и науке*, треба отворено да истакне „барјак против династије”, као против „основног начела”! Ја остајем стално у мом убеђењу: да су *слобода и правда* услови и основе напредног културног развитка народног и човечанског, те да и Србија не може имати важнијег задатка, него да ради за *народно ослобођење и уједињење*, и да синови српски не могу имати светије дужности, него да оставе потомству отаџбину још већу и славнију, него што су је наследили од јуначких предака. Ну, Светозар Марковић, „социјалиста”, буну се против начела, у којима је он до јуче „потпуно слагао се” са мном, и не „признаје више целъ”, коју ја тежим постићи, ма да ми је и сам одавао хвалу на „заступање српских интереса, и признавао да радим „за општност”, за остварење народног идеала, тј. народно ослобођење и уједињење.

Колико су здрави појмови Светозара Марковића о држави, то се јасно огледа и у овој нелогичности, са којом он прво „одриче саму основу државе”, па онда ипак хоће „општу задругу”, што у ствари и држава значи, и са којом одбацује установу владе, па ипак тражи „поверенике” за вршење народних послова, као да такови повереници не би у ствари значили оно исто, што и влада значи! Поврх свега тога он говори, да је „српски народ неразвит”, и да су „закони и установе које народ уводи” огледало његове „глупости”; па ипак хоће, да се „народни послови врше онако, како сам народ нађе за добро”.

Пошто су „нове идеје” Светозара Марковића, као „социјалисте”, саме побијале себе, ја нисам хтео одговорити му на писмо, којим он „образложав” те идеје.

Светозар Марковић и „млађи пријатељи” му покушавали су на истој скупштини „Уједињене Омладине Српске”, држаној у Новом Саду 1870. г. да лажним тумачењем мисли и смерова либералних патриота одбију Омладину од тих патриота, па да се приграбе вођства над њом, и потуре јој своје, „нове” „социјалистичке” идеје.³²⁶ Али је „Уједињена Омладина Српска” листом и одлучно одбила те покушаје њихове.

Кад нису могли успети, да одстране „Уједињену Омладину Српску” од правог јој позива, и да је приведу у службе „Интернационале”, „нови борци социјалисти” предузели су трубити, да „Уједињена Омладина Српска” није одговорила свом задатку, ни оправдала наде, које су на њу полагане, тј. наде да истакне „барјак против династије”; да место мирног рада на пољу науке и народне просвете, огрезне у политичну агитацију против „државе, владе и династије”!

Главни смер „Уједињеној Омладини Српској” био је (као што сведоче одлуке о њеној организацији, донесене на другој њеној скупштини у Београду) да, унаточ политичном расулу Српства, уједини духове у патриотском одушевљењу за велике народне идеале, и она је постигла тај смер. Идеје, које је она развијала, и начела која је она исповедала, ухватили су корена у дубљини народне душе, те је свест о слободи и правди, о националној солидарности, о словенској узајамности, и о правима и дужностима човека планула у духу народа светлосту, која, кад једном засија, никад се више не гаси, те која и никада не престаје загревати и одушевљавати срца народних синова.

Идејама „Уједињене Омладине Српске” не престају се причешћивати духови српски. Тек снагом тих идеја могу да се освајају српска и словенска срца.

Према светлости идеја слободе и правде, које се обележавају и као демократијско-националистичне идеје, па које је култовала и „Уједињена Омладина Српска”, изведен је херцеговачко-босански устанак 1875. г., који је водио Србију и Црну Гору рату за ослобођење и независност у 1876–1878. г. Па у развоју тих идеја јесте и тајна оног патриотског одушевљења, са којима су Србија и Црна Гора у току 1912. и 1913. г. онако славно осветиле Косово, и ослободиле своју браћу у Старој Србији и Македонији од турског јарма.

Задахнуте духом „Уједињене Омладине Српске”, и наша књижевност и уметност узеле су виши полет, те постале моћнијим чиниоцима у развоју духовне културе народне.

У потоњем времену удружења младих духова у свима гранама нашег народног живота изводе се и развијају у духу „Уједињене Омладине Српске” и са угледом на патриотско одушевљење, којим се она одликовала.

Тријумф идеја „Уједињене Омладине Српске” над идејама „нових бораца социјалиста” најочитије је осведочен фактом, да су ти борци, који су од некадашњих либерала били претворили се у „социјалисте”, и сами увидели своју заблуду, те су се од „социјалиста” прерушили у „радикале”, који су у свој политични програм уписали демократијско-националистична начела, какви су и либерални патриоти у средини „Уједињене Омладине Српске” приповедали, и какви сам ја у „Слободи” и „Српској Слободи” у Женеви развијао.³³⁷

Ја сам се у јавним листовима и часописима српским борно против заблуда у које су огрезивали „нови борци социјалисте”; па сам и у „Гласнику Српског Ученог Друштва” (в. напис: „Социјализам” у 34. књиги тог „Гласника” стр. 1–116) предао јавности моје мисли о социјализму. А моје либералне и демократијско-националистичне идеје и тежње ја сам изложио у мом спису „Политични Речник”,³³⁸ у другим мојим списима, који се на крају ових успомена поименце помињу.

Заслуга је либералних патриота, што је Србија у савезу са Русијом и Црном Гором, предузела 1876–1878. г. акцију за народно ослобођење и уједињење. Акцијом том Србија и Црна Гора извојевале су државну независност, и прошириле се територијално; па припомогле и ослобођењу Бугарске.

Пред тим историјским фактима падају сва она ниска клеветања којима су „нови борци, социјалисти” систематски оцрњивали либералне патриоте.

Жалити је што је Светозар Марковић био кратког века. Да је он био доживео рат за ослобођење и независност Србије и Црне Горе, и ослобођење Бугарске, он би морао и сам, бар у души својој, признати неразложност и грешност свог потворања, да „либерални патриоти жртвују слободу и напредак народа интересима, који нису народни”. У току рата за ослобођење и независност беше искрсла једна анти-династична завера, обелодањена покушајем у војсци, да се распали гра-

ђански рат у Србији у часу, кад су синови српски били позвани, да уједињеним снагама стану на браник народне слободе и независности против спољашњег непријатеља. Да је Светозар Марковић био доживио тај догађај, он би видио у колу, војним судом суђених и осуђених, завереника и понеког од најближих му једномисленника.³³⁹ Како ли би тада он, који је проповедао да треба истаћи „барјак против династије”, и сасвим укинати установу династије, образложио факт, да његови једномисленици јесу истина истакли „барјак против династије” али не у намери да укину установу династије, него да једну династију замене другом!³⁴⁰ А да је Светозар Марковић био доживио и анексију Босне и Херцеговине Аустро-Угарском,³⁴¹ он би морао одати правду либералним патриотима, који су већ 1870. г. свртали пажњу на опасност те анексије, те саветовали да се не цепају народне снаге, кад треба да оне сложено под општом заставом, заставом слободе и правде, бране интересе и право народа. Најзад, да је Светозар Марковић доживио да својим очима гледа кроз какове се све политичке метаморфозе промећу они „млађи пријатељи” који га, као што ми он писаше, „разумеју, воле и поштују”, он би се уверио, да то не беху стари либерални другови му, него баш „нови борци социјалисти”, са *Н. Пашићем* на челу, који огрезавашу у „шпартљанију” и „шарлатанство”, па и у саму „корупцију” која је, као што он причаше, и у самој „Аустрији престала”.

Историјски је факат, да је наше народно ослобођење и уједињење извојевано помоћу здраве демократијско-националистичке свести народне, коју је „Уједињена Омладина Српска” систематски култивовала.

ЗАБРАНА САСТАНАКА „УЈЕДИЊЕНЕ СРПСКЕ ОМЛАДИНЕ” У АУСТРО-УГАРСКОЈ

Мађарска влада гледала је вазда са неповерењем на „Уједињену Омладину Српску”, као на интелектуални центар акције за буђење и развијање народне свести у јужних Словена, па је налазила да је у интересу њене превласти над немађарским народима Угарске да сузбија наш омладински покрет. Она је с почетка уздржавала се од отвореног наступања против саме „Уједињене Омладине Српске”, па се ограничавала само на гоњење појединих личности, које је она сматрала као вође омладинске, рачунајући да обезглављивањем омладине угуши у њој и националну идеју. Ну, кад је београдска влада у августу 1867. г. растерала Омладинску скупштину, која се била састала у престоници Србије,³⁴² и кад је после топчидерске катастрофе настала у Србији политична ситуација, која је онемогућавала слободу омладинског покрета, мађарска влада предузела је одлучније ограничавати састанке „Уједињене Омладине Српске” у Угарској. Министар унутрашњих дела у Пешти издао је у 1871. г. наредбу, да у скупштини „Уједињене Омладине Српске” у Угарској могу узимати активна удела само Срби, који живе у Аустро-Угарској, као поданици те монархије. Са том наредбом био је изаслан један владин комесар из Пеште у Вршац, где је у другој половини августа 1871. г. била сазвана омладинска скупштина, шеста

по броју. Пре него што би та скупштина приступила раду, владин комесар хтео је, да се из њене средине удаље сви они чланови „Уједињене Омладине Српске”, који нису поданици аустроугарски”. По жељи „Главног Одбора” омладинског, председник тог одбора, А. Хаџић и ја обавештавали смо владиног комесара, да је „Уједињена Омладина Српска” књижевно удружење, па и да своју активност она изводи на просветном пољу, а да не развија никакову политичну акцију противну законима Аустро-Угарске, која би давала повода онаковој наредби, какову је он био донео. Владин комесар је, на наш захтев да се повуче натраг та наредба, телеграфом известио владу у Пешти о обавештењу, које смо му дали, па тражио нова упутства. Из Пеште му је одговорено да остаје у важности наредба, која му је дана ради саопштења омладинској скупштини. Ми смо тражили да се поново телеграфише влади да покрет идеја, који Омладина на књижевном и просветном пољу изводи, не засеца у политичне проблеме Аустро-Угарске, те да не може бити ни законског разлога за извршење наредбе, коју је владин комесар донео; или, ако би се ипак при тој наредби остало, онда да се не забрањује Србима који не живе у Угарској, да као гости долазе на омладинске скупштине, па узимају удела само у већању, а не и у гласању о одлукама скупштине. Владин комесар телеграфисао је и по други пут у Пешту, и саопштио наше захтеве. Из Пеште је одговорено му: да влада остаје при својој наредби, али са том изменом: да Срби који не живе у Угарској могу као гости долазити на омладинске скупштине, онако како смо ми захтевали. Према тој уступки пештанске владе, и пошто нас је владин комесар уверавао да ће се ускоро донети закон о удруживању слободнији од наредбе коју он има, Главни Одбор омладински и ја сложили смо се на овај предлог омладинској скупштини: „Пошто је у поузданом изгледу да ће угарско министарство још ове године донети закон о удруживању, који ће јамачно бити слободнији од ове наредбе угарског министарства, предлажемо: да се још последњи пут покуша изложити и разложити угарској влади, како „Уједињена Омладина Српска” тежи братској узајамности и сугласности свих народа и људи на пољу науке и општег напретка, и како би у интересу и части самог мађарског народа било противно одупирати се таквој тежњи „Уједињене Омладине Српске” не дајући јој, да у овој земљи буде целокупно представљена. – Да се у исто време српској влади представи, како „Уједињена Омладина Српска” сматра Србију као природно огњиште за радњу своју, те је рада, да ту ради свом умном снагом за напредак и будућност свега Српства, на што сваки Србин има право и дужност.”

Владин комесар изјавио нам је да нема ништа приметити против тога предлога, да неће сметати, да се о њему већа на омладинској скупштини, која се састала у Вршцу, па ако би га та скупштина усвојила, да ће о томе поднети извештај влади, са предлогом да се одобри да на омладинским скупштинама у Угарској буде представљена целокупна Омладина српска, или бар да се не забрањује Србима који не живе у Угарској долазити као гости на те скупштине.

На омладинску скупштину у Вршцу био је дошао и Светозар Марковић са својим друговима „социјалистима”. Они су поднели скуп-

штини овај предлог: „Одбацујући сваку солидарност са владама, омладина српска не може се са никаквом владом договорати нити њихове отписе примати, одлучује, да се отпис угар. министарства одбаца ћутањем; а годишњем одбору оставља се право, да сазове другу скупштину на месту куда буде могућно.”

Члан „Уједињене Омладине Српске” Гига Гершић, који је дотле увршћивао се у ред либералних патриота, па, као члан „Главног Одбора Уједињене Омладине Српске”, одупирао се анти-либералној агитацији нових бораца „социјалиста”, сад је обрнуо лист, те, да би се допао тим борцима и он је предложио, као и они, али нешто друкчије, да се одбаца наредба угарске владе. Његов предлог гласио је: „Омладинска Скупштина изјављује, да она неће више претставком да се обраћа ником ради одобрења устава, него препоручује годишњем одбору, да он ако види, да се не може састати овако Уједињена омладина по досадашњем свом програму и на досадашњим основама, да позове поједине месне омладине на оснивање месних друштава, и да их у течају године сазове на збор онде где је слобода збора ујамчена.”

Здравом разуму било је сасвим јасно, да не хтети водити рачуна о факту, да се противу владине наредбе не могу нигде држати омладинске скупштине, те да предлагање, да се просто одбаца наредба владе, и да се више не обраћа ником ради одобрења омладинских састанака, значи у ствари предлагати, да се онемогући држање омладинских скупштина у свакој држави, која има редовну владу. Кад се то изложило у скупштини, Гига Гершић, декламовао је: „нека нам се забране јавни састанци, ми ћемо се састајати по дубравама и пећинама”. Лични начин живота Гершићева био је сама противност његовом говору о састајању „по дубравама и пећинама” те и јасно сведочанство о неискрености његовој у скупштини.

На жалост, скупштина је, без дубљег суђења о условима за састанке „Уједињене Омладине Српске”, повела се за предлогом, „да се не обраћа ником ради одобрења устава”, те је извесне услове и прилике за омладинске састанке жртвовала неизвесним лутањима по „дубравама и пећинама”, па одлучила, да поступи по Гершићевом савету, пошто је одбила предлог, на који смо се били сагласили Главни Омладински одбор и ја, и (није прихватила) предлог нових бораца „социјалиста”.

На такovu одлуку омладинске скупштине владин комесар појавио се у скупштини, па изјавио: „У име власти, и по гласу министарског отписа, ја распуштам ове скупштину, не допуштајући да Омладина и даље држи јавне састанке”.

Тако је „Уједињена Омладина Српска” стављена изван законске могућности, да држи своје скупштине у државама које имају организовану јавну власт са владом на челу.

О састанцима омладинским ван доменаја државне власти није могло бити ни разговора, а још мање о омладинским састанцима по „гудурама и пећинама” у државама које имају владе.

Са такoвим стањем ствари могли су бити задовољни само „нови борци социјалисти”, који су рачунали да ће сад моћи неспречно ширити своју агитацију у Српству, пошто је било забрањено јавно ширење де-

мократијско-националистичких идеја под заставом „Уједињене Омладине Српске”. Са таквим рачуном они су и предлагали, да се „одбаци свака солидарност са владама, да се не договара ни са каквом владом, и да се одбаци и наредба министарства”; па кад је тај њихов предлог омладинска скупштина одбацила, они су сви сложено усвојили Гершићев предлог и за њ гласали. Кад је доцније Светозар Марковић затражио да га Јован Ристић, као намесник, прими, он је Ристићу, као што ми је овај сам причао, говорио, да су он и његови другови учинили београдској влади услугу, припомагањем да се забране састанци „Уједињеној Омладини Српској”. Ристић му је одговорио да он нити је тражио, нити очекивао ту услугу, те да за њу нема никакве обавезе према њеним творцима.

У вече оног дана, кад је комесар мађарске владе забранио Омладини Српској јавне састанке, „нови борци, социјалисте” били су се састали у башти једне гостионице вршачке, па у својим „здравицама” отворено исказивали своје наде у нове изгледе за успешну „социјалистичну” акцију после забране јавних састанака омладинских. Кад су том приликом одазвали се здравици Светозара Марковића, који се био успео на један сто, да би га сви другови боље видели, он се није могао уздржати од смеха, којим је обелодањена његова жудња да се својом здравицом допадне својим друговима, па ма она и била израз злурадости што је „Уједињеној Омладини Српској” украћено састајање у смеру радње за народну просвету.

Уз „социјалистичне борце” могао је и Гига Гершић бити задовољан успехом у предлогу, који му је задобио симпатије тих бораца; те кад су се они доцније прерушили у „радикалну партију”, и он је заузео угледан положај у тој партији.

Обест политичних власника могла је укратити сазивање скупштине „Уједињене Омладине Српске”; али *духовно јединство*, које је изведено под заставом „Уједињене Омладине Српске”, остало је на висини недостижној оружју политичних силеџија, као и интригама „нових бораца социјалиста”. Јединство то огледа се у мисли, у речи, и у делу свих патриотских бораца за слободу и правду и свих апостола демократијско-националне идеје и начела.

У осећању своје немоћи да у социјалистичком смислу потру разлике које деле народности једну од друге, и да националну државну организацију замене „савезом општина” скупљених из разноврсних раса, „нови борци – социјалисти” напустили су своју анти-државну и анти-династичну агитацију, па су се организовали као политична странка, названа „радикална”, те су експлоатовањем државне организације, задобијањем династичног „благоволења” и демагошким програмима прометали се од опозиционара у власнике, од гоњених у гоннице, од бранилаца часне сиротиње у грабљивце без скрупула, од радника у капиталисте, од „бескућника” у богаташе и милионаре!³⁰

Успомене, приредио и предговор написао проф. др Василије Крстић, Београд, 1988.

Карл Кауцки (1854–1938)

јал дер болшевијскиј парти и дер Револютијон вогезејхнег мар, даѕ сјх језт ерфјлт.

Мартон хат унзере парти зу верданкен, даѕ сје нјхт дер Gefahr вер-
фел, еин бедутенгслофес Анхэнгел дер Болшевики зу верден, вие
дјез мит ден лнкен Сојалреволютијонен одер ден вон Лофовски geführten
„лнкен Интернационалистен“ дер Фалл мар, унд сјх андерсејтс вог дер нјхт
мндерен Gefahr ерреттен коннте, ин Коалитионсавентурер мит вершдједенен
„демократишкен“ бјргерлишкен Групперунген вермдфелт зу верден, вие дјез
дер ејнтмалнге рехте Меншгевејст унд језыге ентрагыерте Коммунист М а и с к и
геган хатте.

Мартон хабен вие еѕ зу верданкен, даѕ унзере парти унтер ден
шверстен Прјфунген унд Gefahren ир марксистисхен Баннер унбесфелт
хнјбергеретет хат, даѕ сје дје парти дер Зукунфт фјр даѕ руссисхе
Пролетариат гевоуден унд геблбен ијт.

Венну аус дем гигантишкен Brandfeuer дер руссисхен Револютијон даѕ
руссисхе Пролетариат вие еин Фхоник неу ерстehen виег, венну нхч дјезер клен-
бјргерлишкен Револютијон, дје гефезт хатте алѕ гефехтерте пролет-
таришхе Револютијон, еине сојалдемократишхе Массенпартеи ин Рус-
ланд виедер мхглицх верден виег — со виег еѕ нур еине „Мартонисхе“ парти
сје, дје унтер Мартонс Баннерн кмпфен унд сјеген виег.

Дарин бехефт Мартонс унвергефлихес, унстерблхес Вердненст вог дем
руссисхен Пролетариат. Убер аусч вог дер Интернационале, дје ан ден Ер-
фхрungen Русландс виег зу лернен хабен виег.

Карл Каутскј (Берлин): Југославијен Аустрија и Светозар Марковић.

I.

Еѕ виег меннге Факторен гебен, дје ин Лебен дер Вхлкер еине со верхэнгнис-
вофле Ролле геспелт хабен вие дје Унвнссенхейт. Вие дјерен фреилнх нјхт со виег
гехен вие дје Мэннер дер Aufklärung дес 18. Зхрхундертс, дје алле Gegenсће
ин дер Gesellschaft аф ден Gegenсћз вон Внссен унд Унвнссенхейт зу рјфхрлerten
унд мејnten, дје Gesellschaft мнссе еин хармонисхес Параднз сје, јобалд једер
ејнзелне сјеин Знтерессе мхглицх верстехе. Вие внссен сјеит Марк, даѕ дје Gegenсће
дер Klassen унд унтер бестммтен Bedingungen аусч дер Nationen эконмисх
тief гебундет сннд. Дје блхе Вербретунг вон Внссен ијт нјхт имстанде, сје аф-
зухебен. Вохл абер језт сје једер Klasse унд једер Nation бешер ин ден Stand, ире
внрклишкен Знтерессен зу ерkennen унд зу вahren; сје ххлт сје аф вон Torheiten
унд Illusionen унд концентриерт ире Kraft аф даѕ Nötнге унд Mхgliche.

Аусч дје ungeheuren Leiden дес Weltkrieges унд сејner Folgen виеден унѕ
внеллехт ерспарт геблбен, венну дје маѕgebenden Kreise Deutschlands бешер
unterrichtет геwesen виеден убер дје Lebensfхgкейт Esterreichs унд дје Lebens-
kraft дес аустејгеденен Sјдславентумс. Gewнз, дје Gegenсће zwнschen ден
европхисхен Groѕmachten еркланден аус эконмисхен Знтерессенконфлихтен унд
ден ирnen ентспрннгеден Rјstungen. Doch хаттен дје сје schon мехрфхч вогхер
гедрххт, зу м Kriegе зу фхhren, унд једесмал мар ер doch vermieden worden, weil
алле Beteiligten аngeфсћтс дер Kraft дес Пролетариатс вог дер Furchтбаркейт сејner
Konsequenzen зу рјфхрвехтен. Аусч ин Jahre 1914 хаттен дје Мхчтхhaber дес
Deutschен Reiches еѕ сјх мхглицх иберlegt, Esterreich зу сејnem Ultimatum ан
Serbien, даѕ латфххлнх ден Krieg ентфехелте, зу ермунген, венну сје дје Schwхche
дес Verbündeten геканнт унд гевоунт ххттен, даѕ хнтер ден сјдслависхен Auf-
stieg еине унвдербехтлнхе Kraft стехе унд нјхт блз дје Intrigue ејнес руссисхен
Zaren, дешен Schwхche ман канnte унд вон дем ман ерwartете, ер виег сјх
со виег еиндхххтерн лхssen, даѕ еѕ фјр Esterreich мхgлицх сје, Serbien одне вейтере
Komplikationen зу верспехен, was ман дје „Lokalхierung дес Krieges“ канnte
— еине ерwartung, дје зу ден грххтен Zumнххтен дер Weltgeschichte геххрт.

Прва страница написа Карла Кауцког

Карл Кауцки

УСПОН ЈУГОСЛАВИЈЕ И СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ³⁴⁴

I.

Мало је чинилаца који су у животу народа играли тако пресудну
улогу као што је то било незнање. Наравно, не смемо само да идемо
тако далеко као просветитељи 18. столећа који су све супротности
друштва сводили на супротност знања и незнања, сматрајући да би
друштво требало да постане хармонични рај, чим би сваки појединац
добро схватио своје интересе. Од Маркса на овамо знамо да се супрот-
ности класа, а под извесним условима и народа, темеле на економици.
Само ширење знања није у могућности да их отклони. Међутим, оно
сваку класу и народ боље оспособљава да схвате и очувају сопствене
интересе, оно их чува од неспромишљености и илузија, а њихову снагу
концентрише на оно што је потребно и могуће.

Можда бисмо били поштеђени и бескрајних патњи Светског рата
и његових последица, да су меродавни кругови Немачке били боље
обавештени о виталности Аустрије и о животној снази југословенства
у успону. Наравно, супротности међу европским велесилама су настале
због конфликта економских интереса и наоружавања до којег је због
њих дошло. Међутим, они су већ раније више пута претили да ће дове-
сти до рата, а да је овај ипак сваки пут избегнут, јер су сви учесници
устукнули пред снагом пролстарнијата и ужасом последица рата. Тако
би и 1914. године властодршци немачког Рајха добро размислили о то-
ме да ли да подстичу Аустрију на ултиматум према Србији, који је и
био непосредни повод за рат, да су знали и да су познавали слабост са-
везника, да се иза јужнословенског успона крије неодољива снага, а не
просто интрига руског цара, чија је слабост била позната и од кога се
оčekивало да ће у тој мери бити заплашен, да ће за Аустрију бити мо-
гуће да Србију прогута без даљих компликација, што се назива „лока-
лизацијом рата“ — очекивање које спада у највеће глупости светске
историје.

За Немачку и за свет је представљало велику несрећу то што је
код нас у време српске кризе било само мало људи који су познавали
јужнословенске прилике.

Од партијских другова у Немачкој *Херман Вендел* још од пре рата најревносније се бавио јужнословенским приликама. Он је тај посао наставио и после рата, па је захваљујући његовом марксистичком методу, најпродубљеније изучио јужне Словене и најбоље их схватио. Он је резултате својих радова изложио у низу написа, који заслужују да им се поклони највећа пажња.

Можда је од њих најинтересантнија књига која се појавила пре годину дана „Из југословенског Risorgimenta (Gotha, Fr. Andr. Perthes)”.³⁴⁵

Познато је да се као Risorgimento, васкрс или препород назива покрет који је у Италији започео после Наполеонових ратова пре једног столећа, и који је себи као крајњи циљ поставио ослобађање талијанске нације од туђинске власти и уједињење Италије, што је он најпосле и остварио.

Реч не одговара у потпуности ситуацији, јер пре садашње, никада није постојала талијанска држава која поново треба да оживи. А исто тако раније у историји није постојала јужнословенска национална држава, коју је било потребно обновити. Хрватска је током протеклих векова увек била одвојена од српске националне државе, која је постојала до продора Турака у Европу. Чак ни Босна и Херцеговина нису јој припадале. Хрватска и Босна су у средњем веку биле самосталне државе које су повремено постајале делови Угарске. Територије на којима су живели Словенци врло су рано, већ почев од 13. века све више потпадале под власт Хабзбурговаца, којима су почев од средине 14. века биле потчињене све словеначке територије. Оне су припадале немачком Рајху.

Никада није било једне јужнословенске националне државе, јужнословенски покрет има сасвим скорашње порекло. Он не тежи за тим да обнови нешто старо, већ да створи нешто сасвим ново. Али нешто ново, што се чврсто заснива на датим приликама. Отуд његова животна снага. Јако се варају они који у југословенској држави виде једнодневну муку и рачунају са њеним поновним распадом. Њене данашње границе можда нису свугде у складу са принципима самоопредељења народа и могу да захтевају ревизију. Али сама држава заснива се на чврстим темељима. Могуће је да се она још и прошири, уколико се уједини са Бугарском, коју од јужнословенске државе деле углавном интереси династије и последице рата. Овим уједињењем бугарски народ не би добио ништа мање него јужнословенска заједница.

Вендел у својој књизи приказује клијање, раст и, најпосле, победоносни продор идеје о јужнословенском јединству и о свргавању троштруке туђинске власти, Турака, Мађара и Немаца – управо, може се говорити о четворострукој туђинској власти, пошто је северна обала Јадранског мора почев од 12. века до прага 19. века била потчињена Млечанима. До данас је владајућа буржоазија била талијанска, а велики део је од 1918. политички опет потпао под талијанску власт.

Вендел нам не пружа повезану политичку историју, већ историју идеје југословенства са њеним разноликим променама и облицима. Он је износи у форми биографија историце њених најистакнутијих заступника. Али, они нам се представљају у вези са укупним развојем наро-

да, којима припадају, а овај се развој опет своди на основе узрока на економске промене света уопште, а посебно код јужних Словена. Тако се читалац доводи до пуног разумевања јужнословенског националног покрета, као и до разумевања особености различитих извора, који су се у њему слили у јединствен ток.

Ко хоће да разуме југословенску заједницу, мора да схвати особености српске, хрватске и словеначке националности. Претерује се када се сматра да ће ове особености разрушити младу државу. То се исто тако мало може очекивати као и то да ће словачка опозиција раскинути чехословачку заједницу. Но, провинцијски партикуларизам у некој држави са тако неразвијеним унутрашњим саобраћајем може још дуго времена да ствара велике неугодности, које, међутим, тешко да могу бити гори од оних које су баварску самобитност потчињавале немачком Рајху. При томе би се неукроћени партикуларизам могао појавити чак и унутар саме српске националности побуном Црногораца против централистичке државне целине.

Врло је могуће да се са централизованим државним уређењем сувише пожурило и да би мало више федерализма по швајцарском узору више одговарало тренутном стању саобраћаја и снази појединих делова државе са тако различитим историјским традицијама. У сваком случају, партикуларизам је фактор који своју снагу црпи из прошлости, док се насупрот томе национално јединство налази на линији неопходног развоја. Овај фактор ће стално јачати, а онај слабити, ако се ради о деловима народа који припадају истом језичком стаблу, а не о Мађарима, или Албанцима, или Немцима.

Пошто су анектиране веће хомогене масе других националности, свакако да прети опасност њихове опозиције. Али ово може раније или касније да доведе само до потребе кориговања граница, а не и да угрози постојање државе.

Вендел је врло добро схватио разлику између српства и хрватства, и изложио ју је у својим различитим списима. Она се заснива на различити историјског развоја обају племена. Српску државу су Турци у 15. веку потпуно уништили и лишили свих владајућих и култивисаних елемената. Од српског народа преостало је само сељаштво. Његова црквена организација је било оно што га је донекле одржавало на окупу. Али њој су Турци одузели сваку власт, а она није имала свој културни центар, као католичка црква у Риму, већ као део грчке цркве у Цариграду, који је у исто време када и Србија подлегао турском освајању. Од онда је даљи развој знатно теже допирао до различитих националних организација грчке цркве, него до римских. Оне су утонеле у варварство њихових турских господара а њихово свештенство је било неуро и мало поштовано.

Када су се распадом војне моћи Турске и као одјек европских борби за ослобођење после Француске револуције у српском народу пробудиле свест и снага да крену у борбу за ослобођење од стране власти, у борбама кроз 19. век опет је настала независна Србија, која није налазила никакву историјску традицију на коју би се ослонила. Сачуване јуначке песме нису пружале никакав политички или социјални

програм. Све се морало из темеља наново изградити. За то су узети најновији узорци који су се могли наћи у слободним нацијама Европе. Срби нису имали ни аристократију, ни јаку цркву које би их у томе спречавале. Тако су у Србији из варварства израсле одмах најмодерније идеје.

У Хрватској је сасвим друкчије. Њу су Турци само пролазно освојили и потчинили. Она је ускоро опет могла да збаци турско иго уз помоћ победоносних армија Хабзбурговаца. Хрватска аристократија је била јака, а поред ње и црква, која је била римокатоличка. За разлику од грчке, ова је, макар и врло нерадо, остала изложена узлету европске културе. Покрет реформације ју је принудио да се мало регенерише. Ако је грчка црква у Србији посредством турске државне власти била осуђена на немоћ и сиромаштво, то је католичка црква у Хрватској уз државну власт Хабзбурговаца нашла снажан ослонац, који је према могућностима повећавао њену власт и богатство.

Хабзбуршка држава је сачувала Хрвате да не потону у турско варварство. Међутим, та иста држава је плашљиво настојала да последнице просвећености и револуција Западне Европе у 18. и 19. веку држи што даље од њених житеља. То јој је најмање успевало на њеним западним, а највише на њеним југоисточним територијама које су се граничиле са Турском. Тако су се традиције средњевековног феудализма и средњевековне цркве у Хрватској снажно сачувале, док су се у Србији потпуно избрисале. Модерна струјања, које је Србија лако прихватила, у Хрватској су наилазила на снажан отпор. Модерна струјања су подстицала револуционарно, а отпор њима конзервативно размишљање и деловање. Национални покрет у Хрватској је повремено постајао и појачано клерикално-феудалан.

Посебан тип представљају Словенци. Они су били поштеђени турске власти. Али зато су постојали други страни властодршци, којима су се врло рано потчинили. Феудални господари и становници градова на њиховој територији били су делом Немци а делом Талијани. Они сами су сачињавали само широку, неуку сељачку масу. Једину могућност за развој њихових потомака пружала је црква, која је код Словенаца, као и код Хрвата, била римокатоличка. Модерни саобраћај и модерне политичке борбе најпосле су заплуснули својим таласима и словеначку територију, па је и тамо настао национални покрет. Али је овај своје најистакнутије вође налазио међу словеначким свештенством. Још више него у Хрватској католички клер је у Словенији био претеча националног покрета. Тиме је он, и овде и тамо, добијао конзервативни карактер. Али за разлику од хрватског национализма, словеначки национализам није садржавао аристократски елемент. Он је био изразито демократски.

Вендел се у својој књизи не осврће на прилике које су настале растом капиталистичке индустрије у разним деловима садашње југословенске територије, који су створили услове за један социјалдемократски покрет. Овај покрет, строго узев, више не спада у национални „Risorgimento”. Он највећу важност придаје демократији опште, а посебно националној независности. Али обе не представљају циљ за себе, већ средство у борби за национално ослобођење. Он је интерна-

ционалан и захтева најтежињу сарадњу са социјалистичким партијама других нација.

И управо због његовог интернационалног карактера, најмање су га погађале супротности различитих племена унутар јужнословенске језичке заједнице и он најодлучније заступа идеју повезивања ових племена. Он је пре Светског рата заступао идеју балканске федерације, а данас се одлучно супротставља регионалном партикуларизму унутар Југославије.

II.

Особност трију племена југословенске државе у Венделовој књизи се врло добро одражава у трима биографијама највиђенијих представника које је идеја ослобођења и уједињења у 19. веку имала. Хрват Јосип Јурај Штросмајер (1815. до 1905) и Словенац Јанез Крск (1865. до 1917) били су *католички свештеници*. Штросмајер, који се уздигао до бискупског чина, играо је видну улогу у католичкој цркви и ван своје домовине. Насупрот њима Србин Светозар Марковић (1846. до 1875) био је *социјалиста*, снажан мислилац и борац.

У приказивању Светозара Марковића Вендел постиже свој највећи успех. То поглавље је за нас у сваком погледу најдрагоценије, утолико више, јер је то, колико знам, прва исцрпнија биографија на немачком језику нашег српског нешто старијег саборца.

Марковић није био марксист, нити је то могао бити. У његово време се о Марксу није могло говорити чак ни у Немачкој. Тек нам је Енгелсов „Антидиринг” из 1877. указао на особености марксизма, па су чак биле потребне године да прођу док се један мали круг људи пробно до пуног разумевања ових особености. Али, сем тога, у Србији је недостајала било каква основа за онај самоникли, практични марксизам, који су чартисти у Енглеској упражњавали још пре 1848. године у пролетерској класној борби.

Социјализам Светозара Марковића и његових пријатеља произилазило је отуда што они, као најенергичније претече политичког ослобођења и духовног препорода српског народа, нису код њега налазили ни најмање полазиште духовног развоја. Морали су да га узму са развијенијег Запада. Они су одатле, наравно, узели најмодерније идеје. И као побуњеници против затечене турске власти и од ње зависног државног уређења, кога су се ослободили тек после руско-турског рата 1878, они су са Запада са наклоношћу преузели и његове револуционарне идеје. Но, после 1848. године то више нису биле либералне, већ само социјалистичке идеје.

Међутим, Марковић и његов круг ове идеје нису уносили непосредно са Запада, већ преко Русије. Уска повезаност са Русијом такође спада у особености које су Србију делиле од Хрватске и Словеније, које су опет у Хабзбуршкој монархији виделе свог најбољег заштитника.

Срби нису били блиски Русима само по језику, већ и по писму и вери. Томе треба додати и политику цара, који су од Петра Великог те-

жили да на рачун Турака продру ка Средоземном мору, Константинопољу, који су у 18. веку повремено и били савезници Хабзбурговаца, а у 19. веку скоро увек у сукобу с њима. Али од великих ратова после Француске револуције наовамо, који су пробудили све народе Европе (као и шпанску Америку), Русија више није могла директним освајањем да продире у европску Турску, већ само индиректно путем подржавања, често чак и подбуњивања хришћанских народа под турском влашћу, који су у бањшци на Неву видели свог природног заштитника.

Стога већ дуже од једног века налазимо тесне везе између Србије и Русије. Али није руски цар привлачно српске револуционаре. Они су се борили за ослобођење сељака од турског ига, али нису били вољни да трпе да се по узору турских паша и царских протектора развије национална кнежевина са апсолутном влашћу. Они су се исто тако борили против апсолутистичких наклоности кнежева нове Србије, као и против Турака, а тиме и против цара. Своје савезнике тражили су у руској интелигенцији која је била тада у револуционарном полету и која се, из истих разлога, као и српска, одушевљавала западноевропским социјализмом, иако јој је недостајала било каква основа за пролетерску класну борбу.

Међутим, руски револуционари су у Марковићево време били више унапредовали у односу на српске. За разлику од Србије, Русија је имала бројну аристократију која је од 18. столећа тежила ка западноевропском образовању, снажну армију и бирократију, чије су старешине морале да имају извесно образовање, и жив саобраћај са Западном Европом, све бројнију, обесправљену, незадовољну интелигенцију, и захваљујући свему томе и снажни духовни живот.

Српски револуционари у Марковићево време много више су учили од те Русије него од Западне Европе. У својој историјској скици о српском социјалистичком покрету, која је објављена у „*Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*“ у издању др. Л. Рихтера (Höchberg), 1880, Тодоровић то изражава врло драстично:³⁴⁶

„Студенти руске школе су се веома разликовали од других младих Срба, који су студирали на Западу. Париз је испоручивао за Србију празне фразере и псеудолиберале; Беч – политичке преваранте; Берлин – неку врсту опекурних људи; и – ко би то веровао? – само Петроград и Москва неколико бистрих умова, људе од акције, карактера са озбиљним, научним образовањем који су за свој узор узимали мученике који су, на жалост, прерано умрли или још живе у Сибиру, Чернишевског, Доброљубова, Михаилова“ (1, 2, стр. 337).

Чернишевски је у оно време био најзначајнији социјалистички мислилац руски. Он је најјаче утицао, како на интелектуалну омладину Русије, тако и Србије све до појаве марксизма.

Социјализам који развија Марковић најсличнији је ономе Чернишевског. То и Вендел на одговарајући начин истиче и сјајно приказује.

Али, Марковић није учио само од Чернишевског који је већ 1862. године ухапшен а 1864. прогнан у Сибир на начин који му је онемогућавао сваку даљу духовну активност. Марковић је 1866. године стигао у Петроград и тамо је успоставио везе са најразличитијим струја-

њима. Године 1869. отишао је у Цирих, где је остао годину дана, али није био само у вези са руском емиграцијом, већ и са немачким социјалистима и са Интернационалом. Он је тамо видео почетке борбе између Маркса и Бакуњина. Марксов „Капитал“ му је импонувао, али није знао да се користи њиме, као што то није знао нико од нас, пре него што нас је Енгелс у то упутно. Међутим, Бакуњин није на њега имао никакав утицај. Нико није могао да потисне Чернишевског у њему.

Па и прилике у Србији су биле сасвим другачије него у Русији, које су и однеговале бакуњинизам. И овде као и тамо предмарксистички социјализам се заснивао на сељаштву; сматрало се га средством којим ће се оно издићи на виши ниво. Ни државни апарат у Србији ни издалека није био тако снажан као у Русији, сем тога српско сељаштво је, захваљујући успешним борбама против Турака, било знатно смелије и свесније. Тако су изгледи за победу демократије у Србији били врло блиски. Насупрот томе, у руској царевини су изгледи за победу демократије пре пола века били никакви. Није онда ни чудо што су руски револуционари радо *невољу претварали у врлину* и што су потцењивали *демократију*. Они су тежили да је превазиђу помоћу анархије, поделом државе у мале, суверене заједнице; иза тога се увек крила задња мисао о диктату шефа анархиста, дакле превођење царизма у револуционарност.

Ма колико Марковић био под утицајем Русије, он је своју земљу одбрано од бакуњинизма. И то му је омогућило да постане њен регенератор. Иако су се његова социјалистичка очекивања заснивала на илузијама, његова агитација је ослободила големе снаге. Управо зато што се ослањала на сељака, она никада није губила тле под ногама. Захваљујући њеној социјалистичкој усмерености, она је сељачком покрету могла да пружи виши културни садржај и да га лакше приближи култури Запада, него што би иначе био случај. Али у пракси је пре свега деловала у смислу демократије.

Не напунивши 29 година, Марковић је умро 1875. Али непосредно после његове преране смрти показало се какву је богату жетву дала сетва коју је наш велики претеча посејао за мало година. Свугде су се по сеоским општинама Србије одржавали парастоси покојнику, и сељачки покрет се брзо ширио. Он је повремено добијао за српску владу мање опасни правац због избијања рата против Турака (1876). Али када се овај 1878. завршио успостављањем суверенитета Србије, сељачки покрет и радикална странка коју су 1881. године основали и водили Марковићеви следбеници знатно су ојачали. Већ 1883. године радикали су на скупштинским изборима добили већину и после многих заплета њима је 1888. године најпосле успело да извојују земљи изразито демократски устав. До данашњег дана радикали су најјача партија у Србији, а вођа им је непрекидно био Пашић, који је рођен исте године кад и Марковић,³⁴⁷ и који је био његов најзначајнији друг и следбеник.

Наравно, у овим великим променама није се мењала само српска држава, већ и радикална странка. У истој мери у којој је држава добијала напредни карактер, партија га је губила; социјалистички идејни садржај је потиснут у мери у којој је странка престајала да буде савез

интелектуалаца ентузијаста, па је сељачка маса у њој добила превагу. Социјалистички идеји садржај је сасвим ишчезао кад је странка дошла на власт и тиме стекла утицај не само на државни апарат, на чиновнике и официре, већ је државни апарат утицао и на њу. Овај утицај постаје нарочито јак у земљи у којој се демократија ослања скоро искључиво на сељаштво, које се ретко разуме у питања владавине.

Владајућа радикална странка постала је непосредно непријатељски расположена према социјализму од момента када су се у Србији појавили почеци развијеније индустрије и тиме пролетерска класна борба.

Међутим, из животног дела Светозара Марковића није настала само радикална странка Србије. Његово дело је у њој и у *сељачком покрету* пре свега нашло свој најснажнији практични израз. И поред краткоће његовог живота, његово дело је било тако обухватно, да му ни једна област савременог живота није остала нетакнута, па је оно најдубље утицало на мишљење свих напредних слојева друштва.

„У ствари, каже Вендел о томе, утицај великог сејача мисли је и после његове смрти продирао у ширину и у дубину. Још деценијама је његов народ *користио* наслеђе онога који је далековидо, као ни један јужни Словен пре њега и после њега, обухватно свет и новим поколењима указао пут и поставио нове циљеве; његов утицај у 19. веку одговара (код Срба) само оном Доситеја Обрадовића у 18. веку. Ко год да се од Срба дотичао неког питања које треба да добије одговор од људи нашег времена, као што су судбина радника или равноправност жена, самоуправљање или економика општине, прича о настанку света или друштвене науке, књижевна критика или васпитање младих, република или балкански савез, увек ће у истраживању наићи на Светозара Марковића, који је све ове за Србију дотле мртве појмове оживео духом свог бића, па је чак оставио трагове и у књижевности у комадима Милована Глишића о сељацима и у приповеткама Милована Глишића из сеоског живота.” (стр. 162)

Одвајање радикалне странке од идеја човека чији дух ју је прожимао приликом њеног оснивања, није могло да прође без енергичних протеста. У појединим личностима је ово социјалистичко гледање које је Марковић посејао остало живо, све док модерна индустрија није почела да продира у Србију, па да се тиме у једном модерном пролетаријату створи чврста основа за радничку партију, чији социјализам више није био илузија, већ животна потреба која се из дана у дан све дубље укоренјивала у градским масама.

Синдикати и радничка политичка удружења која су стварана последњих година прошлог века, и најпосле социјалдемократска партија Србије, која је основана 1903. године, заснивали су се као и њихове братске партије на аустријском подручју у Хрватској, Словенији, Босни, на марксизму. Она је прерасла Марковића. Али модерни интернационални социјализам, који стоји на плећима Карла Маркса, био би немогућ без претходних радњи које су обавили један Овен, Сен Симон, Фурије, Прудон, Вејтлинг и други. Тако и у српском социјализму клија сетва

коју су посејали Маркс и Енгелс. Али тле за то су припремили Чернишевски и Марковић.

На дан 26. фебруара 1925. године навршиће се 50 година како је Светозар Марковић отргнут од нас. Очекујемо да ће јужнословенска социјална демократија ову годишњицу у пуној мери обележити, пошто се опоравила од тешких рана које јој је нанео Светски рат, а после њега комунистичке донкихотерије.

Она ће моћним победоносним напредовањем најдостојније прославити успомену на свог великог родоначелника. Али он је и поред свег националног одушевљења, које га је учинило најјачим фактором јужнословенског „Ризорђимента”, ипак био кроз на кроз интернационална природа, која није била задојена само руском, већ и немачком и француском културом. Педесетогодишњицу Марковићеве смрти неће обележавати само јужнословенска, већ целокупна међународна социјалдемократија.

Достојну припрему за то представља поглавље о њему у Венделовој књизи која је овде разматрана.

Der Kampf, Wien, Jahr XVI, Nr. 6, 1923, 188–193.

Драгиша Лапчевић (1864–1939)

Драгиша Лапчевић

ИСТОРИЈА СОЦИЈАЛИЗМА У СРБИЈИ³⁴⁸

Глава трећа

ПЕРИОД СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Док је Жујовић био само теоретичар, дотле је Светозар Марковић пропагатор, агитатор, организатор, човек акције, борац. У првом његовом раду што га је као перовођа Српске општине у Петрограду 1868. писао и објавио у *Србији* – видите човека који не само критикује оно што му се не допада, већ и предлаже на место тога оно што он сматра за добро, одлучно се залаже за своје гледиште и не допушта вам никаква оклевања, већ вас неодољиво подстиче да се за ствар ангажујете, да ступите у акцију.

И, какав је у тој својој првој публикацији, такав је и у свима осталима, па је такав и у писмима, и у практичној делатности својој. Он мења извесне погледе, он се прилагођава ситуацији коју је раније предвиђао, али непрекидно сталан остаје у једноме: све што проповеда, он би хтео да се претвори и у дело, да се оживотвори. Зато је он изразити представник оних људи, којима није много стало до кабинетског теоретисања, већ до стварања.

И зато, докле је Жујовић и савременицима својим, осем најужем кругу школованих и учених људи, био непознат, и докле никога за социјалисту није задобио, нити иначе каквог утицаја оставио, дотле је Марковић задобијао људе за социјалисте, имао врло широк и дуг утицај, стварао себи ученике и био од оних ретких енергија и духова, којега и после смрти нараштаји узимају за пример, и два супротна покрета – радикални и социјалистички – сматрају га не само за свог претечу, већ и за непосредног оснивача.

А Марковић у своме политичком развијању има три јасно оделита схватања, да у њима три различита покрета могу гледати свога претечу: по првом периоду га могу својатати бољшевици, по другоме он је сјајан оснивач социјализма у Србији, по трећему периоду његова схватања прилика у Србији и практичне делатности – радикали га могу сматрати ако не својим оснивачем, ако не својим учитељем и идеологом, а оно, свакојачко, и, у осталом, с правом као најдаровитијег кри-

тичара политичке реакције и привредне и културне заосталости, у којој је улози радикалној партији утро пут и отворио очи за даљи њезин самосталан рад и борбу.

Први је период код Марковића најкраћег трајања, трећи најдужега.

Први период обележава оно доба у коме је Марковић био под непосредним утицајем руских *народовољаца*,³⁴⁹ из којих су никли и Бакуњин, и марксистичка Руска социјална демократија, и партија социјал-револуционара са свекोलиким примесима пролетерским, ситнобуржоаским, сељачким и интелектуалским. Тај први период је најизразитије истакнут у његовом рапорту који је у нас објављен под насловом *Политички и економски положај радничког сталежа у Србији*.³⁵⁰ Не само у духу ондашњих *народовољаца*, већ чак и у стилу Херценовом, који, у том истом времену, говори како је готово сва Русија само *радни народ* и како је он зрео да уђе у социјализам, и Марковић Србију „земљоделског сталежа”, нарочито још и за то што тај „сталеж” осиромашава, сматра за материјал способан примити и извести социјалну револуцију која би на западу започела.

И ако сав под утицајем руских *народовољаца*, Марковић ипак, и баш тада, показује извесна запажања, која нас непосредно уверавају о недостатку објективних услова за револуцију у Србији, као што је, на пример, запажање о недостатку индустрије. Ето, то запажање је објашњење факту: да се он могао врло брзо ослободити *народовољске* идеологије, чим је добио прилике да се ближе упозна с модерним, т.ј. научним социјализмом.

За познавање тога првога и најкраћег периода у социјализму Марковићеву, довољно је истаћи само неколико ставова из поменутога рапорта његова.

Индустрије готово никако и нема у Србији.

На земљорадничком сталежу стоји свом тежином сталеж занација и трговаца, с поврх ових сталеж бирократије.

Сталеж трговаца и капиталиста у Србији је сасвим мало развијен, а сталеж бирократије готово и једини саставља сталеж експлоататора.

„... Сав се народ, по његовом умном и политичком положају, дели на класу која влада – интелигенцију, и класу над којом се влада – прост народ. Први су васпитани савршено у бирократском духу и занимају се увођењем разних француских, пруских, аустријских и других ујдурара, које су угушиле у народу свако слободно развијање и деморалисале га; друга класа остаје без сваког образовања. Није мучно погодити како се је морало развијати економско стање народа у оваквим приликама.

Мали сопственици – сељаци у првој фази развића српске грађанствености једва су могли толико да зараде колико да своју породицу изране. Што су се више развијале државне потребе, т.ј. владајућа класа и њено издржавање, тим су се више повећавали разни данци, а с тиме и сиромаштво радничке класе. Непродуктивна управљајућа класа изазвала је још и другу непроизводну. Образовани чиновници – што није никакво чудо – имали су куд и камо више потреба за живот, него ма какав сељак; њима се прохтело да имају раскошан „мебел”, драгоцене

украсе – једном речи, све што усавршава „комотан” и раскошан живот. То је изазвало класу трговаца, који су ван земље куповали ове ствари за потребу чиновника или „господе”, као што их у опште зове српски сељак. Ви бисте се зачудили кад би у ма којој вароши у Србији видели дућан, у коме би свагда нашли ствари од најновије париске моде; а међутим у целој Србији ни у једној вароши не можете видети да се израђују најпотребније ствари за земљорадњу: косе, лопате, држаље, грабуље, и т.д., све се то довлачи из Аустрије. У Србији се махом народ занима земљорадњом, а и до данас тамо нема ни једне земљоделске школе! Ја хоћу да вам у истини покажем такав ужасан контраст с тога, да бих вам у један мах могао показати како је економско развиће српског народа ишло сасвим наопачке, у пркос свим захтевима науке и здравог разума.

[...] Слика размене производа у Србији: једини продуктивни земљоделски сталеж производи сирове продукте, од којих продаје толико, да може исплатити порезу, а ако му остатак не стигне за издржавање породице, онда мора да гладује или да се задужи, што је сасвим обичан појав.

Један од тих продуката, који се прода, иде на само издржавање земљорадничког сталежа у самој Србији, а други део иде преко трговца на страну (ван земље) у размену за друге раскошне ствари, које су потребне вишој класи и која их купује од своје плате, коју јој сиромашан народ даје. Трговац вршећи овај тројаки процес: шиљање земљоделских продуката на страну, добављање еспапа са стране и размена ових еспапа са платом чиновника, разуме се, вуче отуда добити толико колико не само може да живи, него још да се уздигне у онај виши сталеж, и тако тече капитал, докле међу тим сељак с дана на дан у све већу и већу беду пада.

[...] Сад је у Србији настао процес, у коме ће цео народ да стане у један сталеж пролетаријата.

[...] Број људи који не могу да плаћају данак, с дана на дан све већма бива у селима и у варошима, а у околлинама већих вароши сва је земља прешла у руке неколицине, и сељак ради на туђој земљи.

[...] И тако се у варошима приметно образује сталеж трговаца, капиталиста, нарочито у Београду, који је постао магацин за стране фабрикате.

[...] Ко је пратно економски развитак у Србији за потоњих десет година, тај је могао да примети како се брзо врши процес поделе народа на класу пролетаријата–радника и класу капиталиста. Раднички сталеж брзо корача ономе стању, у коме пропада и противу кога устаје цео раднички свет на западу.

[...] Радници на западу јасно су истакли на среду: да ли мора раднички сталеж у народу да трпи експлоатацију мањине, и да ли он може да измени своје становништво и да ли може да удеси своје живовање на таким начелима, да би свака експлоатација била немогућа. Најбољи је одговор на та истинска питања – *интернационални савез радника*.

У српском народу друштвена питања још нису тако рашчишћена, да би их могао раднички народ разумети, али из средине српске омла-

дине сад се већ образује партија која је одушевљена начелима, која су истоветна са начелима интернационалног савеза.

[...] Положај је радника у Србији више или мање аналогичан са општим положајем радничког света у Јевропи.

По томе и цели њихове морају бити једнаке и путовни аналогични. Нека би само један пут била утврђена права цел и прави пут, и ми смо убеђени, да ће српски народ брзо поћи на томе путу к правој цели и тим лакше, што је у њему сталез, коме је у интересу да одржи садањи ред ствари, веома малобројан и слаб. Надамо се тврдо, да неће дуго проћи а интернационална пропаганда брзо ће се развити у Србији, и интернационална организација обухватиће и омладину, трговачке и земљорадничке заједнице народа.¹³⁵¹

Ко би прочитао Херцена, нашао би исте мисли и исте закључке; оно, што је и код Херцена и код Марковића заједничко, јесте: утопија *народовољаца*. Цео је рапорт Марковићев у духу ових цитата, те кипти нетачностима факата, погрешним тумачењима појава и крајње наивним закључцима.

Али, и ако се свих утопија није убрзо ослободио (а неких се није ни нешто доцније сасвим отресао), Марковић је врло брзо корегирао тај рапорт: у *Неколико речи ради објашњења са читаоцима*, које служе као предговор његовој књизи *Неколико чланака* он напушта раније *народовољачке* мисли и у духу марксистичком изјављује:

„Код нас нема онакве поделе на *капиталисте* и *раднике* као што постоји на западу. Наш радник још није у маси *пролетер*, али у начелу наша је привреда на *оном истом темељу на коме је и на Западу* и са развитком привреде и образовањем капитала ова раздвојеност мора се развити као и тамо и *већ се сад приметно развија*.”

Од тада настаје други период у његову политичком развиту; тада Марковић пушта читав низ чланака и расправа које би у оно доба чиниле част најизразитијем пролетерском и социјалистичком покрету. То су: *Друштвена и политичка борба у Јевропи*, *Погибија Париске комуне*, *Комуна и Интернационала*, *Бели терор* и т.д., а нарочито *Радничко питање*, најгенијалнија прерада Марксовог и Енгелсовог *Комунистичког манифеста*. И колико се додиром с модерним социјалистичким покретом и проучавањем Маркса и Ласала, ослободио круга мисли руских *народовољаца*, најбоље се види по томе, што су он, Никола Пашић, Пера Велимировић, Влада Љотић, Срета Анђелковић, Пера Ђорђевић и сестре Нинковићеве, као присталице Марксове Интернационале, одбили *Програм* и *Српску социјалистичку партију* основану 1872. у Цириху од српских бакуниста и у Бакунинову присуству, па су њега, Светозара Марковића, који је и пре и после гоњен од власника, они, доцнији стубови реакције, некоји од њих чак и шпијунски дворски и владини, искључили из „партије” као „издајника” и „агента буржоазije”!¹³⁵²

Утицај марксистичке школе је Марковића не само ослободио *народовољачке* утопије, већ и оспособио да, служећи се марксистичким, т.ј. материјалистичким, дијалектичким методом, изврши једну опширну и плодну критику социјалног и политичког стања Србије, да готово бру-

тално притисне болна места и изазове гласан јаук болесников, али да укаже и пут којим треба поћи у лечењу.

Марковић је у главним линијама имао права, ма да се многим чини да је стварни развитак Србије и практични живот показао како је он био илузионист и утопииста. Нема сумње, да *борац* често пута и у изради слике стања употреби јаче боје и у излагања перспектива да више маха својим жељама. Овоме су се греху могли измаћи Маркс и Енгелс у својим теориским анализама и у филозофским расправама; али, кад су се год као *борци* јављали, нису избегли опасност да својим жељама пуне више маха позната су, на пример, њихова предвиђања о социјалној револуцији, која су, на жалост, изневерила и њих, тако дубоке умове! Али као што ти погрешни детаљи, (у којима се *борац* лако може преварити просто за то што се налази у таквој улози која га излаже опасности да и сам себе превари, докле је као *мислилац* и *научар* потпуно поуздан), ни у колико не слабе величину једнога *научнога метода* што су га Маркс и Енгелс пружили и којима се данас служе не само социјалисте, већ и многи други свет, тако и претераности у детаљима код Марковића не могу се узети за претекст да се он у целини, чак и у главним линијама, огласи за илузионисту и утопиисту.

Не губећи из вида да је Марковић не суви теоретичар, већ борац, ми се не можемо чудити ако се, познавши боље стварне прилике Србије и усвојивши марксистички, материјалистички метод, брзо ослободио *народовољачке* утопије како је, као практични борац, постављао захтеве за реформе које су *према политичком и економском стању ондашње Србије*, а тим самим – и предуслов за јачање и напредовање правога социјалистичког покрета.

Он горко осећа како је Србија неразвијена, једнолична, да у њој није извршено јаче социјално диференцирање, већ да још влада готово примитивна привреда:

„Човек, који сам мора да буде све и сва, да сам буде и орач и дунђерин, и колар и ковач, дабогме да не може бити ништа као што треба. С тога кад подела рада није развијена у народу, троши се врло много снаге а производи се врло мало, па и то рђаво. Спротива је неизбежно свезана са првобитним газдинством.”¹³⁵³

Зато: а) што је привреда неразвијена, б) што је оскудица у квалификованој радној снази и в) што су капитали оделитих занатлија за прерађивачки и сељака за произвођачки посао недовољни да би привреду брже кренули, Марковић је сматрао да, под стварним приликама у каквим је Србија онда била и какве је он запазно, треба ону постојећу квалификовану радну снагу и ситне, *незнатне* капитале, удружити у задруге, које би, *удруженим средствима за производњу и радном снагом*, кренули привредни живот напред и створили предуслове и за бујан капиталистички полет и за нормалан социјалистички покрет. Али, да би се способна радна снага умножила – он тражи брзо завођење професионалних и стручних школа; да би се привреда окрепила обртним капиталом, којег појединци нису тада имали у довољној мери – он захтева оснивање установа које ће у се прикупити „народни капитал” и извршити своју мисију:

„Организацијом *народних банака* свуда по окрузима, са централном државном банком, које би све стајале у вези, створити у Србији сасвим нову финансијску систему. Овим начином прикупити народни капитал у више центара, одакле би се подмиривале не само текуће „државне” потребе – односно окружне, среске и општинске потребе, већ би се управо покретала индустрија и трговина *народним капиталом*.

[...] За производњу треба двоје: рад и главнина.

Рад – то је не само радничка снага, већ и вештина и знање.

Главнина – то су алати, машине и материјал за прерађивање, зграде удешене за разне врсте производа, путови и средства за пренос и саобраћај, а пре свега средства за издржавање радника.

Кад хоће да се увелича имућство једнога народа, онда се мора најпре и најпре гледати како ће да му се *производња ојача*.

А ако се хоће производња да ојача, онда се пре свега мора гледати из основа: *да се радна снага умножи и усаврши и да се главнина умножи и усаврши*.

Ван овога двога, што је нераздвојно скопчано, нема другог начина да се уништи немање у једном народу.³⁵⁴

Све то Марковић истиче не само као потребу да се Србија развије, већ и као лек противу зла које се почело јављати у форми доста очајној: да се, као што он нарочито наглашава, „код нас образује пролетаријат без капитала!”

Настојавање његово око оснивања *произвођачких задруга*, није, дакле, условљено његовим утопистичким назорима, већ *фактичким стањем* које је тада у Србији било, у којој су *тек биле основане па убрзо банкротирале* неколике *капиталистичке* установе, па је пробао не би ли се што постигло бар у задружној форми! *Недостатак* слободних капитала и *невоља* целе нације која је долазила од привредне неразвијености – ето то су елементи који су упућивали једнога социјалисту да болно место притисне, да рану загребе и да на пут укаже, на пут који се *тада* и под *оним* околностима могао *једино* наметати човеку свесном неодољиве потребе за што бржим привредним развитком, који би целом народу колико толико уштедио тешке болове од сиромашења и недостатка модерне капиталистичке привреде и који би, такође, донео жељене резултате и за један *прави и здрав* социјалистички покрет. У много и несразмерно тежим и несретнијим околностима је Марковић пружао овај рецепт (и друге још!), него што су биле прилике у Немачкој кад је Ласал нешто слично препоручивао. Марковић је овим задругама желео изазвати привредни живот, Ласал је потрошачке (и произвођачке) радничке задруге препоручивао као један од најуспешнијих облика ослободилачке борбе. И ма колико да цени Ласала и његове намере, Марковић ипак констатује да је Ласалово ограничавање радничког питања на једној доста уској бази „неумесно и непрактично”, те да је то

„... очевидно принудило радничку партију у Немачкој, те је одступила од програма Ласаловог и усвојила далеко опширнији програм за друштвено-економску реформу – програм Интернационале.”³⁵⁵

И док се у Немачком социјалистичком покрету и данас с пијететом негује захвална успомена на Ласала, у нас се Марковић, који је *јасно* видео *стварно* стање и који је из њега тражио излаза путем *развитка*, без мало огласио за утописту! Међутим, прави утописта нити би водио рачуна о постојећим стварним приликама, нити би препоручивао напредне и могуће мере за излазак из тога стања путем *развитка*, већ би, просто на просто, баш такво стање *заосталости* огласио за *зрело* да социјалисти узму власт у своје руке и да непосредно остваре – социјализам!

Неки би, опет, огласили Марковића за опортунисту баш за то што тражи излаза из мучне ситуације, што препоручује мере које би привредну заосталост замениле *развитком капитализма!*

Међутим, то, што је Марковић радио, није улога ни утописте, ни опортунисте: *у једној крајње неразвијеној и заосталој земљи развитак капитализма је по својим последицама не само колосалан напредак, већ несумњиво врло револуционаран процес*.

Кад ми и данас тражимо изграђивање саобраћаја, регулисање река, исушивање бара, пошумљавање голети, отварање рудника, електрификацију, увођење савршенијих алата, справа и машина, подстицање производње да постигне највећма могуће границе, потпуно национално уједињење, стварање најопсежније федерације балканских и подунавских држава, изборну управу и народну самоуправу, прогресивни порез и т.д., све реформе које су могуће у оквиру буржоаског реда ствари које дају још већег подстицаја за бујан развитак капитализма, ми ни за тренутак не напуштамо своју социјалистичку позицију. На против, ми је само појачавамо и чинимо сигурнијом; јер, у колико се брже капиталистичко друштво развија, у толико се оно брже живљује и у толико смо ближи остварењу социјализма. Ко би непрекидно понављао само: „Крајњи циљ! Социјална Револуција!” а оставио да се људско друштво дави у мизерији, тај би био врло лош социјалиста, као што је, по Христовим речима, врло далеко од Бога онај који непрекидно понавља: „Господи! Господи!” али заповести Господње не испуњује. Не одступајући од свога *основнога* гледишта, не чинећи никакве концесије које би то основно гледиште компромитовало и не заносећи се илузијама било бунтарским било компромисним, добар марксиста ће и добар социјалиста и сâм сарађивати у историском развитку на тај начин: што ће просвећивати, уздизати и организовати радничку класу и водити *непомирљиву класну борбу*, па њом гонити буржоазију да што *брже* и што *потпуније* одигра своју историјску мисију; тако ће он најбрже и најпотпуније подстицати историјску припрему објективних и субјективних услова за остварење социјализма.

Тако је Марковић схватио свој задатак и своју улогу у овом трећем периоду свога социјалистичког развоја и рада. А то је схватање његово и социјалистичко и марксистичко. Само анархиста и буржоа се не могу с њиме сагласити.

Кад се бори против *бирокупатског система*, он није ни утопист ни демагог; он није у заблуди да друштво људско може дезорганизовано бити, нити крешти: „нећемо и не дамо!” Он увиђа само да бирокупатски

систем не само не ујемчава личну и имовинску безбедност, грађанску слободу и уставна права грађана, већ ни развитак привредни и културни; он налази да је самоуправа народна не само јемство да се не зацари тиранија, већ и услов бржега привреднога и културнога напретка. Зато и вели:

„Питање о самоуправи – то је питање о хлебу... У сваком патријархалном народу, где је производња неразвијена, самоуправа је управо природна и неизбежна... Произвођач, који сад са целим својим радом једва толико заради, да може да живи, добио би већу вољу за рад, кад би видео већу корист од свога рада. Осим тога, сваки појединце осећао би већма свој човечански понос, кад би се осетио као *грађанин* у својој земљи, коме је предато у руке да се брине о себи, о општини, округу, држави – у правом смислу те речи, а не само по имену, као до сада, а ништа тако не дејствује, да се народ извуче из сиромаштине, као развитак човечанских осећања у њему и појмова о свом достојанству. Нагли развитак мисли, што је неопходни резултат слободе и самоуправе, то би још већма потпомогао. На окр. скупштинама, народ би се саветовао о својој кући, својој њиви, стоци, у опште о поправци свога стања. И то не би били само празни звуци или празне речи на хартији; већ, како народ има у сваком округу законодавну снагу и финансијску власт, т.ј. прикупљен капитал у својим рукама, он би својим решењима придавао *новчану* снагу. Подизање земљорадње и радности ишло би у самој ствари народном помоћу у *огромном* размеру. Док на против сада „држава” једва је у стању да помогне поједине предузимаче, већином себичне шпекуланте, и то товариће нове терете на народ... Питање о хлебу – то је питање о самоуправи.”³⁵⁶

И ту он ни мало не грешни: не само да је тиранија обуздавана, већ и привредни развитак је и бујнији и бржи био у оним земљама, у којима је већа самоуправа завођена, као, на пример, у Инглеској, и Америци; па и у самој Немачкој је привреда бујнија него ли у Француској поред осталог и са тога разлога, што је њојзи, поред свеколиког прусизма и кајзеризма, ипак није било онога и онаквога челичнога централизма и цезаризма, од којег Француска патн више од 100 година.

Бирократски систем, чак и кад би његови преставници имали и најбоље намере и најлепше жеље, није у стању ни поуздано констативати стање појединих грана народног живота, ни одредити сигуран лек недостатцима. Само у самоуправи долазе до истинитог изражаја болви народни и само у самоуправи је могуће наћи сигуран лек, на време и у дози која ће одговарати и стању болести и снази болеснога организма. Зато је Марковић и данас у пуноме праву кад овако пледира за *Окружне Скупштине*:

„На окружним скупштинама народ може да искаже све своје *местне* потребе. На великој скупштини то није могуће. Ту се говори само о законима који се тичу целе земље и по томе су општи, који додирују и тичу само на местне интересе и местне одношаје, али ти закони никако не одређују местне одношаје и интересе. Ако се који посланик затрчи те изнесе своју местну ствар пред скупштину, њему одма кажу: „то не спада у круг скупштинске радње” – па свршена ствар.

Окружне скупштине би изнеле на јавност свестрано стање нашег народа: какви су нам путови, где треба да се направе нови, где да се поправе стари, на који начин и којим средствима – како би било за народ најлакше. Оне би нам изнеле какве су нам школе, како вајду има народ од њих и шта треба код њих да се поправи и каква средства може народ да да за своје школе. Оне би нам показале имовно стање народа, показале би шта наш народ у ком крају производи... Оне би нам показале стање здравља народног, његову кућу, живљење у кући, његову породицу и одношаје породичне, његове моралне и правне појмове. Окружне скупштине показале би нам стање појединих општина, њихово уређење, одношаје и положај грађана у општини, одношај грађана спрам власти, степен свести и развитка народног. Оне би нам показале утицај наших судова и закона на материјално и друштвено стање народа. Једном речи: окружне скупштине показале би нам све местне потребе народа у оном крају, а у исто време показале би нам начин и средства, како да се све уреди и дотера према народним потребама. Устројство нужних школа, уређење наших шума, регулација река, организација кредита за земљоделце, занатлије и трговце, усавршавање земљорадње, заната и трговине, удруживање рада и капитала – све би то наило најјачу *подпору* у окружним скупштинама. Ми велимо само подпору зато, што окружна скупштина још нема никаквих органа – нема материјалних средстава да изврши оно што нађе да треба извршити. Зато треба да она има право да бира извршиоце својих закључака.”³⁵⁷

Како Марковић пледира за *велике* општине и *велике* срезове, који би били *способни* на себе примити свеколике *велике* задатке привредне, просветне, здравствене и т.д., то би и окузи, по његовим мислима, морали бити *велики*, можда данас и нешто већи, него што су Уставом предвиђене области.

Марковић се није дужо задржавао на организацији и задацима округа. Он је то учинио код општине и среза, те је сматрао, у осталом и с правом, да ће онај који његово гледиште изнесено код среза и општине усвоји, лако схватити и јасно преставити себи и организацију и задатке округа.

Код *општине* он, у главном, ово истиче: *потпуна самоуправа и савршено искључење полицијског надзора; велика општина, да би била у стању одговорити разноврсним задацима општинским. А код Среза:*

„Реформе економске морају се започети од општина: прикупљањем распарчане земље у гомилу, удружењем рада и капитала и увођењем савршеније производње. Али ми немамо толико образованих и вештих људи, који би могли да покрену и руководе ту ствар; нити општина има срестава у први мах, да такве људе спреми и набави. Срез мора бити у томе главни покретач, јер је он у стању да подигне школе за образовање земљорадничко, занатлијско, техничко-индустријско. Срез може, прикупљајући средства свију општина, постати само средиште за образовање радника сваке врсте; осим тога може бити посредник и помоћник појединих општина и задруга за набавку савршенијих алата, семења и т.д. (у колико то не би узели на се разни заводни, на пр. поједине стручне школе), *па и потребног капитала и кредита.*

Даље, подизање путова и мостова, регулисање река, чување и подизање шума, старање о одржању здравља и неговању болесника у целом срезу – све ће то бити још за дуго главна брига среза. Говорећи о општини, ми смо споменули, да се оне брину о свему томе у својем кругу, али, изузев поједине богатије општине, оне то нису у стању да врше. Мало је која општина у стању да сама плаћа инжињера, лекара, да подиже болницу, да издржава средњу школу и т.д. У опште свуда где је потребан већи издатак за какву потребу, морају се општине обраћати срезу, т.ј. морају се старати удруженим силама да своје потребе намирне, у колико се то може достићи.

Ми желимо да створимо органе, као: *среску скупштину, срески одбор и среску управу*, којима би главни задатак био, да раде на свестраном културном развоју нашег народа.³⁵⁸

И сасвим је разумљиво да би један *социјалиста* тражи сваковрне политичке реформе у земљи апсолутизма и мрака политичког, и економске и социјалне реформе у добу кад народ отпочиње сиромашти, пауперизирати се и пролетаризирати услед државних дажбина и акције зеленашког капитала – код потпуног оскуцања развијеног капитализма и велике капиталистичке индустрије у којој би нашао посла, код савршено неразвијених заната и код очајно примитивне земљорадње.

Варош се, истина, отпочела помало снажити на рачун села.

[...]

Али, ма да је то богатство веће у варошима него ли у селу, оно је, ипак, тако незнатно, управо јадно, да није било довољно дати импулса за развијање земљорадње, заната и индустрије, није било ни толико да утиче на оснивање новчаних завода; свега је било довољно да се појављује у једној страниој зеленашкој улози, те да као ђезап разори село и нанесе тежкога бола, да би после, тако створеним средствима, приступило стваралачкој привредној улози својој. Каква је, пак, страшна зеленашка улога вароши тада била, Марковић показује два примера: за пет месеци 1871. код суда у Смедереву је било 600 интабулационих нумера, а 1873. је у Народној Скупштини лично дошло 163 сељака из Јагодине да моле за обуставу одређене продаје њихових имања за рачун зеленаша!

Марковић је био савршено свестан тога, да су те појаве тако рећи законита деца привредне неразвијености; он је само тежио да се тај процес скрати и да што мање болова нанесе – бржим развијањем привредног живота, подстицајем да се земљорадња унапреди, занати подигну и индустрија појави. Тежња његова, у осталом, није никаква ни илузија ни утопија: било је земаља у којима се таквим подстицајима и сличним мерама зеленашки период скратио, као што је ту скоро, у Грузији, једна социјалдемократска влада у томе погледу показивала извршне успехе. А да се развијањем привреде не само скраћује период зеленашки, већ и већи замаха даје капитализму, који условљава формирање радничке класе и њезино класно организовање – ван свакога је спора. Организовање и борба радничке класе консеквентно воде социјалној

револуцији, као што је Марковић тако пластично и марксистички изложио у низу расправа својих.*

„... Шта је социјална револуција? Ја држим да је њена главна карактерна црта ово: кад се економски одношаји – одношаји својине *начелно* измене.“³⁵⁹

А на наше прилике примењена та дефиниција социјалне револуције – даје Марковићу прилику да да овакве изјаве и објашњења:

„На прилику пре 1804. године у Србији је била турска феудално-војничка система. Устанком је уништена са свим својина једног владајућег сталеза, уништен је и цео тај сталез, а из тога преврата поникла је приватна својина, па на место ње да постане заједничка – општинска или државна – својина? Може ли се постићи револуцијом и против кога би била та револуција? Маса народа је сељак – сопственик. Ваљда се не мисли да се сељак сам против себе револуционирне и да сам себе „експроприра“? То је већ логичан апсурд, а у пракци то је проста будалаштина. Али на сеоској земљи има дуга, варошани имају капитала. Револуцијом би се могао тај дуг да уништи, али то још није социјална револуција, то је просто *приватна својина пренесена из једног цела у други*, у начелу је оно исто као кад су Пруси отели од Француза 5 милијарада. Рецимо да при том прелому сва наша „буржоазија“ погуби своје капитале, па то је опет ништа. Остане ли само приватна својина, производња за продају, слободна утакмица и т.д., онда ево ти за десетак година нове буржоазије.

На западу је нешто са свим друго. Капиталистичка производња образовала је велико фабричко газдинство, где је рад већ удружен и организован, оно већ даје *материјалну основу* за социјалну револуцију. Ове материјалне основе нема код нас ни у Банату, ни у Бачкој и Срему где су српска производња и капитал најразвијенији, а у Србији, Граници, Далмацији, Босни и Херцеговини ни толико. Ову грдну материјалну разлику између нашега друштвеног стања и онога на Западу превиђају увек неки „страсни револуционари.“

И кад је тако тачно објашњење дао, Марковић наставља:

„За социјални преврат остају код нас два пута: или ће се код нас развити најпре велико капиталистичко газдинство, и подела на капиталисте и раднике у производњи (а не у трговини само) и тада ће се социјални преврат извршити на овој историјом спремљеној основи, или ће само мали сопственици својеволно одбацити приватну својину па организовати производњу на начелу заједничке својине.“

Ова друга претпоставка је несумњиво заблуда... Али је та заблуда владала тада, и ако код Маркса и Енгелса, а оно код многих других социјалиста у Јевропи, па и данас их има који држе: да се ситни сопственици могу под силним притиском крупнога капитала што га подносе и социјалистичким образовањем и васпитањем придобити не само за социјалну демократију у садашњини, за њезин минимални програм, већ и

* Друштвена и политичка борба у Јевропи, Погибија Париске Комуне, Париска Комуна и Интернационала, Бели терор, Радничко питање и т.д.

за њезин крајњи циљ, за социјалистичку својину и социјалистичку производњу у будућности. И они то веровање заснивају на факту да су у извесним земљама неки делови ситних сопственика пошли за социјалном демократијом...

Уз то је важна изјава Марковићева о диктатури пролетаријата, у којој прави алузију на наснље које су тада Бакунин и бакунисте проповедали као метод за остварење социјализма:

„Ја и сада мислим, да социјализам не може бити *друштвена система* све дотле, док партија социјалиста не постане морално снажна, снажна поверењем народа, да ће му она донети боље живовање... Ја не схватам и не могу никад да схватим оне социјалисте, који мисле да утврде социјализам – бајонетима! Они хоће да сви чланови друштва *раде*, а овамо морају за одржање своје системе да држе једну нерадну класу. То су као и они либерали, којима треба *диктатура* да утврде слободу.

Ја не велим да тиранију не треба оборити силом, само велим, да ће се сваки такав преврат свршити – ничим, ако маса није проникнута бар вером и надом, да ће јој нови поредак донети добра. Дакле, по моме схватању, сила се може употребити само за негацију, на обарање старог друштва, али организација новог друштва не може се остварити насилњем, против воље већине.”

И пошто је у главном изложио критику привредног, социјалног и политичког стања ондашње Србије и указао пут да се из таквог стања изиђе и наиђе на пут свестраног развитка, Марковић је проговорио и о уједињењу српскога народа, додељујући Србији улогу револуционарног покретача не само за ослобођење и уједињење не само српскога, већ и осталих балканских народа – у форми једне балканске федерације. Да се уједини српски народ, мора се, по његовом схватању, доћи на мисао „да је револуција једини прави основ и једини могући пут да се створи нова српска држава” а „кад се револуција призна као правни основ нове српске државе, онда престаје државно право самосталних српских државица, Србије и Црне Горе, престају и саме те државе, а остаје цео српски народ као скуп оделитих личности, који по општем договору оснивају нов правни поредак. Да створи овакво стање на Балканском полуострву, да поруши све државне окове који деле и гњече српски народ све – то и јесте главни задатак Србије.”

Прелазећи на улогу Србије на Балкану, он даље вели:

„Српски народ у турској царевини једва да броји више од 2 1/2 милиона. И две династије хоће да поделе између себе тај наш број људи! Али, рецимо, да Србија, као моћнија држава, одржи превагу и она управо присаједини к себи остале српске земље – какву будућност има таква мала државица?”

Балканско је полуострво мозајик од различитих народа. Највећи су бројем Бугари, затим долазе Срби и Грци скоро подједнако, затим Турци, Арнаути и Цинцари. Који ће од тих народа пристати да се „анексира” *српској монархији*. Па рецимо да српска монархија задобије у своју државу и остале Србе који живе у Аустро-Угарској – па и то је тек мала краљевина од 5 милиона. Може ли таква држава да присаје-

дини себи више од 10 милиона других народности? Зар то не би било нешто сасвим налик на данашњу Аустрију или Угарску, што по тврђењу самих српских државника не може да постоји! Је ли вредно да се српски народ бори за такву бесмислицу само зато, што су неки српски државници добили вољу да мајмунишу Кавуру и Бизмарку?

Не! не! Србија не сме бити жртвована интересу једне породице, или боље – интересима неколико властољубаца. Српски народ нема другог изласка *до револуције на Балканском полуострву*; револуција, која би се завршила уништењем свију држава што данас смећу да ти народи не могу да се сједине као слободни људи и равноправни радници, као савез општина, жупанија, држава – како им најудесније буде.

Осем пером, Марковић је и на други начин радио за истакнуту идеју: стварао је везе и задобивао људе у Војводини, Босни, Далмацији и Бугарској. Везе с бугарском емиграцијом биле су и интимне и чврсте.

Да би имао успеха с пропагирањем социјалистичких идеја и да би припремио организовање партије, Марковић је, с маленом групом једномисљеника и симпатизера, с којима је отпочео прве послове, прво организовао штампку, а затим приступио образовању извесне врсте економских организација.

Тако се засновало социјалистичко новинарство у Србији пре организованог социјалистичког покрета, оно се заснивало и одржавало још онда, кад од модерног пролетаријата у нашој земљи није било довољно трага, кад ни привредни и политички живот није показивао озбиљне живахности, а камо ли развијености.

Утицај Интернационале пролетерске био је толико силан, да је захватно интелегентне и слободоумне идеалисте и у земљама које, услед привредне неразвијености, нису ни могле имати покрета пролетерскога карактера на који би се социјалистичко новинарство ослонило, као што је случај са Србијом шесетих и седамдесетих година прошлога века.³⁶⁰

[...]

Ма да је врло рано умро (1846–1875), након свега 5–6 година активнога рада, покрет, коме је Марковић био и мозак и душа, нити је малаксао нити ослабио и после његове смрти. Посланичка група са Адамом³⁶¹ на челу бива свакога сазива све борбенија и свакога новог избора већа, да с уласком *Николе Пашића* у Народну Скупштину постане сасвим озбиљна опозиција, да у својим нападима на владу заузима све одлучнији став и да постане управо вођ народни.

Дабоме, да сад покрет губи ону изразиту социјалистичку боју, какву је за живота Марковића имао. Пашић у својим скупштинским беседама још, до душе, има доста социјалистичке терминологије и у критици владиних пореских закона се служи социјалистичком аргументацијом, али ни он, ни остали пријатељи Марковићеви, више не грме, као Адам првих година, ни противу приватне својине, ни противу зала који из ње извиру, не декларирају се за дубоки друштвени преврат, и постепено напуштајући *главне* линије Марковићеве, прихватају само његову критику политичког режима и његове *политичке* захтеве (парламе-

нтарни систем владавине, самоуправа, слобода штампе, слобода збора и договора) и усвајају његов метод материјалистички, који их опредељује да, као слободоумна партија народних маса, у будућности постане носилац модерног капитализма, форме друштвене која се не може ни обићи ни прескочити.

Али, о томе ће још бити речи мало даље.

Сад ваља још истаћи, да је особити дар и способност Марковићу још у данима најогорченије борбе његове противу тадањих представника науке и политике, чак и од њих самих признавана. Његове, пак, неке расправе је тада преводио и у немачким социјалистичким листовима објављивао главом Карл Кауцки. Све је то доказ само о томе, колико је Марковић за оно доба био значајан социјалиста.

Способношћу својом и изванредном чистотом карактера он је просто освајао људе који му се приближе, па су га синовски слушали чак и у стварима својим личним: на пример, каквим ће се студијама одавати, шта ће читати и т.д. Читава генерација млађих људи, који су с њим у додиру били, остала је, с малим изузетком, пуна идеала, и ако често пута нејасних, љубави према потиштенима и привржена слободи и демократији. Чак и међу онима који су, учећи богословију, уз Марковића, непомирљивог атенсту, васпитани, па после постали свештеници, остао је, један број од њих, веран учењу Марковићеву: на пример, висок морал, неизмерну љубав према људима и једну неодољиву тежњу за напретком човечанства код пок. Михаила Радовића, свештеника, који је до смрти остао веран Марковићевац, треба по белом свету тражити! А Јован Жујовић, професор Универзитета, и данас, под старе дане, задржао је исто живо интересовање и праву љубав према радничком покрету и топло и искрено младићско осећање према напретку друштвеном, као што га је имао онда кад је у Марковићеву покрету као млад студент учествовао.

Марковић је за многе младе једномисленике и пријатеље био узор коме треба тежити у животу и раду; многи су просто култ према њему имали: пок. Љуба Јоксимовић је до смрти носно један сасвим обичан гвоздени ланчић на сату што му га је, скинувши га са свога сата, Марковић поклонно у пожаревачком затвору, а пок. Паја Михаиловић је до пред смрт чувао у једној хартијци Марковићев зуб, што га је извадио на Велики четвртак кад је из Београда полазио на скупштину Уједињене Омладине Српске у Нови Сад, па ми је тај зуб, кад је осетио да му се смрт ближи, предао на даље чување!

Драгиша Лапчевић, *Историја социјализма у Србији*, Београд, 1922, стр. 43–88.

Јован М. Жујовић

О РЕПУБЛИКАНИЗМУ У СРБИЈИ

*Јавно предавање одржано у Крагујевцу
24. децембра 1922. год.*

Драги Крагујевчани!

Главни одбор Републиканске странке саопштио ми је жељу неколицине Крагујевчана, да и ја дођем на овај данашњи скуп. Хвала много тим непознатим ми пријатељима, јер су ми овим позивом учинили врло велико задовољство. У Крагујевац сам долазио много пута, почев од ране младости моје, по разним пословима: политичким, научним, просветним; а увек врло радо. Задовољство је било већ и путовати овамо, јер се успут у свакоме Србину буде успомене на улогу коју је Шумадија играла од самога почетка ослобођења Србије. Од Београда до Крагујевца пролази се кроз места где је тако рећи сваки трн, сваки грм био заливен крвљу српском; путује се поред Авале Васе Чарапића и Космаја Јанка Катића, на видлику Островице војводе Ломе и Рудника Кнеза Милоша, кроз Тополу Вожда Карађорђа.

У самом Крагујевцу пак оживљује у нама сећање, да је његова улога у првим временима уређења Србије била толико велика, да је давно речено: „Београде, залуду ти хвала, кад је теби Крагујевац глава”.

Па и данас ми се, сво, сем тих успомена заједничких свима Србима, понавља и сећање на улогу коју је Крагујевац, глава Шумадије, имао у појављивању и распростирању демократских и републиканских начела, па – допустите ми додати – и на развиће моје политичке свести и на прве почетке мога јавнога рада.

Како су стари људи испуњени поглавито успоменама на прошлост, па о њима највише и радо говоре већ и зато што се својом садашњицом немају много пофалити; а ако међ младима има који мисле да вреди дознати што-шта из прошлости, – то претпостављам да и вас овде сакупљене може интересовати, ако вас у почетку мога говора подсетим на по неке тренутке из прошлости радикално-демократских и републиканских идеја код нас. Почећу са успоменама везаним баш за овај град у коме смо, за Крагујевац, одакле и почиње јавни рад мога поколења.

Први пут сам дошао у Крагујевац 1869. год. када је овде довршан тако звани „Намеснички Устав”,³⁶² јер су га донели намесници мало-

летнога кнеза Милана. Био сам тада ђак ниже гимназије. Од политике сам у кући и околини научно био ово: да су Карађорђе и Кнез Милош ослободили Србију од Турака; – да од тога доба у Србији има Карађорђеваца и Обреновићеваца; – да је Кнез Милош убрзао смрт Карађорђа када се овај беше вратио из бегства, да у невреме, за љубав Грка, почне ново ратовање са Турцима;³⁶³ – да су Карађорђевици са оближњег овде Метиног Брда топовским картечом и ђуладима истерали Кнеза Михаила из куће Крагујевчанина, чини ми се некога Андрејевића, па затим гонили до Београда и прогнали га из Србије;³⁶⁴ да је Свето-Андрејска скупштина прогнала Карађорђевића и повратила на престо Обреновића;³⁶⁵ – да је већ у тој Скупштини било неких „црвењака“, ваљда радикала или републиканаца, као и доцније у Уједињеној омладини српској; – и да су у убиство Кнеза Михаила умешани били Карађорђевици и „црвењаци“.³⁶⁶

Од мога рођака Живојина Жујовића, првога српског социјалисте, начуо сам био о неком социјализму и комунизму у свету, које нисам могао разабрати; а са задовољством сам од њега слушао како је у Швајцарској републици, па ми се република још онда допала.

Ова моја за оне младе године већ прилична политичка азбука, умножи се поменуте уставотворне године овде у Крагујевцу сазнањем: да су у Србији две главне партије: либерала и конзервативаца.

У ономе коначићу крај Шаренога конака Кнез Милошева слушах либерале како се хваљаху: да су они „повели коло уставности у Србији“, на шта им конзервативци одговараху: „уставности ће бити ил не бити, то ћемо видети; али министарске одговорности неће бити, а то је главно вашиим министрима и намесницима“.

Изгледа, да су у томе право имале обе и ако супротне странке: и поведено је коло нове уставности и парламентарности, – и обе су установе биле свакојаке, – и министри, који су дотле одговарали пред Државним Саветом бар за материјалне издатке нису више низашта никоме одговарали. *За више од пола столећа нашег назови парламентаризма ни један министар не би осуђен као да нико од њих никада никакву кривицу није учинио*, међутим зна се како су се тешко узајамно оптуживали, на супрот пословици да „врана врани очи не вади“. Но, то је предмет другог говора, па да наставим оно што сам започео говорити о нама.

Републиканско-социјалистичку школу, коју сам ја и моји вршњаци почели учити код Живојина Жујовића довршили смо код Светозара Марковића. Најбоље се онда таква школа свршавала у Цириху, у Швајцарској, камо је своје спремање попунио и Светозар Марковић, после својих почетака у Русији. Топико се много нас Србијанаца учило у Цириху да су нас често називали „циришка школа“, „циришки револуционари“, „циришки отрови“.

Настанав се у Београду, по свршеноме школовању, Светозар Марковић је ископио прву активну групу ученика око листа „Радника“. Расправљали су у том листу поглавито радничко питање, тумачили социјализам и Интернационалу, бранили Париску комуњу; нападали на српске либерале који су либерализам све више и више напуштали,

уставност и парламентаризам компромитовали и претворили се у власничку и династијашку партију. Писало се ватрено и блиставо. Свет се наш зачудно колико за њега новим идејама, толико и слободи речи са којима су проповедане. Стварни успех тога првога нашега покрета био је од прилике овај: 1) посејано је семе за развиће социјализма у Србији, 2) основано је неколико радничких и занатских произвођачких удружења и друштава за узајамно потпомагање у болести и другим невољама, потрошачких задруга, штеднионица, 3) у Уједињеној омладини, коју су дотле предводили либерали, издвајала се група, која је захтевала радикални политички преображај српске државе.

Након те прве периоде настала је у нашој социјалистичкој групи ревизија рада и израда практичнијег програма, који би се нашим приликама могао прилагодити и брже остварити. Увидело се: да радничко питање код нас ни издалека није онако као у западним државама Европе, да је број радника-најамника изванредно мали, јер нема развијене индустрије ни капитализма. Највећи број радника, више од 90% народа, беху земљорадници, сопственици и радне снаге и земље и оруђа за производњу; они дакле представљају и остварују удружење рада и капитала, како то у главном и социјализам захтева. Сви су сељаци у Србији били кућићи и оцаковићи. Србија је била „рај сиромашних људи“ како је енглески писци назвали. Аграрни социјализам, – који није био разрађен ни у земљама у којима земљораднички staleж има доста бескућника и радника најамника, – имао се код нас ограничити на подизање разне врсте земљорадничких задруга.

*У политичком погледу израђен је и усвојен програм једне српске радикалне демократије; њиме се тражило уређење законодавне и извршне власти на основу потпунога, ни с ким неподељенога народнога суверенитета, а за обезбеђење потпуне слободе и једнаких права свију грађана; израђени су основи за уређење општине и среза са потпуном самоуправом; уређење суда за обезбеђење правде једнаке и потпуне за свакога; уређење финансија са главним задатком да подиже материјално и културно стање народа.*³⁶⁷ – Основне поставке и нацрте тога програма израдио је још Светозар Марковић, а разрађивали су их после његови млађи сарадници.

Узимајући у обзир да се сваки народ развија обично врло поступно, и да се никакав радикални преображај не може извести ако у народу нема довољно људи и средстава за тај преображај – Марковић је објавио да „ми не мислимо никад од једаред створити нешто што у теорији замислимо као најбоље“, „но мислимо да најпре створимо оно стање које је најбоље од свију оних, која се могу код нас остварити, имајући у виду наш умни и материјални развитак.“

Тиме је јасно изречено да утемељачи радикално-демократске партије нису били присталице преврата, ни буна, ни завера; хтели су само пропагандом и објашњењем својих начела да за њих задобију већину у народу. – Средиште те нове пропаганде пренето је у Крагујевац, где је вршена преко листова: „Јавност“, „Глас Јавности“, „Ослобођење“, „Ново Ослобођење“, који су се замењивали чим би који од њих

полиција угушила, а то је знак да је та наша пропаганда већ имала успеха. Велим наша за то, што сам и ја, – и ако још само великошколац – у њој суделовао.

Да би знали, драги слушаоци, како ми је мило сећати се тога доба, ви бисте разумели што сам овај говор почео захвалношћу онима, који ме на овај збор Крагујевчана позваше.

Мило ми је сетити се ондашњег Крагујевца, јер Крагујевац поста збориште најнапреднијих јавних радника српских, на које беху упрте очи и пријатеља и противника њихових; јер прво у Крагујевцу уз тако зване „западњачке доктринере“ пристадоше многи грађани свију редова: трговци, занатлије, фабрички радници и земљорадници; јер се у њему родила и одњихала прва права радикална демократска странка српска; јер у Крагујевцу започе херојско доба оне странке из које је, кад је требало, никла ова наша Републиканска странка.³⁶⁸

Мило ми је било свагда, па и сада, сетити се оних врлих, и мртвих и живих, Крагујевчана који се први испунише око заставе Слободе, Једнакости и Братства, које смо имали остваривати остварењем радикалног преображаја народа и државе. Са симпатичним осећањем сећам се Паје Вуковића, Проте Барјактаровића, Пере Ђорђевића старијег и млађег, Илије Коловића, Срете Анђелковића, Браће Степића, Милоша Марковића, Симе Костића, Срете Стојковића, Мике Бончића, Милице и Анке Нинковић, тих првих факултетски школованих српских девојака које сапише прво црвено барјаче у Србији и онога барјактара који га носаше. Ако бих се свију ондашњих прегаоца и сетно, не би их могао све помињати. Али, прескачући и многа имена и времена за њима настала, ја не могу одолети срцу а да с болом у души не споменем нашега посланика Јасеничанина Јована Скерлића, кога сам и ја – као и толики други – у срцу носим, који је често за мене ласкаво говорио да сам му ја био политички учитељ, који би – да је он жив – био вођа републиканске странке у Србији, а можда и у Југославији.³⁶⁹

Добро је, браћо, да се демократија сећа својих мртвих, да чува у себи осећање захвалности за учињене јој услуге, и да омладину подстиче на поштовање својих претходника, својих учитеља.

Слава свима оним дивним Крагујевчанима старог и новог колена, који одушевљени духом Шумадије – одушевљаваху се духом напреднога човечанства, с којим ми тежимо ићи у корак!

*
*   *
*

Ослободилачки национални дух Шумадије прожимао је све Србе у Србији, па дакле и све нас радикалне демократе. Сви смо увек били ревносни поборници идеје за ослобођење и уједињење целокупнога Српства. Ми смо желели да се та идеја што пре оствари већ и за то што бисмо онда, ослобођени од притиска спољних непријатеља, наш унутрашњи задатак успешније решавали.

Па како је српском народу у Србији, Босни, Ерцеговини, Црној Гори, Старој Србији и Војводини била чврсто укоренења вера, да се

његово уједињење може извести само под Монархијом; а како су књажеви из обе тада владајуће династије, а и тадашњи претедент престола из треће династије уједињење српства сматрали за свој задатак и на њему радили, – то су главни представници наше странке и у тим чињеницама нашли разлога да не воде пропаганду и за републику, док се не реши српско национално питање. И ми ондашњи њихови млађи другови то смо усвојили; увек смо били вољни да и под монархијом, што више допринесемо повољноме решењу тога питања. С тога смо, – када је почео први српско-турски рат, скоро сви ступили у редове добровољаца.³⁷⁰ Тиме смо демантовали и исправили речи, које су пришиване нашим првацима, Светозару Марковићу, као да је њему „све једно: владао Србијом Фрања Јосиф или Обреновић“ и Адаму Богосављевићу „да његова њива неће бити већа и ако Србија буде већа“.

Од оних интелектуалаца који беху главни сарадници у крагујевачкој пропаганди: Мипта Стојановић оде добровољно у рат и погине; Пера Велимировић, и ако је имао неборачку службу у позадини, драговољно је примио да у једној бици на Јавору командује једним одредом бораца, који бехе изгубио свога старешину; а Пера Тодоровић, и ако му је служба била у Главном Штабу генерала Черњајева налазио се у шанцу на Шуматовцу за време највећих турских јуриша на то место, које се тога дана у ондашњем рату прославио.³⁷¹

Бог да их прости и за ову њихову ратну службу у народном ослобођењу.

Па сада, браћо, када, је, хвала Богу и народу и добрим савезницима наше ослобођење и уједињење на велику радост нашу срећно довршено;

– *када је наше народно питање решено и преко крајњих граница до којих смо негда тежили;*

– *када су са свима Србима уједињена и браћа Хрвати и Словенци, који су већином републиканци;*

– *када су нам две баш републике, Француска и Америка, највише помогле да се то велико уједињење наших племена створи;*

– *када смо сада у најприснијем савезу са Републиком Чехо-Словачком;*

– *када су у републикама и највећи словенски, братски нам и спасоносни народ Руса и пријатељи наши Пољаци;*

– *када и негда најопаснији нам непријатељи живе у Републици, која нема и не може имати освајачких намера као покојна аустро-угарска монархија;*

– *онда може слободно и наша држава уједињених Срба, Хрвата и Словенаца усвојити облик и уређење једне народне, демократске републике;*

– *онда смемо ми, вајкадашње присталице републиканизма, почети радити на његовоме остварењу и млађе нараштаје на тај рад позивати и упућивати;*

Српска монархија и све три српске династије одговориле су народним очекивањима у погледу његовог уједињења.

Онс су тиме свој задатак свршиле.

Хвала им!

Сад можемо радити за републику.

*
* * *

Да наставим говор о даљем развоју радикално-демократскога рада у Србији. Бићу кратак и ако је време тога рада било дуго; јер улазимо у треће политичко доба које је вами свима блиско, дакле и боље познато но два претходна.

После српско-турских ратова наступи реакција, која нам разори главно политичко гнездо у Крагујевцу. Србија поста свећа, али од радикала који су ратовали за њено увећање неки морадоше бежати из своје домовине. Има нас који смо и по невољи ишли на страну да продужимо и понављамо науке,³⁷² јер у отаџбини нисмо могли добити посла за који смо се били овде спремили.

Али, како „свака сила за времена”, то и оној послератној реакцији дође крај. Наступи доба када се представници радикалне демократије могадоше у Београду прикупити, своју странку обновити и организовати.

Отвори се нова радња, борба и пропаганда и то са брзим успехом у народу ратом изнуреним. Задоби се нагло већина у народу. Али јогуство краља Милана да преда власт радикалима који су задобили народ уза се, учини, да се мирна пропаганда демократских начела замени жестоком агитацијом не бирајући оружје, служећи се кашто средствима начелне и часне борбе недостојним. Деснише се и завере, бунти и атентати, а и разна шуровања.³⁷³

Дође се до погађања са владаоцем и са власничким странкама. Дође се и на власт. *А сво скоро 20 година како наше радикалство са власти никако и не силази.*³⁷⁴

У току тога доста дугог периода измени се и лични састав странке, што је природно; а и њен програм, идејна садржина, памет и морал, што је више појмљиво но што би било оправдано. Неки се повукосмо из политичког рада, једни привремено, а неки сасвим. – Неки пређоше у сасвим друге партије, а неки допринеше стварању тако зване „четврте” партије. А наша партијска главна војска распаде се на два дела: на „фузионане” и „самосталце”³⁷⁵

За то време републиканска је идеја била у главама социјалиста, али им је она била од много мањег значаја но економске теорије њихове. Њу нису крили извесни кругови омладинаца нових генерација, на пример они о Одбору за издавање целокупних списа Светозара Марковића. Изрично су је и као главну тачку свога политичкога програма заступали омладинци, који су издавали књиге „Републиканске библиотеке” и лист „Републику”, и који су, мислим сви, ушли у садању републиканску странку.³⁷⁶

Међ нами старијим, републиканска се идеја сачувала нарочито у онима који су се издвојили у засебну странку самосталаца.³⁷⁷ Нарочито

под њиховим утицајем ова се странка старала да се радикалство врати на првашњи програм истинске радикалне демократије.

Зла ћуд Краља Александра,³⁷⁸ која је најзад њему самом била најкобнија, чинила је да је овој странци требало храбрости више но другима. За мерило бодрости духа који нас је онда прожимао можда може послужити факт, да је међ нама било језгро радикала, који су давали највећи отпор личноме режиму Краља Александра и онда када су главни прваци странке у њега, у Краља, још веровали. Нека ми је слободно поменути и један наш глас, који је у оно доба у народу јако одјекнуо. Када је Краљ, у наслеђеној му тежњи да све политичке странке исцеди, изнури и уништи, прокламовао: да је њему, тобож, „Србија преча од свачега”, – ми смо му гласом нашега „Одјека”³⁷⁹ одмах довикнули, да је „нами Србија преча од свачега и од свакога”. И ако се „добро разумело кога се то тиче, агенти–изазивачи преко својих новина запиташе нас: „значи ли то: преча и од Краља?”; – а ми, као оно што се каже, „дим у дим”, одговорисмо им: *разуме се: Србија је нама преча од свакога, дакле и од Краља.*

Како онда, тако сада, тако и до века:

Отаџбина је нами преча од свачега и од свакога!

И то је главни разлог зашто смо ми сада за *Југословенску републику са милот нам отаџбином Србијом на њеном челу.*

Кад не би било нескромно и неумесно говорити о личностима, ја бих вам могао испричати неколико других доживљаја мојих и другова покретача организације садашње републиканске странке, из које бисте се ви, драги слушаоци, уверили: да је наше републиканство много старије од почетка овога организовања у странку. Могли би вас уверити: да и ван наше дружине у Србији поодавно има доста републиканаца у разним редовима грађанства, па и *међ официрима*. Ви бисте тада дознали, да је при преврату од 29. маја³⁸⁰ београдска војска могла дати народу републику, а да ми људи професорског духа нисмо тада хтели републику, јер са њом народ још нисмо упознавали; – да нисмо ни покушали противити се да Народна скупштина санкционише династију коју су завереници пре ње прогласили.

Из овога можете закључити: да се ми не одушевљавамо заверама и убиствима и да се тим средствима наши пријатељи никад неће хтети послужити.

Завере, бунтови, краљеубиства јесу средњевековна и старовсковна монархистичка средства, којима се служе династије и династијашини за међусобно истребљење. Нека се на окрвављене престоле и даље пењу краљеви с палицом у руци, заоденути порфиром, која је од памтвека црвена, можда баш за то, да се на њој не би познали трагови од супарничке крви! Ми више волимо да лик наше републике високо уздигнемо заогрнути чистим белим плаштом девичанске невиности!

Буне дизати не ваља већ ни зато, што у њима учествује само мали део народа; – што у њима пропада одбирак народних пријатеља, а заостали пабирак престрави се и обично морално пропада. Срби су се и у потоњој државној и народној катастрофи могли уверити, да се у њој

очелично само ртевак, а да је угњилно и сатрулно многи морално штурни слабић. А то још горе бива при унутрашњим политичким потресима.

Ми, дакле, нећемо трести воћку док је на њој зелен род; овај не би ни деци био укусан; а када га доведемо до зрења, сам ће пасти народу у крило.

Нека династијаши знају: *да се ми не боримо противу краља, него против краљевства*; – не против његове личности, него против монархистичке државне системе. *Може краљ бити беспрекорно уставни и парламентарни владалац – може лично бити храбар и срећан војсковођа, узорит муж, мили син, премили брат и велики добротвор – па би ми ипак били за републику.* Може он немати ни једну од тих врлина, па ми не би у његовим личним недостацима узимали разлога и оруђа за пропаганду наших начела. *Јер ми желимо да се република роди из народне љубави за њу, а не из неке мржње на монарха.* Ми немамо љубави за монархију, али ни мржње спрам монарха, ако су они поле исправни људи.

Наш циљ је да срушимо садашњу систему владавине народом и надамо се да ћемо је срушити. Режимлије ће је бранити свима средствима. Ево где су пре икакве опасности за њу прешли у напад. Нападају свакога који није са њима, мимо закона, мимо морала. Своја насиља би хтели да заклоне и чудовишним законима о „заштити државе”, о „чиновницима”.³⁸¹

По томе се може очекивати да ће они пре свога пада починити још много зулума, а можда и крвавих злочина. Монархисте, види се, не могу или неће да увиде, *да је долазак републике немнован*, да је то сада оно што се зове „историјска нужност”, јер су народи дошли до свести о своме праву на потпуно, ничим неокрњено суверенство и до моћи да то своје право задобију и остваре.

При нашем раду, који они називају „антидржавним” ми се нећемо упуштати у маништу и безобзирну агитацију, већ ћемо водити мирну пропаганду књигама, говорима и обавештењима на јавним зборовима.

Ми српски народ толико волимо и поштујемо да га нећемо напрасно демагошки дражити и залуђивати лажима и неостварљивим обећањима. У осталом, крајње је време да бар у Србији и најнеискуснији грађани престану бити лаковерни; па ћемо се трудити да се јавна свест што више развије.

Прави републиканци треба да у народу створе свесно уверење: *да је република у свакоме погледу боља од монархије*, па ће тек онда њихова творевина бити стална. Такав пут развијања републиканске свести истина је дуг и успех спор, али је исправан и светао.

Ми ћемо по њему ићи уздигнуте главе, целом свету на видуку. Може се десити да по негде пут буде и трновит, па ћемо се морати добро и обути. – Имаћемо ми доста стрпљења док жељену мету не постигнемо, а и снаге да убоде и друге болове подносимо.

Не имамо жети док целу њиву добро не обрадимо. Разорали смо и саорали неке постати; сада их тек сејемо. Доћи ће време жетви!

А ваља нам се сетити, да не ниче само оно што је намерно људском руком посејано, већ да има кашто и самораста, који даје приличну жетву и самониклица, и то често врло бујног раста, неочекивано напредних и врло родних. Ваља се опоменути, да и у природи и у науци развијће не иде увек само лагано и сасвим поступно, већ да у развијћу има и скокова. Ево на пример шта се скоро десило и са републиканизмом у свету. Ратна олуја развјела је његово семе на све стране, убрзала његово ницање и олакшала пораст оних домаћих клица које се до рата једва видоше да вире. У силној самодржавној Русији родише се републике, које ће постати трајније, када се отресе крваве и труле постељице с којом се родише. Још силније царство Германа претвори се такође изненадно у републику, од чијег одржања зависи мир целе Европе па и наше државе. И тако даље. Оваки скокови дешавају се у монархијама и без ратних катастрофа. Народи треба да су спремни да их приме и у своју корнст примене. И ако никакве политичке скокове ми нећемо вепитачки припремати, ипак наш народ не треба да им се изненади, ако се неочекивано десе. Ратне струје навејале су републиканске клице и по свим деловима наше нове државе; у Хрватској и Словенији више но иначе, више но што би се могло очекивати по ранијем монархистичком расположењу народних маса у тим покрајинама. Навејане су те клице и по слојевима српског народа у доскорашњима краљевинама Црној Гори и Србији. Са солунског фронта вратили су се врло многи војници њима накалемљени. „Солунски процес” распламтео је у многим страсти које нису постојале, и монархију прилично онемлило и самим њеним витезовима.³⁸² Многе избеглице које су живеље у Швајцарској и Француској склоне су сада републиканском уређењу државе. И из робовања по Аустроугарској и Немачкој дошли су многи са таквим наклоностима. А да су републици наклонени и многи који су за време окупације на дому остали, сведочи овај покрет који сада оживљује и коме се и старији људи придружују. Вами Крагујевчанима то доказују и појаве републиканаца у Јасеници, тој Вандеји династије Карађорђевића, у њиховој класичној Тополи и њеном архидинастичком засеоку Крћевцу. Све те самоникле републиканске младице храбре нас да истрајемо на путу којим смо пошли; али налажу и дужност да им се приближимо, и да их познамо и понегујемо. *Ми смо дужни да све људе у народу познамо са програмом републиканске странке*, па ако они хтедну и могадне се да их у нашу странку прикупимо и организујемо.

*
*   *

Организација републиканске странке почела је у Београду, у месту које, као што изгледа, са разних узрока није за сада повољно за њено брзо успевање. При првоме организовању суделовале су три групе републиканаца. Прво омладинска група која је свој републиканизам још пре рата обелоданила и издавала лист „Републику”. Друга група нас старијих радикалних демократа, који смо увек размншљали, да

пошто се успешно реши национално питање, ваља да отпочнемо пропаганду за републику. Треће је група републиканаца средње старости, која из републиканскога програма усваја све сем имена. Предвиђајући тачно и јасно да ће сама реч република поплашити многе грађане да нам приђу који би се иначе за наш програм задобили; – полагајући, веле они, више на суштину но на назив – они су хтели задовољити се изјавом да је потпуно остварење радикално–демократског програма немогуће у монархији и да ваља тежити републици. Неколико народних посланика из те групе говорили су: да им се бар на правим изборима не треба појављивати као републиканци, а задржати слободу да доцније, ако устреба, могу и своје право име примити.

Разуме се да сваки политичар има права руководити се обзирима је ли чему време и је ли што целисходно, па према томе и свој политички став одредити и себи име изабрати. – Али када је неки политичар убеђен да је време републици и мисли за ову радити, он нема права да се пред публиком маскира само за то што се његово право лице неће можда публици допасти. А маскарату терати и до посланичке кандидације значило би ићи намерно на обману бирача. *Посланички кандидат треба сав да се пред народом испољи, да пред бирачима излаже цео свој програм рада. Посланик треба да је о свима питањима обавештен боље но већина бирача; треба њих да обавештава; треба да им предњачи и политички и знањем и одлучношћу и моралом. Неморално би било кад би се и обичан грађанин представљао другаче, а не у својој правој боји. Још је неморалније када је такав грађанин у положају, где се може проневверити народно поверење давајући наде разним политичким тежњама. На жалост смо на потоњим изборима видели, да се један врло истакнут и заслужан политичар, бивши министар, дао бирати на листама сасвим супротних политичких струја, каква се наказност у предратној Србији није видела. Право је сваког грађанина да у политици узме положај који хоће, али у слободној држави он има и дужност да узме име које том положају одговара. У нашој домовини има већ и сувише „радикала“ у којима нема ни трукке радикализма; у демократе ускочише и у прве врсте се уфронтише врло многи властољупци са кроз антидемократским појмовима и прохтевима; – у Хрватској, поред огромног броја убеђених искрених републиканаца има много и таквих којима је републиканство маска за њихове сепаратистичке намере. Ми београдски републиканци, најмлађи и најстарији, решили смо да пред народ изађемо искрено и отворено са републиканским програмом, који ће се дискутовати и у појединостима се може измењивати, а и са републиканским именом, који нећемо сакривати. Када смо имену Републиканска странка додали да је југословенска, то је било из побуде да би се у њој временом могле слити све покрајинске странке истога програма; јер ми мислимо да и све остале странке у држави Срба, Хрвата и Словенаца треба да се групишу по политичким и социјалним програмима, а не по племенима. То је врло потребно за консолидовање наше државе, то одговара модерном развизију партија у свету, то захтева јаван морал и јавна свест народна.*

*
*   *
*

Јавни морал је, драги пријатељи, она особина јавнога живота и политичкога стања нашега, на коју оснивачи републиканске странке морају највећу пажњу да обрате. Тај је морал сада такав да ја о њему не могу да говорим без гађења и без бола. *Цело југословенско државно тело изгледа ми као да болује од арапских богиња; где год га прстом дирнете свуда цури гној, свуда је трулеж, смрад!* Читајте новине, не опозиционе, већ режимске, па ћете и у њима свакога дана прочитати о некој новој „афери“: крађи, поткупљивању, уцени, злоупотреби, расипању. А колико се више тога казује што све новине нису дознале! А колико се дешава између четири ока! Човек би рекао да је *цела ова владавина – владавина бакшиша политичких и других, режим поткупљивања свију фактора од врха до дна!* Уцењују и бакшише примају последњи изданци стамболске политике и навике. Уцењују и поткупљују се изданци из монархије, која је доскора имала диспозициони фонд већи но икоја друга држава. Пљачка се на велико и на мало. Стражари поткрадају оно што им је дужност од лопова чувати. Апсанција прима мито од апсенника. Проститутка поткупљује детектива који треба да је води на лекарски преглед. Честите раденице изложене су свакојаким уценама пожудних званичника. Благајници уцењују лифферанте при исплати њихових рачуна. Дроњави Арнаутин, тестераш канцеларијских дрва у Београду, мора при наплати зараде да остави штогод „на пиво“ господину који се вози у аутомобилу. То су ситна посла! Крупнија су посла са „дезизама“, „секвестираним имањима“, „извозницима“, „ратним пленом“, „ратном одштетом.

Од лиффераната и предузимача „шап“ се толико тражио да они сада мисле, да је сасвим у реду да га сами у напред понуде и према чину таксирају. И сами министри, чија је слобода рада и иначе врло често ограничена партијским уцењивачима, изложени су увредљивим понудама шпекуланата, као да ни они више не заслужују поштовање, које се дугује високом звању и тешкој служби којом су оптерећени. Један честит и наиван човек, који је наредбом придодат Министарском савету, запањено се кад је тамо дознао, шта се све у држави дешава; био је силно потресен кад му се првог дана тражило нешто, што није смео дати и нудило нешто, што поштен човек не може примити. Ускоро га с министарског положаја смени не знам која рука.

Каже се да је сличних поступака било и раније. Бивало је митација; али сада се људи са чуђењем питају: ко то није!

Не разумем се у финансијама ни у банкарству, али верујем што се говори и пише да ту поред смушености има и неваљалства, да се пљачка државе врши увелико и некажњено. *Банке издржавају неке органе јавнога мишљења, банке поткупљују органе власти, банке владају властницима.*

Ах, како ли би тек сада наш јадни соколић Скерлић успешно ускликнуо против бирократије када је онај његов први усклик против још нејакога зачетка те немани онако силно био одјекнуо!

Каже се да је корупција увећана услед рата не само код нас, већ и у другом свету. Па зар је то оправдава? Зар се она сме, и докле ће се смети немарно трпети!? Занста је има и у другом свету, али она се тамо сузбија. Сузбијају је власти. У правим демократским државама власти морају бринути о свим појавама јавнога морала и предузимати мере против неморала. С тога је тамо на Западу, који су назадњаци „трулим“ називали, јавни морал напредовао са развитаком праве политичке свести и савести. У западним демократијама нису више могућа, нити би некажњена остала коруптивна дела каква су раније била могућа и тамо и каква се сада често дешавају по Југославији.

Зло је код нас у толико горе што се у народу зна да га власт трпи. А зашто га трпи? Народ ће вам одговорити: да нема хајдука без јатака; да јатаци нису сви то постали од страха хајдучкога; да их има милом понуђених, уортачених; да је провизион у толико већи у колико је јачи заштитник.

Пример неисправности великих храбри мале. Зло се шири све дубље. Морална криза узима све веће размере и све судбоносији значај. Зашто се против ње не предузима ништа? Или скоро ништа?

Људи који су боље но ми посвећени у тајне садашњих власника тврде: да ова владавина и не може и неће ништа озбиљно предузети против корупције, јер она ову тобож и не опажа. Ваља им, дакле, веровати да то монархија неће ил не може.

Република ће и моћи и хтети и морати да лечи гадну садашњу поквареност у држави.

Наша Републиканска странка сматра: да добра народна политика не може бити без морала; да је морална поправка први и битни услов за све друге поправке;

да она мора бити први циљ који нова државна политика мора имати у виду;

да републикански преображај државе мора почети са јаком моралном стегом;

да се свако подозриво богаћење мора контролисати, особито нагло и необично богаћење државних чиновника и оних предузећа која са државом раде и од ње свој профит зарађују.

Због ове тачке свога програма Републиканска странка има права очекивати да јој помогну сви честити људи, ма се и не слагали у свему са политичким програмом њеним. И када би то био једини циљ коме тежимо, наша странка би имала права да постоји; јер владајуће политичке странке и ако га не смеју спорити, не могу га ни постићи.

*
*   *
*

Све главне тачке нашега програма за политичко, уставно и административно уређење државе биле су и у програмима свију странака: самосталске, радикалске, либералске, па и у неколико напредњачке; али нити су све узаконене како ваља, нити се њима демократска орга-

низација државе осигурала. Устав и основни закони сада су реакционарни више него пређе. *Државни удари се врше и сада, али су прикривени другим формама. Место оних уставоубиствених прокламација са потписом краљева: „Милан с.р.“ или „Александар с.р.“ имамо уставоубиствене „Обзнане“ са потписима веселника министара.³⁸ Те државне ударе и безакоња не може оправдати ни накнадни благослов скупштинских већина. Било је понизних већина и за раније државне ударе. И скупштине чине државне ударе када помажу владу да не поштује прописе закона и Устава. То су врло важни докази да ми још немамо ни праве уставности ни праве парламентарности. Па зашто је све то још могуће после онолико дуготрајне, љуте, а често и кржаве борбе за та два битна темељца модерне државне зграде? За њихово оснивање залагали су се сви најбољи наши политичари из свију партија. За 35 година владавине потоња два Обреновића изменило се 40 министарстава са 354 места министарских, међ овима једна четвртина беше радикалских. Под садашњом династијом за првих девет година било је 13 промена министарстава, али за свих ових двајестак година на влади су искључиво радикали.*

За цело ово време српске уставности и парламентарности изређаше се на власти све расе конзервативаца, либерала, напредњака, радикала, неутралаца. Изређаше се и смењиваше њихови представници и најјачи умом и карактером и половни. Све се групе јавних радника смењиваху на власти, а битност државног живота остаде стално у лошем стању.

Узрок тој сталности злог стања мора да је био такође сталан. А шта је било стално за то време? Стално се одржава само монархија.

Монархија је, дакле, узрок што и најбољи синови српског народа из свију политичких табора нису могли држави српској дати добро уређење ни политичко, ни скономно, ни финансијско, ни административно.

И ако је највећи број министара био, а и сада је, из демократских партија, ипак демократија још није обезбеђена. Демократија може бити обезбеђена само у републици.

Монархисте, и пунокрвни и мелезани, често нам кажу да је наш републикански покрет излишан, јер тобож нема никакве стварне разлике измеђ републике и уставне парламентарне монархије и да је разлика само у форми. Има, има разлике, већ и по томе што је монархији врло тешко да буде парламентарна особито када су монарси људи јаке воље и велике интелигенције или када то нису, ако иза њих управљају још неодговорнији, непознати чиниоци. Мало је која монархија остала за дуго и строго уставна. Па онда, ако би се монархија и република разликовале само по форми, зашто монархисте толико полагају на своју форму? – Зашто је не жртвују бар онда када би се неко важно државно и народно питање, рецимо уједињење разних области и племена, брже и лакше у републици решило и извршило? Зашто представници садашње тобож слободоумне парламентарне монархије, не срачунају колико је народа гласало не само за републиканце буржоазне, већ и за социјалисте и комунисте, који су такође републиканци? И зашто спрам

толикога народа не изму праведан став, који би у свакој демократији дужни били држати?

Кад би они мислили да је монархија само форма, не би се можда оволико за њу залагали; не би за њено одржање употребљавали и насиље, не би спремали законе који ће им помоћи да освештају нова насиља над правима слободних грађана. Не би све то чинили, велим, у претпоставци као да нису ни лично, ни фамилијарно, ни партијски, за монархију привезани.

А привезани су врло многи, – код нас сразмерно многобројнији но у другим монархијама, не из убеђења и не са династичним осећањима и традицијама, које се све може и поштовати, већ из властољубља, сујете, удвориштва, из празноглаве жудње да и за њих буде места у каквој церемонији по шпанскоме обрасцу; а да се и не помену шпекуланти који знају да у монархији имају већу вероватноћу брзих и већих безконтролних тскovina и могућност већег расипања. Све су ово не монархисте, већ закупци, експлоататори монархије и арендатори монарха. То су они који кваре и срамоте владавину монархијску и њене крунисане и некрунисане представнике. То су прави отрови и за народ и за владоце.

Не мислим овим рећи да би без оваквих назови монархиста све монархије биле невинне и чисте. – Међ главним државним чиниоцима има узајамних утицаја у свакоме погледу, и у добром и злом правцу. Имајући сву, или скоро сву власт и друге моћи да чине добро, монарси би је могли увек само на добро употребити. То, међутим не бива ни увек, ни врло често. Напротив.

Ево како о томе при крају прошлог месеца новембра писаше један сарадник „Политике“, листа који зацело није противник монархије. Пошто је набројао неке раније догађаје под непарламентарном уставном монархијом коју изједначује са деспотијом, писац овако закључује:

„У тим, и многим другим случајевима, до очигледности је било јасно да је (како би Маркс рекао), принцип монархије у опште, презрење, обесчовечење човека. А једина је мисао монархијског деспотизма презрење према људима, унижење човека; деспот увек хоће да има људе унижене. Томе припомаже и рој ласкаваца, улизница, шићарџија, који помажу деспота да унижава људе, па пристају да и сами унижени буду. У деспотским режимима је таквих филистара много, јер је (како то један писац вели), филистар материјал за монархију, као што је и монарх увек само краљ филистара. У ту гомилу иду и чиновници, који су у аутократској владавини, и ако често тирани над народом у већем степеноу, него што се то од њих тражи, ипак прави робови режима: ропство чиновника је не само њихова служба, већ и ропство њихове савести!“

*
*   *

Монархије, дакле, кваре поједине људе, особито чиновнике, кваре читаве сталезе, трудећи се нарочито да покваре војни ред, кваре народе. Али монархије кваре и саме владоце и владалачке фамилије.

Када се пре 50 година шпански престо упразнио и Скупштина имала да одлучи о облику државне управе, па евентуално да изабере и новог владоца, тада је републиканац *Емило Кастелар* одржао значајан говор који је у српском преводу објавила наша Републиканска омладина пре више година. Набрајајући разлоге против монархије и против тадашњих претендента на шпански престо, *Кастелар* је и ово узвикнуо: „... Има ли ичега што краљеве толико морално квари као монархија!? С каквом сте се љубављу, ви господо посланици, везали за своју породицу, своје родитеље, децу, браћу и сестре! – А погледајте, напротив, шта се догађало и шта се догађа у краљевским породицама између родитеља, деце и браће, *какав гад од неморала*; – и као што им се деца и не рађају из љубави, јер се и не жене из љубави него из државних разлога, тако је и у деце срце ледено, покварено, без крви и осећања.“

Не у свима. Има их и доброг срца и племенитих осећања, а и лепе памети. – Али ти баш обично нису најсрећнији.

Кастеларове речи, – мада претеране, потврђује и фамилијарна историја наших славних Немањића. И ако нас векови од њих растављају, ми се згрозимо при помену оних многих међусобно поубијених, ослепљених и прогнаних очева, синова и браће у тој династији.

А људима, којима је било суђено да у краљевским породицама из ближе познаду: несрећнога владоца, душевни бол несрећне супруге и мајке, децу лишене родитељске љубави и неге и крвно завађену браћу – тим људима и робеспирјерски строги главосек неће замерити, што су били ганути душевним патњама несрећника и ако су ти несрећници краљевскога соја.

Па докучив што шта и из историје страних династија, могло би се рећи: *да највећи проценат несрећних породица чине владалачке породице.*

И то би био један разлог да сви добри људи, филантропи, који желе срећу свима, па желе да се број несрећних породица смањи, постану републиканци и помогну да се све владалачке породице врате у миран и већном срећан грађански живот.

Ово се може примити као пошалица, па монархисте нам могу рећи: не брините се ви републиканци за срећу краљевских породица. Нећемо се, вала, ни бринути, нити ћемо се овим разлогом кад год послужити. На силу нећемо никог усрећивати.

*
*   *

За нашу пропаганду ми имамо и сувише разних предмета и довољно јаких разлога које смо изложили у нашем првом прогласу за оснивање републиканске странке; у обзнани наших начела; – у детаљно израђеном програму за политичко, административно, судско, просветно, верско, економско и војно уређење земље; у нашим погледима на вођење спољне политике и за решење најважнијих питања, која су на дневном реду као што су горућа питања: аграрно, чиновничко, „хрватско“.

Успех наше начелне борбе убрзаће наши противници, који поддржавају овај режим безобзирнога богаћења, пљачке, државнога луксуза, банкократије. *Ако ова владавина још устраје, и ако овом неваљалом режиму сам владаоц не стане на пут, Монархија ће постати сва црвоточљива и пашће сама од себе као трула влада на сатрулом корену.* Ја не желим да трулеж превлада и да се на тај начин мора лечити. Јадно би нам, можда, било то уздање. – *Народ, који осећа да ово стање не ваља, мора хтети и да га поправи.* Он мора изићи из досадашњег немара, и он ће изићи; јер и његово повољно економско стање, које га, кажу, за сад уздржава не може дуго трајати, ако се овако државним финансијама буде управљало. Земља наша не сме бити као неки театар, нски караџоз, у коме и редитељи и глумци имају велику асну, а народ је само гледалачка публика која плаћа. *На српску државну позорницу мора изићи сав народ, мора се појавити и Шумадија и рећи своју реч.*

Има вас већ који сте се пренули и добар рад започели. Прићи ће вам доста и старијих и млађих који су задржали шумадијску бодрост срца, ведрину душе и бистрину ока. Нека вас у раду крепи и успомена на ваше велике суграђане. Оно „црвено барјаче” које је прво у Крагујевцу било развијено, требало је да буде барјак потпуне народне самоуправе па дакле и Републике.³⁵⁴ Ми, данашњи републиканци, не полагајемо много да нам застава буде само црвене боје. *Нека остане ова у ратовима освешћена народна тробојка: у којој имамо црвену боју за начела Слободе, Једнакости и Братства међ људима и међ народима; имамо небесно плаву боју у знак најузвишенијих небесних идеала човечанства, и белу боју у знак потпуне чистоте, коју желимо одржати свагда и на сваком месту.* Ми тежимо, опет понављам, мирноме остварењу нашега програма и завојевању наших идеала без проливања крви. Ми вас, драги Шумадинци, нећемо повести ни на Метинско брдо, ни Становљанско Поље, ни у Тополску Кулу, ни на Карабурму, ни под Краљевицу. Ми не тражимо заслепљене присталице као што су они, које је ваш земљак Рада Домановић³⁵⁵ описао у причи о слепоме „Вођи”. *Ми хоћемо да смо партија Верс, Љубави и Надежде.*³⁵⁶ *Верујемо искрено у републиканска начела која проповедамо, љубимо све узвишене идеале, и надамо се, да ће наш народ, пошто је остварио идеале српства, хтети остваривати у себи и све идеале човечанства међ којима ће наша Република бити припрема за свету Христову Републику Братства и Доброте.*

Јован М. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, Београд, 1923.

БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА

¹ Јован Драгашевић (1836–1915) познати географ, књижевник и војни писац. Рођен је у Пожаревцу. У Београду је завршио гимназију и Артиљеријску школу 1855. године. Његова активност је обухватала три области: књижевност, војну науку и политику.

У књижевност Драгашевић је ушао као осамнаестогодишњи младић. Почео је објављивати песме у *Свстовиду* још 1854. године. Ове песме су изишле и у посебној збирци у *Земуну* у два издања: прво – 1860. и друго – 1868. године. У њима је изражавао националноромантичарска расположења српске омладине педесетих и шездесетих година прошлог века. Са мало књижевног успеха писао је и историјске приповетке. Популарност је стекао својом драмом *Бој на Неготину или Смрт Ајдук-Вељкова* (1861) која је приказивана низ година. О себи, својим савременицима и свом времену писао је у *Истинским причама* (Београд, 1888) и *Аутобиографији* (Београд, 1891).

На војном пољу и на пољу географске науке Драгашевић је учинио много. Написао је низ географских и топографских студија, међу којима се истичу *Начела војне географије* и *Космографија*. Издавао је и уређивао листове *Војни*, *Ратник* и *Дарданија*. Више година био је професор Артиљеријске школе, професор упоредне географије и етнографије на Великој школи у Београду. За свој књижевни и научни рад био је изабран за редовног члана Друштва српске словесности и Српског ученог друштва. Српско учено друштво одредило га је за члана Међународне комисије за утврђивање београдског подневка и за делегата на Међународном географском конгресу 1875. године. После престанка рада Српског ученог друштва изабран је за почасног члана Српске академије наука. Као пензионисани генералштабни пуковник био је унапређен у чин почасног генерала српске војске.

Драгашевић је припадао генерацији прогресивних омладинаца који су у педесетим и шездесетим годинама прошлог века били носиоци друштвене и националне мисли. Догађаје око Светоандрејске скупштине прихватио је као прекретницу у српској историји. Припадао је генерацији Саве Грујића и Светозаревог старијег брата, Јеврема Марковића, с којима је био у врло блиским односима. Командовао је ђачком легијом приликом бомбардовања Београда 1862. године. Учествовао је у ратовима 1876–1878. године. Био је експерт за територијална питања у српској делегацији на Берлинском конгресу. До краја живота остао је веран идеалима своје младости.

По завршетку ниже гимназије у Крагујевцу Светозар Марковић је 1860. године прешао у Београд и наставио школовање у вишим разредима гимназије. Од доласка у Београд до 1862. године становао је код Јована Драгашевића, чија је кућа била свратнице београдске либералне интелигенције. У овом фрагменту, који доносимо, Драгашевић говори о својим блиским односима с Јевремом Марковићем, што је и омогућило Светозару да код њега станује. У другом фрагменту он говори о Марковићу и у време док је становао у његовој кући.

Драгашевић је умро у Нишу 1915. године приликом трагичног повлачења у Првом светском рату.

² *Фрања Александар Зах* (1807–1892), пореклом Чех, емисар кнеза Адама Чарторијског, незванични представник пољске емиграције код српске владе, касније генерал српске војске, први управник Артиљеријске школе (претходнице Војне академије), начелник Главног генералштаба и заступник министра војске.

³ Овде се мисли на српске земље под Турском.

⁴ *Ранко Алимпић* (1820–1882), генерал српске војске, професор и управитељ Војне академије, окружни начелник, члан Државног савета; 1875. формирао добровољачке чете на територији од Рашке до ушћа Дрине и био њихов командант; у ратовима 1876–1878. командовао Дринским корпусом; као министар грађевина закључио уговор о изградњи железничке пруге кроз Србију.

⁵ *Јован Белимарковић* (1827–1906), генерал, политичар и министар српске војске. Школован у Београду и Берлину. Био је наставник Војне академије, с млађим либералима учествовао у збацивању кнеза Александра Карађорђевића и враћању на кнежевски престо Милоша Обреновића 1858. године, министар војни за време Намесништва 1868–1872. Због злоупотребе положаја одговарао пред Народном скупштином. С Јованом Ристићем и Костом Протићем био намесник малолетном краљу Александру Обреновићу.

⁶ Драгашевић овде мисли на Светоандрејску скупштину 1858. године и на промене које су после ње настале.

⁷ Мисли на Јеврема Марковића, Светозаревог старијег брата, који је почетком шездесетих година прошлог века учио војне науке у Берлину и учествовао у пољском устанку против руског деспотизма на страни Пољака 1863. године. Јеврем Марковић је био професор Артиљеријске школе, социјалистички посланик у српској скупштини 1876. и 1877. године, командант књажевачке војске у српско-турском рату 1877–1878. Марковић старији је оптужен 1878. године за учешће у Тополској буни против кнеза Милана, осуђен на смрт и стрељан. Ујак Јеврема и Светозара Марковића, „човек у три округа уважен“, јесте Алекса Здравковић, син Јеремије Здравковића, начелника зајечарског и црногорског среза.

⁸ *Стеван Стевча Михаиловић* (1806–1888), познати трговац, јавни и политички радник, окружни начелник, потпредседник Светоандрејске скупштине 1858, привремени намесник до повратка кнеза Милоша у Србију почетком 1859, председник Државног савета 1869, председник двеју „акционих влада“ 1875. и 1876–1878. Стриц је блиског друга Светозаревог Павла Паје Михаиловића.

⁹ *Милован Јанковић* (1828–1899), политичар и јавни радник, припадник српске либералне интелигенције; с Јевремом Грујићем основао Либералну странку у Србији; министар финансија.

¹⁰ Драгашевић прецењује своју улогу у Марковићевом школовању.

¹¹ Марковић је студирао најпре у Београду, затим у Петрограду и најзад у Цириху.

¹² *Милан Ђ. Милићевић* (1831–1908) познати етнограф, историчар и писац. Рођен је у Рипњу крај Београда. Основну школу је завршио код свог оца у Рипњу, један разред гимназије и четири разреда богословије у Београду. То је и било његово целокупно школовање.

По завршетку богословије био је једно време учитељ у западној Србији и Шумадији. Практикант окружног суда у Ваљеву постао је 1852. године. Исте

године премештен је у Београд, где је радио до краја живота. Радио је у различитим установама као канцелист, експедитор, регистратор, протоколист. Дуже време је био секретар Министарства просвете, затим начелник у Министарству и помоћник министра.

Милићевић је био обдарен и радан човек. Недовољну школску спрему надокнађивао је великим самосталним радом. Уз двојицу пријатеља Руса самостално је научио руски језик и почео штампати своје преводне с тога језика у *Шумадинки* и *Подунавки* (1853–1856), потпуно је самостално научио француски језик и савладао га до те мере да је с француског преводио веома добро. Био је радознао човек, непрекидно је читао и врло много путовао. Милан Милићевић је био изванредан зналац народног живота, српске националне историје, обичаја и језика. Његов историографски и књижевни рад у целини заснован је на том познавању. Прикљупо је и средно богату и разноврсну етнографску грађу. Био је веома плодан писац. Квалитет његових списа није сразмеран њиховом броју и обиму. Ипак, његова *Кнежевина Србија* и *Поменник* сачуваће трајно место у српској култури.

Милићевић је у своје време био човек од угледа у науци и јавном животу. Једно краће време уређивао је службене *Српске новине* (1860). Био је члан Друштва српске словесности од 1857. године, затим члан Српског ученог друштва, члан Руске академије наука у Петрограду од 1877, Југословенске академије знаности и умјетности од 1879, редовни члан Српске академије наука од 1888, њен секретар од 1889. до 1895. и председник од 1896. до 1899. године. Био је председник Српског археолошког друштва од 1889. до 1899. године.

Милићевић је идејно и политички нагињао конзервативцима. Светозара Марковића је лично познавао. Као секретар Министарства просвете помагао му је око његовог одласка на студије у Петроград. Отуда је његов напис о Марковићу у *Додатку Поменнику* и жива успомена на један битан тренутак у Марковићевом животу.

¹³ Податке о Марковићевом животу видети у I књизи овог издања.

¹⁴ Марковић је завршио студије на „техничком одсеку“ Велике школе у Београду од јесени 1863. до јуна 1866. године.

¹⁵ Марковић је у Петрограду био ангажован у раду „Српске општине“ и руског илегалног друштва „Сморгонска академија“. Обе ове организације развиле су широку активност у току 1867. и 1868. године. Податке о Марковићевом кретању у те две године видети у I књизи овог издања.

¹⁶ Постоје два мишљења о узроцима преласка Светозара Марковића из Петрограда у Цирих: прво становиште је садржано у Марковићевој молби Министарству просвете Србије да му се одобри овај прелазак са преношењем стипендије, касније често у литератури понављано; друго мишљење у први план истиче друштвене и политичке узроке овог преласка и Марковићеву одлуку да се дефинитивно посвети јавним пословима (видети: Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1910; Витомир Вулетић, *Светозар Марковић и руски револуционарни демократи*, Нови Сад, 1964; (I књига овог издања).

¹⁷ У пропратном писму Антонију Хаџићу од 14. септембра 1868. године Марковић даје податке о околностима у којима је писао овај чланак. Започео га је за време боравка у Србији у лето 1868. под радним насловом *Лепа књижевност и народни живот*. Није успео у Србији да га заврши. У Петрограду га је довршио, али не онако како га је замислио, пошто није имао потребан материјал при руци. Шаље га Хаџићу да га објави у часопису *Матица*, а ако он не може да га објави, треба да га пошаље у Београд Љубомиру Каљевићу да га објави у листу *Србија* (видети I књигу овог издања).

¹⁸ Марковић је прешао из Петрограда у Цирих крајем марта 1869. и тамо остао до јула 1870. године.

¹⁹ Реч је о чланку *Српске обмане*, објављеном у новосадској *Застави*, бр. 116–119 од 1. до 8. октобра 1869. године. Марковић је у овоме чланку критиковао такозвани Намеснички устав из 1869. године (видети II књигу овог издања).

²⁰ Уједињена омладина српска је основана на скупштини у Новом Саду од 27. до 29. августа 1866. године. Окупила је све српске напредне снаге. Забрањена је 1871. године, али је неформално и даље наставила да ради.

²¹ Чланак *Велика Србија* објављен је у *Застави*, бр. 100 и 101 од 15. и 19. децембра 1868. Био је то први Марковићев обрачун са режимом у Србији и са либералима као бившом позицијом режиму.

²² Марковић се вратио из Цириха у Србију у јулу 1870.

²³ *Раденик*, касније *Радник*, први социјалистички лист на Балкану. Огледни број је изишао 17/19. априла 1871. године. Од 1. јуна те године излазио је три пута недељно све до 17/29. маја 1872. када је забрањен. Изшло је са огледним бројем укупно 138 бројева. Издавао га је Ђура Љочић а стварни уредник му је био Светозар Марковић. Ђура Љочић га је поново покренуо 1/13. априла 1881, сада под уредништвом Мите Ценића. Огледни број нове серије изишао је 2. марта 1881 (видети IV књигу овог издања и Димитрије Мита Ценић, *Изабрани списи*, уводна студија, избор, редакција и напомене: др Латинка Перовић, књига 1, Београд, 1988).

²⁴ Стуб *Раденика* Светозар Марковић склонио се пред гоњењем власти у Нови Сад почетком 1872. године. Тамо је развио социјалистичку пропаганду и за собом повео новосадске гимназијалце, калфе и шегрте (видети: Васа Стајић, *Светозар Марковић и социјалисти у Новом Саду, Летопис Матице српске*, август-септембар 1946).

²⁵ *Србија на Истоку* је својеврсна реакција на низ чланака Владимира Јовановића, посебно на његову књигу *Србија и мисија Србије на Истоку Европе* (1870). (Видети VIII књигу овог издања.)

²⁶ Милићевић мисли на Марковићев чланак *Реални правац у науци и животи*. Овај чланак је објављен у 112. и 113. свесци *Летописа Матице српске* за 1870–1871. годину, дакле пре Марковићевог емигрирања у Нови Сад.

²⁷ *Начела народне економије или наука о народном благостању* су настала у Новом Саду. Обрађајући се својим читаоцима 25. октобра 1872. године, Марковић, између осталог, каже: „Ја изјављујем просто, да ту нема мојих оригиналних мисли, нити ми је стало до оригиналности, само сам желео да дело буде што боље и потпуније. Основна начела сва су Чернишевскова и ту ја немам никакве заслуге, а уколико сам умео да та начела систематски изложим, и да Чернишевсков рад употребим за то сам одговоран пред читаоцима.” (О судбини рукописа, посебно прве и посебно друге књиге видети *Предговор IX и X књизи* овог издања, који су написали приређивачи др Младен Вукомановић, др Лазар Пејић и др Драгоје Тодоровић; (Вера Пилић-Ракић, *Поговор* 1. књизи фототипског издања и белешке 1. и 2. књизи истог издања.)

²⁸ Марковићу је било тешко да живи и ради ван Србије. Он доноси одлуку да се врати у Србију. Извршење ове одлуке убрзала је новосадска полиција која је у то време прогањала истакнуте српске друштвене раднике. По наредби из угарске престонице Марковићу је у марту 1873. године саопштио новосадски градоначелник да се у најкраћем року удаљи из Новог Сада под претњом хапшења ако то не учини. Марковић је прешао у Сремске Карловце. Пошто је схватио да су отпочела гоњења и у новој средини, он се враћа у Србију у априлу 1873. године.

Када се опоравио у родитељској кући у Јагодини, Марковић је отишао у Крагујевац. Тамо је с пријатељима и друговима почео издавати лист *Јавност*; први број је изишао 8. новембра 1873. године. Уредник је био Марковић. Лист је излазио до 8. априла 1874. године, када је дефинитивно угушен.

²⁹ Јован Скерлић наводи 15. јануар 1874. године као дан хапшења. Божидар Ковачевић наводи исти дан, само по новом календару – 27. јануар. Јован Вулчевић мисли да је хапшење могло бити који дан касније. Светозар пише писмо Николи Марковићу 16. јануара и жали му се да има много посла, да је „расејан”, јер се налази пред непосредним спровођењем суду. Окружни суд у Крагујевцу осудио је Марковића „као главног кривца” на једну годину и шест месеци затвора. Виши суд му је смањно казну на девет месеци затвора. Окружно начелство спроводи Марковића у затвор у Пожаревац 22. априла 1874. године (видети: Др Драгоје Тодоровић, *Суђење Светозару Марковићу*, Београд, 1974).

³⁰ Марковић је пуштен из затвора 16. новембра 1874. године тешко нарушеног здравља. Сви његови пријатељи су настојали на томе да се одмори и опорави. Њему се журило. Пише чланке, спрема документарни материјал, организује дописничку мрежу, покреће нови лист, организује администрацију и дистрибуцију, прелама лист. Првог јануара 1875. године појавио се први број листа *Ослобођење*, који је имао снажан утицај на средњошколце и на посланике у Скупштини, наравно и у широј друштвеној јавности.

У броју *Ослобођења* од 20. јануара 1875. године Марковић се опрашта од својих читалаца: „Јављам да ћу због болести неко време бити удаљен од уредништва листа. За то време замениће ме г. Срета Анђелковић, као заступник одговорног уредника, а радиће на листу иста дружина која је и до данас радила. Лист неће ништа изгубити ни од правца, ни у садржини – о томе читаоци могу бити сигурни.”

³¹ Марковић је отишао у Беч, одатле у Трст, да би стигао у Далмацију, али га је у Трсту сустигла смрт 26. фебруара / 10. марта 1875. године у четири сата ујутру (видети: др Љубомир Дурковић-Јакшић, *Боравак и смрт Светозара Марковића у Трсту 1875*, зборник радова о Светозару Марковићу, Београд, 1976).

³² *Јован Суботић* (1817–1886) истакнути књижевник и политичар. Рођен је у сремском селу Добринцима. Гимназију је учио у Сремским Карловцима и Сегедину. Права је студирао у Пешти. После догађаја 1848. године активно учествује у културном, политичком и друштвеном животу Војводине и Хрватске. Од почетка јавног рада заузео је умерено либералну позицију. Био је 1848. године повереник патријарха Рајачића и српске владе при банској влади у Загребу.

У Српској народној слободоумној странци, којој је на челу био Светозар Милетић, Суботић се налазио на десном крилу. Од 1863. до 1868. године живео је у Загребу, где је био већник Стола седморице и посланик у Хрватском сабору. Као председник самосталне странке настојао је да се његова странка фузионира с Народном, што му је и пошло за руком. Радио је на зближењу Срба и Хрвата. Предложио је равноправну употребу латинице и ћирилице и српског имена у Хрватској, што је у редовима интелигенције схваћено као даље учвршћивање братства међу Србима и Хрватима. У Загребу врло активно ради у Земаљском казалишту као председник Управног одбора казалишног друштва.

Суботић прелази у Нови Сад 1868. године, где је одмах био изабран за председника Матице српске и председника Друштва за Српско народно позориште у Новом Саду. На црквено-народним саборима у Сремским Карловцима 1869–1871. нетупао је јавно против свемоћи црквене хијерархије. Све до смрти биран је у Руми за посланика у Хрватском сабору и за члана саборске делегације у Пештанском парламенту.

Друго значајно поље Суботићеве активности јесте књижевност. Од 1834. године, када је почео сарађивати у *Летопису Матице српске*, па до смрти, Суботић је писао лирске песме, драме, приповетке, романе, филолошке и естетичке студије и есеје, уџбенике, политичке расправе и чланке, састављао антологије. У области историјске драме и лирске поезије оставио је видни траг. У његовом делу огледа се прелазак од класицизма у романтизам са снажним примесама сентименталности.

Суботић је написао и огромну аутобиографију, веома богату подацима о времену, приликама и људима у другој половини XIX века.

Суботић је знао Марковића док је овај боравио у Новом Саду 1872. и 1873. године. Марковићев рад са новосадском гимназијском омладином није одобравао, што је сасвим разумљиво кад се имају у виду његови погледи на свет.

³³ Марковић је прешао у Нови Сад почетком 1872. године (видети белешку 24).

³⁴ *Чарлс Дарвин* (Charles Robert Darwin, 1713–1784), биолог, творац теорије еволуције, утицао је на младу европску интелигенцију у другој половини XIX века.

³⁵ *Лудвиг Бихнер* (Ludwig Büchner, 1824–1899), немачки лекар, филозоф, уз Фогта и Молешота најизразитији представник такозваног вулгарног материјализма.

³⁶ *Јован Жујовић* (1856–1939) истакнути научник и политичар. Рођен је у селу Брусници на Руднику. Гимназију и реалку завршио је у Београду, курсе ниже математике студирао је у Цириху (1872), природноматематички одсек Велике школе у Београду (1873–1877), Антрополошку школу и факултет природних наука у Паризу (1877–1880).

Жујовић је као шеснаестогодишњи младић ушао у политички и јавни живот Србије. Идејно и политички развијао се под снажним утицајем свога рођака Живојина Жујовића и нарочито, Светозара Марковића. Врло рано почео се бавити публицистиком. Од 1874. године објављује политичке чланке у листовима и часописима Светозара Марковића и његових присталица: *Јавности*, *Гласу Јавности*, *Ослобођењу*, *Раду*, *Будућности*, *Законитости*, *Одјеку*, *Републици* и другима.

Читав даљи живот Јована Жујовића развијао се у два правца: политици и науци.

У политици је дуго ишао путем који је назначио Светозар Марковић. Са многим Марковићевим следбеницима пришао је осамдесетих година Народној радикалној странци и активно учествовао у борби за обарање Обреновића. Незадовољан држањем руководства своје странке, Жујовић је с Љубомиром Стојановићем, Јашом Продановићем, Љубомиром Давидовићем и једном групом истомисленика основао 1901. године Самосталну радикалну странку. Тада је изабран за сенатора. После убиства краља Александра Обреновића 1903. године учествује у покушају проглашења републике. Ту акцију спречавају завереници. Биран је за народног посланика од 1903. до 1912. године. Био је министар просвете и министар спољних послова. Уложио је велики напор да Србију изведе из политичке изолације, настале као последица војних неуспеха Русије на Далеком истоку и одбијања Енглеза да признају нови режим у Србији због присуства официра-завереника у српској војсци.

За време Првог светског рата, као председник Српске академије наука, Жујовић почиње од пролећа 1915. године да обавља значајне политичке послове у Паризу и Лондону. Упорно ради на придобијању утицајних европских политичара за идеју стварања велике југословенске државе. У исто време он

настоји да прилагоди делатност Југословенског одбора политици српске владе. У току 1916, 1917. и 1918. године Жујовић организује прихватање избегле српске омладине по француским школама. Одмах по завршетку рата и после стварања велике државе Јужних Словена Јован Жујовић заједно са својим истомисленицима 1920. године организује Републиканску демократску странку и постаје члан њеног главног одбора.

У науци Жујовић је учинио исто толико много као и у политици. Већ у јесен 1880. изабран је за суплента Велике школе за предмет геологија и минералогичка. Само три године касније постаје редовни професор. Због изузетно значајних научних резултата у области геологије већ је 1883. године изабран за члана Српског ученог друштва. Оснивањем Српске академије наука 1887. године изабран је за њеног редовног члана и секретара. Жујовић постаје почасни члан Југословенске академије знаности и умјетности 1886. године, а члан Мађарске академије наука 1894. Поводом ивањданског атентата на краља Милана 1899. године Жујовић је пензионисан и протеран из Србије. На дужност је враћен 1901. године. Од 1905. па све до смрти био је професор Филозофског факултета, а од 1921. и професор Пољопривредног факултета.

Жујовић је ударио темеље геолошкој науци у Србији. Од 1889. године издавао је часопис *Геолошки анали Балканског полуострва*. Истраживао је поједине регионе Србије и читавог Балканског полуострва. Објавио је око 120 студија из области петрографско-стратиграфских испитивања терена Србије и других балканских земаља. Његово најзначајније дело *Геологија Србије*, први део *Топографска геологија*, са првом геолошком картом Србије, изишло је 1893. године, а други део, *Еруптивне стене Србије*, са албумом микроскопских препарата у бојама, 1900. године.

Јован Жујовић је сјединио у својој личности великог научника и талентованог политичара и јавног радника. До краја живота остао је на свој начин веран идеалима своје младости. Његове успомене о Марковићу имају вредност и због тога што је он свог учитеља и лично веома добро познавао.

³⁷ Жујовић овде мисли на књигу Слободана Јовановића *Светозар Марковић* (Београд, 1903) и на књигу Јована Скерлића *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје* (Београд, 1910).

³⁸ *Живојин Жујовић* (1838–1870), „први српски социјалиста”. Школовао се у Шапцу, Београду, Кијеву и Петрограду. Своју публицистичку активност започео је као студент Духовне академије у Петрограду у руским листовима и часописима, посебно у часописима *Современик* и *Отечественније записки*. После укидања српске државне стипендије због везе са вођама руског револуционарног покрета живео је од марта до октобра 1866. године у Минхену, одакле је прешао у Швајцарску. У Цириху је у лето 1867. године завршио „Курс правних и социјалних наука”, посебно се заинтересовао за социјалисте-утописте. Из Цириха се вратио у Србију тешко болестан на плућима. Као чиновник Министарства финансија сарађивао је у *Гласнику Српског ученог друштва*, у *Летопису Матице српске* и у листу *Србија*. Стриц је Јована Жујовића (видети: Живојин Жујовић, *Целокупна дела*, 1–2, Београд, 1974; В.Г. Карасев, *Сербский демократ Живоин Жуевич. Публицистическая деятельность в России в 60-х годах XIX в.*, Москва 1974).

³⁹ *Пјер Прудон* (Pierre Joseph Proudhon, 1809–1865), француски социјалист, један од теоретичара анархизма. У политичкој борби иступао против синдиката, штрајкова и политичке активности; 1848. године био је противник Бланкија и његове пролетерске борбе. После пораза револуције његове теорије имају посебан успех у француском радничком покрету.

⁴⁰ *Томас Бекл* (Henry Thomas Buckle, 1821–1862), енглески историчар, позитивист, писац у своје време у Србији веома популарне *Историје цивилизације* у

Енглеској (History of Civilisation in England), која је имала видан утицај на ондашњу школску омладину.

⁴¹ *Павел Аполлонович Ровинский* (1831–1916), руски научник, револуционар и публициста. Био је активни члан организације „Земља и воља” у првој половини шездесетих година. Због етнологских, етнографских и историјских проучавања путовао је у Чешку и Словачку (1860), Србију (1868–1870), источни Сибир (1870), Монголију (1874), Босну и Херцеговину (1878). Са својих путовања слао је дописе руским листовима и часописима. Са краћим прекидима живео је у Црној Гори од 1879. до 1906. године. Писао је о својим путовањима по Србији, о Београду, о богомилима у српским земљама, о односу између Русије и Црне Горе за време владавине владика, о Црној Гори у прошлости и садашњости, о Петру Другом Петровићу Његошу.

⁴² *Љубен Каравелов* (1835–1879), бугарски и српски писац, бугарски политички радник. Као младић пропутовао Бугарску, Македонију, Србију и Босну. У Русију одлази 1857, где студира филологију на Московском универзитету. Ту долази у непосредан додир с револуционарним демократима, прихвата њихове идеје и остаје тим идејама веран до краја живота. Сарађује у руским листовима, врло активно сарађује у српским листовима, књижевним часописима после преласка у Србију 1867. године. У Београду улази у круг српске напредне интелигенције. Учествује у формирању Бугарске легије 1867. У марту 1868. године принуђен је да напусти Београд, одлази у Нови Сад, где одржава блиске везе са Светозаром Милетићем, Змајем и Владимиром Јовановићем. После убиства кнеза Михаила ухапшен је, одлежао је заједно с Владимиром Јовановићем седам месеци у паштанском затвору. У лето 1869. године одлази у Букурешт, где покрсе лист *Свобода*. Са Василом Левским оснива Бугарски револуционарни централни комитет. У Бугарску се враћа 1877. године с руском војском.

⁴³ Видети белешку 23.

⁴⁴ „*Побратимство*”, ђачка дружина на Великој школи у Београду.

⁴⁵ *Риста Данић*, један из групе српских студената у Цириху, Бакуњинов присталица.

⁴⁶ *Никола Пашић* (1845–1926), државник и политичар. Основну школу и гимназију учио је у Зајечару, Неготину, Београду и Крагујевцу. Технику студирао у Београду и Цириху. Друг и истомишљеник Светозара Марковића. Учествовао је у уређивању листа *Ослобођење*, помагао устанике у Херцеговини 1875, био војник-инжењер у српско-турским ратовима 1876–1878. Био је народни посланик 1878, вођа опозиције влади Јована Ристића у Нишу 1878–1879. и у Крагујевцу 1880, први председник Главног одбора Народне радикалне странке 1881. После Тимочке буне, од 1883. до 1889. године живи у емиграцији у Бугарској, Румунији и Русији. После амнестије вратио се у Србију и преузео руковођење Радикалном странком. Поступно одступао од идеја своје младости и постао грађански радикал. Био је председник владе 1891–1892, затим у периоду од 1903. до 1914. неколико пута такође председник владе, као и у току Првог светског рата. Пашић је једна од најистакнутијих личности новије српске и југословенске историје (видети: Васа Казимировић, *Никола Пашић*, Београд, 1990).

⁴⁷ *Михаил Александрович Бакунин* (1814–1876), руски и европски револуционар, вођа руског и европског анархизма. Племић пореклом, Бакуњин је у младости био официр. Нешто касније напушта војску, студира у Москви, затим одлази у Немачку, где наставља студије. Посебно проучава немачку класичну филозофију – Канта, Фихтеа, Хегела. Под утицајем левих хегелијанаца развијају се његови радикални погледи на свет и крајње опозициони однос према постојећем друштвеном поретку. Пред гоњењем немачке полиције склања се у

Швајцарску, затим у Француску, где се упознао с Прудоном и Марксом. Године 1848. одлази с Пољацима у Праг на Свесловенски конгрес. Због учешћа у Дрезденском устанку ухапшен је и осуђен на смрт, помилован у 1851. години изручен руским властима. У тамницама Петропавловске тврђаве и Шлисселбурга лежао је скоро седам година. Године 1857. депортован је у Сибир, одакле преко Јапана и Америке бежи у Лондон. У шездесетим годинама постаје водећа личност европског анархизма, што га доводи у сукоб с Првом интернационалом и Марксом.

⁴⁸ *Интернационала*, међународно удружење радника, прва међународна пролетерска организација. Прва интернационала је основана у Лондону 28. септембра 1864. године на међународном митингу радника. Последњи конгрес Прве интернационале у Европи одржан је у Хагу 1872. године, на коме су Бакуњинови анархисти искључени из ове организације.

⁴⁹ *Алијанција* (Alliance internationale de la democratie socialiste), организација коју је створио Бакуњин, била је члан Прве интернационале до Хашког конгреса 1872. године.

⁵⁰ *Јунта* (на шпанском језику: скупштина, савет, одбор), стални или привремени политички или административни одбор у Шпанији, Португалији и Латинској Америци. Овако се називао комитет у Шпанији који је организовао отпор Наполеону.

⁵¹ Руски: кружок, кружка – систем заједничког рада руске револуционарне омладине у Русији и у иностранству.

⁵² *Антоан Лоран Лавоазје* (Antoine Laurent Lavoisier, 1743–1794), физичар и хемичар, оснивач модерне хемије. Открио је закон о неуништивости материје, увео је егзактне физичке методе мерења у хемијским истраживањима. Утврдио је састав ваздуха и природу кисеоника, његову улогу у процесима дисања и сагоревања. Да би обезбедио средства за своја истраживања, прихватио се закупништва у убирању пореза. Револуција је осудила на смрт све закупнике пореза. Са њима је гиљотиниран и Лавоазје.

⁵³ *Пера Ђорђевић*, друг и следбеник Светозара Марковића, умро у 23. години живота. На саирти оставио своју имовину Марковићу да је употреби у раду на опште добро.

⁵⁴ Пера Годоровић, видети белешку 193.

⁵⁵ „*Поездка в народ*”, „одлазак у народ” – основно је гесло руских народњака. Хтели су да просвећују народ и да га припремају за револуционарни преображај друштва.

⁵⁶ У српским селима Александра зову Лександра, Лесендра, Лека, Леја.

⁵⁷ *Фердинанд Ласал* (Ferdinand Lassalle, 1825–1864), немачки социјалист. Син имућног трговца, студирао је филологију, историју и филозофију у Бреслауу, Берлину и Паризу. Тамо упознаје учење Луја Блана. Учествује активно у револуционарним збивањима 1848. Филозофски и друштвено-политички погледи Ласалови својеврсна су еклектика различитих филозофских система и социјалних теорија. Он је заступао становиште да ће увођењем општих и непосредних избора радничка класа доћи на власт и остварити социјализам мирним путем.

⁵⁸ *Николај Гаврилович Черњишевский* (1828–1889), руски писац, филозоф, социолог и историчар, вођа руског револуционарнедемократског покрета. Рођен је у свештеничкој породици у Саратову, школовао се у Саратову и Петрограду. Израстао је као интелектуалац из схватања левих хегелијанаца и Фојербаха. Био је оштар критичар Закона о укидању кметства у Русији из фебруара 1861. године. У току великих немира студената, сељака и младих

официра ухапшен је 1862. године, провео је скоро све године у казаматима Петропавловске тврђаве. На робију а затим на вечно прогонство у Сибир отеран је 1864. године. Ослобођен је 1883. године и живео под полицијским надзором у Астрахану. Допуштено му је да се насели у родном Саратову три месеца пред смрт. Жујовић има у виду књигу Чернишевског *Основания политической экономии с некоторыми из их применений к общественной философии Джона Стюарта Милля*, заправо опширне примедбе и коментаре Чернишевског уз ову књигу у књигу Светозара Марковића *Начела народне економије или наука о народном благостању (по Н. Чернишевском)* (видети: IX и X књигу овог издања).

⁵⁹ Карл Маркс (Karl Marx, 1818–1883), организатор међународног радничког покрета, с Фридрихом Енгелсом написао је 1848. године *Комунистички манифест*. Организовао је Прву интернационалу. Написао је практично све основне теоријске радове којима се руководила међународна радничка организација. Радио је у области филозофије, социологије, политичке економије и практичне политике. Своје знаменито дело *Капитал* завршио је 1867. године.

⁶⁰ Николай Иванович Зибер (1844–1888), руски економист. Велику пажњу је посветио коментарисању Марксових радова из политичке економије у време када је грађанска економија на Западу прећуткивала Маркса.

⁶¹ Раша Милошевић, видети белешку 316.

⁶² Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill, 1806–1873), енглески филозоф и економист. У критици дедуктивног силогистичког закључивања класичне логике сматрао је да се закључивање не одвија ни од општег ка посебном, ни од посебног ка општем, већ од посебног ка посебном. Мил овакав метод закључивања назива индукцијом. У етици је заступао утилитаризам. У економији је његово најзначајније дело *Принципи политичке економије (Principles of Political Economy)* у пет књига: производња, размена, расподела, утицај друштвеног развитака на производњу и расподелу и утицај државе.

⁶³ Вилхелм Рошер (Wilhelm Roscher, 1817–1894), немачки историчар и економист, професор Универзитета у Лајпцигу, главни представник историјске школе у политичкој економији.

⁶⁴ Хенри Чарлс Кери (Henry Charles Carey, 1793–1879), амерички економист, припадник Рикардове теорије; у почетку присталица слободне трговине, а затим заштитне царине.

⁶⁵ Карл Еуген Диринг (Care Eugen Dühring, 1833–1921), немачки филозоф и економист. Основна оријентација му је у филозофији историја и филозофија науке. Он сматра да су суштина и задатак филозофије развијање облика људског знања о животу и свету. Метод филозофије може бити: позитивистичко-догматички, категорички и дијалектички. Полемицао је против Дарвинових и Марксових схватања.

⁶⁶ Адам Смит (Adam Smith, 1727–1790), шкотски етичар и економист, један од најпознатијих представника класичне политичке економије. Смит је професор логике и етике у Глазгову. Његово *Истраживање о природи и узроцима народног богатства (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nation)* представља енциклопедију свих дотадашњих сазнања са подручја економије. Уз детаљан историјски приказ настанка новца у књизи је дата и анализа вредности и расподеле најамнине, профита и ренте, приказана је акумулација капитала и утврђена разлика између производног и непроизводног рада.

⁶⁷ Џон Вилијам Дрепер (John William Draper, 1811–1882), амерички филозоф и историчар. Његово дело *Историја умног развића Европе (History of In-*

lectual Development of Europe) било је веома популарно код Срба у Марковићево време.

⁶⁸ Видети напомену 40.

⁶⁹ Вилијам Вевел (William Whewell, 1794–1866), енглески филозоф, познат по теорији индукције и адекватном одређењу структуре научног метода.

⁷⁰ Георг Фридрих Колб (Georg Friedrich Kolb, 1808–1884), немачки статистичар и публицист. Његова дела су *Историја човечанства и културе (Geschichte der Menschheit und der Kultur)* и *Културна историја човечанства (Kulturgeschichte der Menschheit)*.

⁷¹ Лоренц фон Штајн (Lorenz von Stein, 1815–1890), немачки правник и социолог. Написао је студију *Историја социјалног покрета у Француској*.

⁷² Луј Блан (Luis Blanc, 1811–1882), француски историчар, публицист и политичар. Либерални јакобинац и социјалиста по уверењу, учествовао је у револуцији 1848, био је члан револуционарне владе. Његовом заслугом влада је уврстила у свој програм *право на рад*. За време Другог царства био је емигрант у Енглеској. После пада Наполеона Трећег вратио се у Француску, изабран је за члана уставотворне скупштине 1871. Био је антикомунар, али је до краја живота бранио осуђене комунаре, борио се за слободу штампе и против незаконитости.

⁷³ Јосиф Јосип Панчић (1814–1888), познати природњак. Основну школу је учио у Госпићу, гимназију на Ријци, филозофију у Загребу, медицину у Пешти. Био је лекар у Будиму и северном Банату. Сабрао је велику збирку биљака. У Бечу је 1845. године у Природњачком музеју сређивао сакупљени материјал. Ту се упознаје с Вуком и Миклошичем. У мају 1846. прешао је у Србију. Од 1853. професор је „Јастаствене историје и агрономије” на Лицеју. Држао је предавања из ботанике, зоологије, геологије, минералогije и агрономије на Лицеју и Великој школи. Био је неколико пута ректор Велике школе. Постао је први председник Српске академије наука 1887. Најзначајнији су му радови: *Флора кнежевине Србије* (1874), *Рибе у Србији* (1860), *Птице у Србији по аналитичком методу* (1867) и *Оротоптере у Србији* (1883).

⁷⁴ Лудвиг Бихнер, видети примедбу 35

⁷⁵ Ернст Хајнрих Хекел (Ernst Heinrich Haeckel, 1834–1919), немачки природњак, еволуционист, присталица и популаризатор учења Чарлса Дарвина. Најпознатији су му радови: *Општа морфологија организма* (1866), *Антропогенија, или историја човековог развитака* (1874), *Светске загонетке* (1899) и *Чула живота* (1894). Хекел је формулисао такозвани *биогенетски закон* који је установио још Чарлс Дарвин. Тај закон је заснован на теорији узајамне везе и зависности између онтогенезе и филогенезе.

⁷⁶ Дмитрий Иванович Писарев (1840–1868), руски књижевни критичар, материјалист, револуционарни демократ. Провео је у заточењу у Петропавловској тврђави од 1862. до 1866. године. Код нас је познат и као популаризатор природних наука (видети: Витомир Вулетих, *Д. И. Писарев код Срба пре сто година*, у књизи *Почеци српског реализма и руска култура*, Нови Сад, 1985).

⁷⁷ Јакоб Молешот (Jacob Moleschott, 1822–1893), холандски природњак и филозоф. Предавао је физиологију у Хајделбергу, Цириху, Торину и Риму. Један је од најизразитијих представника такозваног вулгарног материјализма.

⁷⁸ Хенри Модсли (Henry Modslly, 1771–1831), енглески конструктор у области машиноградње. Почетком XIX века конструисао је велики број различитих машина. Конструктор је *супорта* који је изазвао револуцију у машиноградњи.

⁷⁹ *Вилхелм Вундт* (Wilhelm Wundt, 1832–1920), немачки филозоф и психолог. Био је професор психологије у Хајделбергу и филозофије у Цириху и Лајпцигу. У Лајпцигу је 1879. године основао први институт за експерименталну психологију.

⁸⁰ *Томас Хенри Хаксли* (Thomas Henry Huxley, 1825–1895), енглески природњак, најближи сарадник и следбеник Чарлса Дарвина и популаризатор његовог учења. Најзначајнији његов рад је *О положају човјека у низу органских бића*.

⁸¹ *Иван Михайлович Сеченов* (1829–1905), руски физиолог и психолог. Био је професор Универзитета у Петрограду, Одеси и Москви. Најзначајнија су му дела *Рефлекси великог мозга* и *Елементи мисли*.

⁸² *Огист Конт* (Auguste Comte, 1798–1857), француски филозоф, математичар и социолог, агностик, оснивач *позитивизма* у науци. Извршио је формалну класификацију наука. По његовом схватању, искуство је једини извор сазнања. Имао је велики број симпатизера и присталица у Европи.

⁸³ *Емил Литре* (Émil Littré, 1801–1881), француски филозоф и филолог. Био је доследан следбеник позитивистичке школе Огиста Конта.

⁸⁴ *Александар Бен* (Aleksander Bain, 1818–1903), енглески психолог, последњи значајни представник енглеске емпиријске *асоцијативне психологије*.

⁸⁵ *Херберт Спенсер* (Herbert Spencer, 1820–1903), енглески филозоф и социолог. Најпре је био инжењер и новинар, а од 1853. године посветио се науци и филозофији. Дарвинову теорију природне селекције проширио је Ламарковим принципом непосредне адаптације. У етици је еволуционист.

⁸⁶ Видети белешку 35.

⁸⁷ *Лудвиг Фојербах* (Ludwig Feuerbach, 1804–1872), немачки филозоф. Студирао је теологију у Хајделбергу, филозофију у Берлину код Хегела. Као леви хегелијанац сматрао је Хегелову спекулативну филозофију рационалним изразом теолошког схватања света. Насупрот овом, он види праве почетке нове филозофије не у идеји, већ у стварном, одређеном и коначном. Човек је почетак, задатак и принцип филозофије и науке. Фојербах је са антрополошких и натуралистичких позиција темељно критиковао религију и теологију. Снажно је утицао на настанак дијалектичког материјализма.

⁸⁸ *Фридрих Алберт Ланге* (Friedrich Albert Lange, 1828–1875), немачки филозоф, неокантовац. Био је професор Универзитета у Цириху и Марбургу. У духу Кантовог критицизма нападао је материјализам са становишта психологије.

⁸⁹ Жујовић овде мисли на рад Пере Тодоровића *Уништење естетике*, објављен у часопису *Рад* 1875 (видети: Пера Тодоровић, *Изабрани списи*, Београд, 1987; изабрала и приредила Латинка Перовић, књ. 2, 9–44 и 245).

⁹⁰ *Жорж Санд* (George Sand, 1804–1876), француска списатељица. Испољила велико интересовање за социјалне теорије, била је борац за ослобођење жене. У своје време уживала је велику популарност у напредним европским круговима.

⁹¹ *Виктор Иго* (Victor Marie Hugo, 1802–1885), француски песник, романијер и драмски писац. Један је од најзначајнијих европских писаца у прошлом веку. У своје време био је необично популаран, створио је дела трајне уметничке вредности.

⁹² Роман *Шта да се ради (Что делать?)* написан је у казаматима Петропавловске тврђаве 1862. и 1863. године, а објављен је без пишевог имена у

часопису *Современик* 1863. године. Његови јунаци Рахметов, Лопухов, Кирсанов и Вера Павловна били су узор младим револуционарима.

⁹³ *Михаил Петровић Драгоманов* (1841–1895), украјински историчар, јавни радник и публицист. Борио се против државног централизма, за признавање украјинског језика као књижевног. Био је професор Кијевског универзитета. Пошто му је одузета катедра, емигрирао је у Бугарску и на Софијском универзитету предавао општу историју. Био је идејни покретач украјинске сељачке странке у Галицији. У историјској науци био је против идеализације прошлости и против националне романтике.

⁹⁴ Министар просвете, конзервативац Филип Христић је у септембру 1874. године издао распис средњим школама и Великој школи да ученици и студенти имају сваке недеље ићи у цркву и да је то њихова редовна школска обавеза. Тиме је он хтео да осујети снажан утицај материјализма на школску омладину. Тридесет студената Велике школе устало је против овог расписа. Жујовић има у виду Марковићев чланак *Вера и наука – и образовање у народном правцу*, објављен у часопису *Рад*, бр. 21, 22 и 23 од 22. новембра, 1. и 8. децембра 1874. године. У њему он понавља основне идеје из својих радова *Реални правац у науци и животу* и *Србија на Истоку*.

⁹⁵ *Стеван Петровић* (1844–1902), просветни радник и политичар. Сарађивао је у *Раденику*, а затим је био члан друштва које је издавало *Јавност*.

⁹⁶ *Милан Кујунић Абрдар* (1842–1893), професор Велике школе, песник и филозоф. Био је један од најистакнутијих чланова Уједињене омладине српске, уредник часописа *Млада Србадија* док је излазио у Београду.

⁹⁷ Видети ову књигу, стр. 175.

⁹⁸ *Вилем Шекспир* (William Shakespeare, 1564–1616), енглески драмски писац, један од најзначајнијих писаца у светској култури.

⁹⁹ *Оливер Голдсмит* (Oliver Goldsmith, 1728–1774), енглески песник, прозни писац и преводилац.

¹⁰⁰ *Клод Анри Сен Симон* (Claude Henry Saint-Simon, 1760–1825), француски филозоф, социјалист-утопист. Схватао је капитализам као прелазак од феудализма ка научно-индустријском друштву, у коме ће конкуренцију заменити организована производња за добро свих.

¹⁰¹ *Шарл Фурије* (Charles Fourier, 1772–1837), француски економист и филозоф, социјалист-утопист. Истицао је да се преображај друштва може извршити помоћу такзованих привредних асоцијација у којима би, поред радника, учествовали и капиталисти и земљопоседници.

¹⁰² *Етјен Кабе* (Etienne Cabet, 1788–1856), француски политичар, један од последњих социјалиста-утописта, аутор социјално-мисаоног романа *Пут у Икарију (Voyage en Icarie)*, оснивач неуспешних комунистичких колонија у Северној Америци.

¹⁰³ Видети белешку 39.

¹⁰⁴ *Пјер Леру* (Pierre Leroux, 1797–1871), француски социјалист-утопист. У почетку је био Сен-Симонов присталица, затим је створио сопствену теорију о могућности мирног преласка из капитализма у социјализам помоћу филантропије, засноване на солидарности и једнакости људи. Први је употребио реч „социјализам“ као појам супротан капитализму и индивидуализму.

¹⁰⁵ *Александар Огист Ледри-Ролен* (Alexandre Auguste Ledru-Rollin, 1807–1874), француски политичар и публицист. Био је републиканац и ватрени про-

тивник Јулске монархије. Био је министар унутрашњих послова после фебруарске револуције 1848. године. После неуспелог покушаја да дигне устанак против Наполеона III бежи у Енглеску, окупља француску емиграцију и са Кошутом и Мацинијем ступа у револуционарни комитет Европе, коме је циљ да руши монархије по Европи. У Француску се враћа 1870. године.

¹⁰⁶ Видети белешку 72.

¹⁰⁷ *Луј Огист Бланки* (Louis Auguste Blanqui, 1805–1881), француски револуционар. Као студент учествовао је у покрету карбонара. У току револуције 1830. године Бланки је био у првим редовима револуционара на париским улицама. Сматрао је да је револуцију могуће извести помоћу акција оружаних тајних друштава. Основао је 1838. године тајну револуционарну организацију, 1839. покушао је да дигне устанак у Паризу, ухапшен је и осуђен на смрт. Смртна казна му је замењена доживотном робијом, помилован је 1844, осуђен 1849. године на десет година затвора. После издржане казне враћа се у Париз 1859, поново је ухапшен 1861, бежи из затвора 1864, склања се у Брисел, поново покушава да дигне устанак у Паризу 1870. с намером да успостави социјалистичку власт, војни суд га у марту 1871. године осуђује на смрт, казна му је замењена доживотном робијом. Само неколико дана касније, 26. марта, Комуна га бира за свога члана и нуди влади у Версају „париског надбискупа и читаву гомилу попова у замену за једног Бланкија”. Тјер не прихвата ову понуду. Пуштен је на слободу 1880. године.

¹⁰⁸ *Франсоа Винсент Распај* (François Vincent Raspail, 1794–1878), француски политичар, лекар и хемичар. Био је леви републиканац и један од радничких вођа. Сарадник је Огиста Бланкија, активни учесник у револуцијама 1830. и 1848. године.

¹⁰⁹ *Алфонс Ламартин* (Alphonse Lamartine, 1791–1869), француски песник, историчар и политичар. Као министар спољних послова у време револуције 1848. године залагао се за измирење класа у буржоаској републици, припремао је угушивање јулског устанка пролетаријата.

¹¹⁰ *Александар Сергеевич Пушкин* (1799–1837), руски песник, прозни и драмски писац. Аутор романа у стиховима *Евгеније Оњгин*. Зачетник је руске класичне књижевности.

¹¹¹ *Николај Василјевић Гогољ* (1809–1852), руски прозни писац и комедиограф. Зачетник критичког правца у руској књижевности. Аутор је романа *Мртве душе* и комедије *Ревизор*.

¹¹² *Михаил Евграфович Салтџиков-Шедри* (1826–1889), руски писац крајње критичке оријентације, Гогољев следбеник. Најпознатије му је дело *Господа Головлёвы*.

¹¹³ *Фёдор Михайлович Достоевски* (1821–1881), руски романсијер. Најпознатија су му дела *Злочин и казна*, *Идиот* и *Браћа Карамазови*.

¹¹⁴ *Иван Сергеевич Тургенев* (1818–1883), руски приповедач и романсијер. Најпознатија су му дела збирка приповедака *Ловчјини записи* и романи *Руџин*, *Племићко гнездо*, *Уочи нових дана* и *Очеви и деца*.

¹¹⁵ *Александр Иванович Герцен* (1812–1870), руски писац, руски и европски револуционар. Настављач је револуционарних традиција Александра Николајевича Радичевог и декабриста. Један је од родоначелника руског револуционарнодемократског покрета. У другој половини тридесетих година био је у сибирском прогонству скоро пет година. Сарадник је часописа *Современик* и *Отечественные записки*. Објављивао је чланке, приповетке и филозофске списе. Почетком 1847. године заувек напушта Русију. Од 1852. до 1865. године живи у Лондону, тамо оснива слободну руску штампарију и издаје алманах

Поларна звезда (*Полярная звезда*) и лист *Звоно* (*Колокол*). Сарадник је најистакнутијих европских револуционара свога времена Лајоша Кошута, Ђузепе Гарибалдија, Прудона, Хервега. За познавање руског и европског револуционарног покрета посебно је значајно његово дело *Прошлост и размишљања* (*Былое и думы*).

¹¹⁶ *Николај Александрович Добролюбов* (1836–1861), руски књижевни критичар и револуционарни демократ. Био је под снажним утицајем Висариона Белинског, Александра Херцена и Николаја Чернишевског. Од уметника је тражио да истински приказују живот, од критичара да буду посредници између уметника и публике. Класици марксизма су га назвали социјалистичким Лесингом и Дидроом.

¹¹⁷ *Пётр Лаврович Лавров* (1823–1900), руски револуционар, филозоф, публицист и књижевни критичар. Од 1853. до 1866. био је професор у Артиљеријској академији. Публицистиком почео се бавити 1857. у време демократизације руског друштва после Кримског рата. Од 1861. био је члан редакције издања *Енциклопедијски речник*. Био је близак Чернишевском. Написао је 1862. године *Антрополошки поглед у филозофији*. У прогонству на северу Русије написао је своја позната *Историјска писма*. Лавров је 1870. године побегао у иностранство, ступио у Прву интернационалу, 1871. године упознао с Марксом и Енгелсом. Издавао је у Цириху и Лондону алманах *Впередь* и двонедельни лист у Лондону *Впередь* 1875. и 1876. као двонедельник. О Србима је Лавров доста знао, пратио је њихов рад и трудио се да са њима успостави чвршће везе. Знао је доста и о Светозару Марковићу.

¹¹⁸ *Пётр Алексеевич Кропоткин* (1842–1921), руски научник, револуционар и публицист. Као млад официр бавио се у источном Сибиру географским и биолошким истраживањима. У Петроград се враћа 1867. године и ради у Руском географском друштву. На једном од својих путовања у Швајцарску долази у додир с анархистима. Од 1876. године живи у емиграцији, пролази идеје анархизма и учествује у свим њиховим акцијама. Протериван је из разних европских земаља, од 1882. до 1886. налазио се по француским затворима. Од 1886. године живи у Лондону. После фебруарске револуције 1917. вратио се у Русију. Његова књига *Записки револуционара* уживала је у своје време велику популарност.

¹¹⁹ Жујовић овде мисли на Петра Карађорђевића, од 1903. године краља Србије.

¹²⁰ *Владимир Влада Љотић* (1846–1912), члан Уједињене омладине српске, присталица Светозара Марковића, сарадник *Раденика*, касније ватрени присталица Карађорђевића.

¹²¹ Тургенев је свој роман *Новину* (*Новь*) написао 1876. године и штампао га у првим бројевима часописа *Вестник Европы* за 1877. Пера Тодоровић је превео и издао овај роман у Новом Саду 1878. године. За свој превод Тодоровић је написао предговор и поговор. Жујовић је овај превод предао Тургењеву.

¹²² Жујовић овде мисли на књигу Јована Скерлића *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1910.

¹²³ *Аврам Петровић* (1855–1944), један је од обичних радикалских редова. Читав свој живот службовао је по Србији. Кад је Радикална странка долазила на власт, успевао је да дође до бољег радног места; кад је странка падала с власти, бивао је премештен, гоњен и отпуштан. У својој шеснаестој години постао је практикант ваљевског суда, а затим је радио у судовима у Крушевцу, Ђуприји, затим у војној фабрици у Крагујевцу, у рудничком окружном суду, у крагујевачком окружном суду, био је привремени начелник драгачевског среза, на-

челник краљевачког среза, благајник Управе фондова и шеф рачуноводства Министарства народне привреде. Са ове последње дужности отишао је 1913. године у пензију. Петровић је, као и највећи део наше омладине, краја шездесетих и у седамдесетим годинама био политички пробуђен. И њега је понела идеја националног ослобођења и уједињења. Понсо га је и идеализам покрета Светозара Марковића. Читао је Марковићеве чланке, пратио његове листове, био сведок Светозареве осуде од стране либералног режима и његовог тамновања у Пожаревцу. Један је од оних који су Марковићу честитали излазак из затвора. Био је изасланик Ћуприје на Марковићевом погребу у Јагодини и један од организатора демонстративног парастоса у Ћуприји, какви су приређивани у свим већим местима у целој Србији. Прикупљао је претплату на *Старо Ослобођење* и прилоге за организаторе *Црвеног барјака* који су 1876. године били похапшени. Том приликом обинао је скоро целу Србију и прикупио велику суму новаца и у целини извршава задатак (видети: Аврам Петровић, *Успомене*, приредила и предговор написала Латинка Перовић, Београд, 1988).

¹²⁴ Кнез Милан је постао пунолетан 10. августа 1872. године.

¹²⁵ *Јован Ристић* (1831–1899), историчар, политичар и државник. Основно и средње образовање добио је у Србији, универзитетско у Берлину, Хајделбергу и Сорбони. У почетку јавни радник либералне оријентације. После повратка Обреновића у Србију прилази конзервативцима. Кнежевски намесник, посланик Србије на страни, министар различитих ресора у различитим владама, председник владе – спрестан и уман политичар, један од најзначајнијих у Србији у прошлом веку. Вођа Либералне странке. Написао је већи број студија. Најважније су *Спољашњи односи Србије новог времена* у три књиге и *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, у две књиге.

¹²⁶ *Јован Гавриловић* (1896–1877), политичар. Рођен је у Вуковару, школовао се у Мађарској, од 1831. године живео је у Србији. Био је високи чиновник у српском Министарству финансија, помоћник министра и министар финансија, Вуков пријатељ и поборник Вуковог правописа у Србији, доста је допринео развоју српске просвете и унапређењу савремене организације државе (видети: Андра Гавриловић, *Живот и рад Јована Гавриловића*, Београд, 1900).

¹²⁷ *Милivoје Петровић Блазнавац* (1824–1873), официр и државник. Слуужио је у војсци и полицији. У догађајима 1848. године био је ађутант Стевана Книћанина и истакао се као командант артиљерије. Био је у немилости код кнеза Милоша. Кнез Михаило га је 1861. године поставио за управника Тополивнице у Крагујевцу а већ 1865. за министра војске. После погибљи кнеза Михаила Блазнавац је уз подршку војске прогласио Милана Обреновића за кнеза Србије. На Великој народној скупштини у Топчидеру 20. јуна 1868. године заједно са Јованом Ристићем и Јованом Гавриловићем изабран је за намесника малолетног кнеза. После кнежевог пунолетства 1872. постаје генерал, председник владе и министар војни.

¹²⁸ *Радивоје Милојковић* (1833–1888), политичар, блиски сарадник Јована Ристића, за време Намесништва 1868–1872. председник владе и министар унутрашњих послова. Школовао се у Београду, Хајделбергу и Паризу.

¹²⁹ *Димитрије Матић* (1821–1884), правник и политичар. Школовао се у Руми, Сремским Карловцима, Крагујевцу, Хајделбергу и Берлину. Био је професор грађанског и државног права на Лицеју у Београду, министар просвете и министар правде. Припадао је либералима Јована Ристића, није се истицао у страначком раду. Основао је прву учитељску школу у Србији (у Крагујевцу 1870) (видети: I и II књигу овог издања).

¹³⁰ *Стојан Новаковић* (1842–1915), научник и политичар. Школовао се у Шапцу и Београду. Био је професор гимназије, библиотекар, кустос музеја, професор Велике школе у Београду. Припадао је Напредњачкој странци, у разним владама био је министар просвете, министар унутрашњих и спољних послова, председник владе, посланик Србије у Цариграду, Паризу и Петрограду. Оставио је за собом обимно и разноврсно научно дело, посебно из области историје, филологије и помоћних историјских наука.

¹³¹ *Чедомиљ Мијатовић* (1842–1932), политичар, књижевник и историчар. Учио школу у Београду, Минхену, Лајпцигу и Цириху. Био је професор Велике школе у Београду. Припадао је једно време Либералној а затим Напредњачкој странци. Био је у више наврата министар финансија, био је и министар спољних послова. Први је од историчара почео проучавати привредну историју Србије.

¹³² *Јован Мариновић* (1821–1893), политичар и дипломата. Школовао се у Крагујевцу и Паризу. Као секретар Државног савета годинама је имао одлучујућу реч у спољној политици Србије. Био је министар финансија, председник Државног савета, председник владе, посланик у Паризу.

¹³³ *Аћим Чумић* (1836–1901), политичар. Школовао се у Крагујевцу, Хајделбергу и Паризу. Био је професор кривичног права на Великој школи. У политички живот је ушао после смрти кнеза Михаила 1868. године као противник намесничке владе и либерала. Био је судија Касационог суда, министар унутрашњих послова и председник владе као истакнути напредњак. Једно време је био близак покрету Светозара Марковића, а затим његов жестоки прогонитељ.

¹³⁴ *Јавност* је почела да излази 8. новембра 1873. године (видети: Јован Вулевић, *Светозар Марковић у Крагујевцу*, Крагујевац, 1952; *Крагујевачки период Светозара Марковића*: округли сто, одржан 16. маја 1986, Крагујевац, 1987).

¹³⁵ *Будућност*, лист за политику, народну привреду, просвету и право. Излазио је у Београду три пута недељно 1873–1875. Изражавао је схватања левих либерала.

¹³⁶ *Исток*, лист за материјалне интересе и политику. Излазио је 1871–1881. године, прве године у Вршцу, од 1872. у Београду. Изражавао је гледишта Либералне странке и био под утицајем Јована Ристића.

¹³⁷ Петровић мисли на такозвани намеснички устав из 1869. године.

¹³⁸ После пада либералне владе 1873. године владу су формирали стари конзервативац Јован Мариновић и „младоконзервативац“ Аћим Чумић који је био министар унутрашњих послова. У свом првом распису од 29. октобра 1873. године Чумић наређује окружним начелницима да не чине никакве сметње слободној мисли, говора и штампе, јер је „слобода мисли, слобода оцењивања закона и државних послова поуздани покретач сваког озбиљног и истинског напретка“. Закон о потпуном укидању телесне казне донет је 11. децембра 1873. године.

¹³⁹ Од новембра 1873. до јануара 1874. године на иницијативу Мариновићеве владе донето је седам значајних закона. Међу најзначајније спада Закон о шест дана земље, усвојен 24. децембра 1873. године.

¹⁴⁰ О Белимарковићевој афери видети опширније: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, I део, Сабрана дела Слободана Јовановића*, 4, Београд, 1990, 187–191.

¹⁴¹ *Адам Богосављевић* (1844–1880), политичар и народни трибун. Завршио је Филозофски факултет у Београду, вратио се у своје село и уз бављење земљорадњом развио широку друштвену активност; постао је необично популаран у народу; био је народни посланик од 1874. године (видети: Слободан

Јовановић, *Влада Милана Обреновића, 1 део*, 216–222; 225–227; Растислав Петровић, *Адам Богосављевић*, Београд, 1972).

¹⁴² Видети белешке 27 и 28.

¹⁴³ Марковић је умро 26. фебруара (10. марта 1875) у Трсту.

¹⁴⁴ *Глас Јавности* је покренут уместо угушене *Јавности* јула 1874. године.

¹⁴⁵ *Ослобођење* је почело излазити 1. јануара 1875, изишло је укупно 38 бројева. Престало је излазити 21. марта 1875. У августу исте године изишла су још два броја.

¹⁴⁶ Марковић је уредио неколико првих бројева *Ослобођења*. Сломљен болешћу, он у броју од 22. јануара изјављује да ће „због болести“... „неко време бити удаљен“ од уредништва листа, да ће га у уређивању замењивати Срета Анђелковић и да ће у листу радити исти људи. „Лист неће ништа изгубити ни у правцу, ни у садржини, – о томе читаоци могу бити сигурни.“ Лист под насловом *Ново Ослобођење* није излазио.

¹⁴⁷ *Старо Ослобођење*, лист за науку и политику, излазио је три пута, а од 25. јануара 1876. године пет пута недељно. После увођења цензуре престао је излазити 16. маја 1876. Уређивао га је Илија Тодоровић а штампачо Пера Тодоровић.

¹⁴⁸ *Рад*, књижевни и научни лист. Излазио је у Београду 1874. и 1875. године. Са огледним бројем изишло је укупно 37 бројева. Власник и издавач био је Пера Тодоровић.

¹⁴⁹ *Сава Грујић* (1840–1913), официр и политичар. Завршио је у Београду Артиљеријску школу, затим је студирао војне науке у Берлину и Петрограду; присталица Светозара Марковића и његов сарадник; касније истакнути радикал. Био је управник Тополивнице у Крагујевцу, истакнути војни стручњак у ратовима 1876–1878, војни министар, министар спољних послова, председник владе, члан и председник Државног свата.

¹⁵⁰ Петровић овде мисли на министра Ђорђа Миловановића.

¹⁵¹ *Петар Велимировић* (1848–1921), политичар. Један је од најистакнутијих сарадника Светозара Марковића. Завршио је политехнику у Цириху. Народни је посланик од 1880. године, један од организатора Радикалне странке, министар грађевина у више влада, два пута председник владе, председник Народне скупштине која је 1903. године позвала Петра Карађорђевића на престо у Србији.

¹⁵² Србија је објавила Турској свој други рат 1. децембра 1877; Русија је закључила примирје с Турском 19. јануара 1878, чиме је био завршен и рат Србије с Турском.

¹⁵³ *Санстефански мир* између Русије и Турске закључен је 3. марта 1878. године.

¹⁵⁴ *Берлински конгрес* великих европских сила одржан је од 13. јуна до 13. јула 1878. године; на њему је ревидиран Санстефански мировни уговор између Русије и Турске.

¹⁵⁵ Петровић је тада радио у Тополивници у Крагујевцу.

¹⁵⁶ *Степан Степа Степановић* (1850–1929). Завршио је Артиљеријску школу у Београду, као наредник-питомац и потпоручник учествовао је у ратовима 1876–1878; истакнути командант у балканским ратовима и у Првом светском рату; за изузетне ратне заслуге добио чин војводе, највиши војни чин у Србији.

¹⁵⁷ Нечитко место.

¹⁵⁸ Нечитко место.

¹⁵⁹ *Тополска буна* против краља Милана, тада још кнеза, одиграла се између 2. и 29. новембра 1877. године. Побуњене војне јединице су држале Тополу четири дана, али су убрзо биле савладане. Практично без икаквих доказа окривљен је Светозаров брат Јеврем Марковић за учешће у овој буни, осуђен је на смрт и стрељан (видети: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, 1 део*, Београд, 1990, 365–375).

¹⁶⁰ *Ђура Хорватовић* (1835–1895), генерал српске војске, министар војни и посланик Србије у Петрограду.

¹⁶¹ О овом догађају сведочи Пера Тодоровић, као и други учесници овог рата. Кнежев поступак у овој прилици а затим и у вези са осудом и стрељањем Јеврема Марковића говори о његовом карактеру.

¹⁶² *Налбанница* – поткивачка радионица.

¹⁶³ Петровић овде мисли на пуковника Бобрикова, руског војног изасланика при Врховној команди српске војске.

¹⁶⁴ Јеврем Марковић је завршио Артиљеријску школу у Београду и са Савом Грујићем студирао војне науке у Берлину.

¹⁶⁵ *Владан Ђорђевић* (1844–1930), истакнути српски политичар, јавни и друштвени радник и писац. Грчко-цинцарског је порекла. Рођен је у Београду, у породици санитетског официра. Гимназију је завршио у Београду, медицину у Бечу, где је завршио и специјализацију хирургије 1869–1871. године. У то време се почео бавити и медицинском науком: два његова рада из овог времена објављена су у *Лангсбековом архиву* за клиничку хирургију у Берлину. Нешто касније, Српско учено друштво прештампало је ове радове у свом *Гласнику* и изабрало га за свог редовног члана.

После избијања Француско-пруског рата 1870. године упућен је по својој молби на немачки фронт ради усавршавања ратне хирургије. У Београд се вратио 1871. и постао војни лекар. Ђорђевићева активност је била веома широка и обухватала је три области: медицину, књижевност и политику.

На медицинском пољу учинио је понајвише: 1872. године основао је Српско лекарско друштво; 1874. покренуо је *Српски архив за целокупно лекаство*; 1876. један је од организатора Српског друштва Црвеног крста. У ратовима 1876–1878. био је на челу српског војног санитета; 1879. као начелник санитетског одељења Министарства унутрашњих послова изradio је Закон о народном санитетском фонду, а 1881. Закон о уређењу санитетске струке и чувању народног здравља, чиме су ударени темељи модерне санитетске службе у Србији. Основао је 1882. године Београдско грађанско друштво за борбе. У то време отпочео је са организовањем телесног васпитања омладине. Као председник Београдске општине 1884–1888. учинио је веома много на унапређењу и хигијени града: под његовом управом калдрисане су улице, подизани су паркови у граду, подигнута је пијаца Цветни трг, подигнута је Ново гробље и много других корисних објеката.

На књижевном пољу Ђорђевић је много радио још од својих гимназијских дана почетком шездесетих година. Писао је приповетке, романе, драме, историјске списе, мемоаре. Он је у овој области испољио знатно више жеље и амбиције него талента. Све што је написао давно је заборављено. Ипак, један његов књижевни подухват оставио је трајан траг у српској књижевности и култури: издавао је и уређивао часопис *Отаџбина* (1875, 1880–1883, 1887–1892).

На политичком пољу Ђорђевић је био веома активан кроз дуги низ година. Као студент медицине у Бечу био је један од организатора српског студентског друштва „Зора“, био је један од иницијатора за оснивање Уједињене омладине српске, био је председник Београдске општине (1884–1888), министар

просвете (1888), председник владе и министар спољних послова (1897–1900), посланик Србије у Атини (1891) и Цариграду (1894). Ово време је познато по његовој оштрој борби против напредних снага у Србији. У његовој политичкој оријентацији после повратка у Србију 1871. године запажа се основно: бескрајна оданост династији Обреновића, лична приврженост кнезу Милану, чији је био лични пријатељ и лекар. Због женидбе Александра Обреновића с Драгом Машин дошао је у сукоб с последњим Обреновићем, повукао се из активне политике и отишао у иностранство, одакле се враћа 1905. године. И поред тога што је био познати аустрофил, Ђорђевић је од анексионе кризе 1908. године веома оштро критиковао Аустрију. То се нарочито огледа у његовом спису (*Quo vadis Austria*). Због тога је за све време Првог светског рата био прогнан од окупатора и конфиниран у Аустрију.

По завршетку Првог светског рата живео је повучено у Београду, где је умро у дубокој старости 1930. године.

Све до свог повратка у Србију 1871. године Ђорђевић је у круговима напредне српске јавности уживао глас прогресивног младог човека. Сам себе је сматрао ватреним и непоколебљивим републиканцем. Кроз јавни рад у току друге половине шездесетих година дошао је у додир са Светозаром Марковићем, упознао се с њим лично и једно време активно с њим сарађивао, сматрајући га себи блиским човеком. После повратка из Пруске у Србију 1871. долази до изражаја његова права природа. Конзервативац и патријархалац по бићу, амбициозан и темпераментан, Ђорђевић је врло брзо дошао у сукоб са својим бившим друговима са српске левнице, посебно са Светозаром Марковићем.

Сукоб међу њима отпочео је на занимљив начин. У неким својим чланцима у *Раднику* и *Јединству* 1872. године Ђорђевић је изнео мишљење да треба основати приватну болницу за трговачке калфе и негирао је постојање радничке класе у Србији „у западном смислу”, омаловажавао је идеје и рад Светозара Марковића и његових другова. Ово је изазвало Марковића да напише чланак *Радничко питање у Србији*, у коме сасвим супротно од Ђорђевића прилази питању постојања радничке класе у Србији и њеног положаја у српском друштву. Филантропском гледишту Ђорђевићевом он супротставља дубоку социјалну анализу. На овај Марковићев чланак Ђорђевић је написао своје *Отворено писмо*.

¹⁶⁵ Ђорђевић овде мисли на 1868. годину, када су се почели појављивати у штампи радови Светозара Марковића.

¹⁶⁷ *Уједињена омладина српска* је имала неколико струја у својим редовима. Многи су са десног крила ове организације оптуживали групу око Светозара Марковића да су изазвали забрану рада ове организације, иако су престанку њеног рада допринели многи чиниоци.

¹⁶⁸ Уједињена омладина српска је основана у Новом Саду од 27. до 29. августа 1866. године, а престала је да ради августа 1871. године (последња скупштина одржана је у Вршцу).

¹⁶⁹ Владан Ђорђевић у својим успоменама говори о себи у трећем лицу.

¹⁷⁰ *Србија*, политичко-економски лист, орган либералне опозиције за време владе кнеза Михаила, један од најбољих српских листова у XIX веку. Излазио је три пута недељно у Београду од 1867. до 1870; уређивао га је Љубомир Каљевић. Окупљао је око себе најнапредније савременике, међу њима и Светозара Марковића и Живојина Жујовића.

¹⁷¹ Ђорђевић је овде био у праву, јер су после пада Ристићеве владе 1873. године владу формирали конзервативци, на чију је иницијативу Народна скупштина донела веома напредне законе.

¹⁷² Милан Пироћанац (1837–1897), политичар. Основно образовање добио је у Србији а правне науке је студирао у Паризу. Од септембра 1866. године био је фактички представник Србије у Црној Гори и секретар кнеза Николе. Један је од оснивача напредњачке странке 1880. Био је министар различитих ресора у разним владама и председник владе. Објавио је студије *Међународни положај Србије*, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*.

Милутин Гарашанин (1843–1898), политичар. Син је познатог политичара и државника Илије Гарашанина. Школовао се у Београду, политехнику је завршио 1865. године у Паризу; народни посланик, официр у ратовима 1876–1878. Један је од оснивача Напредњачке странке, био је на њеном челу све до распуштања 1896. Уређивао је страначки лист *Видело*. Умро је као српски посланик у Паризу.

¹⁷³ На бивше истомисљенике и пријатеље Светозара Марковића, касније радикале, многи су гледали као Ђорђевић. Развој Радикалне странке давао им је озбиљне поводе за то.

¹⁷⁴ Лаза Нанчић (1854–1887), рођен је у Вршцу у угледној грађанској породици: отац му је био општински службеник и градски сенатор а преци угледни вршачки трговци. Цинцарског су порекла (раније су се презивали Нанцо), али су се временом асимиловали у Србе и постали истакнути поборници српске националне мисли. Отац Лазе Нанчића је умро рано, док је Лаза још био сасвим мали. О његовом школовању и васпитању бринула се мати, окретна и способна жена.

Основну школу Нанчић је завршио у Вршцу, нижу гимназију у Темнишвару, вишу и Вапшархељу.

Захваћен српским националним осећањем, Нанчић као дечак од непуних четрнаест година одлази у Београд са своја три друга да се са кнезом договори о дизању устанка у Босни. У петнаестој години, 1869, пише песму посвећену побуњеним Боксљима. Тада постаје присталица Милетићеве Српске народне слободоумне странке.

У вишим разредима гимназије почиње да упознаје социјалистичке идеје, чита радове Светозара Марковића и прати његове листове. Одласком на студије медицине у Беч 1874. године Нанчић дефинитивно постаје приврженик европске социјалистичке мисли. У фебруару 1875. године, „после кратке борбе са овдашњом полицијом”, Нанчић је био главни говорник на радничком збору у Вршцу. У Бечу се посебно заинтересовао за руску напредну мисао и руску књижевност. Нешто касније ће и преводити с руског језика. У Бечу се лично упознао са Светозаром Марковићем када је овај у том граду потражио лека. С њим ће провести последњу ноћ у Бечу пред његов одлазак у Трст и сутрадан ће га испратити на железничку станицу.

Лаза Нанчић, заједно с нешто млађим Јашом Томићем, сматра себе учеником Светозара Марковића, социјалистом, прати леву штампу, претреса друштвена питања и одлази на социјалистичке састанке. Студије медицине није завршио, јер су га више заинтересовале социологија и политичка економија. Нанчић прелази из Беча у Грац 1879. године и одмах постаје активан у студентском друштву „Србадија”, где чита своје радове. Октобра 1880. изабран је после Милана Решетара за председника овог друштва и остаје на том положају и 1881. године. Један је од оснивача нове Уједињене омладине српске, чија је оснивачка скупштина трајала од 6. до 8 (18–20) августа 1880. године. Идејна и организациона хетерогеност ове организације била је израз прилика у српском друштву у Војводини. Лаза Нанчић је остао на њеном левом крилу. Од 1. јануара 1883. године Нанчић покреће и уређује лист *Српство* у Вршцу. Сарађивао је у *Застави*, *Раднику*, *Банаћанину*, *Борби*, *Јавору*.

Као и многи други српски јавни радници, и Нанчић је прогањан од власти: због чланка *Омладини*, објављеног у *Застави* крајем 1884. године, осуђен је 1885. на годину дана затвора. На издржавање казне отишао је у Вац 20. јуна 1885. Његов излазак из затвора 20. јуна 1886. године обележен је као народни празник. Од почетка октобра 1886. Нанчић је главни уредник *Заставе* после одласка Јаше Томића на издржавање тромесечне казне затвора.

Нанчић је превео на немачки језик први део Марковићевог списа *Реални правац у науци и животу* као *Materialistische Richtung in Wissenschaft*.

Нанчић није дочекао коначан расплет судбине Милетићеве Српске народне слободоумне странке: умро је 29. марта 1887. године.

¹⁷⁵ *Јавност*, лист за науку и политику, излазио је у Крагујевцу од 8. новембра 1873. до 7. априла 1874, када је забрањен. Изшло је укупно 69 бројева.

¹⁷⁶ Видети: *Крагујевачки период Светозара Марковића*: округли сто одржан 16. маја 1986, Крагујевац, 1987.

¹⁷⁷ Видети: др Драгоје Тодоровић, *суђење Светозару Марковићу*, Београд, 1974.

¹⁷⁸ Видети белешку 5.

¹⁷⁹ Марковић је студирао у Петрограду у Институту саобраћајних инжењера од краја августа 1866. до марта 1869. године.

¹⁸⁰ „Немиле околности” су студентски немири у Петрограду, Москви и другим руским универзитетским центрима.

¹⁸¹ Серија Марковићевих критичких чланака започета је у *Застави* чланком *Српске обмане*.

¹⁸² Писац те књиге је Владимир Јовановић.

¹⁸³ Овде се мисли на француско-пруски рат 1870. и на Париску комуни 1871. године.

¹⁸⁴ *Видовдан*, полузванични, изразито конзервативни лист. Излазио је у Београду од 1861. до 1876. године – до 1866. три пута недељно, од 1866. свакодневно. Уређивао га је Милош Поповић.

¹⁸⁵ Мисли се на Владана Ђорђевића.

¹⁸⁶ *Једнакост*, лист, покренуо је у Новом Саду Светозар Марковић са Ђорђевићем Мијатовићем. Требало је да овај лист замени *Радник*, али се с тим подухватом није успело.

¹⁸⁷ Овде се мисли на Марковићево дело *Начела народне економије или наука о народном благостању*. Референти су били Михаило Полит-Десанчић и Миша Димитријевић (видети: IX и X књигу овог издања, посебно *Предговор* приређивача, књига IX; прва књига штампана је први пут 1872. године).

¹⁸⁸ О Марковићевом учешћу у припреми устанка у Босни и Херцеговини видети: Васо Војводић, *Рад Србије на политичкој пропаганди у Босни и Херцеговини* (1868–1873), *Историјски гласник*, 1–2 и 3–4, Београд, 1960.

¹⁸⁹ Овде се има у виду „Предлог петнаесторице за реорганизацију омладине српске”, објављен у *Панчевцу* 1870. и Марковићев текст *Пред омладинску скупштину*, објављен у *Раднику*, бр. 27 и 28 од 3. и 10. августа 1871. године, као и држање петнаесторице на Вршачкој скупштини Уједињене омладине.

¹⁹⁰ По наредби из угарске престонице Марковићу је у марту 1873. године саопштено да се у најкраћем року удаљи из Новог Сада под претњом насилног протеривања. Он је извршио наредбу и прешао у Сремске Карловце. У Карловцима је схватио да су почела гоњења и у новој средини. У априлу 1873. године враћа се у Србију. У прво време по повратку у Србију нико га није узнемиравао.

¹⁹¹ Видети белешку 28.

¹⁹² Овде се мисли на рад Владимира Јовановића *Социјализам, или друштвено питање од најстаријих времена до данас*, *Гласник Српског ученог Друштва*, 39, 1873.

¹⁹³ *Петра Тодоровић* (1852–1907) један је од најзанимљивијих и најпротивречнијих српских политичких и јавних радника последње трећине XIX века и један од најталентованијих српских новинара уопште. Рођен је у селу Водинце у смедеревском округу. Гимназију је учио у Београду. Већ тада је почео активно учествовати у српском друштвеном животу. Због учешћа у ђачким немирима искључен је из гимназије. После тога отишао је у Пензу, где је учио трговачку школу, а затим у Цирих, где је студирао педагогију. У Цириху је ушао у круг руских револуционарних емиграната и први пут је упознао руску револуционарnodемократску мисао. Посебно се био зближио с анархистима и Бакуњиним.

У Србију се враћа 1871. године, одмах се зближује са Светозаром Марковићем, постаје његов присталица и одани сарадник. Он тада учествује активно у организовању српске левице, сарађује у свим Марковићевим листовима. Са групом другова покренуо је 1874. године први социјалистички часопис на Балкану *Рад* и био његов уредник све до забране часописа 1875. године. Уз Светозара Марковића Тодоровић је у то време најистакнутија личност српске левице. У фебруару месецу 1876. поводом победе Марковићевих присталица на општинским изборима у Крагујевцу Тодоровић организује познату политичку манифестацију „Црвени барјак”, која је акламовала комуни у Републику. Тада су похапшени многи социјалисти.

Суђење вођама „Црвеног барјака” било је одложено због рата с Турцима. Тодоровић је тада као добровољац отишао у рат. Неко време борио се као обичан војник, а нешто касније, као зналац страних језика био је преведен у штаб главног команданта српске војске, руског генерала Черњајева. За храброст и одлучност у бици на Шуматовцу одликован је орденом за храброст. У току рата писао је *Дневник једног добровољца*, који је пун занимљивих запажања, рељефних портрета и карактеристичних описа догађаја.

Одмах после завршетка рата био је осуђен на четири године робије за учешће у организовању „Црвеног барјака”. Да не би отишао у затвор, склопио се у Нови Сад, где је у току 1878–1879. године са својим истомишљеником Лазом Пачуом издавао часопис *Стражу*. Мађарске власти га нису остављале на миру, због чега је морао да се склони у Париз. Пошто га је тадашња влада била помиловала, Тодоровић се вратио у Србију 1880. године. По повратку веома активно учествује у оснивању и организовању Народне радикалне странке. Тодоровић је израдио први пројекат статута странке, организовао по Србији месне одборе, поново покренуо и уређивао часопис *Рад*, био главни публициста радикала и тумач њиховог програма на првој скупштини странке 1882. године. Када су избили трагични догађаји око Тимочке буне 1883. године, Тодоровић је био ухапшен са већином чланова Главног одбора. Преки суд га је осудио на смрт, али му је затим смртна казна замењена десетогодишњим заточењем. Тодоровић се на преком суду држао смело и одважно, енергично је бранио своја уверења и начела своје странке. Разочаран држањем неких чланова Главног одбора на суду, депримиран због колебања чланства своје странке, Тодоровић је дубоко преживљавао догађаје. Дошао је на робији до уверења да је неопходан споразум радикала и краља Милана. Та своја размислања писмено је доставио краљу, а овај му није одговорио.

Тек после пораза у рату с Бугарском 1885. године краљ Милан се сетио Тодоровићевог писма. Верујући да ће моћи да искористи Тодоровићеву популарност у редовима Радикалне странке, краљ Милан га посећује у затвору, по-

нудио је амнестију осуђеним радикалима с тим да се Радикална странка споразуме с Напредњачком да ће водити лојалну политику и да неће бити против владајуће династије. Тодоровић је пристао да буде посредник између краља и радикала. Почетком фебруара 1886. године у Нишу радикали су одбили савез с напредњацима и краљем. Тиме се најактивнији и најспособнији организатор Радикалне странке нашао трагично изван ње.

После тога Тодоровић се одвојио од радикала, покренуо је лист *Самоуправа* и почео нападати своје бивше другове. Искључен је из Радикалне странке 1886. године под сумњом да је повереник краља Милана. Пошто је био отпуштен из службе, покренуо је лист *Радикал*. За начелника Министарства привреде постављен је 1888. године, али је већ 1889. отпуштен из службе после абдикације краља Милана. Од тада је почео издавати лист *Мале новине* и бавити се искључиво новинарством. Од 1903. године уређивао је лист *Огледало*. Све до смрти Тодоровић је нападан из редова радикала као отпадник и као сарадник краља Милана. Та ружна слава остала је на његовом имену и дуго после његове смрти.

Тодоровић је био талентован, оштар и вешт полемичар и врло радознао дух. Са успехом се бавио књижевношћу. У младости је написао неколико есеја и расправа у којима је популарисао идеје руских револуционарних демократа, нарочито Чернишевског и Писарева. Преводио је Гогоља, Тургењева и Салтиков-Шчедрина. Његове расправе и есеји радо су читани пошто су били написани са уверењем и страшћу. Његови преводи су били познати у српској књижевности тога доба, јер су писани лепим књижевним језиком и увек пропраћени искричавим предговорима и поговорима.

¹⁹⁴ Марковић је рођен 26 септембра (8. октобра) 1846, а умро 26. фебруара (10. марта) 1875.

¹⁹⁵ Мисли се на устав из 1869. године.

¹⁹⁶ Чланак *Српске обмане*, у литератури познат и под насловом *Наше обмане*, Марковић је објавио у листу *Застава*, у Новом Саду, бр. 116–119 од 1. до 8. октобра 1869. Министар просвете и црквених дела Србије Димитрије Матић написао је 18. октобра 1869. године писмо Светозару Марковићу у коме га пита да ли је он написао тај чланак. На ово писмо Марковић је одговорио јавно: *Застава* је уз објашњење уредништва објавила у бројевима 8 и 9 од 21. и 23. јануара 1870. Марковићево *Отворено писмо г. Матићу*, у коме каже да је он писао тај чланак и у њему даље развија критику либерализма и либерала у Србији (видети II књигу овог издања, 27–63).

¹⁹⁷ Видети II књигу овог издања, 241–249; 259–270.

¹⁹⁸ Тодоровић овде мисли на групу петнаесторице, која је већ на петој скупштини Уједињене омладине српске у Новом Саду истакла своја гледишта, битно различита од већине чланова ове организације.

¹⁹⁹ *Млада Србалија*, лист Уједињене омладине српске за књижевност и науку; издавала га Уједињена омладина српска. Излазио је 1870. у Новом Саду једанпут месечно, уређивао га је тада Антоније Хацић; излазио је у Београду три пута месечно 1871. и 1872. године, уређивао га је Милан Кујунџић Абердар.

²⁰⁰ *Јединство*, лист за политику и књижевност, полузванични владин орган. Излазио је у Београду 1868–1873. године, уређивали су га Стојан Бошковић и Вукашин Петровић.

²⁰¹ Видети белешку 184.

²⁰² Тодоровић има у виду Париску комуноу и догађаје око ње.

²⁰³ Одједи Париске комуне у српској јавности били су врло снажни. Практично српска јавност се поделила на два супротстављена табора – за Комуноу и против ње.

²⁰⁴ *Бели терор* је објављен у *Раденику*, бр. 17–21 од 8, 10, 13, 15. и 21. јула 1871. године (видети V књигу овог издања).

²⁰⁵ О *Србији на Истоку* видети VIII књигу овог издања.

²⁰⁶ Марковић је умро у 29. години живота.

²⁰⁷ Марковић је рођен 1846. године.

²⁰⁸ Марковић је умро 1875. године.

²⁰⁹ Видети Марковићеву биографију у предговору I књиге овог издања.

²¹⁰ Овде се мисли на *Начела народне економије, или наука о народном благостању*.

²¹¹ Марковић је организовао ове задруге: „Столарско-браварску” у мају 1870; „Потрошачку дружину” крајем 1870; „Обућарску дружину” у новембру 1870; „Кројачку дружину” у фебруару 1871; „Опанчарску дружину” 1. маја 1871; „Поткивачку дружину” 1. маја 1871. Ове задруге и дружине нису донеле неке значајније резултате, али су деловале васпитно на млађе занатлије и трговце. Све су оне биле краткога века.

²¹² Видети белешку 136.

²¹³ Овде се мисли на Марковићеву расправу *Реални правац у науци и животу* (видети III књигу овог издања).

²¹⁴ *Кавенјак Луј Ежен* (Louis Eugène Cavaignac, 1802–1857), француски генерал и државник. Пошто је добио диктаторска овлашћења, у крви је угушио јунски устанак париских радника 1848. године. Кандидовао се 1848. за председника републике, али га је на изборима победио Луј Наполеон, касније Наполеон III.

²¹⁵ *Жил Фавр* (Jules Favre, 1809–1880), француски политичар и државник, републиканац; 1870. учествовао је у збацивању Наполеона III. Као министар спољних послова закључио је мир с Пруском 1871. Био је један од организатора гушења Париске комуне и велики непријатељ Интернационале.

²¹⁶ *Патрис Мак-Махон* (Patris de Mac-Mahon, 1808–1893), француски маршал и председник републике. За време Наполеона III борно се у Италији, у француско-пруском рату претрпео тежак пораз. Свирепо је угушио Париску комуноу 1871. Као председник републике од 1873. године испољио је монархистичко-диктаторске тежње, морао је поднети оставку 1879. године.

²¹⁷ *Емилио Кастелар-И-Риполи* (Emilio Castelar y Ripoli, 1832–1899), шпански државник, беседник, романсијер и историчар. Један је од републиканских вођа и председник Прве шпанске републике. Током седамдесетих година утицао на стварање прогресивног мњења код Срба.

²¹⁸ *Српски народ*, лист, излазио у Новом Саду од 1869. до 1891, уређивао га Јован Грујић, субвенционирала га Карловачка патријаршија, кажу, и мађарска влада само да би се борио против Милетића.

²¹⁹ Видети Марковићеву биографију у Предговору I књиге овог издања.

²²⁰ Мисли се на расправу *Реални правац у науци и животу* (видети III књигу овог издања).

²²¹ *Драгиша Станојевић* (1844–1918) истакнути публициста и књижевник. Рођен је у Београду у угледној породици која је била веома активна у Првом српском устанку. Мати му је била кћи протe Матеје Ненадовића. У младости је добио одлично образовање: гимназију је завршио у Београду, правне науке је студирао у Хајделбергу, Берлину и Бону, где је и дипломирао 1865. године. После тога боравио је годину дана у Паризу. По повратку у Србију 1867. године изабран је за „заступника професора” на Великој школи. Одмах је скренуо на себе пажњу целокупне српске јавности оштром критиком либералне идеологије.

Станојевићев рад у Србији прекинут је убиством кнеза Михаила 1868. године. Као рођак Карађорђевића био је оптужен за саучесништво у овом убиству и за покушај државног преврата. Због недостатка доказа суд га је ослободио оптужбе. Одмах је морао напустити Србију. Наредних четрнаест година живео је у иностранству, углавном у развијеним европским културним центрима. Повремено је долазио у Земун где му је живела породица. У лето 1875. године аустријске власти су га протерале из Земуна на захтев српске владе. За време боравка у иностранству интензивно је проучавао савремене социјалне теорије. У својим написима подвргао је оштрој критици владајућу грађанску класу, обрачунавао се с либерализмом, залагао се за коренити преображај друштва сволутивним путем и легалним средствима.

После 1875. године једно време повукао се из јавног живота и посветио се изучавању политичких и социјалних теорија. Управо тада темељно је проучавао дела оснивача научног социјализма. Захваљујући познавању дела Маркса и Енгелса идејно се за извесно време приближио погледима првих српских марксиста, што је дошло до изражаја и у његовој сарадњи у социјалистичком листу Мите Ценића *Радник*. У току 1881. године у овом листу Станојевић је објавио низ написа у којима брани интересе радника и осталих радних слојева с позиција социјалистичких.

Већ наредне, 1882. године, влада му одобрава повратак у земљу. Станојевић тада ступа у државну службу и за извесно време уздржава се од јавне делатности. Ускоро, међутим, он поново отпочиње са оштром критиком либерала и напредњака, који су се мењали на власти, и због тога губи службу. Он се постепено приближује радикалима, тако је 1886. године постао члан Радикалне странке. Као радикал изабран је 1890. године за народног посланика. Већ следеће, 1891. године, Станојевић пише познати проглас *Писмо српском народу*, у коме наступа са позиција крајњег грађанског левичарства и позива Скупштину да завесе народну диктатуру против владавине „несодговорне бирократије”. Тада је раскинуо с радикалима и био осуђен на годину дана затвора „због подстрекивања на буну”.

По изласку из затвора, 1892. године, Станојевић пише свој последњи политички спис *Глухо доба у Радикалној странци*. После тога он се посвећује књижевном и преводилачком раду са видним успехом и значајним резултатима. Превео је *Бијесног Роланда* Лодовика Ариоста (1895), *Ослобођени Јерусалим* Торквата Таса (1896), *Божанствену комедију* Дантеа Алигијерија, која је објављена тек 1930. године, више од деценије после Станојевићеве смрти.

Умро је у Нишу 1918. године одмах после завршетка Првог светског рата.

Станојевић је добро знао Светозара Марковића. С њим је врло оштро полемисао у лето 1870. године, одмах после Марковићевог повратка из Швајцарске. Из те полемике Станојевић је изишао поражен. О томе ће он искрено и отворено писати у *Раднику* 1881, а у време када се приближавао Мити Ценићу и социјалистима.

²²² Марковићеви следбеници и истомисленици су по логици животног тока почели да се диференцирају према схватањима конкретних прилика у Србији. Почетком осамдесетих година Марковићеви следбеници формирали су две струје, које ће затим постати и политичке странке: Радикална и Социјалистичка. Радикали су 8. јануара 1881. године покренули лист *Самоуправа*; социјалисти око Мите Ценића су им одговорили покретањем свог органа *Радник* 1. априла исте године. Између ова два листа водила се жестока полемика, између осталог, и око тога ко је од њих прави наследник и настављач Светозара Марковића.

²²³ Овде Станојевић мисли на Светоандрејску скупштину која је са кнежевског престола свргла Александра Карађорђевића и позвала Милоша Обреновића да се врати у Србију.

²²⁴ Још пре свога пада влада Јована Ристића се обавезала у преговорима са Аустријом да ће пругу Београд–Врање почети да гради 3. децембра 1880, а завршити најдаље до 3. јуна 1883. године. На конкурс је као извођач радова била изабрана Генерална унија, која је понудила најповољније услове. То је изазвало велика трвења у политичком животу Србије (видети: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 1 део, 86–95).

²²⁵ Станојевић је као блиски рођак Карађорђевића био оптужен за учешће у атентату на кнеза Михаила, прогањан је и протеран из Србије. За време Намесништва почели су сурови обрачуни власти са свима онима који су мислили друкчије од ње. Уз то, и међународне прилике (пре свега Париска комуна) утицале су на унутрашње односе у Србији.

²²⁶ После погибије кнеза Михаила београдски либерали, који су 1858. године на Светоандрејској скупштини испољили све вредности у пружању отпора притисцима, прешли су на страну Намесништва и имали врло неугодну улогу. Војвођански либерали на челу са Светозаром Милетићем били су отворено против нове улоге својих београдских истомишљеника.

²²⁷ Овде Станојевић мисли на прогресивне војвођанске кругове око Милетића.

²²⁸ *Глиша Гига Гершић* (1842–1918), истакнути политичар и правник, професор римског и међународног права на Великој школи у Београду. Гершић је „душа и идеолог” Уједињене омладине српске, сарадник Светозара Милетића, затим један од истакнутих чланова Главног одбора Радикалне странке, министар правде у неколико влада. Један је од најплодоноснијих српских правних писаца и главни теоретичар српског међународног права.

²²⁹ *Свстомир Николајевић* (1844–1922), књижевник и политичар. Историјске науке студирао је у Београду и на неколико европских универзитета, био је професор Велике школе, члан Српског ученог друштва. Један је од оснивача Радикалне странке, министар унутрашњих послова и председник владе. Био је веома активан на просветном и хуманитарном пољу, утицао је на књижевне прилике код Срба у своје време.

²³⁰ *Леон Гамбета* (Léon Gambetta, 1838–1882), француски адвокат и политичар. Био је вођа републиканаца у борби против Наполеона III, председник француске скупштине и председник владе.

²³¹ *Пол Франсоа Греси* (François Paul Grevy, 1807–1891), француски политичар, адвокат. Био је посланик у Скупштини 1848–1849, противник државног удара од 2. децембра 1851. Председник Скупштине 1871, председник Републике 1879. и 1885.

²³² Станојевић мисли на Димитрија Миту Ценића.

²³³ Реч је о чланку објављеном у *Самоуправи*. Текст је објављен и као брошура. Мисли се да га је написао Лаза Пачу.

²³⁴ Ценић је ухапшен 2. октобра 1873. године под сумњом да је припремао атентат на кнеза Милана. Тада је Аћим Чумић био министар унутрашњих послова.

²³⁵ Станојевић мисли на Ђорђа Ценића (1825–1903), правника, политичара, професора кривичног права на београдском Лицеју и касније министра правде.

²³⁶ Чланак је објављен у целини у *Раднику*.

²³⁷ „Доктор радикалац” је Драгиша Станојевић.

²³⁸ Драгиша Станојевић је безразложно оптужен да је учествовао у атентату на кнеза Михаила.

²³⁹ Станојевић мисли на митрополита Михаила.

²⁴⁰ Станојевић мисли на Марковићев текст *Критика на друштвену и политичку борбу у Европи*, који је објављен у *Панчевцу*, бр. 60–64, од 2, 30. јула и 2, 6. и 9. августа 1870. године.

²⁴¹ Овај текст је Марковић написао у Сремским Карловцима 24. јула 1870. Завршетак чланка је нешто друкчији него што га Станојевић наводи (види II књигу овог издања).

²⁴² Станојевић је овај чланак написао у Земуну 9. августа 1870. године и објавио га у *Панчевцу*, бр. 69 исте године. Завршетак и овога чланка је нешто друкчији него што Станојевић наводи.

²⁴³ Од тога времена Станојевић је сарађивао с Марковићем.

²⁴⁴ *Димитрије Мита Ценић* (1851–1888) рођен је 17. септембра 1851. у грађанској породици: отац му је био државни службеник, мати је сестра Јеремије Станојевића, оца Драгише Станојевића. У почетку школовања учио је богословију, затим је почео студије права у Београду, а од августа 1870. године студира медицину у Москви. Тамо је, по свој прилици, дошао у додир са Сергејем Генетијевичем Нечајевом, вођом терористичког крила руске револуционарне омладине. Латинка Перовић мисли да су политички разлози довели до Ценићевог одласка у Москву на студије и да су они довели и до одласка из Москве после шестомесечног борава у овом граду.

После повратка из Москве Ценић се приближава Светозару Марковићу и *Раденику*. Другог октобра 1873. године ухапшен је у Паризу под сумњом да је учествовао у припремама атентата на кнеза Милана који је у то време боравио у Паризу. Из Француске је протеран у Швајцарску, одатле је отпутовао у Лондон, одакле се вратио у Београд половином јуна 1874. године. По препоруци Пера Тодоровића одлази јула 1874. у Шабац да уређује опозициони лист *Народне новине* Јована Милинковића-Алавантића. Већ 3. септембра је ухапшен, а 11. септембра окован под оптужбом да је покушао да побегне из затвора. У оковима је остао до јануара 1877. године.

На суђењу у Шапцу од 13. до 19. фебруара 1875. године групи опозиционара Ценић је осуђен на осам година затвора у тешким оковима. Из Шапца је спроведен у Београд. Из затвора је пуштен 3. јуна 1880. Од јануара до априла 1881. сарађује у листу младоконзервативаца *Видело*. Од априла 1881. године са Ђуром Љочићем покреће и уређује лист *Радник*, који изражава политичке погледе левог крила следбеника Светозара Марковића. По престанку излажења *Радника* он покреће лист *Борбу* и уређује га до 11. броја од 24. јануара 1882. године. Од 1. августа 1883. године почиње издавати часопис *Истину*, који је излазио до 17. октобра 1883. године, до победе радикала на изборима и до насилног осујећивања остварења те побде. Марта 1885. године почео је издавати часопис *Час*. Сарађивао је у листу *Нови београдски дневник* и, пред смрт, у листу *Златибор*.

Умро је од туберкулозе у Београду у ноћи између 20. и 21. фебруара 1888. године.

²⁴⁵ *Стева Милићевић* је један од блиских сарадника Светозара Марковића и један од оснивача Радикалне странке.

²⁴⁶ *Павле Паја Михаиловић*, близак друг и сарадник Светозара Марковића, синовац Стевче Михаиловића, касније истакнути радикал.

²⁴⁷ Однос Намесништва према Марковићу после његовог повратка у Србију био је условљен и унутрашњим и спољним приликама.

²⁴⁸ *Јован Авакумовић* (1841–1928), правник и политичар, припадник Либералне странке. Неколико пута је био председник владе и министар спољних послова, како за време владавине Обреновића тако и Карађорђевића. Био је професор кривичног права.

²⁴⁹ Мисли на Стеву Милићевића.

²⁵⁰ Уредник *Рада* био је Пера Тодоровић. Пошто је он био један од главних организатора Радикалне странке и уредник *Самоуправе*, сасвим је логично овако Ценићево мишљење о њему. Иначе, оно не одговара стварном стању: Тодоровић је био врло вешт новинар и кад је уређивао *Рад*.

²⁵¹ *Стража*, часопис за науку, књижевност и друштвени живот. Излазио је у Новом Саду од септембра 1878. до марта 1879. године. Уредник му је био Лаза Пачу. Часопис је имао социјалистички карактер. Под истим насловом у Новом Саду је излазио и од 1893. до 1895. године као орган Независне српске народно-радикалне странке. Уредник је био Стеван Крунослав Јовић, ранији уредник *Заставе*.

²⁵² *Јован Милинковић-Алавантић*, шабачки адвокат. Пошто је набавио штампарију, намеравао је да издаје опозициони лист *Народне новине*. Ценића је Алавантићу препоручио Пера Тодоровић (видети: Латинка Перовић, *Димитрије Мита Ценић*, Предговор књизи Димитрије Мита Ценић, *Изабрани списи*, 1, Београд, 1988, 40–43).

²⁵³ Односи се на либерале и напредњаке.

²⁵⁴ Ценићев *Радник* је имао ознаку III као годину излажења, што је означавало да наставља традицију Марковићевог *Радника*. Први број је изишао 1. априла 1881. године.

²⁵⁵ Мисли на рат с Турцима 1876–1878.

²⁵⁶ Ова расправа је објављена у *Раднику*, бр. 63–65, 67, 68, 71–76 у времену од 23. јуна до 10. јула 1881. године. Она представља одговор на нападе *Самоуправе* на *Радник* у брошури *Грађанско друштво*.

²⁵⁷ Мисли на Перу Тодоровића, који је тада био уредник *Самоуправе*.

²⁵⁸ Марковић је у *Гласу Јавности* објавио 27. и 31. јула 1874. године чланак *Срез*, а у *Ослобођењу*, бр. 1–4 од 1, 3, 5. и 8. јануара 1875. и чланак *Срез и среска управа*. Чланак *Финансија* објавио је у *Гласу Јавности*, бр. 7–12 од 3. до 21. августа 1874. године.

²⁵⁹ *Видело*, политички лист, орган Напредњачке странке, излазио је од 1880. до 1896. у Београду. Једно време уредник му је био Лазар Комарчић (о *Истоку* видети белешку 136).

²⁶⁰ Ова критика *Самоуправе* произилази и из реалних односа уредништва радикалног листа према теми, али и из односа нетрпељивости људи око *Радника* према својим дојучерашњима друговима.

²⁶¹ Мисли на Марковићев чланак *Бели терор* објављен у *Раденику* после пропасти Париске комуне у пролеће 1871. године.

²⁶² *Никола Марковић* (1851–1927) један је од активних учесника покрета Светозара Марковића. Почео је рано сарађивати у листу *Панчевац*; за живота Светозара Марковића његов верни следбеник и ученик. Светозару се обраћао за савет у свим основним питањима која су га интересовала и од њега добијао лепа и садржајна писма.

У осамдесетим годинама приступио је, као и многе присталице Светозара Марковића, Радикалној странци. Нешто касније заузео је у њеном руководству

истакнуто место. У каснијем свом развоју, све до смрти 1927. године, истицао се као радикалски првак са очигледним одступањима од основних идеја Светозара Марковића. Сарађивао је у земунском *Граничару*, бечкој *Српској Зори*, новосадској *Застави*, темишварском *Народном гласнику*, шабачком *Радикалу* и у београдским листовима *Одјек*, *Народ* и *Самоуправа*. Био је уредник темишварске *Смотре* и нишке *Слободе*.

Никола Марковић је превео Ласалово дело *Суштина устава*. Написао је низ политичких брошура, међу којима се истичу *Др Лаза Пачу* и *Оцене и прикази*.

Његове успомене о Светозару Марковићу носе отворено полемички карактер у односу на схватања оних Светозаревих следбеника који нису постали радикали.

²⁶³ Светозар је умро у 29. години живота.

²⁶⁴ Овде се мисли на обрачун с правцима Радикалне странке после Тимочке буне 1883. године.

²⁶⁵ То су, пре свега, Пера Тодоровић, Коста Таушановић, Рапа Милошевић и други.

²⁶⁶ У почетку своје делатности, у осамдесетим годинама, радикали су били, као и Марковић, за то да се традиционални облици колективизма код Срба очувају као брана против пролетаризације сељака.

²⁶⁷ *Адолф Кетле* (Adolphe Quételet, 1796–1874), белгијски статистичар, астроном и физичар, оснивач модерне статистике.

²⁶⁸ *Јаван рачун с Владимиром Јовановићем* Марковић је написао у објави у *Панчевцу* у јуну 1870. године (видети IV књигу овог издања).

²⁶⁹ Видети белешку 131.

²⁷⁰ „Топчилерска катастрофа” – погибија Кнеза Михаила 29. маја 1868. године.

²⁷¹ *Париска комуна* трајала је 72 дана, од 19. марта до 21. јуна 1871. године.

²⁷² О економском положају српског народа Марковић је посебно расправљао у својим радовима *Радничко питање у Србији*, *Србија на Истоку*, *Социјализам или друштвено питање* (видети XIV књигу овог издања – предметни регистар).

²⁷³ Никола Марковић овде мисли на Светозарев рад *Вера и наука – и образовање у народном правцу*.

²⁷⁴ О историјату објављивања Марковићевих дела видети I књигу овог издања (Предговор Одбора за припрему *Целокупних дела* Светозара Марковића).

²⁷⁵ *Ђока Анђелковић* (1853–1906) један је од оних српских интелектуалаца који су се у раној младости васпитавали и формирали под непосредним утицајем Светозара Марковића. Као и велика већина других Марковићевих следбеника, и Анђелковић је приступио Радикалној странци са дубоким уверењем да она наставља његове традиције. Дуги низ година налазио се у врху ове странке, био народни посланик на њеној листи и, што је још важније, био творац њеног економског програма. Из ове области најзначајнији му је рад *Мисли о извршењу привредног програма Радикалне странке* (1891).

Анђелковић је био истакнути средњошколски професор. Једно време био је директор Београдске реалке. Упоредо с политичким радом и политичком публицистиком писао је и стручне чланке, понајвише у сталешкој публикацији *Наставник*. Посебно су занимљиве његове расправе *Један поглед на прошли век* (1900) и *Писма о народном просвећивању* (1901).

²⁷⁶ У то време радикали су били на власти од фебруара 1889. до августа 1892. године. Као творац економског програма странке, Анђелковић је до детаља предвидео шта треба учинити. Како то у животу бива, много од онога што је замишљено није могло да се оствари.

²⁷⁷ Назив за акције српских добровољаца против Турака 1788. године у Смедеревској, Јагодинској и Крагујевачкој нахији у склопу аустријско-турског рата 1788–1791. Назив је настао по капетану Кочи Анђелковићу, који је одмах по избијању рата прешао у Србију, прикупио добровољце и водио борбе против Турака. Турци су га ухватили и набили на колац у септембру 1788. године.

²⁷⁸ *Хаџи-Проданова буна*, устанак који је избио изненада и без претходне припреме 1814. године у Пожешској нахији. Ова буна је названа по њеном организатору и вођи Хаџи-Продану Глигоријевићу, који је одмах по угушењу устанка прешао у Аустрију, а затим у Влашку, где је 1821. године помогао грчким емигрантима у организовању устанка у Грчкој против Турака.

²⁷⁹ Овде Анђелковић мисли на догађаје око прогонства кнеза Милоша из Србије 1838, на догађаје у Европи, у Српској Војводини 1848, на Светоандрејску скупштину 1858, на погибију кнеза Михаила 1868, на прогонство Милана Обреновића из Србије 1888, на доношење устава Краљевине Србије исте године.

²⁸⁰ Анђелковић овде пребацује неким својим бившим истомишљеницима одлазак из редова српске левице. Ту он, пре свега, мисли на Владана Ђорђевића и Миту Ракића.

²⁸¹ *Мита Ракић* (1846–1890), политичар, писац и преводилац.

²⁸² Анђелковић мисли на такозвани намеснички устав из 1869. године.

²⁸³ Марковић је дубоко веровао у могућност стварања „српске цивилизације” „на непокованом темељу” и ту веру је пренео на своје ученике и следбенике.

²⁸⁴ Анђелковић овде мисли на Марковићеву расправу *Реални правац у наци и животу*.

²⁸⁵ *Абдикатор* је краљ Милан.

²⁸⁶ *Беноа Малон* (Benoit Malon, 1841–1893) један је од најистакнутијих активиста француског и европског радничког покрета. Као син сиромашног француског сељака-надничара, Малон је свој животни пут започео као неквалификовани радник, али је упорним радом и самообразовањем, мала без икаквих школских квалификација, израстао у истакнутог публицисту и историчара француског и европског социјализма.

Као члан Прве интернационале, Малон једно време сарађује с бланкистима. Представља француске раднике на конгресима Интернационале у Женеви (1866) и Базелу (1868). За време великог радничког штрајка у Крезоу (1870) као дописник листа *Марсељеза* одлучно подржава захтеве штрајкача, због чега је ухапшен и затворен у познати париски затвор Мазас. Ослобођен је после слома француске војске код Седана и проглашења републике 4. септембра 1870. По изласку из затвора развија живу политичку активност и бива изабран за потпредседника 17. кварта, а 8. фебруара 1871. године за народног посланика Париза. Био је, по речима Виктора Игоа, „прави и најлегитимнији представник народа”.

Као члан Централног комитета Париске комуне, Малон је у првој радничкој држави постао *делегат за рад и размену*. После пропасти Комуне склања се у Швајцарску, где покреће лист *La Revanche*. Када се после амнестије вратио у Француску, уређује публикацију *Социјалистички преглед* (*La Revue socialista*,

1880–1893). Поред романа о Спартаку (1877), објавио је низ радова, од којих су најзначајнији; *L'Histoire du socialisme* (1879), *La Moral sociale* (1887), *Le Socialisme integral* (1891–1892).

Беноа Малон се интересовао за раднички покрет у свим европским земљама. Посебно се интересовао за српски социјалистички покрет. Од почетка осамдесетих година зближио се с Пером Тодоровићем, од кога је и добијао све податке о српском револуционарнодемократском покрету. Он је Перу Тодоровића био ангажовао за сталног сарадника свог часописа Социјалистички преглед. Малон је о томе говорио у *Програму* овог часописа у првом броју од 20. јануара 1880. године. У другом броју Тодоровић је почео објављивати текст *Социјални покрет у Србији* који није довршен.

Малон је добио и податке од Пере Тодоровића о животу и личности Светозара Марковића, који су му послужили да напише текст објављен у овој књизи. Има у тим информацијама доста идеализовања и мистификација. Једна од њих јесте и сентименталистичка прича о односу Милице Нинковић и Светозара Марковића. Тодоровић је подстакао Малона на фабулisanе нечега што није у реалности постојало. Малонов текст је занимљив, јер је ширио популарност Светозара Марковића и српског социјалистичког покрета у Европи. У исто време он даје савременом читаоцу доста података о атмосфери времена када је написан. Превела га је Лидија Димитријев.

²⁸⁷ *Емил де Лавле* (Emile de Laveleye, 1822–1892), белгијски историчар, економист и путописац. У путопису *Балканско полуострво* писао је о српским сеоским задругама. У свом главном делу *Својина земље и њени првобитни облици* залаже се за колективну својину.

²⁸⁸ Развој социјалистичке мисли код Срба сматрао се да је почео још 1867–1868. године појавом Живојина Жујовића и Светозара Марковића.

²⁸⁹ Малон Драгицу Станојевића у овом тексту зове Стефан Драгица.

²⁹⁰ „Победоносни устанак” Милоша Обреновића подигнут је 1815. године.

²⁹¹ Мисли на Живојина Жујовића (видети белешку 38).

²⁹² О Жујовићу и о приликама у Србији Малон је добијао податке од Пере Тодоровића.

²⁹³ Жујовић је умро у тридесет другој години живота.

²⁹⁴ И Малон сматра да је српска Радикална странка настављач Марковићевих социјалистичких традиција.

²⁹⁵ Малон, по свој прилици, мисли на свештеника Милоја Барјактаревића.

²⁹⁶ Марковић је осуђен на „годину и шест месеци” затвора, али му је казна смањена на десет месеци.

²⁹⁷ Малон нема потпуне информације и своју представу о Марковићу дограђује маштом. Ова напомена се односи пре свега на Марковићева путовања по Балканском полуострву.

²⁹⁸ Уједињена омладина српска основана је у Новом Саду августа 1866. године (видети белешку 20).

²⁹⁹ Ово се односи на Вршачку скупштину у августу 1871. године, када је Уједињена омладина српска практично престала да постоји.

³⁰⁰ Ово је такозвани крагујевачки програм из 1873. године (видети XI књигу овог издања).

³⁰¹ Марковић је у Пожаревачком затвору провео девет месеци.

³⁰² Видети белешку 148.

³⁰³ Видети белешку 7.

³⁰⁴ Малон овде мисли на изборну победу радикала, које изједначаје са социјалистима и које сматра јединим настављачем дела Светозара Марковића.

³⁰⁵ Тимочка buna се завршила потпуним поразом побуњеног народа. Радикалски прваци, сем њих неколико који су емигрирали, били су похапшени. Њима је судио преки суд у позну јесен 1883. године и њих деведесет и четворицу осудио на смрт, а више стотина учесника буне на вишегодишњу робију. Под Краљевицом код Зајечара стрељано је 20 водећих људи буне, међу којима су били и Дидић, Глишић и Зековић.

³⁰⁶ Малон је био лични пријатељ Пере Тодоровића и о свим догађајима од њега је добијао информације. У време када је писао овај чланак Тодоровић је већ био искључен из Радикалне странке.

³⁰⁷ Малон овде мисли на часопис *Стражу* (видети белешку 251).

³⁰⁸ *Еркман-Шатријан* (Erckmann-Chatgian), заједничко име француских књижевника Емила Еркмана и Александра Шатријана; писали су приповетке, популарне романе и драме.

³⁰⁹ Пера Тодоровић је превео роман *Новину* Ивана Сергејевича Тургенјева у јесен 1877. године и за њега написао предговор и поговор.

³¹⁰ Лист *Самоуправа* почео је излазити 1881. године; Пера Тодоровић му је био уредник од првог броја.

³¹¹ Жујовић је умро у тридесет другој години живота (видети белешке 38 и 293).

³¹² Светозар Марковић је умро у двадесет деветој години.

³¹³ Видети белешку 7.

³¹⁴ Видети белешку 141.

³¹⁵ Краљ Милан се развео с краљицом Наталијом у октобру 1888. године, чиме је његова владавина ушла у дефинитивну кризу.

³¹⁶ *Раши Милошевић* (1851–1937), рођен је у Алексинцу. Студирао је технику у Београду и хемијску технологију у Петрограду. По повратку из Русије радио је 1878–1880. године као наставник у Трговачко-занатлијској школи у Пироту. Као студент и млад наставник био је следбеник Светозара Марковића. Један је од оснивача Радикалне странке и члан њеног првог главног одбора. У органу Радикалне странке *Самоуправи* обрадио је на иницијативу Главног одбора своје странке проблем локалне самоуправе у Србији. Те чланке је 1883. године прештампао у брошури *Организација среза на начелу самоуправе и изборна права*.

Ослањајући се на идеје Светозара Марковића о организацији српске државе, Милошевић је самоуправу схватао као укидање бирократије, укидање државних органа у округу и срезу и истицао захтев за изборност и сменљивост свих органа и стручних службеника у локалној самоуправи. Од 1880. до 1883. године био је народни посланик за град Пирот. И поред тога што није учествовао у припреми и организовању Тимочке буне, преки суд у Зајечару осудио га је 28. новембра 1883. године као члана Главног одбора Радикалне странке на смрт, али је истог дана помилован и осуђен на 10 година робије. У затвору је остао до 1. јануара 1886. године. Тада су ослобођени сви чланови Главног одбора његове странке.

По изласку из затвора радио је до 1892. године у Министарству финансија. У радикалским владама 1893. и 1894. био је министар народне привреде; од 1895. до 1904. године био је директор Српског бродарског друштва, а од 1904. до 1919. управник Управе државних монопола.

Преводио је с руског економску литературу, писао је уџбенике хемије, објавио је 1884. године расправу *Монометализам и биметализам*. Објавио је 1923. године радове мемоарске природе *Тимочка buna 1883.* и *Успомене* а 1936. и расправу *Државни удар озго – Први април 1893.*

²¹⁷ *Јелена Илка*, жена Јеврема Марковића, била је први пут удата за Јована Андрејевића-Јолеса, писца и лекара који је умро 1864. године.

²¹⁸ Видети белешку 7.

²¹⁹ *Коста Протић* (1831–1892), генерал, министар војни; са Јованом Ристићем и Јованом Белимарковићем био краљевски намесник 1889–1892. малолетном краљу Александру Обреновићу; лични пријатељ краља Милана и велики противник краљице Наталије. Био је плодан војни писац.

²²⁰ Видети белешку 8.

²²¹ Мисли се овде на Светозара Марковића, брата њеног мужа.

²²² Јелена Илка Марковић је покушала у Саборној цркви у Београду атентат на краља Милана 11. октобра 1882. године. *Самоуправа* је „обзнанила” одлуку главног одбора Радикалне странке 12. октобра.

²²³ Овде се мисли на Тимочку буну, коју су неки савременици називали и Зајечарском буном.

²²⁴ *Владимир Јовановић* (1833–1922), познати јавни радник, политичар и публициста, имао је видну улогу у друштвеном и јавном животу српског народа у другој половини XIX века. Рођен је у Шапцу, где је и добио основно образовање. У Београду је завршио Лицеј. Затим је наставио школовање у Бечу и Берлину.

Пред крај кнежевана Александра Карађорђевића, после дужег путовања по Холандији, Белгији и Француској, Јовановић се вратио у Србију. Припадао је поколењу младих српских интелектуалаца који су се у догађајима 1848. године напојили прогресивним европским грађанским идејама. По повратку у Србију Јовановић улази у круг младих либерала који су тражили увођење парламентарног живота у Србији и успостављање демократских слобода. Био је секретар Светоандрејске скупштине у децембру 1858. године која је збацила кнеза Александра Карађорђевића и успоставила династију Обреновића. У току 1859. године био је секретар Министарства финансија и уредник *Српских новина*.

По повратку кнеза Милоша у Србију и Јовановић је заједно са својим друговима дошао у сукоб с кнежевим схватањем државне управе; био је прогањан и затваран и, најзад, морао је напустити земљу. Поново се враћа у Београд после смрти кнеза Милоша, у септембру 1860. године. Више пута је долазио у сукоб и с кнезом Михаилом после повратка из иностранства. После бомбардовања Београда 1862. године његови идејни и политички пријатељи шаљу га, уз сагласност кнеза Михаила, у Лондон да у енглеској јавности, туркофилски расположеној, врши пропаганду у корист Србије. За професора политичке економије на Великој школи у Београду изабран је 1863. године. Као веома образован човек, талентован говорник и спретан демагог, остварио је врло велики утицај на студентску омладину у Београду и на интелектуалне кругове у српском народу.

Као вођа српских либерала, дошао је дефинитивно у сукоб с кнезом Михаилом у јануару 1864. године, када је на годишњој скупштини Друштва српске словесности предложио да се за чланове Друштва изабере истакнути европски револуционари, међу којима Гарибалди и Чернишевски. Ово је изазвало инциденте, после којих је рад Друштва забрањен а Јовановић отпуштен из државне службе. Пред прогонима склонио се најпре у Нови Сад, а затим у Женеву.

Јовановић је у Женеви покренуо, издавао и уређивао у току 1864. и 1865. године лист на српскохрватском и француском језику *Слобода* а затим и *Српска слобода*, у којима је веома оштро критиковао унутрашњу и спољну политику кнеза Михаила. Ван домаћаја цензуре, ови листови су снажно утицали на српске напредне кругове. У Лондону је 1863. године објавио политичку студију *Србија и Источно питање*, у којој је подвргао жестокој критици владу кнеза Михаила због његове аутократске управе.

Прегруписивање српских демократских снага и њихово концентрисање око грађанског националног програма довело је до покретања листа *Застава* у Пешти 1866. године. Светозар Милетић је позвао Јовановића да му помогне у уређивању листа. Јовановић је напустио Швајцарску и отпутовао у Пешту. При проласку кроз Беч, у пролеће 1866. године, утицао је на ђачку дружину „Зора” у Бечу да покрене акцију за оснивање Уједињене омладине српске. Ова организација је основана на првој скупштини у Новом Саду у августу 1866. Одмах затим и *Застава*, а с њом и Јовановић, прелазе у Нови Сад. У новосадском часопису *Матица* Јовановић је објавио запажену политичку студију у току 1867. и 1868. године под насловом *Србин и Српкиња такви какви су*, у којој је формулисао неке од основних идеала српског омладинског покрета.

Као истакнути српски либерални интелектуалац, Јовановић је снажно утицао на Уједињену омладину српску у целини. Утицао је и на Светозара Марковића у време његовог школовања у Београду, све до његовог одласка у Русију. Јовановић је био главни идеолог Уједињене омладине српске све до отвореног сукоба са Светозаром Марковићем у лето 1870. године, када се ова организација почела диференцирати на левицу и десницу. После убиства кнеза Михаила, у пролеће 1868, Јовановић је осумњичен за учешће у организовању атентата, затворен је у Новом Саду и чамовао је заједно с Љубоном Каравелом седам месеци у Пешти. Одмах после изласка из затвора одлази у Србију. Тамо је прихватио сарадњу с Намесништвом, које га шаље у Париз да у француској јавности агитије за српске интересе. На путу за Француску, у пролеће 1870. године, нашао се у Швајцарској са Светозаром Марковићем. Тада је дошло до њиховог првог непосредног начелног сукоба, који неће престати све до Марковићеве смрти, чак ни после ње. У *Младој Србадији* 1870. године Јовановић је објавио у неколико наставака студију *Основи снаге и величине српске*. Ова студија је била идејна платформа десног крила Уједињене омладине српске.

Јовановић је с Марковићем дошао у отворен сукоб 27. августа 1870. године на редовној скупштини Уједињене омладине српске. Јовановић је заступао гледиште да треба у српском народу изгладити све унутрашње размирице и све националне снаге усмерити на решење источног питања, на српско ослобођење и уједињење. Ово је било и гледиште омладинске већине. Марковић је политику националног ослобођења посматрао у функцији социјалне револуције на Балкану. Националистичкој оријентацији српског грађанства он је супротставио револуционарну улогу Србије на Истоку. У току 1870, 1871. и 1872. године Јовановић је радио на *Политичком речнику*, који је представљао шире развијену концепцију српског грађанства о решавању питања ослобођења народа југоисточне Европе. Овај речник је претендовао да буде једна врста друштвене и политичке енциклопедије.

Када је 1871. године забрањена Уједињена омладина српска, Јовановић је ступио у државну службу. Од 1876. до 1881. био је министар финансија са прекидом 1879. године. Пензионисан је 1881. Био је државни саветник од 1890. до 1903. године.

Јовановић је био један од најобразованијих и најученијих српских либералних интелектуалаца. Оставио је за собом низ студија из различитих области

науке и друштвеног живота. Један део онога што је написао објавио је у *Гласнику Српског научног друштва*. Већи део Јовановићевих списа, као и други део *Политичког речника*, остали су у рукопису и чувају се у Историјском архиву Београда (видети: др Андрија Стојковић, *Филозофски погледи Владимира Јовановића*, Нови Сад, 1972). Оставио је за собом и веома занимљиве успомене, које су се појавиле тек 1988. године у припреми Василија Крестића.

³²⁵ После убиства кнеза Михаила 29. маја 1868. године Јовановић је по налогу српске владе био ухапшен и с Љубеном Каравеловом провео под истрагом, био је осумњичен да је припремао атентат на кнеза.

³²⁶ Мисли на убиство кнеза Михаила у Топчидеру.

³²⁷ Под непосредним утицајем Миливоја Петровића Блазнавца Велика народна скупштина је одмах после кнежевe погибје „утврдила народну династију у Србији”, мисли се на династију Обрановића.

³²⁸ О овим разговорима и контактима између Јовановића и српских студената у Швајцарској, међу њима и Марковића, постоје поуздани докази (видети Марковићев чланак *Последња реч г. В. Јовановићу*).

³²⁹ Бакуњинови анархисти су искључени из Интернационале на конгресу у Хагу 1872. године.

³³⁰ Последњи конгрес Прве интернационале одржан је у Филаделфији 1876. године.

³³¹ *Вавилонска кула*, кула зидана да би се стигло до неба; градња је прекинута због мешавине језика и међусобног неразумевања градитеља. Метафора је за нешто што није могуће остварити.

³³² Преписка између Владимира Јовановића и Светозара Марковића је била интензивна, као и њихови непосредни контакти. Нису сачувана сва писма, али се њихови трагови могу видети и код једног и код другог (видети: Светозар Марковић, *Јаван рачун са Владимиром Јовановићем*).

³³³ Ове идеје Марковић је детаљно изложио у своја два текста: *Млада Србадија и Критика на друштвену и политичку борбу у Европи* (видети II књигу овог издања). Писмо је од 28.XII, а не од 28.IX 1870 (видети у IV књизи овог издања, стр. 139).

³³⁴ Јовановић овде мисли на писмо шесторице студената Велике школе из Београда од 10. октобра 1865. Међу потписницима овога писма је и Светозар Марковић.

³³⁵ Марковић овим не пориче своју либералну прошлост, већ указује на еволуцију либерала у десно. Уосталом, Марковић се и сам развијао од 1865. до времена сукоба с Владимиром Јовановићем.

³³⁶ Јовановић овде мисли на „Предлог петнаесторице за организацију омладине српске” од августа 1870.

³³⁷ *Слобода*, политички лист, излазио у Женеви 1864–1865. на српско-хрватском и француском језику. Издавао га и уређивао Владимир Јовановић (видети: Витомир Вулетић, „Слобода” *Владимира Јовановића*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 31, 1962).

³³⁸ *Политички речник*, прве две свеске издала је Уједињена омладина српска у Новом Саду 1871. године а остале су штампане у Београду 1872. године помоћу Српског научног друштва. Рукопис другог дела чува се у Историјском архиву Београда.

³³⁹ Овде Јовановић мисли на српско-турски рат 1876–1878. године, на Тополску буну и на трагедију Марковићевог брата Јеврема. Не може се рећи да је овако подсећање етички деликатно.

³⁴⁰ Јовановић овим хоће да каже да су Марковићеве следбеници хтели да династију Обрановића замене династијом Карађорђевића.

³⁴¹ Аустроугарска је прогласила анексију Босне и Херцеговине без сагласности других великих сила 7. октобра 1908. године.

³⁴² Скупштина је држана у дворништу Велике школе у Београду.

³⁴³ Јовановић овде претерано афективно оцењује развој Радикалне странке, коју сматра наследником Марковићевог програма и његових схватања. Истина, за овакву оцену било је и извесног немалог основа.

³⁴⁴ *Карл Кауцки* (Karl Kautsky, 1854–1938), рођен је у Прагу, пореклом је Чех, био је немачки социјалдемократ, истакнути теоретичар и вођа Друге интернационале. Универзитетске студије завршио је у Бечу, где је као студент приступно радничком покрету.

Члан аустријске социјалдемократске странке постао је 1877. године. Одмах је почео сарађивати у демократској и социјалистичкој штампи. Већ наредне године објавио је у бечком листу *Социјалист* серију чланака о сељачком питању. Затим прелази у Цирих, где активно ради на издавању социјалистичких публикација. У овом периоду његови идејни и политички погледи представљају мешавину ласаловства, неомалтезијанства и анархизма.

Године 1881. Кауцки путује у Лондон и тамо се упознаје с Марксом и Енгелсом. Већ од 1883. године он уређује теоријски часопис немачких социјалдемократа *Ново време* (*Die neue Zeit*). У Лондон се преселио 1885. године. Тамо је интензивно помагао Енгелсу при сређивању, дешифровању и редиговању Марковских списа. Под непосредним утицајем Маркса и Енгелса, у ово време Кауцки прихвата теорију научног социјализма и пише низ радова у којима популарише различите поставке Марковог учења. Ови његови радови преводени су на разне језике и издавани у разним земљама. Међу њима се истичу *Економско учење К. Маркса*, *Аграрно питање*, *Пут ка власти*. Негде од тога времена и почиње унутрашња диференцијација у Другој интернационали. Починиу и колебања Карла Кауцког. Поступно је почео одбацити неке основне идејне поставке марксизма, као што су диктатура пролетаријата и Марково учење о држави. Кауцки је заједно с Р. Хилфердингом и О. Бауером основао 1910. године такозвану групу „центра”, постао њен вођа у Другој интернационали. Све га је то водило битној ревизији марксизма и покушају стављања теорије научног социјализма у службу реформизма.

Од тога времена Кауцки активно иступа против левих социјалдемократа у Немачкој, а пред Први светски рат, 1914–1918, није видео праву природу милитаризације Европе и прави смисао ривалитета великих сила у наоружању. У Цимервалду 1915. године Кауцки већ наступа као један од вођа десне већине у социјалдемократском покрету. Само две године касније, он с Х. Хесеом и још једном групом руководећих људи немачке социјалдемократије организује „Независну социјалдемократску партију Немачке” и бори се против њеног левог крила. После завршетка рата Кауцки приступа 1919. године социјалистичкој партији. После Октобарске револуције пише низ антибољшевичких текстова и проповеда теорију „чисте демократије”. Владимир Лењин је одавао признање Кауцком за оно што је учинио у пропаганди марксизма, али је на његов опортунизам и антибољшевизам одговорио 1918. године брошуром *Пролетерска револуција и ренегат Кауцки*.

Последње веће дело Кауцки је написао 1927. године под насловом *Материјалистичко схватање историје*, које многи сматрају за површно и за покушај извртања марксизма. Пред Хитлеров долазак на власт, 1933, Кауцки не сагледава праве последице тога догађаја и противи се успостављању јединственог радничког и антифашистичког фронта у Немачкој. Пред Хитлером 1933. бежи

у Беч. Живи неко време у Бечу; 1934. године постаје држављанин Чехословачке, али делује у редовима аустријске социјалистичке партије. Пред Хитлеровим групама бежи 1938. године из Аустрије у Чехословачку. За време судетске кризе напушта Чехословачку и одлази у Амстердам, где је исте године и умро.

Кауцки је низ година снажно утицао на јужнословенске и балканске социјалисте. У међуратном времену он је био застава свих реформистичких и синдикалистичких групација код нас. Веома много се интересовао за развој социјалдемократског покрета код Јужних Словена, пратио га и знао доста о њему. Он је доста учинио да шири слојеви у нашим крајевима упознају основне поставке научног социјализма. Напис о Светозару Марковићу говори о томе да је он знао доста о развоју српске револуционарне демократије и о њеном односу према српској социјалдемократији. Његови написи о нама допринели су бржем укључивању јужнословенског социјалистичког покрета у европске токове. Иако је писан читавих пола века после Марковићеве смрти, овај текст, сем објективно прихватљивих размисљања о судбини младе југословенске државе, садржи и извесну носталгичну ноту сећања на једно значајно минуло доба.

³⁴⁵ Реч је о књизи *Хермана Вендла* (Hermann Wendel, 1884–1936) *Из југословенског Ризорђимента*.

³⁴⁶ Реч је о Пери Тодоровићу.

³⁴⁷ Марковић је био млађи од Пашића годину дана.

³⁴⁸ *Драгиша Лапчевић* (1864–1939) рођен је у Ужицу а одрастао у Пожеги, где је и завршио три разреда основне школе. Један је од најистакнутијих вођа српског радничког покрета пре Првог светског рата. Развијао се под врло снажним утицајем Светозара Марковића, Мите Ценића, Васе Пелагића и руских револуционарних демократа и социјалиста XIX века. Он је у својим погледима и у својој делатности сјединио савремени научни социјализам са традицијама старог народног радикализма.

Лапчевић је би дуго настањен у Пожеги, где и почиње да се бави јавним и политичким радом. Активно учествује у занатлијском покрету, и већ почетком деведесетих година прошлог века постаје секретар скупштине на којој је основан „Српски занатлијско-раднички савез“ који је окупао лево оријентисане занатлије и раднике. Он учествује у настојањима да се оснује „Радничко друштво“. Активно сарађује са социјалистима у редакцији „Занатлијског савеза“. Пред крај прошлог века сарађује у листу *Социјал-демократ*. Један је од иницијатора за покретање *Радничких новина* 1897. године. Већ следеће године био је осуђен на шест месеци затвора због тога што је потписао петицију у којој су изнети захтеви социјалиста. Био је једини потписник петиције. У време прогона после Ивањданског атентата 1899. године био је поново ухапшен и осуђен на двадесет година робије. После амнестије придружује се социјалистичкој групи Јована Скерлића и Милорада Поповића и постаје члан уредништва листа *Напред*.

Лапчевић прелази у Београд 1902. године и активно учествује у раду илегалног одбора класног радничког покрета, првог оваквог политичког тела у Србији. Један је од оснивача и члан уредништва социјалистичког часописа *Живот*. На првом конгресу Српске социјалдемократске странке 1903. године био је изабран за једног од двојице председника странке и за члана уредништва *Радничких новина*. И на два следећа конгреса, 1904. и 1905, биран је за председника Управног одбора странке. Одмах после трећег избора дао је оставку на функције у странци и на чланство у редакцији листа. На конгресу странке 1907. године поново је биран за председника. Наредне године напустио је све партијске функције и отишао у Ниш. На конгресу 1909. године поново је биран у партијско руководство. Као један од делегата Српске социјалдемократске партије

учествовао је на Првој балканској социјалдемократској конференцији почетком 1910. године и био изабран за члана Међународног социјалистичког бироа. Лапчевић је често долазио у сукоб са својим друговима у руководству партије. Један такав сукоб с Димитријем Туцовићем довео је до сазивања Ванредног конгреса партије 1912. године. Почетком Првог светског рата повукао се из партијског руководства. Био је социјалистички народни посланик 1905–1908. и 1912–1919. године. Као социјалдемократски посланик у Скупштини, гласао је против учешћа Србије у ратовима 1912–1918. и против ратних кредита.

Лапчевић је један од најстаријих и најистакнутијих српских социјалиста. Дobar говорник, талентован агитатор, он је много учинио на ширењу социјалистичких идеја у Србији. За време окупације Србије у Првом светском рату био је противник сваке активности партије у земљи и иностранству. По завршетку рата активно ради на обнављању *Радничких новина*, а већ 1919. године постаје њихов главни уредник. Један је од најактивнијих бораца у то време за уједињење социјалиста и синдикалних организација на читавој територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у јединствени класни покрет. Један је од твораца компромисне платформе за уједињење читавог југословенског радничког покрета. На оснивачком конгресу Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) одбија да уђе у централно партијско руководство. Нешто касније кооптиран је у то руководство и у његов извршни одбор. На Вуковарском конгресу партије заузима такозвану централну позицију. Заједно са Живком Топаловићем постаје вођа унутарпартијске опозиције. После Обзване 1921. године улази у акциони одбор за оснивање реформистичке социјалистичке партије, постаје њен председник после оснивања и народни посланик на њеној листи. У току избора 1923. године и 1926. енергично се залаже за компромис између социјалиста и комуниста.

Последњих година живота Лапчевић напушта политички рад и бави се проучавањем историје, народне привреде, и етнографским истраживањима. Оставио је за собом запажено научно и публицистичко наслеђе. Поред веома великог броја чланака са темама из политике, привреде, синдикалног и задружног покрета, књижевности и етнографије, написао је и више од осамдесет брошура и књига. И своје посланичке говоре штампао је као брошуре и растурао их по народу. Књигу *Историја социјализма у Србији* штампао је у Београду 1922. године. До краја живота сачувао је унутрашњу везу са учењем Светозара Марковића. Као доста млађи Марковићев савременик, Лапчевић је умео да идеале своје младости повеже са модерним радничким покретом.

³⁴⁹ Лапчевић има у виду присталице такозване прве организације „Народна воља“ из прве половине шездесетих година прошлог века.

³⁵⁰ Овај Марковићев рад објављен је на руском језику под насловом *Политическое и економическое положение рабочего класса в Сербии* у руском емигрантском часопису *Народно дело* у мају 1870. На нашем језику рад је објављен у *Панчевцу* августа 1871. године (видети II књигу овог издања).

³⁵¹ Видети II књигу овог издања, 72–85; 279–281.

³⁵² Такозвани конгрес српских социјалиста у Цириху у току лета 1872. године искључио је Марковића из непостојеће партије. Марковић је тада агитовао за Интернационалу. Било је то време пред конгрес Интернационале у Хагу, на коме су анархисти искључени из Међународне организације рада. А на групу српских студената у Цириху у то време одлучујући утицај имао је Бакуњин.

³⁵³ Марковић је у низу својих радова расправљао о економским односима у ондашњој Србији: *Наше домаће ствари*, *Наш економски напредак*, *Наше удруживање*, *Задатак наших дружина*, *Сувремена радничка начела у односу на наш*

народ, Радничко питање у Србији, Откуда долази наша сиромаштина и још некима.

³⁵⁴ Видети чланак *Откуда долази наша сиромаштина?*

³⁵⁵ Видети чланак *Радничко питање у Србији.*

³⁵⁶ Видети чланак *Откуда долази наша сиромаштина?*

³⁵⁷ Видети чланак *Окружне скупштине.*

³⁵⁸ Видети чланак *Срез.*

³⁵⁹ Овоме питању Марковић је највише пажње посветио у *Србији на Истоку* и у чланку *Социјализам или друштвено питање.*

³⁶⁰ Лапчевић мисли на неколико листова и часописа леве оријентације, који су излазили у току шездесетих и седамдесетих година. Те листове водио је Марковић а видну улогу у левој публицистици играо је и Пера Тодоровић.

³⁶¹ Лапчевић овде мисли на радикалску посланичку групу на чијем је челу био Адам Богосављевић.

³⁶² Жујовић мисли на устав из 1869. године.

³⁶³ Карађорђе се вратио у Србију 28. јуна 1817. године; убијен је по налогу Милоша Обреновића 13. јула исте године.

³⁶⁴ Жујовић мисли на буну Томе Вучића Перишића 1842. године у августу месецу, када је кнез Михаило био приморан да напусти Србију.

³⁶⁵ Светоандрејска скупштина је одржана под драматичним околностима од 11. децембра 1858. до 31. јануара 1859. године. Престала је да ради повратком кнеза Милоша у Србију.

³⁶⁶ „Црвѐацима” су се у то време сматрали леви либерали, јер још није било дошло до појаве револуционарнодемократског покрета код Срба. Један од оптужених у припреми атентата на кнеза Михаила био је Владимир Јовановић, који се никако не би могао назвати „црвѐаком”.

³⁶⁷ Жујовић мисли на *Програм*, објављен у *Раденику* од 17. априла 1871. године. То је истовремено био и програм листа и програм покрета чији је орган био тај лист.

³⁶⁸ Републиканска демократска странка основана је у јануару 1920. године, на Првом конгресу 1921. променила је име у Југословенска републиканска странка.

³⁶⁹ Скерлић је по повратку из Француске 1901. године постао централна личност младе и напредне српске интелигенције и један од вођа српског демократског покрета. Жујовић му је и тада био близак.

³⁷⁰ Жујовић мисли на ратове 1876–1878.

³⁷¹ Пера Тодоровић је у томе рату, посебно на Шуматовцу, показао и велику личну храброст. То су му признали и они који га нису подносили из политичких разлога.

³⁷² Жујовић има у виду то што је после Берлинског конгреса дошло до унутрашње диференцијације у Србији и да је режим кнеза Милана довео до Тимочке буне и до тога да већи број српских младих интелектуалаца оде привремено из Србије.

³⁷³ Жујовић мисли на другу половину осамдесетих година и на низ критичних прилика у Србији тога времена, које су биле последица личног живота краља Милана, његових породичних односа и његових настојања да влада по сопственој вољи, без обзира на развој прилика у земљи. Та унутрашња превраћања у Србији завршила су се доношењем новог, демократског устава 1888. и абдикацијом краља Милана.

³⁷⁴ Односи се на догађаје почетком века, насталих после убиства краља Александра Обреновића и доласка у Србију Петра Карађорђевића.

³⁷⁵ *Народна радикална странка* основана је 1881. године. До Тимочке буне 1883. била је сва у традицијама покрета Светозара Марковића, а од 1885. године поступно је прелазила на позиције монархизма и типичне грађанске партије. „Фузионаши” су радикали који су прихватили захтев краља Александра Обреновића да заједнички владају с напредњацима; „самосталци” су радикали који ту сарадњу нису прихватили. Они ће почетком нашег века основати своју посебну партију.

³⁷⁶ *Република*, недељни политички лист, излазио у Београду од 1907. до 1909. године. Уређивали су га Љубомир Стојановић и Јаша Продановић.

³⁷⁷ *Самостална радикална странка*, „самосталци”, основана је 1901. године одвајањем групе радикала из Народне радикалне странке у знак протеста против фузије ове странке с напредњацима. Њени прваци су били Љубомир Живковић, Љубомир Стојановић и Љубомир Давидовић, касније вођа Демократске странке.

³⁷⁸ Мисли на краља Александра Обреновића.

³⁷⁹ *Одјек*, економски, политички и књижевни лист, орган Радикалне странке, излазио три пута недељно од 1884. године. Неколико пута је забрањиван, излазио је и као *Други Одјек* и *Трећи Одјек*. Поново је покренут 1886. и излазио до 1889. године опет као орган Радикалне странке. За време такозване владавине, назване по председнику владе Владану Ђорђевићу и његовој крајње конзервативној политици, овај лист је излазио као *Српски Одјек*, *Народни Одјек*, *Нови Одјек*. Расцепом у Радикалној странци *Одјек* постаје орган самосталних радикала.

³⁸⁰ Жујовић мисли на убиство краља Александра Обреновића и долазак на српски престо Петра Карађорђевића.

³⁸¹ *Закон о заштити државе*, донет 21. августа 1921. године, заједно са *Обзном*, донетом 30. децембра 1920, представљао је брану надирању левих снага на политичку сцену нове државе Срба, Хрвата и Словенаца.

³⁸² *Солунски процес* вођен је у Солуну 1917. године пред војним судом за официре против Драгутина Димитријевића Аписа и групе српских официра оптужених за организовање преврата и атентата на регента Александра. Три водеће личности међу оптуженима на томе процесу осуђене су на смрт и стрељане, остали су осуђени на временске казне.

³⁸³ *Обзанау* су потписали сви министри тадашње владе, чији је председник био Миленко Веснић а министар унутрашњих послова Милорад Драшковић.

³⁸⁴ *Црвено барјаче*, манифестација следбеника Светозара Марковића у Крагујевцу 15. фебруара 1876. године, коју је предводио Пера Тодоровић, после победе на изборима за општински одбор. Тако је названа ова манифестација јер су ношене црвене заставе, свирана Марсељеза и узвикivano „Живела република!”

³⁸⁵ *Радоје Домановић* (1873–1908), приповедач и сатиричар, један од најизразитијих у нашој новијој књижевности. Жујовић мисли на једну од најбољих сатиричних приповедака у нашој књижевности – *Вођу*, чији је прототип био Никола Пашић.

³⁸⁶ Вера, Нада и Љубав су три хришћанске врлине. Овде их је Жујовић употребио метафорично.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Светозар Марковић	IX
Јован Драгашевић	3
Милан Ђ. Милићевић	10
Јован Суботић	14
Јован Жујовић	18
Аврам Петровић	31
Владан Ђорђевић	39
Лаза Нанчић	44
Пера Тодоровић	66
Драгиша Станојевић	128
Димитрије Мита Црнић	146
Никола Марковић	161
Ђока Анђелковић	174
Беноа Малон	185
Насловна страна Малоновог написа: <i>Svetozar Markowitch et le socialisme Serbe,</i> <i>La Revue socialiste, Paris, tome VIII, 1888, pp. 582</i>	186
Раша Милошевић	199
Владимир Јовановић	208
Карл Кауцки	219
Прва страна написа Карла Кауцког: <i>Jugoslaviens Aufstieg und Svetozar Markowitsch,</i> <i>Der Kampf, Wien, Jahr XVI, N° 6, s. 188.</i>	220
Драгиша Лапчевић	230

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

Авакумовић Јован, 148, 291
 Адам, видети Богосављевић Адам
 Алабака Милан, 203
 Алавантић, видети Милинковић—
 Алавантић Јован
 Александар Батенберг кнез, (Alexander Battenberg), 36
 Александар Карађорђевић, кнез,
 187, 264, 289, 296
 Александар Обреновић, краљ, 251,
 257, 264, 268, 303
 Алимпић Ранко, 5, 264
 А. Н., 147
 Андраши Ђула (Andrássy Gyula),
 61
 Андрејевић Јолес др Јован, 296
 Андрејевић из Крагујевца, 246
 Анђелковић Ђока, 13, 25, 174,
 175–182, 190, 197, 292, 293
 Анђелковић Коча, 176, 293
 Анђелковић Срета, 34, 64, 234,
 248, 267, 280
 Аничич Гавра, 206
 Апис, видети Димитријевић Дра-
 гутин Апис
 Аранђеловић Мата, 201
 Ариосто Лодовико (Ariosto Lodo-
 vico), 288
 Афис—паша, 36

Б

„Баба Дуда”, 148
 Бадемлић, управник града Бео-
 града, 204

Бакуњин Михаил Александрович,
 21, 22, 197, 227, 232, 234, 242,
 270, 285, 288, 301
 Барјактаровић Милоје, 191, 248
 Бауер Ото (Otto Bauer), 299
 Бачковић Зорица, VII
 Бекл Томас Хенри (Henry Thomas
 Buckle), 20, 23, 190, 269
 Белимарковић Јован Јоца, 5, 32,
 33, 36, 37, 264, 279
 Бељински Висарнон Григорјевич,
 277
 Бен Александер (Alexander Bain),
 24, 25, 274
 Бизмарк Ото (Bismark-Schönhau-
 sen, Otto von, Fürst), 51, 243
 Бихнер Лудвиг (Ludwig Büchner),
 16, 23, 24, 190, 268
 Бјелетић др Добросав, III, VI, VII
 Блазнавац Петровић Миливоје,
 32, 90, 131, 148, 149, 200, 209,
 278, 288
 Блан Луј (Louis Blanc), 23, 25, 26,
 139, 158, 271, 273
 Бланки Луј Огист (Louis Auguste
 Blanqui), 25, 269, 276, 293
 Бобриков, руски пуковник, 202
 Бобрински, руски генерал, 37
 Богосављевић Адам, 34, 35, 132,
 193, 198, 243, 249, 279, 302
 Бончић Мика, 248
 Бошковић Стојан, 131, 139, 179,
 286

- В
Вевел Вилијам (William Whewell), 23, 273
Вејтлинг (Вајтлинг) Вилхелм (Wilhelm Weiting), 228
Велимировић Петар Пера, 35, 132, 190, 197, 234, 249, 280
Вендел Херман (Hermann Wendel), 14, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 300
Веселиновић, радикал, 206
Веснић др Миленко, 303
Витковић Димитрије и његова супруга, 201, 202, 203, 206
Витковић Бајић, сестра Јелене Илке Бајић Марковић, 201
Војводић др Васо, 284
Вук Бранковић (?–1398), син Бранка Младеновића, 141
Вуковић Паја, 248
Вукомановић др Младен, 266
Вулевић Јован, 267, 279
Вулетић др Витомир, VI, 265, 273, 288
Вунт Вилхелм (Wilhelm Wundt), 24, 274
Вучић Перишић Тома, 302
- Г
Гаврило, прота ужички, 102
Гавриловић Андра, 278
Гавриловић Груја, 37
Гавриловић Јован, 32, 278
Гавриловић Урош, 73, 172
Гамбета Леон (Léon Gambetta), 135, 136, 289
Гарашанин Илија, 130, 135, 140, 150, 283
Гарашанин Милутин, 34, 41, 162, 197, 204, 207, 283
Гарибалди Ђузепе (Giuseppe Garibaldi), 277, 296
Герцен, видети Херцен
Гершић Гига Глигорије, 133, 217, 218, 289
- Глишић Милован, 228
Глишић Милош, 34, 132, 190, 193, 197, 198, 295
Гогољ Николај Васильевич, 26, 276, 286
Голдсмит Оливер (Oliver Goldsmith), 25, 275
Греви Пол Франсоа (François Paul Grevy), 135, 289
Грујић Јеврем, 264
Грујић др Јован, зв. Јота, 287
Грујић Милош, 108
Грујић Сава, 32, 34, 37, 48, 131, 193, 201, 203, 263, 280
Грујић, артил. капетан, видети Грујић Сава
- Д
Давидовић Љубомир Љуба, 268, 303
Дамјановић др Перо, III, VI
Данић Риста, 20, 21, 270
Данте Алигијери (Dante Alighieri),
Дарвин Чарлс Роберт (Charles Robert Darwin), 16, 23, 190, 268, 272, 274
Дидић Љуба, 197, 198, 295
Дидро Дени (Denis Diderot), 277
Димитријев Лидија, 198
Димитријевић Миша, 284
Димитријевић Драгутин Апис
Димитријевић др Сергије, III
Диринг Еуген (Eugen Dühring), 23, 225, 272
Димитријев Лидија, 294
Доброљубов Николај Александрович, 26, 67, 68, 190, 197, 226, 277
Домановић Радоје Раде, књижевник, 260, 303
Достојевски Фјодор Михајлович, 26, 276
Драга Машин, краљица, 282
Драгачевић Јован, XII, XIII, 5, 7, 8, 9, 263, 264

- Драгоманов Михаил Петровић, 24, 275
Драшковић Милорад, 303
Дрепер Џон Вилијам (John William Draper), 23, 272
Дубовац др Јован, III, VI
Дурковић–Јакшић др Љубомир, 267
- Ђ
Ђорђевић др Владан, 12, 39, 40, 41, 42, 60, 172, 179, 182, 281, 284, 293, 303
Ђорђевић П. Пера, старији, 22, 28, 32, 61, 63, 67, 108, 124, 234, 248, 271
Ђорђевић Пера, млађи, 248
Ђоша, видети Миловановић Ђорђе
Ђурић др Драгиша, 19
Ђурић Милош, светозаревац, 67
- Е
Едисен (Едисон), Томас Алва (Thomas Alva Edison), 6
Енгелс Фридрих (Friedrich Engels), 210, 225, 227, 234, 235, 241, 272, 277, 288, 299
Енгелсон, 21
Еркман–Шатријан (Erckman-Chatrian), видети Еркман Емил и Александар Шатријан
Еркман Емил (Erckmann Émile), 197, 295
Ескипрос, 26
- Ж
Живковић Љубомир Љуба, 303
Живковић Радомир, VII
Живковић Сава зв. Шпикља, 101
Жил-Фавр, видети Фавр Жил
Жујовић М. Ђорђе, 20
Жујовић Живојин, 20, 23, 59, 139, 190, 191, 193, 197, 198, 231, 246, 268, 269, 282, 294
- Жујовић М. Јован, 12, 14, 18, 30, 122, 244, 245–260, 268, 269, 272, 274, 275, 277, 302
Жујовић М. Миленко, 26
Жуњић, 132
- З
Зах Фрања Александар, 5, 264
Здравковић Ј. Алекса, 7, 264
Здравковић Јеремија,
Зековић Маринко, 197, 198, 295
Зечевећ Милош, 25
Зибер Николај Иванович, 23, 272
- И
Иго Виктор (Victor Marie Hugo), 24, 274, 293
Илка, видети Марковић Бајић Јелена Илка
- Ј
Јанковић Милован, 6, 131, 264
Јена видети Марковић Јеврем
Јовановић И. Владимир, 14, 63, 68, 73, 131, 164, 168, 179, 208–218, 266, 270, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 302
Јовановић др Јован Змај, 270
Јовановић Вл. др Слободан, 19, 269, 279, 281, 289
Јовић Стеван Крунослав, 291
Јоксимовић Љубомир, 244
Ј.Т., 173
- К
Кабе Етјен (Etienne Cabet), 275
Кавењак Луј Ежен (Louis Eugène Cavaignac), 115, 287
Кавур Камило (Cavour Camillo Benso Conte de), 243
Казимировић Васа, 270
Каљевић Љубомир, 139, 179, 265, 282
Кант Имануел (Immanuel Kant), 270

- Каравелов Љубен, 20, 166, 270, 297
 Карађорђе Петровић, вожд, 176, 187, 245, 246, 302
 Карађорђевић Петар, кнез и краљ, 26
 Карађорђевићи, династија, 26, 41, 71, 130, 133, 137, 246, 249, 253, 288, 291, 299
 Карасјов Виктор Георгијевич (Карасџв), 269
 Караџић Стефановић Вук, 273, 278
 Кастелар Емилио (Emilio Castelar у Ripoli), 116, 259, 287
 Катић Димитрије, 34
 Катић Јанко, 245
 Кауцки Карл (Karl Kautsky), 14, 219–229, 244, 299
 Кери Хенри Чарлс (Charles Henry Carey), 23, 272
 Кетле Адолф (Adolphe Quételet), 164, 166, 292
 Кирсанов, књиж, 275
 Кнежевнић Алекса, 11
 Кнежевнић Урош, 32, 36
 Книћанин Ленка Јелена, 198, 203, 206, 207
 Книћанин Стеван, 278
 Ковачевић Божић, 267
 Којић Ђорђе, 190, 198
 Коларац Милосављевић Илија, 37
 Колб Георг Фридрих (Georg Friedrich Kolb), 23, 273
 Коловић Илија, 248
 Комарчић Лазар, 291
 Конт Огист (Auguste Conte), 24, 274
 Костић Сима, 248
 Коча капетан, видети Анђелковић Коча
 Кошанин др Недељко, 19
 Кошут Лајош (Kossuth Lajos), 276, 277
 Краљевнић Марко, видети Марко Краљевнић
 Крапоткин Пјотр Алексејевич, 26, 277
 Крек Јанез, 225
 Крестић др Василије, 14, 218
 Крупчевнић, 132
 Кујунџић Милан Абердар, 24, 179, 275, 286
- Л
- Лавлеј Емил (Émile de Laveleye), 187, 294
 Лавоазје Антоан Лоран (Antoine Laurent Lavoisier), 22, 271
 Лавров Пјотр Лавровић, 14, 26, 277
 Лазаревнић Анта, 37
 Лазаревнић В., из Ваљева, 109
 Ламарк Жан (Jean Baptiste Lamarck), 274
 Ламартин Алфонс (Alphonse de Lamartine), 25, 276
 Ланге Фридрих Алберт (Friedrich Albert Lange), 24, 190, 274
 Лапчевнић Драгиша, 14, 230–244, 300–303
 Ласал Фердинанд (Ferdinand Lassalle), 23, 139, 190, 192, 194, 234, 236, 237, 271, 292
 Левски Васил, 270
 Ледри–Ролен Александар Огист (Alexandre Auguste Ledru-Rollin), 25, 275
 Лењин Владимир Иљич Уљанов, 299
 Лера Коста, 105
 Леру Пјер (Pierre Leroux), 25, 275
 Лесендра, сељак из Неменикућа, 22, 271
 Лесинг Готхолд Ефраим (Gotthold Ephraim Lessing), 277
 Лил, 190
 Литре Емил (Émile Littré), 24, 274
 Лома Арсеније, 202, 245
 Лопухов, књиж., 275
 Лунс (Љунс) Џорџ Хенри (George Henry Lewes), 190

- Луј Напслон, видети Наполеон III
 Лукић Д. др Радомир, III, IV, VI
- Љ
- Љотић Владимир Влада, 27, 234, 277
 Љочић Ђура, 59, 143, 147, 149, 150, 191, 266, 290
 Љочић Светозар, 34
 Љунс, видети Лунс
- М
- Мак–Махон Патрис (Patris de MacMahon), 116, 2876
 Малон Беноа (Benoit Malon), 14, 185–198, 293, 294, 295
 Мариновић Јован, 32, 279
 Марко Краљевнић, 77
 Марковић Јеврем, XI, 6, 7, 36, 37, 38, 110, 111, 147, 148, 149, 190, 196, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 263, 264, 281, 296
 Марковић Бајић Јелена–Илка, 37, 198, 200–207, 296
 Марковић Першинић Марија, 200
 Марковић Милош, 248
 Марковић др Михаило, IV, V
 Марковић Никола, 13, 161, 162–173, 267, 291, 292
 Марковић Светозар, I, III, IV, V, VI, IX, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, 8, 11, 12, 13, 16, 19, 20, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 40, 42, 44, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 57–65, 67–125, 131, 132, 136, 139, 141, 142, 144, 147, 148, 149, 156, 157, 158, 159, 160, 162–173, 179, 181, 182, 186, 187, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 225, 226, 227, 228, 229, 231–244, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 275, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 291, 292, 294, 295, 300–303
- Маркс Карл (Karl Marx), 23, 119, 210, 211, 221, 222, 225, 226, 227, 228, 232, 234, 235, 237, 241, 258, 271, 272, 277, 278, 288, 299
 Матић др Димитрије, 32, 68, 163, 278, 286
 Матић Душан, III
 Маџини Ђузепе (Giuseppe Mazzini), 114, 210, 276
 Маџура др Милош, IV, V
 Миџанловић Паја, 36; видети Миџанловић Павле Паја
 Миџатовић Ђорђе Ђока, 73, 284
 Миџатовић Чедомил, 32, 108, 168, 169, 279
 Миклошич др Франц, 273
 Мил Џон Стјуарт (John Stuart Mill), 23, 272
 Милан Обреновић, кнез и краљ, 11, 32, 33, 35, 37, 38, 108, 196, 197, 198, 200, 202, 203, 204, 205, 207, 246, 250, 257, 264, 269, 278, 280, 281, 285, 286, 289, 290, 293, 296
 Милетић др Светозар, 163, 267, 270, 283, 284, 287, 289, 297
 Милликовнић–Алавантић Јован, 150, 290, 291
 Миллићевнић Ђ. Милан, XI, 10, 11, 13, 264, 265, 266
 Миллићевнић Стева, 34, 62, 147, 149, 156, 190, 290, 291
 Миловановић Ђорђе Ђока, Ђоша, 35, 190, 280
 Миловановић Милија, 34, 193
 Милојковић Коста, 25
 Милојковић Радивоје, 32, 51, 203, 278
 Милосављевић Светозар, 32
 Милосављевић др Стеван, 40
 Милош Обреновић, књаз, 7, 26, 47, 176, 187, 245, 246, 264, 278, 289, 293, 296, 302
 Милошевић Раша, 23, 24, 37, 190, 199, 200, 207, 272, 292, 295

- Милошевић Светлана, VII
 Митић Мирослав, VII
 Митрићевић Коста, 5
 Митровић Ђорђе, III, VI, VII
 Митровић Љиљана, VII
 Михаило Обреновић, кнез, 7, 130, 179, 187, 200, 246, 270, 278, 279, 282, 283, 288, 290, 292, 297
 Михаило, митрополит београдски, 47, 140, 290
 Михаилов, руски писац, 190, 197, 226
 Михаиловић Ст. Михаило, 202, 203
 Михаиловић Павле Паја, 147, 149, 190, 197, 244, 264, 290
 Михаиловић Стеван Стевча, 6, 202, 203, 264
 Модслеј (Модсли) Хенри (Henry Modslly), 23, 274
 Мојсиловић Илија, 206
 Молешот Јакоб (Jacob Moleschott), 23, 190, 268, 273
 Момчиловић Олгица, 84, 106, 109
 Мохачанин Петар, и супруга, сестра Јелене Илке Марковић, 206
 Мухамед, 101
- Н
- Нанчић Лаза, 43, 44, 84, 105, 283, 284
 Наполеон I Бонапарта (Napoléon Bonaparte), 222, 271
 Наполеон III (Charles Louis Napoléon), 273, 276, 287, 289
 Наталија Обреновић, краљица, 202, 295
 Недељковић др Душан, III
 Немањићи династија, 259
 Ненадовић Матија, 287
 Ненадовић др Љубомир, 172
 Несторовић Биљана, VII
 Нечајев Сергеј Гендријевич, 290
 Никола Петровић, кнез и краљ црногорски, 148
 Ника поп, види Барјактаревић Милоје
 Николајевић Александар, 33
 Николајевић Светомир, 133, 177, 289
 Николић Владимир, 8
 Николић Михаило, 8
 Нинковић Анка, 234, 248
 Нинковић Милица, 195, 196, 197, 198, 234, 248
 Новаковић Стојан, 32, 179, 279
- Њ
- Његош Петар II Петровић (Владика Раде), 270
 Њекрасов Николај Алексејевич, 190, 197
- О
- Обилић Милош, 141, 144
 Обрадовић Доситеј, 228
 Обреновићи, династија, 41, 47, 246, 249, 257, 268, 278, 282, 291, 296, 299
 Овен Роберт (Robert Owen), 228
 Огарјов Николај Платонович, 197
 Оњегин Евгеније (књиж.), 276
- П
- Павловић З. Димитрије, 36
 Павловић Јован, 72, 200
 Павловна Вера (књиж.), 275
 Пантелић Ђорђе, 206
 Панчић др Јосиф (Јосип), 23, 273
 Пачу др Лаза(р), 285, 291, 292
 Пауновић радикал, 198
 Пашић Никола, 20, 21, 36, 41, 132, 143, 149, 164, 207, 215, 227, 234, 243, 270, 300, 303
 Пејић др Лазар, 266
 Пелагић Васо (Василије), 132, 300
 Пеливановић Анте, 34
 Перовић др Латинка, 266, 274, 278, 290, 291

- Петар Велики, 225
 Петар I Карађорђевић, краљ, 277, 280, 303
 Петровић Аврам, 31, 32, 38, 277, 278
 Петровић Вељко (Хајдук Вељко), 117, 263
 Петровић Вукашин, 286
 Петровић Растислав, 280
 Петровић Стеван, 275
 Петровић, општински тотор Трста, 111
 Петровићи Његуши, династија, 41, 249
 Пијановић др Петар, VII
 Пилић-Ракић др Вера, 266
 Пироћанац Милан, 41, 197, 204, 283
 Писањук мр Михаило, VI
 Писарев Димитриј Иванович, 23, 26, 190, 197, 273, 286
 Полит-Десанчић др Михаило, 284
 Попов др Чедомир, III, VI
 Поповић Милорад, 300
 Поповић Милош, 284
 Поповић др Петар, III
 Поповић Стеван зв. Црни, 24, 197
 Продановић М. Јаша, 268, 303
 Протић Коста, 34, 202, 264, 296
 Прудон Пјер Жозеф (Pierre Joseph Proudhon), 20, 25, 139, 211, 228, 269, 271, 277
 Пушкин Александар Сергејевич, 26, 276
- Р
- Рајачић Јосиф патријарх, 267
 Радивоје, видети Милојковић Радивоје
 Радичев Александар Николајевић, 276
 Радовић Михаило, поп марковичевац, 244
 Ракић Мита, 179, 293
 Ранковић Драгутин, VII
 Распај Франсоа Винсент (François Vincent Raspail), 25, 276
 Рахметов (књиж.), 275
 Редепагић др Јашар, III, VI
 Решетар др Милан, 283
 Рикардо Давид (David Ricardo), 272
 Ристић др Јован, 32, 41, 131, 132, 137, 148, 150, 155, 167, 191, 193, 203, 218, 264, 270, 278, 289, 296
 Рихтер др Л. (Richter), 226
 Робеспјер Максимилијан (Maximilien Robespierre), 259
 Ровински Павел Аполонович, 20, 270
 Рокитански Карл, лекар (Karl Rokitansky)
 Рошер Вилхелм (Wilhelm Roscher), 23, 272
- С
- Салтиков-Шчедрин Михаил Евграфович, 276, 286
 Самарцијев, бугарски посланик у Београду, 207
 Санд Жорж (George Sand), 24, 274
 Свети Андреја Првозвани, 12, 246, 263, 264, 289
 Свети Никола, 68, 201, 202
 Свети Сава Немањић, 167
 Свети Спиридон (црква), 110
 Сен-Симон Клод Анри (Claude Henry de Saint-Simon), 25, 188, 228, 275
 Сеченов Иван Михајлович, 24, 274
 Симић Ђорђе Ђока, 207
 Скерлић др Јован, 19, 28, 248, 255, 265, 267, 269, 277, 300, 302
 Смит Адам (Adam Smith), 23, 272
 Спенсер Херберт (Herbert Spencer), 24, 274
 Сретеновић, социјалист, 197
 Стајић Васа, 266
 Станојевић Алекса, 206

- Станојевић др Драгиша, 13, 68, 128, 129, 138, 164, 168, 188, 189, 287, 288, 289, 290, 294
- Станојевић Јеремија, 290
- Стевановић Данило, 35
- Степановић Степа, војвода, 36, 280
- Степићи браћа, Илија, Ристо, Симеон Симо, Стево, 248
- Стефан Драгица, видети Станојевић Драгиша
- Стојановић Љубомир, 268, 303
- Стојановић Мита, 249
- Стојанчевић др Владимир, III, VI
- Стојиљковић Драгољуб, 25
- Стојковић др Андрија, III, VI, VII
- Стојковић Димитрије Мита, 44, 46, 49, 52, 53
- Стојковић Срета, 248
- Суботић Јован, XII, 14, 15, 17, 267, 268
- Т
- Тајсић Ранко, 34, 132, 190, 193
- Тасо Торквато (Torquato Tasso), 288
- Таушановић Коста, 190, 197, 292
- Тиндал Џон (John Tyndall), 25
- Тјер Адолф (Louis Adolphe Thiers), 276
- Тодорић Илија, 36, 280
- Тодоровић др Драгоје, 266, 267, 284
- Тодоровић Паја, 101
- Тодоровић Пера, 12, 13, 14, 22, 24, 26, 28, 29, 34, 62, 66, 67, 132, 156, 190, 193, 195, 196, 197, 206, 207, 226, 249, 271, 274, 277, 280, 281, 285, 286, 290, 291, 292, 294, 300, 301
- Томић Јаша, 283, 284
- Топаловић др Живко, 301
- Топонарски Богољуб, 110, 111
- Тотлебен, 11
- Тургењев Иван Сергејевич, 26, 27, 197, 276, 277, 286, 295
- Туцовић Димитрије, 301
- Ћ
- Ћир Таса (књиж.), 40
- Ф
- Фавр Жил (Jules Favre), 116, 287
- Филиповић Ђока, 148
- Фихте Јохан Готлиб (Johann Gottlieb Fichte), 270
- Фогт Карл (Karl Vogt), 268
- Фојербах Лудвиг (Ludwig Feuerbach), 24, 271, 274
- Франц Јозеф I (Franz Jozef I), 47, 249
- Фурије Шарл (Charles Fourier), 25, 228, 275
- Х
- Хабзбурговци (Habsburg), династија, 222, 224, 225
- Хајдук Вељко Петровић, видети Петровић Вељко
- Хаксли Томас Хенри (Thomas Henry Muxley), 24, 274
- Хактала, 176
- Хан (Hahn), Јован Ђорђе, 5
- Хаџи-Продан Глигоријевић, 176, 293
- Хаџић Антоније, 216, 265, 286
- Хаџић дивизијар, 37
- Хаџић Светозар,
- Хегел Георг Вилхелм Фридрих (Georg Wilhelm Friedrich Hegel), 270, 271, 274
- Хекел Ернст Хајнрих (Ernst Heinrich Haeckel), 23, 273
- Хексли, видети Хаксли Томас
- Хервег Георг (Hervegh Georg), 277
- Херцен Александар Иванович, 26, 197, 232, 234, 276, 277
- Хесе Херман (Hermann Hesse),
- Хилфердинг Рудолф (Rudolf Hilferding), 299
- Хитлер Адолф (Adolf Hitler), 299, 300

- Хорватовић Ђура, 36, 281
- Христић Никола, 162, 206
- Христић др Филип, 63, 139, 275
- Христос Исус, 47, 94, 110, 111, 153, 226, 260
- Ц
- Ценић Димитрије Мита, 13, 14, 137, 146, 147, 156–160, 266, 288, 289, 290, 300
- Ценић Ђорђе, 138
- Ч
- Чарапић Васа, 245
- Чарторијски Адам, 264
- Чернишевски Николај Гаврилович, 11, 12, 23, 24, 26, 67, 68, 71, 73, 124, 164, 190, 197, 226, 227, 266, 271, 277, 286, 296
- Черњајев Михајло Григорјевич, 249, 285
- Чкречић инж. Душан, III, VI
- Чумић Аћим, 32, 35, 37, 70, 73, 132, 134, 149, 279, 289
- Ш
- Шатријан Александар (Chatrian Alexandre), 197, 295
- Шекспир Вилијам (William Shakespeare), 25, 275
- Шећовић Коста, 36
- Шипкић Николај Павлович, 11
- Штајн Лоренц (Lorenz von Stein), 23, 273
- Штросмајер Јосип Јурај, 225
- Шчедрин Николај Павлович, 26

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

А	80, 81, 104, 108, 110, 115, 117, 121, 122, 139, 143, 148, 164, 165, 166, 170, 179, 182, 190, 192, 196, 201, 203, 204, 207, 209, 213, 215, 218, 233, 244, 245, 246, 250, 251, 253, 254, 255, 260, 263, 264, 265, 268, 269, 270, 275, 279, 280, 285, 287, 289, 295, 300, 301
Авала, 245	
Ак-Паланка, 90, 196, 198	
Албанија, 36, 223, 242, 255	
Алексинач, 82, 83, 91, 109, 295	
Америка, 53, 115, 226, 238, 249, 271, 272, 275	
Амстердам, 300	
Аранђеловац, 37, 61, 198, 202, 203	
Арнаутска, видети Албанија	
Астрахан, 272	
Атина, 115, 282	
Аустралија, 139	
Аустрија, 15, 47, 59, 60, 70, 73, 170, 197, 198, 211, 215, 221, 228, 232, 233, 282, 288, 289, 293	
Аустро-Угарска, 69, 191, 215, 216, 242, 243, 249, 253, 299	
Б	Берлин, XIII, 8, 35, 51, 196, 226, 263, 264, 271, 274, 278, 280, 287, 296
Баварска, 223	Беч (Wien), 20, 64, 70, 74, 76, 84, 86, 101, 104, 105, 108, 110, 111, 167, 196, 226, 267, 273, 281, 283, 296, 297, 299, 300
Базел, 211, 293	Бока которска, 110, 283
Балкан(ско полуострво), 24, 30, 80, 169, 201, 202, 225, 237, 242, 243, 266, 269, 280, 283, 285, 294, 301	Бон, 287
Банат, 241, 273	Босна, 70, 228, 243, 270, 283
Бачка, 241	Босна и Херцеговина, 60, 148, 153, 169, 191, 196, 214, 215, 222, 241, 248, 270, 284, 299
Бела Паланка, 201	Бреслау, 271
Белгија, 115, 292, 294, 296	Брисел, 211, 276
Београд, IV, V, VII, XI, XIII, XV, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 24, 26, 27, 34, 37, 57, 59, 60, 62, 63, 70, 71, 72, 73, 76,	Брусница, 268
	Бугарска, 20, 36, 166, 191, 200, 201, 207, 214, 222, 242, 243, 270, 275, 285
	Будим, 273
	Букурешт, 115, 270
	В
	Вавилон, 211
	Ваљево, 88, 100, 109, 264
	Вандеја, 253

- Вац, 284
 Вашархел, 283
 Велика школа (у Београду), 11, 20, 23, 24, 47, 57, 58, 63, 67, 72, 76, 120, 121, 165, 178, 200, 263, 265, 268, 269, 270, 273, 275, 279, 289, 296, 299
 Версај, 276
 Власотинци, 36
 Влашка, 293
 Водице, 285
 Војводина, 21, 60, 243, 248, 267, 283, 293
 Врање, 35, 36, 289
 Вршац, 44, 61, 73, 106, 164, 172, 215, 216, 279, 282, 283, 284, 294
 Вуковар, 278, 301
- Г
 Галиција, 275
 Германија, 253
 Гиљан, 36
 Глазгов, 272
 Госпић, 273
 Гота (Gotha), 222
 Градиште, 95, 109
 Граница, 241
 Грац, 283
 Грделица
 Гружа, 82
 Грузија, 240
 Грчка, 21, 223, 224, 242, 246, 281, 293
- Д
 Далекни исток, 268
 Далмација, 12, 28, 34, 70, 74, 76, 84, 85, 105, 124, 241, 243
 Дарданија, 263
 Добринци, 267
 Драгачево, 277
 Дрезден, 271
 Дрина, 25, 264
- Дубровник, 34, 64, 84, 105
 Дунав, 93, 211, 237
- Е
 Европа, XIII, XIV, 5, 21, 22, 45, 69, 72, 115, 150, 153, 164, 170, 181, 187, 197, 198, 221, 222, 223, 224, 225, 232, 234, 241, 247, 253, 256, 266, 270, 271, 274, 275, 293, 299
 Енглеска, 23, 25, 115, 210, 225, 238, 247, 268, 270, 272, 274, 276
- Ж
 Женева, 21, 27, 188, 211, 214, 283, 288
- З
 Загреб, 12, 79, 267, 273
 Зајечар, XI, 11, 67, 75, 122, 206, 270, 295
 Запад, видети Европа
 Земун, 117, 119, 139, 141, 143, 263, 288, 290
- И
 Инглеска, видети Енглеска
 Италија, 21, 79, 80, 81, 111, 198, 222, 224
- Ј
 Јавор, 249
 Јагодина, XI, 12, 34, 35, 38, 57, 63, 67, 70, 76, 80, 83, 98, 100, 101, 109, 194, 200, 201, 203, 204, 240, 267, 278, 293
 Јадранско море, 222
 Јапан, 271
 Јасеница, 248, 253
 Јастребац, 200
 Југославија, 14, 107, 215, 221, 222, 223, 225, 228, 229, 248, 256, 265, 269
 Јудеја, 35, 201

- К
 Карабурма, 260
 Карановац (Краљско), 150
 Карловци, видети Сремски Карловци
 Кијев, 269, 275
 Књажевац, 87, 99, 100, 201, 264
 Константинопољ, видети Цариград
 Копривница, 34, 35
 Космај, 245
 Косово, 35, 214
 Крагујевац, XI, 11, 12, 32, 34, 36, 37, 40–41, 44, 46, 50, 57, 61, 63, 64, 70, 76, 80, 82, 109, 122, 124, 148, 154, 159, 192, 193, 194, 245, 248, 249, 250, 253, 260, 267, 270, 277, 278, 279, 284, 285, 293
 Краљевица, 260, 295
 Краљско, 277
 Крајина (неготинска), 33, 35
 Краљевица
 Крћевац, 253
 Крезо, 293
 Крива Река, 36
 Крим, 277
 Крушевац, 277
 Куршумлија, 35
- Л
 Лајпциг, 13, 272, 274, 279
 Латинска Америка, 271
 Лебани (Лебане), 36
 Левач, 76
 Лепеница, 82
 Лесковац, 35, 36, 37
 Лозана, 211
 Лондон, 27, 81, 119, 150, 210, 268, 271, 276, 277, 290, 296, 299
- М
 Мађарска, XII, 15, 40, 44, 48, 118, 124, 172, 173, 195, 209, 215, 216, 218, 222, 223, 266, 269, 278, 284, 287
- Македонија, 214, 270
 Марбург, 274
 Метино брдо, 246, 260
 Млеци, 222
 Минхен, 143, 145, 269, 279
 Монголија, 270
 Москва, 11, 226, 269, 270, 274, 284, 290
- Н
 Нсва, 226
 Невесиње, 13
 Неготин, 263, 270
 Неготина, 35
 Немачка, 15, 24, 25, 44, 52, 72, 79, 115, 139, 165, 197, 198, 221, 222, 223, 224, 225, 236, 237, 238, 253, 270, 271, 272, 273, 274, 284
 Немникуће, 22
 Ниш, 7, 35, 37, 201, 202, 264, 270, 286, 300
 Нови Сад, XI, XII, 12, 15, 16, 17, 59, 60, 61, 63, 70, 73, 76, 77, 78, 80, 111, 124, 131, 143, 148, 149, 164, 169, 191, 197, 213, 244, 265, 266, 267, 270, 273, 277, 282, 285
- О
 Обреновац, 97, 109
 Одеса, 274
 Островица, 245
- П
 Панчево, 12, 58, 68, 71, 76, 125, 141, 142, 143, 148, 163, 164, 166, 168, 191, 200, 284
 Параћин, 92, 109
 Париз, 27, 47, 69, 137, 139, 170, 191, 195, 197, 198, 226, 233, 234, 241, 246, 268, 271, 276, 278, 279, 283, 284, 285, 286, 290, 291
 Петрово, 172
 Петроград, XI, XII, 11, 26, 57, 58, 67, 68, 72, 80, 122, 123, 163, 164,

- 165, 166, 168, 190, 200, 226, 231, 264, 265, 266, 269, 271, 274, 277, 279, 280, 281, 284, 295
- Петропавловска тврђава, 271, 272, 273, 275
- Пешта, 13, 20, 115, 215, 216, 267, 270, 273, 285, 297
- Пирот, 35, 201, 204, 205, 206, 295
- Плевна (Плевен), 35
- Пожарсвац, XI, 12, 33, 34, 48, 62, 63, 70, 76, 77, 94, 100, 103, 109, 124, 193, 207, 244, 263, 267, 278, 294
- Пожега, уживка, 293, 300
- Пољска, 21, 37, 249, 264, 271
- Португалија, 271
- Праг, 271, 299
- Приморје, видети Далмација
- Прокупље, 35
- Пруска, 5, 59, 232, 238, 241, 281, 284, 287
- Р**
- Рајна, 194
- Рашка, 150, 264
- Рготина, 7
- Рековац, XI, 11, 67, 122
- Ријска, 273
- Рим, 188, 223, 224, 273, 289
- Рипањ, 264
- Рудник, 245, 268, 277
- Рума, 267, 278
- Румелија, 35
- Румунија, 205
- Русија, XI, XIII, XIV, 11, 12, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 32, 35, 36, 37, 40, 58, 67, 71, 76, 81, 125, 164, 165, 167, 168, 180, 197, 201, 214, 221, 225, 226, 227, 232, 246, 249, 253, 265, 268, 270, 271, 274, 280, 285, 296, 300
- С**
- Саборна црква (у Београду), 204, 205
- Сава, 131
- Сан-Стефан, 35, 280
- Саратов, 271, 272
- Свирци, 36
- Сегедин, 267
- Седан, 293
- Сибир, 26, 67, 164, 226, 270, 271, 272, 276
- Словачка, 270
- Словенија, 222, 223, 224, 228, 249, 253, 254, 301
- Смедерско, 86, 109, 240, 285, 293
- Сокобања, 201
- Солун, 253, 303
- Сорбона, 278
- Софија, 275
- Србија, III, IV, V, VI, XIII, XIV, 5, 8, 12, 17, 19, 21, 22, 26, 29, 30, 33, 34, 42, 44, 46, 48, 50–54, 58, 60, 62, 80, 81, 87, 108, 110, 114, 115, 118, 123, 130, 131, 140, 153, 164, 169, 175, 178, 194, 201, 210, 213, 217, 221, 223, 225, 226, 236, 241, 242, 245–260, 264, 268, 270
- Средоземно море, 225
- Срем, 241, 267
- Сремски Карловци, 15, 61, 70, 266, 267, 278, 284, 290
- Стамбол, видети Цариград
- Становљанско поље, 260
- Стара Србија, 148, 214, 248
- Студеница, 150
- Т**
- Темпшвар, 283, 292
- Темнић, 35
- Теразије (у Београду), 6
- Тимок, 36, 206, 207, 270, 285, 292, 295
- Топола, 11, 26, 36, 37, 202, 245, 253, 264, 281
- Тополска кула, 260

- Топчидер, 58, 169, 187, 209, 215, 278, 292
- Торино, 273
- Трст, 12, 57, 64, 67, 72, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 84, 104, 108, 110, 111, 124, 194, 267
- Турска, XIII, 5, 25, 35, 36, 38, 47, 115, 118, 148, 176, 187, 192, 197, 201, 214, 222, 223, 224, 225, 227, 242, 246, 249, 250, 264, 280, 285, 291, 293
- Ћ**
- Ћуприја, 34, 85, 277, 278
- У**
- Уб, 96
- Угарска, видети Мађарска
- Ужице, 102, 300
- Украјина, 24, 275
- Ф**
- Филаделфија, 288
- Француска, 14, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 59, 72, 115, 135, 139, 165, 180, 182, 188, 191, 209, 210, 223, 226, 232, 238, 241, 249, 253, 265, 269, 271, 273, 274, 276, 281, 284, 287, 296
- Фригија, 21
- Х**
- Хаг, 211, 271, 288, 301
- Хајделберг, 273, 274, 278, 287
- Херцеговина, 270
- Хехберг (Höchberg), 226
- Холандија, 273, 296
- Хрватска, 79, 222, 223, 224, 225, 228, 249, 253, 254, 259, 267, 301
- Хрватска крајина, 60
- Ц**
- Цариград, 115, 223, 225, 255, 279, 282
- Цетиње, 115, 200
- Циммервалд, 299
- Цирих, XI, 11, 20, 21, 27, 58, 68, 72, 80, 123, 163, 165, 166, 168, 179, 191, 195, 200, 209, 226, 234, 264, 265, 268, 269, 270, 273, 274, 277, 279, 280, 285, 299, 301
- Црна Гора, 25, 191, 214, 223, 248, 253, 270, 283
- Црна река, 7, 264
- Ч**
- Чачак, 85, 150
- Черевик, 173
- Чехословачка, 223, 249, 300
- Чешка, 264, 270, 299
- Ш**
- Шабаци, 109, 150, 269, 279, 290, 296
- Шарени конак (Кнегиње Љубице у Крагујевцу), 246
- Швајцарска, 8, 11, 20, 32, 34, 58, 59, 68, 76, 115, 123, 209, 246, 253, 271, 288
- Шкотска, 272, 290, 293, 297
- Шлиселбург, 271
- Шпанија, 21, 226, 259, 271, 287
- Шумадија, 115, 116, 245, 248, 260, 264, 265
- Шуматовац, 249, 285, 302

CONTEMPORAINS SUR SVETOZAR MARKOVIĆ

Résumé

Le livre renferme la préface dans laquelle on indique les circonstances dans lesquelles Marković vivait et qui ont conditionné l'absence de la littérature plus ample de mémoires sur lui, ensuite quatre parties, notes du rédacteur et le registre des noms.

La première partie, d'un volume modeste, contient quelques détails de la vie de Marković, dispersés dans les souvenirs de Jovan Dragašević qui parle du temps où eut lieu l'assemblée de St André et du début des années soixante, lorsque Marković, en ce temps écolier, habitait chez lui; de Milan Dj. Milićević qui se souvient du départ de Marković pour la Russie en 1866 où il allait faire ses études; de Jovan Žujović qui parle de l'influence puissante qu'exerçait Marković au début des années soixante-dix sur la jeunesse scolaire; de Vladan Djordjević qui se souvenait de sa polémique avec Marković en 1872; de Jovan Subotić qui fournit les données sur le travail de Marković avec la jeunesse scolaire pendant son émigration à Novi Sad en 1872 et 1873; d'Avram Petrović qui parle des conditions en Serbie dans la première moitié des années soixante-dix et du temps après la mort de Marković au début des années quatre-vingts; de Laza Nančić qui était, comme dernier des mémorialistes, avec Marković avant son départ de Vienne pour Trieste au mois de février en 1875 où la mort l'atteignit.

La seconde partie du livre est dédiée aux nécrologues. Le plus grand nombre de ceux-ci a été publié dans la presse de la gauche serbe et étrangère. Le nécrologue fondamental est celui que Pera Todorović avait publié dans la revue „Rad”. Sur ce nécrologue s'appuyaient nombreux auteurs qui écrivaient ensuite au sujet de la mort de Marković. Les nécrologues paraissaient aussi dans les journaux à différentes orientations idéologiques. Ces nécrologues, ainsi que les commémorations en différentes localités de Serbie parlent combien Marković était connu par toute la Serbie et en dehors d'elle. En outre, ils parlent aussi que le mouvement socialiste serbe était profondément enraciné dans les cours internationaux du mouvement ouvrier.

La troisième partie du livre contient quelques textes sur Marković, qu'avaient écrit, tôt ou tard, ses contemporains, disciples, amis et successeurs. Ces ne sont pas des mémoires au sens direct du mot, mais plutôt critiques et opinions. Immédiatement après le Congrès de Berlin en 1878. Le mouvement de Marković a commencé à se différencier en gauche socialiste et en radicalisme. Les textes de Dragiša Stanojević et de Mita Cenić, comme représentants de la gauche socialiste et Nikola Marković et Djoka Andjelković, comme représentants des radicaux,

s'emploient à démontrer que ce sont justement leurs partis qui continuent les traditions de Marković. Dans le conflit entre ces deux courants s'enflammait la lutte pour les valeurs véritables de l'héritage de Marković. Dans la phase initiale du Parti radical, les radicaux étaient en effet les successeurs de Marković. Plus tard ils éloignent de plus en plus de la doctrine de Marković pour devenir graduellement le plus fort parti bougeois serbe, L'orientation idéologique de la nouvelle série de „Radnik” qui paraissait vers le commencement des années quatre-vingts sous la rédaction de Mita Cenić, est un témoignage que à l'activité de Marković était devenue la fondement du mouvement socialiste serbe.

La quatrième partie du livre contient plusieurs écrits des contemporains de Marković, de ceux qui partageaient ses opinions et de ses disciples, le fait qui parle qu'il est définitivement netré dans la mémoire historique. L'unique texte dans cette oeuvre qui considère Marković du point de vue de la pensée politique bourgeois est un texte de Vladimir Jovanović, emprunté, de ses „Souvenirs”, publiés seulement en 1988. Le fragment du livre du contemporains considérablement plus jeune de Marković, Dragiša Lapčević, parle d'une profonde affinité intime et du lien idéologique entre Marković et le mouvement socialiste moderne serbe. Le texte de Jovan Žujović indique les traditions antimonarchique de Marković comme base de la conception républicaine, qui prévalait entre les deux guerres, de l'organisation de l'État des Slaves du Sud. Le texte du camarade de Marković. Qui partageait ses idées, Raša Milošević parle de l'attentat commis par la belle-soeur de Svetozar, Ilka, femme de son frère Jevrem, sur le roi Milan Obrenović, le 1er septembre 1882. Bien qu'il ne soit pas directement lié à Marković, ce texte est intéressant parce qu'il parle du sort politique des hommes de l'entourage le plus proche de Marković qu'on inculpait de partager ses opinions. L'écrit de Karl Kautsky, un des chefs les plus éminents de la Deuxième Internationale, parle que le mouvement socialiste serbe était devenu le facteur inséparable et du point de vue fonctionnel important du mouvement ouvrier européen. En même temps, ce texte indique le fait que Marković est resté gravé dans la mémoire de la gauche européenne même dans les années vingt de notre siècle. Le texte de Benoît Melon parle la même chose avec certaines nuances intéressantes. Melon ne voit pas encore que le mouvement de Marković est différencié à l'intérieur. De toute évidence, il puisait ses informations à la source de Pera Todorović qui, vers la fin des années quatre-vingts, était déjà en conflit véhément avec ses anciens amis qui partageaient autrefois ses idées – les radicaux.

Les commentaires dans ce livre offrent au lecteur les données sur les personnages ayant écrit de Marković, ensuite sur tous ces détails importants de leurs écrits qui pourraient rester peu clairs au lecteur sans commentaires. Ils essaient de contribuer à mettre en lumière la personne de Marković, ses oeuvres, le milieu dans lequel il vivait et dans lequel il se mouvait, ainsi que le temps dans lequel il développait son activité. Le rédacteur n'a pas inséré dans ce livre ces textes qui sont importants pour l'éclaircissement de la personnalité de Marković et de son époque qui sont déjà inclus dans les autres livres de cette édition.

TABLE DES MATIÈRES

Préface	XI
Première partie	
MORCEAUX SUR LA VIE ET LE TRAVAIL	3
Jovan Dragašević	
Autobiographie en fragments	5
Milan Dj. Milićević	
Svetozar Marković, publiciste	11
Jovan Subotić	
Vie du Dr. Jovan Subotić (autobiographie)	15
Jovan Žujović	
Influence de Svetozar Marković sur la jeunesse scolaire	19
Avram Petrović	
Souvenirs	32
Vladan Djordjević	
Souvenirs	40
Laza Nančić	
Vršac (Serbie), le 17 mars	44
De Serbie	46
Procès à la presse à l'Orient	50
Deuxième partie	
HOMMAGE AU CAMARADE DISPARU	55
Rédaction de <i>Oslobodjenje</i>	
Svetozar Marković est mort	57
Pera Todorović	
Svetozar Marković	67
Jovan Pavlović	
Svetozar Marković	72
Rédaction de <i>Budućnost</i>	
Svetozar Marković	75

Rédaction de <i>Rad</i>	
Échos de la mort de Svetozar Marković	77
Aux camarades et aux amis de principe Svetozar Marković (Ami des ouvriers), Zagreb <i>Arbeiter Freund</i> , Zagreb „ <i>Zastava</i> ”, Novi Sad „ <i>Внепредь</i> ” („ <i>Napred</i> ”), Londres	
Rédaction de <i>Oslobodjenje</i>	
Echos de la mort de Svetozar Marković	82
Laza Nančić	
La démocratie sociale serbe est atteinte d'un coup sérieux	84
Rédaction de <i>Oslobodjenje</i>	
Svetozar Marković. Echos de la mort	85
Laza Nančić – Kosta Lera	
Sur la mort de Svetozar Marković dans <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i>	105
<i>Zastava</i> sur la mort de Svetozar Marković	110
Rédaction de <i>Graničar</i>	
„ <i>Zastava</i> ” sur Svetozar Marković	112
Aux socio-démocrates serbes	118
Compagnie de la grande école „ <i>Pobralimstvo</i> ”	
La jeunesse et les libéraux. De la Grande école	120
Jovan Žujović	
Svetozar Marković.....	122
Troisième partie	
LES SUCCESSEURS EN CONFLIT.....	127
Dragiša Stanojević	
Parti socialiste en Serbie	129
Dimitrije Mita Cenić	
„ <i>Radnik</i> ” et „ <i>Samouprava</i> ”	145
Théologien et docteur	156
Nikola Marković	
Svetozar Marković	162
Djoka Andjelković	
Idées sur la réalisation du programme économique Partis radicaux	175
Quatrième partie	
DANS LA MÉMOIRE HISTORIQUES DES CONTEMPORAINS, DES ADEPTES ET DES SUCCESSEURS	185
Benois Malon	
Svetozar Marković et le socialisme chez les Serbes	187
Raša Milošević	
Attentat d'Ilka contre le roi Milan	200

Vladimir Jovanović	
„Nouveaux combattants - socialistes”	209
Interdiction de la réunion de la „Jeunesse unifiée serbe” en Autriche-Hongrie	215
Karl Kaucki	
Le développement de la Yougoslavie et Svetozar Marković	221
Dragiša Lapčević	
Histoire du socialisme en Serbie. Période de Svetozar Marković	231
Jovan Žujović	
Sur le républicanisme en Serbie	245
NOTES DES RÉDACTEURS	
	261
Liste des illustrations	305
Registre des noms propres	307
Registre des noms géographiques	317
Résumé	323
Table des matières	325
Sadržaj	329

САДРЖАЈ

Предговор	XI
Део први	
ПАБИРЦИ О ЖИВОТУ И РАДУ	3
Јован Драгашевић Автобиографија у одломцима	5
Милан Ђ. Милићевић Марковић Светозар, публициста	11
Јован Суботић Живот Дра Јована Суботића (Автобиографија)	15
Јован Жујовић Утицај Светозара Марковића на школску омладину	19
Аврам Петровић Успомене	32
Владан Ђорђевић Успомене	40
Лаза Нанчић Вршац (Србија), 17. марта	44
Из Србије	46
Процес штампи на Истоку	50
Део други	
НАД ПАЛИМ ДРУГОМ	55
Уредништво <i>Ослобођења</i> Умро је Светозар Марковић	57
Пера Тодоровић Светозар Марковић	67
Јован Павловић Светозар Марковић	72
Уредништво <i>Будућности</i> Светозар Марковић	75

Уредништво <i>Рада</i>	
Одзиви о смрти Светозара Марковића	77
Друговима и начелним пријатељима Светозар Марковић „Radnički prijatelj”, Zagreb Arbeiter Freund „Radnički prijatelj”, Zagreb „Застава”, Нови Сад „Вперед” („Напред”), Лондон	
Уредништво <i>Ослобођења</i>	
Одзиви о смрти Светозара Марковића	82
Лаза Нанчић	
Тежак ударац задесно је српску социјалдемократију	84
Уредништво <i>Ослобођења</i>	
Светозар Марковић. Одзиви о смрти	85
Лаза Нанчић – Коста Лера	
О смрти Светозара Марковића у <i>Arbajter vohen hronik</i>	105
Застава о смрти Светозара Марковића (Л.) У Трсту, 12. марта. – Светозар Марковић умро је	110
Уредништво <i>Граничара</i>	
„Застава” о Светозару Марковићу	112
Социјалним демократама српским	118
Дружина Велике школе „Побратимство”	
Омладина и либерали. Са Велике школе	120
Јован Жујовић	
Светозар Марковић	122

Део трећи

СЛЕДБЕНИЦИ У СУКОВУ	127
---------------------------	-----

Драгиша Станојевић	
Социјалистичка странка у Србији	129
Димитрије Мита Ценић	
„Радник” и „Самоуправа”	145
Богослов и доктор	156
Никола Марковић	
Светозар Марковић	162
Ђока Анђелковић	
Мисли о извршењу привредног програма Радикалне странке	175

Део четврти

У ИСТОРИЈСКОМ ПАМЋЕЊУ САВРЕМЕНИКА, ИСТОМИШЉЕНИКА И СЛЕДБЕНИКА	185
--	-----

Беноа Малон	
Светозар Марковић и социјализам у Срба	187

Раша Милошевић	
Илкин атентат на краља Милана	200
Владимир Јовановић	
„Нови борци – социјалисти”	209
Забрана састанка „Уједињене српске омладине” у Аустро–Угарској	215
Карл Кауцки	
Успон Југославије и Светозар Марковић	221
Драгиша Лапчевић	
Историја социјализма у Србији.	
Период Светозара Марковића	231
Јован Жујовић	
О републиканизму у Србији	245

БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА	261
---------------------------	-----

Списак илустрација	305
Регистар личних имена	307
Регистар географских имена	317
Résumé	323
Table des matières	325
Садржај	329

РАДЕНИК.

У Београду

17. Априла

1871.

П Р О Г Р А М.

Наша је цел да науком помажемо напредак српског народа.

Напредовање народа огледа се поглавито у ове три главне стране: материјалном благостању, образовању и слободи.

Човек, који је материјално осигуран да може својим радом поштено живети, који је образован као човек и као радник и члан друштва и који је слободан да располаже сасвим независно својом вољом и радом — такав је човек напредан. Напредовање народа није ништа друго већ напредовање свију чланова народа у истом смислу.

Наука и њена примена у животу веома је опширна и разнолика. Оне све скупа упливну на народни развитак, али ми би узели на се сувише теретан, управо немогућан посао кад би хтели да нашом радњом обухватимо све гране у науци и животу. У овом програму дужност нам је дакле да кажемо границе у науци и животу у којима ће се *поглавито* кретати наша радња. У исто време да обележимо правац наше радње.

1. Економски одношаји. Код нас су економски одношаји у многоструки различити од економских одношаја код западних народа од којих ми пресмо „економску науку“ и економске установе. Народ се да знају богати, али је богатство међу

цијације (наша породична задруга постоји још по негде по селима али се сваке године умањава) за производњу, размену и кредит. Али ми не држимо да је асоцијација последњи ступањ економског развитака народа. На против: ми мислимо да је то тек први корак да се привредна снага појединца увелича; у исто време да се стане на пут жудњи појединаца да грабе *туђу* зараду, већ да сваки добија према својој заради. Пре или после људи морају увидети да човек не треба да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за виши, лични и друштвени развитак. Са изменом економских појмова мора доћи и економски преображај у животу. Људи ће *присвајати* — узимати у своју власт — средства за производњу, како би могли давати друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге на тиме да увеличају и своју властиту снагу.

Ми ћемо излагати начела економске науке са њеним крајњим резултатима, а остављајући да се у току времена *организација рада и размене* сами тако развију, да сав народ ступи у праву друштвену заједницу; — наш ће главни посао бити: да изучавамо економски живот српског народа са свима његовим потребама и условима за раз-

гори зликовац) има изображена и вредна привредника.

Према овоме „Радник“ ће изучавати данашње просветно стање у Србији у сваком погледу:

Излагати начела и нацрт (план) како да се организује система образовања, према изреченим начелима и према нашим условима и потребама; упознавати читаоце са свима просветним заводима који би се са коришћу могли код нас увести;

пратити критички сваки нов појав у нашој књижевности, који би имао вредности по наше образовање;

испитивати све појаве у нашем друштвеном животу, које би имале утицаја на образовање јавног мњења и уопште на наш умни и морални развитак.

По могућству упознаваће читаоце и са књижевношћу страном.

3. Држављански одношаји. Ми не повлачимо границу између тако званих држављанских одношаја и других друштвених одношаја. У животу једног народа сви су одношаји појединаца тесно везани једни с другима — једни се не могу развити и усавршити док се и други не развију и не усаврше. На пример: економски одношаји у др-